

BÚVÓPATAKOK
szétttekintés

ÉVKÖNYV XIX. 2013

ÉVKÖNYV XIX. 2013

BÚVÓPATAKOK
széttekintés

szerkesztette

RAINER M. JÁNOS

BUDAPEST, 2013
ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR – 1956-OS INTÉZET ALAPÍTVÁNY

1956-OS INTÉZET ALAPÍTVÁNY

A kutatást és a kötet megjelenését támogatta az Open Society Foundations
(New York)

Szerkesztette

RAINER M. JÁNOS

2013 © EÖRSI LÁSZLÓ • HORVÁTH ANDOR • RAINER M. JÁNOS • SÁRKÖZY RÉKA •
SCHWEITZER ANDRÁS • SIMON ATTILA • SZEGŐ IVÁN MIKLÓS • TURBUCZ
DÁVID

2013 © 1956-os Intézet alapítvány

Könyv- és címlapterv

MOLNÁR ISCSU ISTVÁN

BIBLIOTHECA NATIONALIS HUNGARIAE

Felelős kiadó az OSZK főigazgatója

Felelős szerkesztő TÖRÖK GYÖNGYVÉR

Kézirat-előkészítő, korrektor NÁCSA KLÁRA

Nyomdai kivitelezés

Nalors Grafika Kft.

Felelős vezető SZABÓ GÁBOR igazgató

ISSN 1216-7851 (Nyomtatott)

ISSN 2063-7497 (Online)

RAINER M. JÁNOS Előszó	7
SCHWEITZER ANDRÁS Hűs cseppek <i>A cseh „búvópatakokról”</i>	11
SZEGŐ IVÁN MIKLÓS Nemzeti konzervativizmus – a megszakított észt jobboldali hagyomány újjáéledése	39
SIMON ATTILA Hagyományok nélkül <i>Jobboldali tradíciók a szlovák politikában</i>	89
HORVÁTH ANDOR A román jobboldal <i>Politikai-eszmetörténeti vázlat</i>	120
TURBUCZ DÁVID Antall József miniszterelnök Horthy-képe	177
EÖRSI LÁSZLÓ 1956 képe jobboldali-konzervatív narratívákban 1990 után	200
SÁRKÖZY RÉKA Filmen átélt rituálé <i>Koltay Gábor Trianonja</i>	249

A borítón Molnár Icsu István felvételei

SZERKESZTŐI ELŐSZÓ

Az Országos Széchényi Könyvtárba integrált 1956-os Intézet 2011 nyarán új kutatásba kezdett, amelynek tárgya a két világháború közötti magyar konzervatív-jobboldali politikai ideológia, gondolkodás és értékrend, valamint az ezt hordozó, valló társadalmi csoportok útja 1945-től a nyolcvanas/kilencvenes évek fordulójától *kezdődő* átmenetig. A felkészülés, az anyaggyűjtés és a hipotézisek felvázolásának viszonylag korai szakaszában négy fő vizsgálódási irányt jelöltünk ki.

Az első sok tekintetben épített az Intézet több mint három évtizedre visszanyúló tevékenységi körére, egyben kutatási irányára: a személyes történelem forrásainak létrehozására, gyűjtésére és feldolgozására. Az *Életút-rekonstrukciók: konzervatívok és jobboldaliak életútjai és emlékező stratégiái* nevű programon dolgozók nagyjából az Oral History Archívum életútinterjúira, az archívum munkamódszereire építettek. Az ő munkáik jelentek meg a projekt első kötetében.¹ Egy másik kutatócsoport az 1945 és 1989 között az akkori állambiztonsági szervezet által „feldolgozott” jobboldali-konzervatív személyekről és csoportokról készített esettanulmányokat. Munkájuk eredménye e kötettel szinte egy időben látott napvilágot.²

A jelen kötet a másik két kutatási irány első megközelítéseit reprezentálja. Harmadik csoportunk célja az volt, hogy elsőként térségi adalékokat szolgáltatasson a nemzetközi összehasonlításhoz. Arra voltunk kíváncsiak, mit jelentett a *jobboldali*, illetve a *konzervatív* fogalma Kelet-Közép-Európában a második világháború előtt, mit tudunk

1 Rainer M. János (szerk.): *Búvópatakok – a feltárás. Évkönyv XVIII. 2011–2012*. Budapest, 2012, Országos Széchényi Könyvtár – 1956-os Intézet Alapítvány.

2 Ungváry Krisztián (szerk.): *Búvópatakok. A jobboldal és az állambiztonság 1945–1989*. Budapest, 2013, Jaffa Kiadó – 1956-os Intézet Alapítvány.

képviselőinek történeteiről a szovjet típusú rendszer időszakában, s mi a helyzet ezen a téren a rendszerváltások óta. Négy országot jelöltünk ki, közülük kettőnek a népei évszázadokon át részben a magyar állam keretei között éltek, de a késő modern korban divergáló kulturális fejlődésük is a magyar társadalom „közelségében” zajlott le. A jobboldal, illetve a konzervatív definíciójában mindenképpen jelen lévő erőteljes nacionalizmus éppenséggel meghatározó volt a szlovák és a román jobboldaliságban, de talán más politikai ideológiákban is. A harmadik példa, az ugyancsak a Habsburg-monarchia állami közelségében, ugyanakkor az előbbieknél jelentősebb kulturális távolságban lévő cseheké arra mutatott rá, hogy a nacionalizmus nem feltétlenül foglal el központi helyet a vizsgált értékalakzatban. Végül már első közelítésünk során bevontunk egy meglehetősen távoli példát is. Észtország persze – a távolságtól függetlenül – a szovjet birodalom része volt a második világháború után, mégpedig a *belső birodalomé*. Sok tekintetben eltérő esettanulmánya még élesebb fényben mutatja a hasonlóságokat – így például a közelmúltnak (elsősorban a második világháborúnak és a holokausztnak) tulajdonított sajátos jelentéseket. Térségi elkalandozásunk volt az egyik ok, amiért e kötet címében a *széttékin-tés* szerepel.

A másik okot negyedik kutatási irányunk szolgáltatta. Ez a *mai*, pontosabban az 1989-es rendszerváltás és jelenünk között eltelt majd negyedszázad magyar konzervatív-jobboldala 1990 utáni egyik fő identitásképző stratégiájával foglalkozik: azzal, ahogyan ez a gondolkodás a *magyar közelmúlt képét konstruálja*. Nem egyszerűen, nem is elsősorban a Horthy-korszak, a szovjet típusú rendszer vagy a rendszerváltás sajátosan válogatott 1989 utáni historiográfiájáról van szó, bár ez nagyon is indokolt vizsgálati szempont lenne. Szerzőink azt vizsgálják, ahogyan ez a közelmúlt a nyilvános politikai beszéd, a történel-

mi eseményről – jelesül 1956-ról – szóló egykorú résztvevői visszaemlékezés, valamint a történelmi (vagy inkább történetpolitikai) dokumentumfilm kontextusaiban megjelenik. Mindhárom kiválasztott példa (Trianon, Horthy, 1956) diskurzusa elsősorban a kommunikatív emlékezetre különösen ható médiában (film, televízió, populáris sajtótermékek) jelent meg. Jeleik tehát „szembeötlőek”, a szertenéző tekintet számára jobban láthatók, mint az előző periódus rejtjelei.

Első kötetünk szerzői – hosszú idő után első ízben – kizárólag az Intézet munkatársai közül kerültek ki. Jelen munkánk szerzői gárdája szélesebb,³ vendégszerzőink között vannak jól ismert kutatók és pályájuk elején álló fiatalok (e sorok szerzőjének öröme: doktorandusz tanítványai). A 2011 elején létrejött 1956-os Intézet Alapítvány által elnyert támogatás (az Open Society Foundation három éven át finanszírozza a *Búvópatakok* projektet) tette lehetővé, hogy túllépjünk szűkös személyi kereteinken, és generációk, nézőpontok, tematikák párbeszédében próbáljuk elérni céljainkat, megvalósítani kutatási programunkat.

Budapest-Ferencváros, 2013 szeptemberében

Rainer M. János

³ Az előbbi lábjegyzetben említett munka szerzőgárdája hasonló képet mutat.

SCHWEITZER ANDRÁS

HÚS CSEPPEK

A cseh „búvópatakokról”

A dolgozat a *Búvópatakok* kutatási program részeként készült, a KOMP-csoport számára kijelölt feladat I. ütemének Csehországgal foglalkozó részeként. Nem vállalkozik rá, hogy a cseh jobboldal történetét akár csak vázlatosan is bemutassa. A célja az, hogy felderítse, mennyiben és hogyan jelenik meg a nemzetközi (angol nyelvű) szakirodalomban a cseh kontextusra vonatkoztatva a „búvópatakok”-problematika, vagyis az a kérdéskör, hogy milyen rejtett vagy kevésbé rejtett csatornákon örökítődött át a jobboldali, konzervatív hagyomány a kommunista hatalomátvételt megelőző időkből a rendszerváltás utániig.

ELŐSZÓ

Előjáróban néhány szó a kutatás módszertanáról. Miközben a téma központi fogalma, a politikai értelemben vett „jobbboldaliság” szélesebb körben is nehezen határozható meg (többé-kevésbé egyértelműen ide sorolhatók a konzervatív pártok vagy a szélsőségesen nacionalista, xenofób áramlatok, de már korántsem ilyen egyszerű például annak eldöntése, hogy a magyar népi írók mozgalma ide tartozik-e), cseh viszonylatban a kérdés újabb, sajátos problémákat vet fel. A cseh társadalom ugyanis kelet-közép-európai összehasonlításban meglehetősen baloldali: demokratikus jellegével és a jobboldali tömegpártok, illetve mozgalmak hiányával már a két világháború között is kiűnt a régióból; a világháború után pedig állítólag a világon sehol és soha nem látott nagy arányban (38 százalék) szavazott szabadnak mondható választáson kommunista erőkre.¹ E jelenséget részben magyarázza, hogy a cseh nemzeti mozgalom a kezdetektől leginkább a konzervatívnak, jobboldalinak érzékelt

¹ Ulc (1993) 90.

Habsburg-uralommal, illetve a kívülről fenyegető, Csehország területén belül pedig többmillió kisebbségként jelen lévő németiséggel szemben határozta meg önmagát.

A másik sajátosság, amely a cseh kontextust a kelet-közép-európai mézőnyben egyedivé teszi, az 1989-es fordulat utáni politikai konstelláció. Noha az első szabad választáson, mint másutt, itt is magukat jobboldalinak definiáló pártok diadalmaskodtak, ezek legerősebbike, a Polgári Fórum (OF), majd a Polgári Fórum 1991 eleji felbomlásával létrejött Polgári Demokrata Párt (ODS) nem tekinthető konzervatívnak – vagy ha igen, másképp, mint a térség mérsékelt jobboldali tömegpártjai. Mindezekről a továbbiakban szó lesz, e helyütt csak azt a módszertani sajátosságot tartom szükségesnek megjegyezni, hogy nemcsak a Rainer M. János által felsorolt, a magyar kontextusban felbukkanó jobboldali attribútumokkal („gondolati-nyelvi közös pontokkal”) jellemezhető mozgalmakat és pártokat (illetve az ezekkel foglalkozó irodalmat) tekintettem vizsgálat tárgyának,² hanem azokat az eszmeáramlatokat és mozgalmakat is, amelyek modern nyugati (akár angolszász) értelemben, avagy az önbesorolásuk alapján jobboldalinak tekinthetők.

A harmadik sajátosság, hogy Csehország 1992 végéig nem volt önálló állam; 1918-ban az Osztrák–Magyar Monarchiából kiszakadva Csehszlovákia politikailag meghatározó részét alkotta, 1939–45 között (protektorátusként) a náci német birodalom része, majd a második világháború után ismét az újjáalakuló Csehszlovákia területi-politikai egysége volt. Részben ennek eredményeként a cseh politikai diskurzust folyamatosan átszöttek az önállóságot, illetve a szlováksággal, németiséggel stb. fenntartott kapcsolatokat érintő kérdések, ami a politikai eszmerendszerek letisztulását, illetve az ezen alapuló pártrendszer kikristályosodását nehezítette, és még problematikusabbá tette a baloldal–jobboldal dichotómia alkalmazhatóságát. (Máfelől az is igaz, hogy a cseh és szlovák összehasonlítás implicit kényszere sok politikatörténeti munkában a jobboldal értelmezésével kapcsolatban is hasznos megállapításokat eredményez.)

A kutatás forrásanyaga a nemzetközi történeti szakirodalomnak a cseh jobboldali hagyomány átörökítődésére vonatkozó része. A vizsgálódás elsődleges megállapítása, hogy olyan szakmunka – könyv vagy folyóiratcikk –, amely ezt a kérdést a maga totalitásában vizsgálná, egyelőre nem született (legalábbis nem bukkantam ilyenre a legfrissebb releváns források irodalomjegyzékében sem). Ennek ismeretében három alapvető lehetőséget láttam ar-

ra, hogy a bűvópatak-jelenséget, illetve annak szakirodalmi reprezentációját –

2 Rainer (2012) 26–28.

legalább részben – feltárjam. Az egyik módszer a jobboldali hagyomány (patak avagy folyó) föld alá bukása környékén vizsgálódni: tehát a két világháború közötti, illetve az 1948 előtti időszakra vonatkozó, elsősorban társadalmi és politikatörténeti munkákban keresni a jobboldalt (remélve, hogy a fellelt irodalom távolabbra is tekint). Egy másik megoldás ennek a fordítottja: a feltételezett bűvópatakok felszínre törésének helyét vizsgálni, vagyis az 1989 utáni jobboldaliság témakörét elemző irodalomban keresni a releváns (esetleg a múltba visszatekintő) részleteket. A „mélyfúrás” címszóval jellemezhető harmadik módszerrel elsősorban a kommunista időszak jobboldali ellenzékére vonatkozó forrásokat tekintettem át. Mindhárom esetben megpróbálkoztam azal is, hogy kisebb egységeket vizsgáljak: például egyes politikusok életútját, tömegszervezetek és eszmeáramlatok történetét.

A továbbiakban tehát a fellelt releváns források időbeli fókuszusa szerint tekintem át a bűvópatak-jelenséget, majd pedig egy összefoglaló fejezetben sumázom a jobboldali hagyomány átörökítődésének a szakirodalom összességében azonosítható csatornáit.

A CSEH BÚVÓPATAKOK AZ 1948 ELŐTTI JOBBOLDALI HAGYOMÁNY SZAKIRODALMÁNAK TÜKRÉBEN

A két világháború közötti cseh mérsékelt jobboldali (konzervatív) hagyományról lényegében nem található önálló szakmunka, a cseh szélsőjobboldal (fasiszta csoportok) korszakbeli történetéről sem sok. Ezzel együtt az időszakra vonatkozó kutatásnál mégsem vagyunk kénytelenek beérni azokkal az elemzésekkel, amelyek az 1989 utáni évek jobboldali fejleményeit elemezve térnek vissza egy-egy fejezet erejéig az 1948 előtti időszakhoz (ilyen könyvből és folyóiratcikkből meglepően sok akad!), fellelhetők ugyanis olyan történeti kutatások, amelyek valamilyen más szempontból fókuszálnak erre az időszakra, de a cseh jobboldali hagyományra vonatkozóan is kiolvashatók belőlük hasznos gondolatok.

Az egyik legalaposabb és a kutatás szempontjából talán legizgalmasabbnak számító szakmunka Bradley F. Abrams *The Struggle for the Soul of the Nation. Czech Culture and the Rise of Communism* című könyve,³ amely – bár célja nem ennek körülhatárolása – pontosan jelzi, hogy milyen gondolati hagyomány, milyen értelmiségi kör számítható jobboldalinak az 1948. februári fordulatot megelőző néhány évben. A kommunista hatalomátvétel előtti időszak értelmiségi közéleti diskurzusairól szóló beszámoló leginkább a korabeli sajtóra

3 Abrams (2004).

támaszkodik. A szerző fő állítása, hogy Csehszlovákia Kommunista Pártja viszonylag széles körű legitimitást szerzett anélkül, hogy ehhez erőszakkal kellett volna legyűrnie a vele szemben álló politikai köröket. A hidegháború, illetve a szovjet megszállás kontextusából jórészt kiemelt beszámoló szerint 1945–48 között a kommunista párt „tematizálta” a politikai közéletet, egyszerűen volt képes forradalminak és nemzetinek mutatni magát, miközben az ellenzék nem tudott vele szemben hiteles és kellőképpen meggyőző alternatívát felmutatni. A két világháború közötti csehszlovák állam kudarca, a München-trauma, a náci kollaboráció és a nyugati hatalmak „árulása” után a társadalom fogadókész volt a progresszív, a fasizmus felett dicsőséges győzelmet arató, Münchent el nem fogadó „baráti szláv” Szovjetunió szövetségére, illetve a társadalmi igazságot megtestesítő szocializmusra.

Bradley Abrams ábrázolásában a cseh értelmiségiek négy csoportra oszthatók: kommunistákra, a főként a Csehszlovák Nemzeti Szocialista Párt (Československá strana národně socialistická) köré csoportosuló demokratikus szocialistákra, a Csehszlovák Néppártot (Československá strana lidová) támogató római katolikusokra és a Csehszlovák Egyházat, valamint a Cseh Testvériség Evangéliumi Egyházát (Českobratrská církev evangelická) támogató protestánsokra. Mivel utóbbiak a két baloldali csoporthoz hasonlóan a társadalom radikális és szocialisztikus társadalmi-gazdasági megújítását tartották követendő célnak (mindezt erős szlavista ideológiával megfejelve), közülük egyedül a római katolikus csoport kategorizálható (és jelenik meg) jobboldaliként.

Abrams ehhez a csoporthoz sorolja a római katolikus egyház hivatalos elöljáróit, a Néppárt ideológusait és egyéb, sajtóban publikáló értelmiségieket, akik ezeknek a szervezeteknek az érdekeit megfogalmazták.⁴ Ők tanúsították a leghevesebb ellenállást a kommunistákkal szemben, „a nyugat-európai katolikusokhoz hasonlóan” a lelki értékek megőrzéséért szálltak síkra a materializmust megtestesítő kommunista értelmiségiekkel, „a kapitalizmus szellemi szülötteként ahhoz hasonló bűnökkel terhes szocializmus ellen”.⁵ A katolikus csoport emellett – Jan Strakoš kifejezésével – a „kelet idealizálása” és a „forradalmi mánia” ellen is fellépett, sőt Pavel Tigrid még „implicit rasszizmussal” is megvádolta a szlavista eszmekört.⁶ A katolikus gondolatrendszer Abrams bemutatásában a cseh nemzet nyugat-európai orientációjának védelmét jelentette, mint azt Pavel Tigridtől idézi: „a nemzeti feltámadásunk és liberalizmusunk forrása Nyugaton található”, illetve „ha a kommunista párt-

4 Abrams (2004) 68.

5 Uo. 234.

6 Uo. 166.

nak végtelen hatalma volna”, akkor sem tudná a nemzetet a nyugati orientációjától eltéríteni.⁷

A római katolikus gondolkodók társadalmi elfogadottságát növelte, hogy a Néppárt Adolf Hitler hatalomra jutásától kezdve következetes antifasiszta vonalat vitt – hangsúlyozza Abrams. A müncheni ultimátumról szóló kormánydöntés során a néppárti miniszterek – egyedülként és egyhangúan – elutasítóan szavaztak, és azt szorgalmazták, hogy a parlament tárgyalja a kérdést. Mindez a katolikus eszmekörnek jelentős erkölcsi tőkét jelentett a világháború után.

A cseh katolikus eszmekör képviselői mégis súlyos problémákkal küzdöttek. 1945-től a nemzeti egységkormány részévé váló Néppárt egyre inkább izolálódott, leginkább az egyházi tulajdon, az iskolák és vallási intézmények védelméért, illetve a demokrácia fenntartásáért igyekezett küzdeni a baloldali forradalmi pártokkal szemben. A bűvópatak-jelenség szempontjából lényeges megállapítás, hogy a pártvezető, Jan Šrámek – az egyetlen nem kommunista cseh pártvezér, aki túlélte a háborút – 75 éves volt, és nem volt egészséges, ugyanakkor tekintélyelvűen lépett fel a pártbeli fiatalokkal szemben.⁸

Érdekes felidézni, hogy a cseh értelmiségi diskurzusra fókuszáló Abrams munkájával ellentétben Gordon Skilling lényegesen korábbi, a kommunista hatalomátvételt csehszlovák kontextusban vizsgáló tanulmánya egyáltalán nem szól a Néppártról, a szöveg szerint az 1945 utáni koalíción belül a kommunisták szemében a Szlovák Demokrata Párt számított a legfőbb konzervatív ellenségnek, amely kétségkívül anti-kommunista néppártként működött, és amelynek a kommunista vádak szerint „fasiszta és szeparatista” tagjai is voltak.⁹

A kommunista pártvezetés szemében jobboldali nacionalista szervezetnek tűnhetett a cseh nemzeti hagyomány egyik legfontosabb őrzője, a Sokol atlétikai mozgalom is.¹⁰ Mark Dimond történeti elemzésében az eredetileg a cseh–német nemzeti rivalizálás részeként megalakult Sokol vezetői a kommunista puccs előtti időszakban már a demokrácia őrzőjeként léptek

7 Uo. 170–171.

8 Uo. 70–73.

9 Skilling (1960).

10 Az 1862-ben indult atlétikai mozgalom bal–jobb besorolása – a cseh kontextusra nagyon is jellemző módon – szintén problematikus: alapító eszméi közt ugyanis a cseh nemzeti ideológia mellett a szocializmus is szerepelt. A kommunizmus előtti cseh nemzeti hagyomány őrzőjeként, továbbá annak átörökítőjeként (1968-as, majd 1990-es felélése okán) mégis érdemesnek láttam a rá vonatkozó történeti irodalmat is áttekinteni (noha abban sem kategorizálják jobboldaliként a mozgalmat).

fel, elfojtva – mint arra 1918 óta is törekedtek – az eredeti etno-nacionalista ideológiát, felerősítve ugyanakkor a mozgalom számára mindig is iránymutató szocialista eszményt.¹¹ A cseh nemzet eredményeinek demonstrálására megrendezett seregszemlék olyan népszerűek voltak, hogy a kommunisták 1948 nyarán még nem merték betiltani az éppen esedékes felvonulást – a hozzá kapcsolódó kiállítást azonban a régi kiállítóközpont (Staré výtaviště) századfordulós szecessziós épülete helyett a Szláv Mezőgazdasági Kiállításon kellett bemutatni, a kiállítás pedig maga sem szólhatott a cseh nemzetépítés mérföldköveiről (1848, 1862, 1918, 1938 és 1948 szerepelt volna az eredeti anyagban), hanem csakis a Sokol-mozgalom 1888 óta tízévente megtartott seregszemléiről. Az 1948-as Sokol-újság az ötéves tervet dicsőítve, Sztálin-portréval jelent meg. A szervezetnek 1952-ben (1968-as rövid reneszánszáig) végleg befellegzett, amikor másokkal együtt beolvadt a nehezen megjegyezhető és kimondható névvel megalakuló Állami Testnevelési és Sportbizottságba (Státní výbor pro tělesnou výchovu a sport).¹²

Végezetül egyértelműen a cseh jobboldali hagyomány részét képezik a két világháború közti cseh fasiszta mozgalmak, amelyekkel néhány önálló szakmunka érdemben foglalkozik.¹³ Köztük van a történelmi emlékezet által leginkább megőrzött Vljaka (ez a csoport Jakub Szántó ismertetésében két 1939-es zsidóellenes bombamerényletért felelős,¹⁴ ezzel az egyetlen terrorista csoport a modern Csehország történetében), illetve a Radola Gajda vezetésével működő Nemzeti Fasiszta Közösség (Národní obec fašistická). A Vljaka nacionalista diákcsoporthoz a harmincas évek végére illegális terrorista szervezetté, a protektorátus időszakában kollaboráns erővé vált, tagjait a háború utáni perekben felelősségre vonták.

1945 májusában a csehszlovák belügyminisztérium negyven fasiszta, illetve kollaboráns szervezetről készített listát, ez azonban – véli David Kelly – inkább a háború előtti cseh fasizmus gyengeségét jelezte: a fasiszta szervezetekben részt vevő csehek száma 1940-ben is csak fél–egy százalék közötti volt. Gajda és harcostársa, Jiří Strýbrný az első köztársaság időszakában szerinte az

első világháború utáni társadalmi stabilitás miatt nem tudott tömegeket mozgósítani, továbbá azért, mert a cseh nacionalizmus „elutasította a kormányzás autoriter formáit, a militarizmust és az imperializmust”.¹⁵

11 Dimond (2007) 203.

12 Uo. 203–205.

13 Glassheim (2007); Kelly (1995); Szántó (2001).

14 Szántó (2001).

15 Kelly (1995) 178. Az autoriter kormányzás, illetve a militarizmus elutasítása vél-

A fasizmus ideológiája – leginkább az osztályharcos szemlélettel szemben

álló korporativizmus, illetve nemzeti egység (Volksgemeinschaft) tana – Eagle Glassheim tanulmánya szerint a húszas, harmincas években a cseh arisztokrácia tagjait is megérintette. Rájuk a nemesi, autoriter mentalitás, a keresztény hitvilág volt jellemző, továbbá az egyenlőség- és demokráciaellenesség, nem elleneztek viszont a piaci viszonyokat. 1919-ben, a küszöbönálló földreform idején – érdekvédelmi céllal és egyfajta jogi tanácsadó testületként – létrehozták a Csehszlovák Nagybirtokosok Unióját (Svaz českoslovanských velkostatkářů), amely azonban a liberális gazdasági tanoknak megfelelően nem a kiváltságokra, hanem a magántulajdon védelmére hivatkozva próbálta a jogaikat védeni, illetve a megfelelő kompenzációt ki-
harcolni.¹⁶

Karel Schwarzenberg¹⁷ – álnéven – a katolikus beállítottságú, a Csehszlovák Néppárthoz közel álló *Řád* (Rend) című havilap gyakori szerzője volt, a lapot többé-kevésbé titokban a cseh nemesek támogatták. Írásaiban a „feudális rend iránti nosztalgia” tükröződik, amelyet nem tett tönkre „a materializmus, individualizmus és szekularizmus liberális szentháromsága”. „[A] korporativizmus nem csak igazságos gazdasági rendet ígér – írta Schwarzenberg egy 1935-ös cikkében –, de a valódi demokrácia alapját is, amelyben minden állampolgár részt vehet az élet azon területén, ahová a sors helyezte őt.”¹⁸ A harmincas évek közepén, politikai aktivitásának csúcán – miként a Csehszlovák Katolikus Néppárt több támogatója – Schwarzenberg a cseh fasiszta Vljajka csoport tagja volt. Ugyanakkor – szemben például a nézeteit a német közönségnek az *Europäische Revue*-ben kifejtő Karl Anton Rohannal – Hitler hatalomra jutását ő nem tekintette „világtörténelmi áttörésnek”, sőt 1938-ban deklarációt fogalmazott a náci veszéllyel szemben, a cseh nemzeti egységért.¹⁹ Az arisztokraták végső soron nemigen nyertek a német megszállással, 1945-ben pedig – miután az új cseh kormány lefoglalta a nemesi vagyonokat – hazájuk elhagyására kényszerültek.

A bűvópatak-jelenség felderítése szempontjából fontos, hogy az idézett munkák – egyetlen kivételtől eltekintve – nem tartalmaznak semmiféle kiténtést arra nézve, hogyan alakult a jobboldalinak kategorizálható hagyomány a kommunista uralom időszakában vagy azon túl. Az egyetlen kivételt Szántó Jakub a Vljajkáról szóló értekezésének néhány mondata jelenti: „A beneši ügy-

hetően jelentős részben a cseh nemzeteszme és politika németellenes irányultságának köszönhető.

16 Glassheim (2007) 32.

17 Karel VI. Schwarzenbergéről van szó, aki a 2013-as államfőjelölt édesapja volt.

18 Glassheim (2007) 36–38.

19 A deklarációt 12 nemesi család szignálta. Uo. 40–41.

nevezett »nagy« és »kis« büntető dekrétumok szerint történt 1946–47-es felelősségre vonások során, illetve a kommunisták 1948. februári győzelme után felújított tisztogatások idején a Vlagja és annak emléke politikai és történeti feledésbe merült. Az egykor prominens fasiszta csoportról maradt egyetlen emlékeztető egy azonos nevű skinhead zenekar. Ugyanakkor a cseh skinheadek és neonácik számára sem a Vlagja cseh fasiszta ideológiája adja a fő inspirációt, hanem a német nemzetiszocialista ideológia.²⁰

A CSEH BÚVÓPATAKOK AZ 1989 UTÁNI JOBBOLDAL SZAKIRODALMÁNAK TÜKRÉBEN

A 1989 utáni cseh jobboldali hagyományra vonatkozó irodalom egyik része főként a kelet-közép-európai pártrendszerek összehasonlítására, illetve a régióban a szabad választásokon elért jobboldali sikerek magyarázatára fókuszál. Ezek a munkák gyakran tesznek hasznos megállapításokat a cseh jobboldali hagyomány – az előszóban részben már jelzett – egyediségével kapcsolatban, helyenként pedig a cseh hagyomány korábbi (például a rendszerváltás előtti, a két világháború közötti) történeti vonatkozásaira is kitérnek. Ezekkel foglalkozom az első alfejezetben.

A szakmunkák egy másik csoportja kifejezetten a cseh jobboldali hagyomány újjáéledésével foglalkozik. Talán meglepő, de ezekből tudható meg a legtöbb a cseh jobboldal korábbi – például a két világháború közötti – történetéről, és ezek között bukkantam rá olyan gondolatmenetekre is, amelyek a *Búvópatakok* kutatási program célkitűzéséhez a leginkább hasonlítanak: megpróbálják feltárni az 1989 utáni jobboldali „feltámadás” (revival) eredetét/oka-it. Ezekkel a második alfejezetben foglalkozom.

Az 1989 utáni cseh jobboldal regionális összehasonlításban

Az 1989-es forradalmi-átalakulási hullámot követő kelet-közép-európai szabad választásokon a legtöbb államban a jobboldal diadalmaskodott – s e jelenség vizsgálatára és értelmezésére számos társadalom-, illetve politikaelméleti kutatás indult. Az összehasonlító kutatások tézisei általában a cseh jobboldaliság valamely más államétól eltérő, illetve a régióban egyedülálló jellegét is hangsúlyozták.²¹

20 Szántó (2001) 117–118.

21 Algis Krupavicius elemzése, amely a közép-kelet-európai (sic!) pártrendszerek stabilitását vizsgálja tíz posztkommunista országban olyan mutatók alapján, mint a pártok parlamentbe jutásának volatilitása, a részvételi arányok alakulása, a választási rendszer arányossága, közvetle-

Hilde Weiss politikapszichológiai felmérése szerint a posztkommunista országokban az antikapitalista érzések erősen korrelálnak a nacionalizmussal és az etnikai intoleranciával – az egyedüli kivétel Csehország.²² Egy 2007-ben publikált, némiképp hasonló megközelítésű, 19 európai országra kiterjedő érték- és (politikai) orientációvizsgálat azt találta, hogy a társadalmi egyenlőtlenségek elfogadására való hajlam csak Európa nyugati felén mozog együtt a jobboldali orientációval, viszont a szabálykövetés és a hagyományosság mind Nyugaton, mind Keleten a jobboldali politikai orientációval korrelál – az utóbbi jellemző tekintetében Európában az egyetlen kivételt ugyancsak Csehország jelenti.²³

A Cseh Köztársaság és Szlovákia eltérő politikai törésvonalait vizsgáló Geoffrey Evans–Stephen Whitefield szerzőpáros szerint a cseh törésvonalat a Nyugat iránti attitűd határozza meg, a szlovákét viszont a magyar kisebbség jogainak kérdésköre.²⁴ Stanislav Holubec és Gavin Rae 2010-es tanulmánya, amely a cseh és a lengyel konzervatív hagyományt hasonlítja össze, a kettő közötti legjelentősebb különbségnek az előbbi szekuláris jellegét találta.²⁵ Kevin Deegan-Krause tizenhat posztkommunista országra kiterjedő – elsődleges és másodlagos forrásokon alapuló – összehasonlítása szerint csak Csehországra jellemző, hogy a politikai rendszerben megfigyelhető fő törésvonalat (issue divide) kizárólag a piacpártiság (pro-market) versus piacelle-

nül a választási eredmények értékelésénél is látni vél cseh jellegzetességet. Szerinte a „szocialista pártok” (ide tartoznak a kommunisták és a szociáldemokraták is) az első szabad választáson Csehországban feltűnően alacsony eredményt értek el – a parlamenti helyek 16%-át szereztek meg –, ennél gyengébb csak Szlovákiában (14,7%) és Magyarországon (8,5%) volt tapasztalható. Ezzel szemben a – sajtóságos megoldással – „burzsoának” definiált pártok (ide tartoznak nála a nem szocialista, nem zöld, nem kisebbségi és nem single-issue pártok) kiugróan magas (73%) arányt értek el Csehországban – ennél magasabbat egyedül Magyarországon (89,6%). Lásd Krupavicius (1999) 21–24.

22 Weiss (2003).

23 Thorisdottir–Jost–Liviatan–Shrout (2007). Az 1989 utáni cseh jobboldal alapvetően piaci, újraelosztás-ellenes szemléletét tekintve első ránézésre igen meglepő, hogy az egyenlőtlenségek elfogadása nem kapcsolódik a jobboldalhoz. A magyarázatot a módszertan közelebbi vizsgálata hozza: a kérdés nem az adott országbeli jövedelemviszonyok eltéréséhez való viszonyra vonatkozott, hanem arra, hogy a megkérdezett szerint fontos-e, „hogy a világon minden emberrel egyformán bánjanak”, illetve hisz-e abban, „hogy az életben mindenkinek egyenlő lehetőségeket kell kapnia”. Uo. 186.

24 Evans–Whitefield (1998).

25 Holubec–Rae (2010).

nesség (anti-market) dichotómia képezi. A politikai rendszert mind a tizenöt további esetben többdimenziósra írta le, általában jellemzőnek találta a nemzetpárti–nemzetellenes (pro-nation, illetve anti-nation) megoszlást, és több helyütt megosztó tényezőnek az elszámoltathatósággal (például Szlovákia, Horvátország), illetve az egyházzal (Lengyelország, Magyarország) kapcsolatos viszonyt is.²⁶

Az a megfigyelés, hogy a cseh pártrendszert elsősorban a piacgazdasághoz, illetve az állami beavatkozáshoz való viszony tagolja, más kutatásoknak is fontos tézise. Herbert Kitschelt 1991-ben publikált összehasonlító elemzése a pártrendszerek komplexebb leírását adja, sőt a csehországi eltérésre is magyarázatot kínál. Szerinte a relatív gazdasági fejlettség eredményezi, hogy (az akkor még Csehszlovákia részét alkotó) Csehországban piaci-libertáriánus ideológiájú pártok jelennek meg, míg a kevésbé fejlett ipari államokban (Magyarországon, Lengyelországban, Bulgáriában, Szlovákiában, Szlovéniában és Horvátországban) a nem piaci, autoriter jelleg az erősebb. (E tekintetben az extrémeket Románia, Albánia és Szerbia képviseli.)²⁷

Kitschelt egy hasonló tárgyú későbbi írása szerint a relatív elmaradottság, illetve a kommunista modernizáció kikényszerített jellege Magyarországon és Lengyelországban a népi, vidéki, konzervatív antikommunista hagyományokat stabilizálta, a hagyományos jobboldal újjáéledését segítette, és fenntartotta a népi-nemzeti, illetve liberális történelmi megosztottságot, miközben a nemzetibeágyazottság-hiányos kommunista párt utódja 1989 után gazdasági reformokba kezdett, s ez tovább homályosította a bal–jobb megosztottságot. Ez a továbbfejlesztett narratíva egyes kutatók szerint még mindig nem bír kellő magyarázó erővel (legalábbis az új jobboldal sikerességének értelmezéséhez): szükség van az új elit kohéziójának és ideológiaképző erejének részletesebb vizsgálatára is.²⁸

26 Deegan-Krause (2006) 234. A könyv fő tézise egyébként, hogy Szlovákia gyengébb gazdasági és politikai teljesítménye az elszámoltathatóság kérdésével függ össze.

27 Kitschelt (1991) 21.

28 Hanley–Szczerbiak–Houghton–Fowler (2008). A cseh jobboldal e logika mentén felépített történelmi leírását Seán Hanley végezte el, munkáját – Hanley (2008) – a következő alfejezetben ismertetem.

29 Völgyes (1993) 232.

Összességében egyébként az összehasonlítást végző szerzők általános véleménye, hogy a kelet-közép-európai rendszerváltások után meghatározóvá vált jobboldali erőcentrumok „egyértelműen különböznek a mai szélső-jobboldaltól és az 1930-as évekbeli régi jobboldaltól is”,²⁹ hogy „nagyon kevés mai kelet-európai csoport vállalja nyíltan” azokat az ideológiai elemeket –

„egyebek mellett az antiszemitizmust, a radikális, szélsőséges nacionalizmust és a primitív parasztszocializmus népi változatát –, amelyek a második világháború előtti jobboldali pártok csomagját képezték”,³⁰ illetve hogy a csaknem ötven év elteltével, a hetvenes, nyolcvanas években felemelkedő protojobboldali csoportok nem rendelkezettek átfogó programmal az országuk számára.³¹

A cseh jobboldali „feltámadás” jellege és eredete

A cseh jobboldal átfogó történetét kínáló legalaposabb, legteljesebb forrás Seán Hanley 2008-ban publikált – a bársonyos forradalom utáni átalakulásra fókuszáló – könyve, amely egy teljes fejezetet szentel a cseh jobboldali hagyomány kialakulásának. A szövegrész elméleti keretét adó polémiában cáfolni igyekszik azokat a „mély történeti kauzalitást” feltételező teóriákat, amelyek a távolabbi múltból próbálják meg levezetni az 1989 utáni fejleményeket, például azt, hogy a cseh pártrendszer – a magyartól és a lengyeltől eltérően – az állam és a piac szerepe körül polarizálódik. E teóriák közt említi (a *Búvópatakok*-kutatás szempontjából sajnálatos módon szerző és kifejtés nélkül) azt a korai hipotézist is, amely szerint a rendszerváltás utáni események a prekommunista hagyományok és törésvonalak felolvadása (unfreezing) alapján értelmezhetőek.³² A leginkább kidolgozottnak és megalapozottnak Kitchens szerzőtársakkal írt, korábban ismertetett – a társadalmi-gazdasági modernizáció magas szintjére és a kommunista rendszer ezzel összefüggő, represszív, reformtól idegenkedő, bürokratikus-autoriter jellegére építő – elméletét tartja e teóriák között, bár ezzel is vitába száll: szerinte ugyanis az 1989 utáni cseh új jobboldal gyökerét a hatvanas évek kudarcba fulladt reformkommunista projektjében, illetve a kudarc eredményeként kialakult új ellenzéki attitűdökben kell keresni.³³ Ám miközben Hanley tagadja a búvópatak-jelenség létét (legalábbis annak totális, „vulgárváltozatát”), jobboldaltörténeti leírásából számos ide vonatkozó hasznos megállapítás kiolvasható.

Könyvének a jobboldal eredeti gyengeségéről szóló alfejezete³⁴ szerint a cseh történeti felfogásban a konzerva-

30 Held (1993) V.

31 Wołek (1996) 73. Szerinte egyébként a rendszerváltás időszakában meglepetést okozott, hogy a régió népei „sajnos [sic!] előnyben részesítették Wałęsa populista, kriptokorporativista, új-pilsudskista, polono-perónista zagyaságait Mozowieckihez képest; a konzervatív, másodosztályú történész Antallt Kishez képest; a földhözragadt, technokrata Klaust Havelhez képest. Uo. 4.

32 Hanley (2008) 19.

33 Uo. 9–11.

34 Uo. 22–30.

tivizmus fogalom a XX. század első felében rosszul csengett, mivel elsősorban a cseh nemzeti fejlődést akadályozó XIX. századi reakciós osztrák uralkodókhoz kapcsolódott. A konzervatív jobboldal alapját másutt adó társadalmi erők – az arisztokrata földbirtokosok és a katolikus egyház – amúgy is gyengék voltak. A katolicizmus proosztrák szemléletével szemben a nemzetépítéshez elsősorban a huszitizmustól eredeztetett protestáns hagyomány kapcsolódott, részben ennek köszönhetően, továbbá a kereskedő és iparos-polgári rétegek támogatásával a XIX. század végére a cseh területeken meggyökeresedett a plebejus és demokratikus szemlélet, a gazdasági és politikai liberalizmus. „Miképp a XIX. századi Európa nagy része, a csehek is a liberalizmus gyakorlati és elméleti modelljeként tekintettek a fejlett szabadpiaci demokráciákra, Nagy-Britanniára és az Egyesült Államokra.”³⁵

A sajátos cseh (csehszlovák) nemzetfejlődésnek köszönhetően a nemzeti kérdés meglehetősen összezavarta a modernizáció által generált klasszikus törésvonalakat. Az első világháború után létrejött jobboldali pártok – a hagyományos nacionalista csoportok összeolvadásából alakult Csehszlovák Nemzeti Demokrata Párt, a vidéki katolikus régiók által támogatott Néppárt és a tudatosan konzervatív blokk létrehozására törekvő Agrárpárt – kevéssé voltak programpártnak tekinthetők. A legnagyobb támogatottsága az Agrárpártnak volt, de ez sem haladta meg a 15 százalékot.

A koalíciók folyamatosan átalakultak, a legfőbb törésvonalat pedig nem a jobb-, illetve baloldal (burzsoá versus szocialista) megoszlása jelentette, hanem az, amelyik az „államalkotónak” tekintett, főként a cseheket képviselő pártokat választotta el a csehszlovák állammal szemben kritikus német, illetve szlovák pártoktól. A két világháború között tisztán jobboldali kormány csak egy alkalommal jött létre (1927–28-ban), amikor a német keresztényszocialistákat tömörítő Német Szociáldemokrata és a Német Agrárpárt is a koalíció tagja lett.³⁶ „Történetileg [...] a cseh »jobboldal« politikailag széttöredezett, alacsony szervezettségű, intellektuálisan elszigetelt maradt – írja Hanley –, és

nem tudott olyan vonzóvá válni, mint a burzsoá pártok másutt Európában.”³⁷

35 Hanley (2008) 23.

36 Konrad Henlein pártjának megjelenése előtt, a húszas években a csehszlovákiai németek két legerősebb pártja (a választási eredmények tükrében) a Német Szociáldemokrata, illetve a Német Agrárpárt volt.

37 Hanley (2008) 24.

A müncheni egyezményt követően a pártrendszer átalakult. Németbarát autoriter demokrácia jött létre: a kommunista pártot betiltották, az említett jobboldali pártok és a Kereskedők Pártja Nemzeti Egységpártként összeolvadt, miként a Nemzeti Munkapárt-

ként „lojális ellenzékké” váló Szociáldemokrata és a Nemzeti Szocialista Párt is. Az 1939-ben német megszállással létrejött protektorátus területén viszont már minden pártot (és politikai szervezetet) feloszlattak, egyetlen tömegszervezet maradt, a Nemzeti Közösség (Národní souručenství), amely 1942 után már csak kulturális és oktatási csúcsszerveként működött. A cseh kollaboránsok (mint Emanuel Moravec) hiába próbálták a protektorátus legitimációját radikális, totalitárius, németbarát cseh nemzeti ideológiával megteremteni, erőfeszítésük – a cseheknek hagyott érdemleges politikai tér híján és a protektori rezsim nyilvánvalóan elnyomó jellege miatt – kudarcot vallott.³⁸ A háború időszaka viszont tovább gyengítette a jobboldali pártok polgári alapját, miközben az ipari munkások viszonylag elviselhetőbb helyzete ezt a hagyományosan a baloldalhoz kapcsolódó osztályt erősítette.

A háború után szovjetbarát, félautoriter rendszer (népi demokrácia) jött létre Csehszlovákiában, amelyben a jobboldali pártok többségét nemzetárulóként betiltották (így például az Agrárpártot, a Nemzeti Demokrata Pártot), javaikat elosztották vagy államosították. A német kisebbséget kizárták a politikai életből, majd szinte kivétel nélkül az országból is távozásra kényszerítették. Öt törvényes párt maradt, ezek Nemzeti Frontba tömörültek: közülük egyedül a katolikus irányvonalú Néppárt számított jobboldalinak. Az 1946-os választásokon a kommunisták közel 40 százalékkal nyertek, a Néppárt (minden idők legjobb eredményével) közel 20 százalékot szerzett. Miközben a polgári erőket meggyöngyöztette a holokauszt, csakúgy, mint a németek kitelepítése, a nemzetállam megerősítését a korábban a jobboldalt támogató erők egy része is a kommunistáktól várta, elfogadható árnak tartva a szovjet jelenlétet és a kommunizmust. 1945-ben a katolikus egyház volt a legerősebb nem állami szervezet, elismertséget hozott számára, hogy a protektorátus idején igyekezett elkerülni a kollaborációt, és a papok közül többen részt vettek az ellenállásban. A német egyházi földek elkobzása, a katolikus iskolák államosítása ellen szélmalomharcot folytató katolikus klérus pozíciója a népi demokrácia időszakában is fennmaradt.

A Néppárt „átmeneti politikai otthont” nyújtott a rendszer jobboldali, nem szocialista kritikusaiknak. Bár szkeptikusan viszonyult a szovjetbarát, szocialista konszenzushoz, megkérdőjelezte a szudétanémetek kitelepítését, és fellépett a katolikus egyház elleni támadásokkal szemben, „a vezetése elkötelezett maradt a Nemzeti Front progresszív, konszenzuson alapuló rendszeréhez”. Ez „nem is annyira a Néppártba beépülő prokommunista elemeknek köszönhető – ez a taktika a párt esetében viszonylag sikertelennek bizonyult –, ha-

nem a vezetők stratégiájának, akik inkább a baloldali radikalizmus hullámának elülését várták, mint hogy konfrontálódjanak vele” – véli Hanley.³⁹ A felismerhetőbban jobboldali politikai gondolkodásmód az emigráns csoportoknál marad fenn: a kisgazdáknál (Agrarians), akik 1948-ban a náci és a szovjet totalitarizmus egyenlőségét hirdették, és piacpárti programot fogadtak el, ami „a későbbi cseh jobboldali diskurzust jelezte előre”, továbbá az emigráns katolikus és konzervatív csoportoknál, akik a szudétanémetek kitelepítését kritizálták – ám ezek a nézetek is hamarosan homályba vesztek. Hanley szerint a második világháború utáni társadalmi átalakulás, a régi burzsoá jobboldal „át-szervezése” is felelős azért, hogy a posztkommunista cseh politikában sem az Agrárpárt, sem a vidéki szavazók jelentős csoportja nem volt érzékelhető, így aztán az agrár-, illetve vidéki érdekek megjelenítése az újjáéledő jobboldalon nem vált releváns üggyé.

1948 után Csehországban politikai és társadalmi bénultság következett, amely – mint Hanley írja – „észrevehetően különbözött a lengyelországi és kisebb mértékben a magyarországi helyzetől”.⁴⁰ A Néppárt jelentéktelen szatelitté vált, a cseh történetírás ettől kezdve nem ismert olyan jobboldali, konzervatív erőt, amely ne a fasizmushoz vagy reakciós idegen uralomhoz kapcsolódott volna – ilyenek egyébként az 1968 utáni szamizdat irodalomban vagy a külföldi történészek írásaiban is csak elszórtan bukkantak fel.⁴¹ Az 1968-as enyhülés idején a független értelmiségiek nem kerestek szocializmusellenes alternatívát: sem a korábbi politikai fogva tartottak által létrehozott Klub 231 (Klub bývalých politických vězňů), sem az Elkötelezett Pártonkívüliek Klubja (Klub angažovaných nestraníků)⁴² nem akart ellenzéki párttá válni. Korabeli – titokban végzett – közvélemény-kutatások szerint az emberek többsége (jelző nélküli) demokratának vallotta magát. 1968-ban Dubček kommunista pártja szabad választásokon fölényes győzelmet szerzett volna.⁴³

A Charta 77-en belül Hanley szerint három csoportot szoktak megkülönböztetni: a korábbi reformkommunistákat és reformszocialistákat, a keresztény értelmiségieket és a művész értelmiséghez, a kulturális undergroundhoz tartozó liberálisokat. A katolikus papok és laikus értelmiségiek közül is sokan támogatták a Charta 77-et (például Václav Benda). A nyolcvanas években vallási újjáéledés kezdődött: 1985 júliusában tömegek zárandokoltak a szlovák határhoz közeli Velehrad faluba, és 600 ezren írták alá a morva katolikusok petícióját a

39 Hanley (2008) 28.

40 Uo. 32.

41 Uo. 33.

42 Az utóbbi 1990-ben feléledt és párttá alakult, de nem jutott be a parlamentbe.

43 Hanley (2008) 42.

44 Uo. 43.

vallásszabadság kiterjesztéséért.⁴⁴ A Charta 77 által 1984 májusában kiadott *Právo na dějiny* (Jog a történelemre) című dokumentum⁴⁵ a katolikus egyház cseh nemzetfejlődésben játszott pozitív szerepét hangsúlyozta, miközben a – reformkommunista ellenzékiek támadását is kiváltva – a Habsburgokhoz való viszonyt is újraértelmezte. A szerzők – az 1984-ben indult katolikus *Střední Evropa* szamizdat újság szerkesztői – a cseh történelem újraértelmezésében odáig mentek, hogy a csehszlovák állam 1918-as létrehozását is hibának jelölték meg: szerintük ugyanis a nacionalista, egalitárius, szekuláris államethosz és a cseh-német viszony rendezetlen antagonizmusa természetes módon vezetett az állam későbbi pusztulásához, s ezáltal a kommunizmusnak taposta ki az utat.⁴⁶

Hanley szerint az 1989 előtt kialakult protojobboldal nem annyira a Charta 77 demokrata gondolkodói, Jan Patočka és Václav Havel fémjelezte antipolitika termékeként, hanem inkább ennek a gondolkodásmódnak a korlátaira és hanyatlására adott reakcióként értelmezhető. A nyolcvanas évek közepén cseh ellenzékiek egy csoportja brit jobboldali értelmiségiekkel (köztük elsősorban a konzervatív Roger Scrutonnal) került kapcsolatba. A fiatal katolikusokra hatott a világszerte terjedő neokonzervatív gondolat – Pavel Bratinka és Daniel Kroupa katolikus ellenzéki csoportja például az újbaloldallal vitába szálló kapitalista-neokon gondolatokat népszerűsítette. Egy másik meghatározó ellenzékire, Peter Pithart jogász-történészre pedig az a (részben brit tory) gondolat hatott, hogy a politikához pragmatizmus és realizmus kell, nem pedig ideológia, a forradalomnál pedig többet ér az evolutív változás.⁴⁷ A hatvanas években az osztrák és a chicagói iskola tanait felfedező „fiatal közgazdászok” – köztük az állami bankon belül gazdaságpolitikai szemináriumokat szervező Václav Klaus és Tomáš Ježek – már az Ota Šik-féle piaci szocializmus elképzeléseket is elutasították.

A karizmatikus Václav Klaus – illetve a „szürke zónából” jött közgazdász elit – felemelkedése mellett Hanley a Néppárt újjáalakulását is nyomon követi.⁴⁸ Szerinte a szatellit alakuló párt 1948 után leginkább a propagandától való tartózkodása miatt népszerű napilapja, a *Lidové demokracie*, illetve Višehrad nevű könyvkiadója révén hatott a közéletre. 1968-ban a párt – miközben tagsága növekedésnek indult – az 1945 után propagált családi jövedelem elképzelését igyekezett föltámasztani,⁴⁹

45 A szójáték magyarra lefordíthatatlan, de cseh eredetiben és Hanley angol nyelvű munkájában magától értetődik: a „právo”, illetve „right” szavak nemcsak jogot, hanem jobboldalt is jelentenek.

46 Hanley (2008) 51.

47 Uo. 53–54.

48 Uo. 60–62.

49 Feltehetően a nők otthon maradását anyagilag támogató rendszerről van szó.

továbbá a magánvállalkozás engedélyezését, valamint az állam és az egyház kapcsolatának átalakítását szorgalmazta. Az 1968 utáni „normalizáció” elsöpörte ezeket a kezdeményezéseket. A nyolcvanas évektől a párt reformista tisztviselői – akik főképp Brnóban álltak titkos kapcsolatban a katolikus ellenzékiekkel – belső szervezeti csatározásokba kezdtek, és 1989. november végén sikerült eltávolítaniuk a kommunista párthoz lojálisabb vezetőket.

A jobboldali csoportosulások közül – véli Hanley – eredetileg csak keveseknek volt az antikommunista deklarációkon túlmenő, elméletileg megalapozott programja, inkább azt hangsúlyozták, hogy „a jobboldalra szükség van az egyensúly érdekében”. Csak a Pavel Bratinka és Daniel Kroupa által alapított Polgári Demokrata Szövetség (ODA) fogalmazta meg az új cseh politikai jobboldaliság alapelvét „nyugati típusú gazdasági neoliberalizmusként és politikai neokonzervativizmusként”.⁵⁰

A Seán Hanley könyvében olvasható átfogó képet, illetve a cseh jobboldal eredetére vonatkozó elméletét az 1989 utáni helyzettel foglalkozó szerzők kö-

50 Hanley (2008) 81. A könyv e részének előtanulmányaként is értelmezhető Seán Hanley egy korábbi írása, amelyben azt elemzi alaposabban, miként örökölték át az angloamerikai neoliberális és konzervatív eszmék „cseh thatcherizmusként” az értelmiségi elleneltek gondolatvilágába (Hanley (1999)). Egy későbbi tanulmányában pedig azt fejt ki, miként keveredik ki az ODS euroszepticismusa részben jobboldalinak mondható gondolati elemekből – az Unió angolszász neoliberális kritikájából, az EU rosszhiszeműségének közép-európai szemléletű, erkölcsi alapú bírálatából, illetve a cseh nemzeti szuverenitás és identitás védelméből. Hanley (2004).

51 Klaus (1997) XI.

52 Eyal (2000). Megjegyzendő, hogy Seán Hanley részletesen idézett munkájában támadja Gil Eyal elleneltek szerepével kapcsolatos elméletét.

zül néhányan árnyalják, kiegészítik. Tom G. Palmer például Václav Klaus beszédeit összegyűjtő könyvének előszavában a cseh átalakulás sikerének tényezői közt említi a cseh- és morvaországi szabad társadalom hosszú történeti múltját, valamint a hatalomhoz való – Jaroslav Hašek Švejkjével jellemezhető – különleges hozzáállást.⁵¹ Gil Eyal 2000-es tanulmánya szerint a cseh gazdasági átmenetre az jellemző, hogy – kapitalisták híján – a független értelmiség kultúrburzsoáziaként (Bildungsbürgertumként) viselkedve vált a weberi kapitalizmus szellemének megtestesítőjévé, és teremtette meg a kapitalizmus alapjait.⁵²

A cseh ellenzék eszmei fejlődésében – Seán Hanley ismertetett elemzésének tanúsága szerint is – jelentős szerepet játszó Roger Scruton némileg másként ítéli meg, hogy mennyiben tekinthetők jobboldalinak a Charta 77-hez kapcsó-

lódó személyek, illetve az általuk folytatott demokratikus diskurzus. Scruton szerint az ellenzéki demokraták gondolkodása sok tekintetben nem áll távol a nyugati világban megjelenő Új Jobboldaltól.⁵³

A fellelt szakirodalom alapján nem igazolható a kapcsolat a bársonyos forradalom után alakult, felemelkedett majd lehanyatlott (öndefiníciója szerint is) szélsőjobbaldali párt, a Szövetség a Köztársaságért – Csehszlovák Republikánus Párt (Sdružení pro republiku – Republikánská stana Československa)⁵⁴ és a két világháború közti fasiszta mozgalmak között. A párt nem túl magasan képzett fiatalokból, első választókból álló társadalmi bázisa – amely a cseh szélsőjobbaldal 1989 utáni létrejöttével, felemelkedésével, hanyatlásával és támogatottságának okaival foglalkozó Martin Kreidl és Klára Vlachová szerzőpáros szerint a nyugati államokban működő szélsőjobbaldali pártokéhoz hasonlít – ugyanakkor csak részben igazolja a szociológiai megközelítésű tanulmány metodológiáját,⁵⁵ azt, hogy a szerzők egyáltalán nem foglalkoznak a távolabbi történeti előzmények kérdésével. Az általánosabb fókuszú szakirodalomból pedig például Sharon Wolchik (Seán Hanley könyvéhez hasonlóan általánosabb jobbaldaltörténettel kiegészített) cseh és szlovák jobbaldal jellegzetességeivel foglalkozó tanulmánya is legfeljebb annyit állít a republikánusok történeti gondolkodásáról, hogy a Havel elleni támadásokon, a vendégmunkások és cigányok elleni politikai fellépésen és a kommunista párttagok felelősségre vonásának propagálásán kívül nyilvános felhívásaikban Kárpátalja visszacsatolásának követelése is megjelent.⁵⁶ Otto Ulc – ugyancsak a Joseph Held által szerkesztett tanulmánykötetben megjelent – elemzéséből szintén a Republikánus Párt, illetve más újfasiszta csoportok „gyökértelensége” tűnik ki, utóbbiak közt említi a szvasztikával vagy az amerikai konföderációs

53 Scruton (1988). Roger Scruton a Charta 77 nyilatkozat szövegében is konzervatív háttéreszméket vélt felfedezni, mint például a jogkövetést és a törvényes jogok gyakorlását vagy az emlékezet és történelem szerepére vonatkozó felfogást. Az már más kérdés, hogy ezt az értelmezést maga relativizálja, mondván: „azáltal, hogy konzervatívként és az Új Jobboldal számára is forrásként jellemeztem őket [a cseh gondolatokat], olyasmit állítottam, amit a szerzők sem ismernének el”. Idézi Wołek (1996) 26–27.

54 A párt 1992-ben 14 parlamenti helyet szerzett, 1996-ban pedig 18-at.

55 Kreidl–Vlachová (1999). Az pedig még kevésbé indokolható, hogy a szerzőpáros a párt programját, célkitűzéseit, jelszavait sem ismerteti – ezek az elemek legfeljebb nagyon közvetve, az általánosabb szakirodalom alapján, a párt jövőbeli esélyeinek latolgatásánál merülnek fel (például a bevándorló-ellenesség, a munkanélküliség miatti kormányellenesség).

56 Wolchik (1993) 73.

zászlóval felvonuló cigányellenes, paramilitáris csoportokat vagy a bejegyzési kísérletével elbukott cseh Ku Klux Klant.⁵⁷ Ugyanakkor egy közelmúltban készült tanulmány a ma meglévő (nem túl jelentős) cseh szélsőjobboldali csoportok ideológiai gyökerei közt – mindenfajta részletezés nélkül – a harcos újhuszita ethosz mellett a reakciós történeti hagyományra építő ultrakonzervativizmust, a klerikálfaszizmushoz kapcsolódó katolikus mozgalmat, sőt a szudétanémet náci hagyományt is felsorolja. Az általuk képviselt politikai ügyek azonban kevésbé idézik fel a két világháború közötti időszakot, a közös nevezőt leginkább az idegen- és romaellenesség, valamint a globalizációellenesség jelenti.⁵⁸

A nyolcvanas évek vallási reneszánszával kapcsolatban érdekes Jan Spousta tanulmánya a vallási értékek átalakulásáról. A szerző Thomas Luckmannra hivatkozva állítja, hogy a kommunizmus bukása a Cseh Köztársaságban a katolikus egyház által közvetített világnézet központi szerepének megdöntésére in-

dított második kísérlet bukását jelentette. (Az első kísérlet az Első Csehszlovák Köztársaság államrezonja volt, amelyet részben a filozófus-szociológus Thomas Masaryk elnök gondolatrendszere, részben pedig a Csehszlovák Egyház és a Sokol képviselt.) Ezek hanyatlása azonban nem jelenti a katolikus egyház újbóli domináns szerepét, hiszen a Cseh Köztársaságban a szekularizáció folytatódik (ha nem is olyan gyorsan, mint a hatvanas, hetvenes években), a szélesebb értelemben vett ideológiai és vallási kínálat és kereslet pedig egyre diverzifikálódik – többek közt a fogyasztói társadalom és a popzenei ipar hatására, illetve a vallási szinkretizmus és a távol-keleti bölcselet népszerűségének terjedésével.⁵⁹

57 Ulc (1993) 99.

58 Mareš (2012). A náci szudétanémet eszmékör alkalmazhatósága a cseh szélsőjobboldal számára meglehetősen problematikusnak tűnik. Nem véletlen, hogy a rendszerváltás után alakult Republikánus Párt a Beneš-dekrétumok eltörlését elfogadhatatlannak tartotta, és a hagyományos nacionalista irányvonalat képviselve a Németországban működő szudétanémet csoportok más követeléseit is elutasította. A tanulmány szerint a ma legerősebb cseh szélsőjobboldali mozgalom (a Társadalmi Igazságosság Munkáspártja, Dělnická strana sociální spravedlnosti, DSSS) ugyan hivatalosan szintén elutasítja a Beneš-dekrétumok revízióját, cseh neonáci támogatói azonban – nyilván nem függetlenül a német NPD-vel fenn tartott kapcsolatoktól – „némi szimpátiát mutatnak a szudétanémet revizionizmus iránt”.

59 Spousta (2002).

A CSEH BÚVÓPATAKOK A TERVUTASÍTÁSOS RENDSZER ELLENZÉKÉRE FÓKUSZÁLÓ SZAKIRODALOM TÜKRÉBEN

Bár a cseh jobboldali hagyomány kommunizmust megelőző időszakát tárgyaló irodalom helyenként hasznos megállapításokat tesz az 1948 februárja utáni időszakra, a bársonyos forradalom utáni jobboldali fordulatot elemző források közt pedig akadnak olyanok is, amelyek részletesen tárgyalják az 1948–89 közötti ellenzéki ideológiai jellegét, néhány kimondottan az utóbbira fókuszáló írást is érdemes bemutatni.

A cseh katolikus ellenzéki Václav Benda a cseh katolicizmus szenvedésével és helytállásával, a kommunista hatalom luciferi, illetve nietzschei jellegével foglalkozó, a bársonyos forradalom előtt írt tanulmánya megerősíti például azt a korábban tárgyalt tényt, hogy miközben a lakosság nagyobb része katolikus volt, a csehszlovák állam hivatalos ideológiája mégis jórészt az antikatólikus reformista hagyományból merített, ami „megfelelő büntetés volt a katolikus egyház lelki, kulturális és politikai sterilitásáért”.⁶⁰ A kommunista hatalomátvétel idején a katolikusok felkészületlenül bizonyultak a politikai küzdelemben, a puccs szentesítésének megtagadásával viszont kivívták, hogy az elnyomás első számú áldozatai legyenek. Az adott helyzetben a katolikusok fenntartják „egészséges szkepticizmusukat a radikális egyéni és társadalmi reform iránt a liberális és szocialista hittel szemben. [...] Hiszem, hogy az egyetlen, ami megmenthet minket, az az élet és politika forrásához való visszatérés [...] egy őszinte vizsgálat, amelyben mindent átnézünk, átgondolunk és újraértelmezzük, ami jó és rossz a politikai életben, és amelynek során a múlt új jelentést kap, és segít tisztázni a jelen problémáit.”⁶¹

Érdekes adalék a cseh jobboldali hagyomány történetéhez a Charta 77 nyilatkozatának fő ideológusa, a csehszlovák emberi jogokért való küzdelemben az életével fizető Jan Patočka cseh nemzeti történelemről konstruált filozófiájáról és annak recepciójáról szóló elemzés is.⁶² A jobboldaliság egy kiterjesztő értelmezésében ugyanis a forradalmiságot elvető konzervatív beállítódás számos szerző szerint felfedezhető a cseh nemzetépítés teljes folyamatában. Egyes cseh történetfilozófusok úgy látják, ez a társadalomlélektani motívum nem is annyira bűvópataknak, mint inkább a kommunizmus időszakában is jól felismerhető felszíni folyamannak látszik. Jan Patočka interpretációja szerint a cseh nemzet, illetve nemzetépítés alulról jövő, paraszti-kispolgári jellege

60 Benda–Wilson (1985–86). A szerzőtárs a fordító, aki feltehetőleg azonos Václav Havel A hatalom nélküliek hatalma (*Moc bezmocných, The Power of the Powerless*) című művének azonos nevű fordítójával.

61 Uo. 121–123.

62 Tucker (1996).

egyfelől egalitárius és demokratikus értékrendszert hozott magával, másrészt viszont evolutív, a forradalmiságot elvető, konzervatív hagyományt örökített tovább. Ez a gondolatmenet a korai – például a nyelvhasználatért folytatott – nemzeti küzdelmek mellett az 1938-ról, az 1948-ról, és az 1968-ról szóló diskurzusban is fellelhető, például ekképp: „A cseh nemzet alulról épült az alacsonyabb osztályok által: népi, konzervatív, forradalmiságot elvető, megfontolt módon, kísérletezve haladva, anyagi forrásokban szűkölködve, kevesek nagy erőfeszítésével, a parasztok makacsságával teremtve meg a lelki küzdelem lehetőségét.”⁶³

A kutatáshoz némi adalék az ellenzéki értelmiségiek életrajzából, illetve a velük folytatott életútinterjúkból (life-story) is nyerhető. Egy kelet-európai biográfia-kutatási kötet egyik tanulmányának szerzője egykori ellenzéki értelmiségiekkel készített Csehországban életútinterjút. A tanulmány – miközben például alaposan áttekinti az ellenzéki tevékenységeket a könyvek illegális importjától a nyilvános gyűléseken való felszólalásokon át a börtönviseltek jogi és egyéb irányú segélyezéséig – nem vizsgálja az ellenzékiek ideológiai hovatartozását vagy politikai nézeteit, ugyanakkor rámutat, hogy 1989 után mind-egyikük magas politikai hivatalokba juthatott – s ezt a tülekedéstől elkedvetlenedőket leszámítva a többség vállalta is –, viszont a nagy presztízsű állásokat az 1992-es választások után jellemzően el is veszítették.⁶⁴

Más életrajzi munkákban a cseh kontextusban jobboldalinak azonosítható személyek is feltűnnek. A John Neubauer és Török Borbála Zsuzsanna által szerkesztett, a XX. századi emigráns kultúrával foglalkozó kötetben⁶⁵ a bűvópataknak is felfogható (legalábbis a jobboldali világszemléletet a kommunizmus alatt személyében átörökítő, zsidó származású, de római katolikusnak megkeresztelt) Pavel Tigrid-életrajz is megjelenik. Az 1917-ben, asszimilált, ateista családban született Pavel Tigrid jogot tanult Prágában, majd az 1939-es német megszállás után kalandos úton (hamis papírokkal, Németországon keresztül) Angliába menekült. Londonban pincérkedett, aztán a BBC cseh adásánál volt bemondó. 1945-ben brit katonai repülőgéppel tért haza Csehszlovákiába. A külügyminisztériumban dolgozott, majd a konzervatív Kereszténydemokrata Párt lapjait – először az *Obzorjy* (Horizontok), majd a *Vyvoj* (Fejlődés) címűt – szerkesztette. Megint csak az utolsó pillanatban, 1948-ban hagyta el újra az országot (már körözés indult ellene), 1948–52 között Mün-

63 Tucker (1996) 206.

64 Andrlé (2003).

65 Neubauer–Török (2009).

chenben a Szabad Európa Rádiónál dolgozott, utána az Egyesült Államokba költözött. 1956-ban Brooklynban tíz másik disszidenssel megalapította a

Svědectví (Vallomás) című irodalmi lapot, ezáltal 1968 után időnként első számú közellenséggé vált. A bársonyos forradalom után (a szintén ellenzéki író) Václav Havel köztársasági elnök tanácsadója lett, 1994–96 között pedig kultúráért felelős miniszter.⁶⁶ Tigríd egyik sokat idézett – könyvben is kifejtett – megállapítása szerint a demokrácia és a szocializmus összeegyeztethetetlen, Dubček, a „szentimentális marxista” akkor is kudarcot vallott volna, ha nincs intervenció: vagy az egypártrendszer feladására kényszerül, vagy kénytelen lett volna visszafordítani a liberalizációt és épp olyan „normalizációt” kezdeni, mint ami meg is valósult.⁶⁷

Kevésbé ismert, de szintén tanulságos Michael Long cseh ellenzékiekkel 1989-ben készített interjúkötete.⁶⁸ A tizenegy megkérdezett közül egyedül Ivan Havel számítástudományi és filozófiaprofesszorról derül ki a beszélgetésben, hogy cseh kontextusban jobboldalinak tekinthető családi háttere van:⁶⁹ az egyik nagyapja tehetséges vállalkozó volt, aki a Prága központjában álló Lucerna Palotát építtette, apja a Barrandov nevű városrész tervezője volt – elmondása szerint tehát jómódú családból származik. A burzsoának minősített családtagok vagyonának jó részét elkobozták, sőt a kitelepítést is csak épphogy elkerülték. Ezek után Ivan Havel kitérőkkel és nehezen jutott be az egyetemre. 1968 után Kaliforniába ment a Berkeley Egyetemre, 1971-ben hazatért. Programozóként dolgozott, lakásán filozófiai szemináriumokat tartott, emellett szamizdat-kiadásban és -terjesztésben is részt vett, 1982-ben rövid időre börtönbe került. 1989 novembere után egy fél évig a Polgári Fórum tagjaként is tevékenykedett, majd a Károly Egyetemen kötött ki. A Polgári Fórum sikere azzal függött össze – mondta az interjúban –, hogy a bal- és a jobboldali ellenzékiek (trockisták, vallásosok, ateisták, konzervatívok) „barátok voltak, és bíztak egymásban”, sőt – „ami [Csehországban] ritkább, mint az Egyesült Államokban” – tegeződtek egymással.⁷⁰

ÖSSZEFOGLALÁS

A cseh politikai hagyomány sok szempontból egyedi a kelet-közép-európai régióban. Mindenekelőtt a tekintetben, hogy Csehország hagyományosan baloldali érzelmű ország, relatíve erős kommunista mozgalommal. Ennek a vizsgált szakirodalomban felmerülő néhány oka:

- a hagyományos konzervatív katoli-

66 Uo. 244–248.

67 Uo. 251.

68 Long (2005).

69 Az viszont egyáltalán nem, hogy a köztársasági elnök Václav Havel testvére.

70 Long (2005) 32–33.

kus arisztokráciára sokáig a nemzetellenes Habsburg-uralom maradványaként tekintettek, a velük szembeni ellenérzéseket növelte, hogy jelentős részük német származású volt, társadalmi súlyukat pedig az, hogy 1945 után sokuknak távozniuk kellett az országból;

- a cseh nemzeti eszme ruszsofil és németellenes karaktere a két világháború között szintén a baloldali mozgalmakat erősítette;
- a náci megszállás során a kollaboráns politikusok révén a jobboldali gondolat tovább vesztett hiteléből;
- fejlett ipari országgként az agrármozgalom is viszonylag gyenge volt, az 1945 utáni társadalmi átalakulással pedig lényegében teljesen talaját veszítette és eltűnt;
- a vallás tudatformáló szerepe gyenge (Csehország Európa legateistább állama), a szekularizáció, illetve a felekezetek és eszmeáramlatok diverzifikációja jelenleg is folytatódik.

71 A kelet-közép-európai párt-, illetve eszmerendszerek értelmezéséhez hasznosnak tűnik az a háromdimenziós tetraéder modell, amelyben a nacionalizmus, a liberalizmus, a szocializmus és a konzervativizmus külön pólusokként jelennek meg. Schweitzer (1996). Ebben a modellben ugyanis jól leírható a kelet-közép-európai politikai terek fundamentálisan eltérő jellege, illetve az, hogy a bennük felbukkanó, meghatározó baloldali és jobboldali gondolatkör-párosok más és más dimenzióban értelmezhetők. A cseh politikai mező legmeghatározóbb tengelye az, amely a gazdasági értelemben szocialista, illetve liberális (vagyis az állami újraelosztás versus piaci koordináció) pólusokkal jellemezhető. E rendszerben a progresszióellenes, premodern gondolatkörként értelmezett konzervativizmus jórészt hiányzik, és a nacionalizmus sem orientáló tényező (vagy ha mégis megjelenik, Kelet-Közép-Európában szokatlan módon a konzervativizmus a liberaliz-

A kutatás során nem találtam olyan önálló kötetet vagy tanulmányt, amelynek központi témája a cseh jobboldali hagyomány története lenne. A cseh jobboldaliság témakörét a legtöbb munka az 1989 utáni választási eredmények tükrében tárgyalja, s amelyek egyáltalán említik a „hagyomány” kérdését, általában azt hangsúlyozzák, hogy az 1989 utáni cseh jobboldali gondolat nem a két világháború közti (amúgy is gyenge) jobboldali örökség folytatója, hanem részben az antikommunista ellenzéki mozgalmakból nőtt ki, részben a modern nyugati konzervatív (jellemzően Margaret Thatcher-i, azaz gazdasági liberális) gondolatvilág adaptációja.⁷¹

A cseh bűvópatakokról tehát közvetlenül nincs szó a nemzetközi szakirodalomban, azt a vulgárelméletnek tekinthető gondolatot pedig, hogy az 1989 utáni cseh jobboldali politikai gondolkodást és értékrendet az 1948

(1945) előttiből le lehetne vezetni, a releváns szakirodalom cáfolni igyekszik. Úgy tűnik, mind a mérsékelt jobboldal, mind pedig a szélsőjobboldali radikális csoportok inkább nyugatról veszik az eszmei és kulturális mintákat. Búvópatakok híján egyes cseppek (a jobboldaliság bizonyos elemei) azért azonosíthatóan átszivárogtak a föld alatt az 1948 előtti mezőből az 1989 utániba. Ilyen, a szakirodalomban is megjelenő „cseppek” tekinthetők például az alábbiak:

mushoz, míg a nacionalizmus inkább a szocialista gondolatkörhöz kapcsolódik – lásd például a Sokol mozgalmat vagy Beneš, illetve az általa alelnökölt Nemzeti Szocialista Pártot). Mindez sajátosan szemben áll például a magyar politikai térre jellemző szociálliberális versus nemzeti-konzervatív mezővel.

- a Nyugat felé való nyitottság, illetve az angolszász orientáció, amely egyes beszámolók szerint már a XIX. század idején megfigyelhető volt;
- a magántulajdonban és a fokozatos fejlődésben hívó, a „holnapra megforogtjuk”-féle radikális-forradalmi eszmékkal szemben szkeptikus paraszti-(kis)polgári gondolkodásmód, amely a nyolcvanas években a Roger Scruton-féle brit konzervatív hagyomány adaptálásának is alapja lehetett;
- a liberális, piacpárti gondolatrendszer, amely a polgárosodó rétegekben már a XIX. században is felfedezhető, 1989 után pedig – bár jórészt importált ideaként (Hayek, neoliberaisok) – újra megjelent;
- a jellemzően külföldi (Habsburg, náci, szovjet) elnyomás elutasítása, ami az 1989 előtti és utáni időkben baloldali-, illetve kommunistaellenességként manifesztálódott;
- a cseh nemzeti érzületet kifejező, 1968-ban, majd 1990-ben feltámasztott Sokol atlétikai mozgalom;
- a náccikkal nem kooperáló, az 1945–48-as időszakban a demokrácia védőbástyájaként megmutatkozó, a kommunizmus időszakában jórészt „alámerülő és kibekkelő”, majd egyre inkább polgári demokratikus ellenzéki jellegű római katolikus eszmekör és politikai hagyomány;
- a jórészt az előbbire építő, a kommunizmus idején kollaborációra kényszerített, 1989-ben újjáalakult Csehszlovák Néppárt;
- egyes – cseh kontextusban jobboldalinak tekinthető (liberális, keresztény gondolati hagyományokat ápoló) – értelmiségiek (például Pavel Tigrid vagy a 2013-as cseh elnökjelölt, Karel Schwarzenberg), akik a kommunista rendszer elől elmenekültek, majd visszatértek az országba és a politikai életbe;
- a fentebbi – jelentős részben összekapcsolódó – jobboldali hagyományelemektől fundamentálisan különböző, sőt velük szemben álló xenofób,

jobboldali etnonacionalizmus, amelynek mai változatában inkább csak utalásszinten jelenik meg a két világháború közötti cseh fasizmus öröksége (amelynek reprezentánsa például a Vlajka nevű szkinhed zenekar).

A *Búvópatakok* program szempontjából tehát az egyik tanulság az, hogy a cseh jobboldali történeti hagyomány átörökítődének kérdése – legalábbis a nemzetközi szakirodalom tükrében – kevésbé kutatott téma. A másik tanulság, hogy a magyar és a cseh politikai mező e tekintetben (is) jelentősen különbözik. Magyarországon „1989 után a közbeszédben, a politikai ideológiákban, a politikai szerveződésekben – s lemérhetően a közgondolkodásban is – a modern kori magyar politikai gondolkodás minden jobboldali áramlata megjelent, a keresztény konzervativizmustól egészen a szélsőjobboldali radikalizmusig”, illetve „sokkal kevésbé karakterisztikusan jelentkeztek a modern *nyugati* konzervatív-jobboldal különféle áramlatai, amelyeknek *nem volt* jelentős hazai hagyományuk”.⁷² Csehországban éppen fordítva: az 1989 utáni jobboldali eszmekör alapját – mind a (liberális-)konzervatív táborban, mind pedig a szélsőjobboldalon – főként nyugatról importált elemek alkotják.

72 Rainer (2012) 11.

HIVATKOZÁSOK

Abrams (2004)

ABRAMS, BRADLEY F.: *The Struggle for the Soul of the Nation. Czech Culture and the Rise of Communism*. Lanham, Rowman & Littlefield. /Harvard Cold War Book Series/.

Andrle (2003)

ANDRLE, VLADIMIR: Czech Dissidents. A Classically Modern Community. In Humphrey, Robin–Miller, Robert–Zdravomyslova, Elena (eds.): *Biographical Research in Eastern Europe. Altered lives and broken biographies*. Burlington, Ashgate Publishing, 115–128.

Benda–Wilson (1985–86)

BENDA, VÁCLAV–WILSON, PAUL: Catholicism and Politics. *International Journal of Politics*, Vol. 15, No. 3/4., Fall-Winter, 110–124.

Deegan-Krause (2006)

DEEGAN-KRAUSE, KEVIN: *Elected Affinities. Democracy and Party Competition in Slovakia and the Czech Republic*. Stanford, Stanford University Press.

Dimond (2007)

DIMOND, MARK: The Sokol and Czech Nationalism, 1918–1948. In

Cornwall, Mark–Evans, J. R. W. (eds.): *Czechoslovakia in a Nationalist and Fascist Europe 1918–1948*. New York, Oxford University Press, 185–205.

Evans–Whitefield (1998)

EVANS, GEOFFREY–WHITEFIELD, STEPHEN: The Structuring of Political Cleavages in Post-Communist Societies: the Case of the Czech Republic and Slovakia. *Political Studies*, Volume 46, Issue 1, March, 115–139.

Eyal (2000)

EYAL, GIL: Anti-politics and the Spirit of Capitalism. Dissidents, Monetarists, and the Czech Transition to Capitalism. *Theory and Society*, February, Volume 29, Issue 1, 49–92.

Glassheim (2007)

GLASSHEIM, EAGLE: Ambivalent Capitalists: The Roots of Fascist Ideology among Bohemian Nobles, 1880–1938. In Cornwall, Mark–Evans, R. J. W. (eds.): *Czechoslovakia in a Nationalist and Fascist Europe 1918–1948*. New York, Oxford University Press, 27–43.

Hanley (1999)

HANLEY, SEÁN: The New Right in the New Europe? Unravelling the Ideology of 'Czech Thatcherism'. *Journal of Political Ideologies*, Volume 4, Issue 2, 163–189.

Hanley (2004)

HANLEY, SEÁN: From Neo-Liberalism to National Interests. Ideology, Strategy, and Party Development in the Euroscepticism of the Czech Right. *East European Politics & Societies*, August vol. 18, no. 3., 513–548.

Hanley (2008)

HANLEY, SEÁN: *The New Right in the New Europe. Czech Transformation and Right-wing Politics 1989–2006*. London, Routledge.

Hanley–Szczerbiak–Haughton–Fowler (2008)

HANLEY, SEÁN–SZCZERBIAK, ALEKS–HAUGHTON, TIM–FOWLER, BRIGID: Sticking together. Explaining comparative centre-right party success in post-communist Central and Eastern Europe. *Party Politics*, July volume 14., no. 4., 407–434.

Held (1993)

HELD, JOSEPH: Foreword and Acknowledgements. In Held, Joseph (ed.): *Democracy and Right-wing Politics in Eastern Europe in the 1990s*. [Proceedings of the conference held in April 1992 at the faculty of arts and sciences, Rutgers University, Camden]. Boulder. Colo. East European Monographs. /East European Monographs 376./ V–VI.

Holubec–Rae (2010)

HOLUBEC, STANISLAV–RAE, GAVIN: A Conservative Convergence? The differences and similarities of the conservative right in the Czech Republic and Poland. *Contemporary Politics*, Volume 16, Issue 2, 189–207.

Kelly (1995)

KELLY, DAVID D.: *The Czech Fascist Movement 1922–1942*. Boulder, Colo.; East European Monographs /East European Monographs, 430/.

Kitschelt (1991)

KITSCHELT, HERBERT: *The Formation of Party Systems in Eastern Europe*. Ithaca, N.Y., Mario Einaudi Center for International Studies (Cornell University).

Klaus (1997)

KLAUS, VÁCLAV: *Renaissance. The Rebirth of Liberty in the Heart of Europe*. Washington, Cato Institute.

Kreidl–Vlachová (1999)

KREIDL, MARTIN–VLACHOVÁ, KLÁRA: *Rise and Decline of Right-wing Extremism in the Czech Republic in the 1990s*. Prague, Institute of Sociology (Academy of Sciences of the Czech Republic).

Krupavicius (1999)

KRUPAVICIUS, ALGIS: *Party Systems in Central East Europe : Dimensions of System Stability*. Glasgow Centre for the Study of Public Policy (University of Strathclyde).

Long (2005)

LONG, MICHAEL: *Making history. Czech Voices of Dissent and the Revolution of 1989*. Lanham, Rowan & Littlefield.

Mareš (2012)

MAREŠ, MIROSLAV: *Right-Wing Extremism in the Czech Republic*. International, Friedrich Ebert Stiftung, September (Policy Analysis).

Neubauer–Török (2009)

Neubauer, John–Török, Borbála Zsuzsanna (eds.): *The Exile and Return of Writers from East-Central Europe. A Compendium*. Berlin, De Gruyter.

Rainer (2012)

RAINER M. JÁNOS: A magyar jobboldal és a szovjet típusú rendszer. Közéletések és hipotézisek. In Rainer M. János (szerk.): *Búvópatakok. A feltárás. Évkönyv XVIII. 2011–2012*. Budapest, Országos Széchenyi Könyvtár – 1956-os Intézet Alapítvány, 11–46.

Schweitzer (1996)

SCHWEITZER ANDRÁS: *Modern politikai ideológiák, baloldaliság és jobboldaliság a XX. század végén*. Szakdolgozat. Budapesti Közgazdasági Egyetem, Nemzetközi Kapcsolatok Tanszék.

Scruton (1988)

SCRUTON, ROGER: The New Right in Central Europe I: Czechoslovakia. *Political Studies*, Volume 36, Issue 3, September, 449–462.

Skilling (1960)

SKILLING, H. GORDON: The Break-Up of the Czechoslovak Coalition, 1947–8. *The Canadian Journal of Economics and Political Science / Revue canadienne d'Economie et de Science politique*, Vol. 26, No. 3., August, 396–412.

Spousta (2002)

SPOUSTA, JAN: Changes in Religious Values in the Czech Republic. *Sociologický Časopis / Czech Sociological Review*, Volume 38, No. 3., Summer, 345–363.

Szántó (2001)

SZÁNTÓ, JAKUB: *From Czech National Fascism to Pro-Nazi Collaboration. The Vlajka, 1928–1946*. Master theses. Department of History. Budapest, CEU.

Thorisdottir–Jost–Liviatan–Shrout (2007)

THORISDOTTIR, HULDA–JOST, JOHN T.–LIVIATAN, IDO–SHROUT, PATRICK E.: Psychological Needs and Values Underlying Left-Right Political Orientation: Cross-National Evidence from Eastern and Western Europe. *The Public Opinion Quarterly*, Vol. 71, No. 2., Summer, 175–203.

Tucker (1996)

TUCKER, AVIEZER: Shipwrecked – Patočka's Philosophy of Czech History. *History and Theory*, Volume 35, No. 2., May, 196–216.

Ulc (1993)

ULC, OTTO: The Role of the Political Right in Post-Communist Czech-Slovakia. In Held, Joseph (ed.): *Democracy and Right-wing politics in Eastern Europe in the 1990s*. [Proceedings of the conference held in April 1992 at the faculty of arts and sciences, Rutgers University, Camden]. Boulder, Colo., East European Monographs, 89–103. /East European Monographs 376./

Völgyes (1993)

VÖLGYES, IVÁN: Concluding Thoughts on the Revival of the Political Right in Eastern Europe. In Held, Joseph (ed.): *Democracy and Right-wing*

politics in Eastern Europe in the 1990s. [Proceedings of the conference held in April 1992 at the faculty of arts and sciences, Rutgers University, Camden]. Boulder, Colo., East European Monographs, 223–232. /East European Monographs 376./

Weiss (2003)

WEISS, HILDE: A Cross-National Comparison of Nationalism in Austria, the Czech and Slovak Republics, Hungary, and Poland. *Political Psychology*, Volume 24, No. 2, Special Issue: National Identity in Europe, June, 377–401.

Wolchik (1993)

WOLCHIK, SHARON: The Right in Czech-Slovakia. In Held, Joseph (ed.): *Democracy and Right-wing politics in Eastern Europe in the 1990s*. [Proceedings of the conference held in April 1992 at the faculty of arts and sciences, Rutgers University, Camden]. Boulder, Colo., East European Monographs, 61–87. /East European Monographs 376./

Wołek (1996)

WOLEK, ARTUR: *Symbolic politics in Central Europe after 1989. Right-wing agenda in Czech Republic, Hungary and Poland*. Political Science Master Thesis. Budapest, CEU.

SZEGŐ IVÁN MIKLÓS

NEMZETI KONZERVATIVIZMUS – A MEGSZAKÍTOTT ÉSZT JOBBOLDALI HAGYOMÁNY ÚJJÁÉLEDÉSE

Az észti jobboldali mozgalmak és ideológiák megszakított XX. századi hagyománya, illetve módosult formában, nemzeti konzervativizmusként való újjászületése áll e review essay fókuszában. A kiterjedt, de kudarcba fulladt szovjetellenes észti partizánmozgalomról, a Waffen-SS észti alakulatairól, a mai jobboldal bázisáról, a szovjet-észti időszak klubmozgalmáról, az emberjogi helyett nacionalistává átalakuló szovjet ellenzéki (disszidens) mozgalmakról, az orosz-észti etnikai feszültségekről és a sikeres liberális gazdaságpolitikáról folyó szakirodalmi diskurzusokat vizsgálom. Ez hozzájárulhat a szovjet uralom alatt álló Kelet-Közép-Európa „búvópatakszerűen” tovább élő jobboldaliságának megismeréséhez. Fontos a David J. Smith által etnikai demokráciának nevezett jelenlegi észti politikai berendezkedés vizsgálata is. E tanulmány számos ponton érinti Mart Laar tevékenységét, aki történészként az észti jobboldalhoz kapcsolódó események (partizánmozgalom, szovjet represszió) kutatója, másrészt – kétszeres miniszterelnökként – a legutóbbi időkig a jobboldal meghatározó személyisége volt.¹

AZ ÉSZTI JOBBOLDAL SAJÁTÓSSÁGAI

Az észti jobboldali tradíció 1944-ben, az ország második szovjet megszállásakor megszakadt, s a függetlenség visszanyeréséig hiányzott a tisztázó jelleghű belső diskurzus. Anatol Lieven szerint elszigeteltségük hozzájárult ahhoz, hogy a baltiak nem vették észre, meny-

¹ Mart Laar az első szabad észti parlamenti választáson, 1992-ben győztes Isamaa párt politikusa, kétszeres észti miniszterelnök (1992–94, 1999–2002). 2012-ben stroke-ot kapott, s lemondott 2011 óta betöltött védelmi miniszteri posztjáról. <http://www.irl.ee/en/news/260412/mart-laar-leaves-intensive-care> Letöltés: 2013. április 29.

nyire eltávolítják őket a régi ideológiák a mai Nyugattól. A szovjet időkben ugyanis esélyük sem volt rá, hogy ezeket az ideológiákat nyilvánosan megvitatassák, elemezzék.² A jobboldaliság elnyomása nehezítette a tradíció negatív elemeivel való szembenézést.³ Am az észtek értékrendje viszonylagos stabilitást mutatott a szovjet idők után is,⁴ ami a kilencvenes évek gazdasági reformjait, a liberalizálást segítette.

Az észttörténelem sajátossága a nagyhatalmi-totalitárius hatások egymásra torlódása, az egymást követő idegen megszállások. Ez sajátos választ generált: a partizánmozgalmat. Észtország a XVI–XVIII. században kétszer is elvesztette lakosságának több mint a felét.⁵ A nagyhatalmi hatás az első és a második világháborúban, illetve az 1918–20 közötti függetlenségi harcokban újra véres formájában jelentkezett: tömeggyilkosság, deportálás, holokauszt. Az emigráltakkal együtt 1940–53 között a lakosság egynegyedével-egyharmadával csökkent. A bűvőhelyül szolgáló partizánmozgalmat ugyanakkor értelmetlenné tette a Nyugat 56-os tétlensége a magyar forradalom idején, ami időben egybeesett a hruscsovi „olvadással” is.⁶

Sztálin (1944–53) erőszakkal oroszosított, de a russzifikáció folytatódott a szovjet uralom enyhébb időszakaiban is – az észtek hátrányos megkülönböztetésével a lakások elosztásánál, a bérezésben, a nyelvhasználatban és az oktatás-

ban. Közben az oroszok betelepítése és az alacsony észtt népszaporulat miatt felborultak az etnikai arányok. A függetlenség visszaszerzése után – válaszul – az orosz ajkúak háttérbe szorítása az észtt jobboldali kormányzatok politikájává lépett elő. Az észtt elit újrakezdte a nemzetépítést – de a „Kulturvolk” herderi eszméje helyett ezúttal inkább etnikai jelleggel.

1992-től a választásokon győztes jobboldal új államot építhetett. Ezt a gazdaságban különösen ügyesen használta ki a Laar irányította kabinet: a radikális reformokat, privatizációt és liberalizációt kombináló politika a nyugati konzervatív-neoliberalis közgazdaságtan és a lengyel sokkterápia hatását mutatta (hangsúlyozottan elutasítva a

2 Lieven (1993) xxxvi.

3 Minderről Magyarország kapcsán ír – részben Kis Jánost idézve – Rainer M. János. Észtországról hasonló megállapításokat tehetünk. Rainer (2012) 11–46.

4 Karl Erik Rosengren és Lennart Weibull kutatását idézi Tarand (2004).

5 Először IV. (Rettenetes) Iván livóniai háborúja (1558–83) és a svéd terjeszkedés (1629-ig) nyomán zuhant a lélekszám 250 ezerről 100 ezerre. Másodszer I. (Nagy) Péter észtt háborúja (1700–21) idején csökkent 350 ezerről 150 ezerre a lakosság. Laar (2002) 29–30. Laarral szemben Raun felidézi, hogy Észtország lakossága 1561 és 1710 között négy nagy hullámban esett vissza. Raun (2001) 43.

6 Laar (1992); Kasekamp (2010) 142.

magyar reformok követését). A részben etnikai jellegű gazdaságpolitika, az ipari szubvenciók gyors leépítése következtében az orosz ajkú munkások egy része – mintegy 56 ezer ember – távozott az országból.⁷ A gazdasági siker viszont kétségtelen: bő két évtized alatt Észtország ledolgozta Magyarországgal szembeni 31 százalékos lemaradását.⁸

A MEGSZAKÍTOTT HAGYOMÁNY ÉS KÖVETKEZMÉNYEI

Az önálló észt állam 1920-ban két nagyhatalom, Németország és Szovjet-Oroszország meggyengülése miatt jöhetett létre: Raun kiemeli a sikeres észt fegyveres küzdelmet, a szovjet-orosz és a balti német erők visszaverését.⁹ A Szovjetunió kétszer (1940, 1944) olvasztotta magába Észtországot. A másodikat az észt történészek közül Rein Taagepera, Mart Laar és Andres Kasekamp, a német Alexander Schmidt és az orosz nyelvű holokauszt-enciklopédia¹⁰ megszállásnak tartja. Felszabadításnak minősíti viszont az orosz Ilja Alekszandr Gyukov,¹¹ illetve egy amerikai holokauszt-enciklopédia.¹²

A két világháború közötti észt politikai rendszer megítélése

Az észt jobboldali hagyomány megszakított hagyomány. Ráadásul hirtelen szakadt meg, hiszen a második világháború végén a szovjet megszállók azonnal és teljes erővel sújtottak le a jobboldalakra és a jobboldali fegyveres ellenállókra, míg például Magyarországon több évig tartó¹³ – ideiglenesen demokratikus elemeket is hordozó¹⁴ – átmenet során számolták fel a jobboldaliság minden megnyilvánulását. Az észt jobboldal viszont rögtön illegálitásban szorult, még féllegális bűvóhelyeket sem kereshetett. Sztálin idején nem létezett békés ellenzék. A szembehelezkedés egyetlen módja a függetlenségért harcoló partizánmozgalom volt.¹⁵ Mivel azonban a mozgalom nem elméleti vitákat folytatott, a szabad diskur-

7 Smith (2002) 133.

8 2010-ben az egy főre eső észt GDP 20 608 dollár, Magyarországon ez a mutató 20 325 dollár volt. „GDP-rangsor Kelet-Európában: hárman leelőzték Magyarországot.” *HVG*, 2011. október 15. 23.

9 Szovjet-Oroszország végül 1920-ban ismerte el Észtország függetlenségét. Raun (2001) 128.

10 *Holokoszt* (2009) 1115–1116.

11 Gyukov (é. n.).

12 Yivo (2008)

13 Rainer M. János szerint 1944–45-ben, de legkésőbb 1948-ban ért véget a jobboldali hagyományt képző történet Magyarországon, a jobboldalnak az 1945 utáni politikai életben nem volt szervezeti helye. Rainer (2012) 29.

14 Gyarmati (2011) 24–25.

15 Raun (2001) 220.

- 16 Rainer (2011) 30–32., 37–40.
- 17 Az orosz ideiglenes kormány 1917-ben kinevezett észt kormánybiztosa, Jaan Poska tallinni polgármestersége (1913–17) idején a városi tanácsban Konstantin Pätsszel kötött szövetséget. Päts 1934-ben észt elnök lett. Mindkettőjük családját erős orosz hatások érték: Päts vallása ortodox volt, édesanyja észt-orosz, ő maga egy ideig ortodox papnak tanult. Poska oroszul beszélő családban nőtt fel. A XX. század elején még nem volt áthatolhatatlan fal az észt nemzeti mozgalom és az oroszok között. Päts és Poska a tallinni oroszokkal fogott össze, hogy a városi tanács vezető pozícióit a németektől megszerezzék.
- 18 Lauri Vahtre történész Mart Laar kormányfő tanácsadója volt Laar első miniszterelnöksége (1992–94) idején.
- 19 Tönisson a tőle jobbra álló Konstantin Pätsszel együtt – vagy vele vitatkozva – fél évszázadon át határozta meg az észt közgondolkodást és politikai életet, a XIX. század végétől a harmincas évek közepéig. Az 1917-es átmeneti korszak legfőbb eredménye a mai Észtország kialakítása az addigi Estland közigazgatási tartományból és Észak-Livlandból. E döntésre a Tönisson szervezte pétervári demonstráció kényszerítette rá az orosz Ideiglenes Kormányt. Így Carl Robert Jakobson 1881-es terve vált valóra. Az észt nacionalisták – tartva a németektől – ekkor még egy demokratikus Orosz Föderáción belül képzelték el az önállóságot. Raun (2001) 116.; Lieven (1993) 55.
- 20 Laar et al. (1999) 239. A magyar kiadás

zus sok évtizedes hiányán sem enyhíthetett. Ezért – bár fontos és sajátos jelenség volt – nem segített a jobboldali hagyomány torzulásmentes átmentésén: a jobboldaliak számára búvóhely volt, de nem a jobboldaliság búvópatakja – Rainer M. János terminológiájával élve.¹⁶

Az elfeledett (németek elleni) észt–orosz együttműködés

Milyen volt a két világháború közötti észt jobboldali örökség? A rövid válasz: összetett – és kelet-európai viszonylatban kevésbé szélsőséges. Ám sok ponton nem illeszkedik a mai észt jobboldal által „elképzelt” hagyományhoz. Így például a kilencvenes években újraéledt észt jobboldali kánon nem hangsúlyozza az észt–orosz együttműködést.¹⁷

Hogy a függetlenség visszaszerzése utáni 1992-es első szabad észt választást megnyerő nemzeti konzervatívok Mart Laar vezetésével milyen hagyományhoz nyúltak vissza, azt az *Észtország története* című kötetből, Laar és történész (részben szintén politikus¹⁸) szerzőtársai munkájából tudhatjuk meg. Az észt politikai eszmét összefoglalva a nemzeti liberális Jaan Tönisson¹⁹ 1917-es kijelentését citálták: „Számunkra mindazonáltal az önálló államiság kell, hogy legyen a politikai eszme. Ennek az eszmének a megvalósítására előmunkálatokat kell tennünk, és nem csak szemlélőként várni.”²⁰

1917 végén Petrográdban a bolsevikok átvették a hatalmat. 1918 februárjáig döntően bolsevikok uralták Észtországot is. A németek és a szovjet-orosz bolsevikok közötti egyezkedés, illetve az 1918. februári német támadás pár napos hatalmi vákuumát az észt polgári erők Konstantin Päts vezetésével használták ki: 1918. február 24-én kikiáltották a függetlenséget. Hiába, mert másnap a németek megszállták a térséget, nem ismerték el az észt kormányt, és letartóztatták Pätsöt. Egy német történész szerint viszont Észtország a bolsevikok után felszabadítás-ként élte meg a német bevonulást.²¹ A német megszállás az első világháború végével megingott, de nem ért teljesen véget. A német kapituláció (1918. november) utáni észt függetlenségi háborúban (1918–19) az észtok brit haditengerészeti segítséggel és kevés számú finn önkéntes támogatásával megvédték magukat előbb Szovjet-Oroszországtól,²² majd a balti német haderőtől, a Baltische Landeswehrtől.²³ Ez a küzdelem az észt nemzeti tudat meghatározó eleme: az 1944-ben Finnországból visszatérő észt önkénteseket e történelmi örökség is ösztökélte a Vörös Hadsereg elleni – ezúttal már kilátástalan – harcra.²⁴

Diskurzus az 1920–34 közötti ultrademokráciáról

Az 1920-as tartui békeszerződésben Szovjet-Oroszország elismerte Észtország függetlenségét.²⁵ Ami az új észt állam politikai berendezkedését illeti, már a kezdetekkor túlzott parlamenti hatáskörre alapozott, instabil kormányzati rendszert alakítottak ki, amely 1934-ig maradt fenn.²⁶ Georg von Rauch így írt erről: „a kormány jóformán csak egy parlamenti bizottság szerepét játszotta”. A miniszterelnököt az „állam vénjének” hívták, egyben államfő is volt, de

S. Vahtrét is feltünteteti, de az eredetit hárman írták.

21 Schmidt (1993) 194–195.

22 Raun (2001) 125.

23 A balti német haderő, a Baltische Landeswehr eredetileg ugyancsak a szovjet-orosz erők ellen küzdött, később Lettországon próbált egyre nagyobb területeket az ellenőrzése alá vonni. Ezt 1919-ben rossz szemmel nézte az első világháborúban győztes antant. A Landeswehrt az észtokkal való összecsapás gyengítette meg véglegesen. Az észt sereg Ernst Pödder vezetésével Cēsisnél győzte le a balti németeket.

24 ELS (2009), Hans Lebert visszaemlékezése. 270.

25 Raun (2001) 127. Taagepera szerint ez volt Észtország de jure elismerése. Taagepera (1993) 47.

26 1920-tól kezdve, 13-14 év alatt 13 kormány váltotta egymást Tallinnban. 1934-től viszont a végrehajtó hatalom (a köztársasági elnök) 1938-ig teljesen, 1938-tól részlegesen kikapcsolta a parlamentet a döntéshozatalból, a pártok működését pedig nem engedélyezték 1940-ig.

nem volt a hadsereg főparancsnoka, és nem tartozott a feladatai közé a törvények kihirdetése sem, mert a parlament ezt is magának tartotta fenn.²⁷ Rein Taagepera szerint így ultrademokratikus struktúra jött létre: minden hatalom a parlament kezébe került.²⁸

A két világháború közötti észt állam fennállásának első kétharmadát (1920–34) a jobboldali és a centrista pártok által uralt liberális demokrácia jellemezte. Ennek kereteit azonban kezdetben még a baloldal és a centrum átmeneti, 1920-as összefogása eredményeként létrejött alkotmány „demokratikus idealizmusa” fémjlezte.²⁹ Ezt a parlament túlhatalmára alapozott rendszert a nemzeti konzervatív politikus-történész, Mart Laar nem is tekinti követendő példának: szerinte az észtek a kilencvenes években – tanulva az 1920-as hibából – az Európa Tanács ajánlásainak megfelelő, kiegyensúlyozottabb és modern alkotmányt fogadtak el. Az 1920–34 közötti jobboldali demokratikus hagyományokat Laar nem utasítja el, de a kiegyensúlyozott, stabil politikai rendszert, például a második világháború utáni nyugatnémet választási rendszert jobbnak tartja.³⁰

Diskurzus a tekintélyuralmi rendszerről (1934–40)

A balti államok kormányzati rendszerei a gazdasági világválság után fordultak át tekintélyuralmi rendszerekbe, Litvániában már 1926-tól, Észtországban és Lettországból pedig 1934-től. A radikális jobboldali észt politikai szervezet, a VAPS (Észt Függetlenségi Háborús Veteránok Ligája) által kezdeményezett 1933-as alkotmánymódosító népszavazás után vezették be Tallinnban az elnöki rendszert. Konstantin Päts államcsínnyel került hatalomra, éppen a VAPS ellenében.

Päts intézkedéseit Evald Uustalu az 1934-es új alkotmány alapján még „egészen legálisnak” nevezi. Ám úgy látja, a rendkívüli állapot folyamatos meghosszabbíthatása gyakorlatilag évekre véget vetett a szabad politikai közéletnek. 1934-től a Päts-rendszer nyíltan autoriter jellegű: a parlament működését a kormányzat csak addig tűrte, míg az egybeesett a saját elképzeléseivel. Amikor 1934 szeptemberében Päts jelöltjével szemben választottak új parlamenti elnököt, a köztársasági elnök egyszerűen feloszlatta, és egészen 1938. január elsejéig össze sem hívta a parla-

27 Rauch–Misiunas–Taagepera (2000) 55.

28 Taagepera (1993) 53.

29 Raun (2001) 129–130. A demokratikus idealizmus Raun szerint az 1920-as alkotmányozó parlament centrista és baloldali többségére volt jellemző. Ekkor a parlament szerepét túlzottan megerősítették.

30 Laar (2002) 105–106.

mentet.³¹ Így 1934–38 között rendeleti kormányzás folyt. Az elnök ekkoriban nem volt kizárólagos vezető Észtországban. J. Laidoner tábornok, a fegyveres erők főparancsnoka is nagy befolyásra tett szert. (Kultuszuk is együtt épült, kettőjük arcképe kint volt az iskolák falán.³²)

Rauch szerint Päts rendszerének jellemző vonása volt a társadalom korporatív elv szerinti felosztása, illetve az erőteljes és tudatosan szított nacionalizmus. Munkáskamarákat alakítottak, a szakszervezetek hatáskörét korlátozták. Összesen 15 kamarát (köztük gazdaságit és kulturálist) létesítettek, melyek „mind ellentétesek voltak az egyenlőség parlamentáris elvével”.³³ 1935-ben a régi pártok helyét egységes politikai szervezetként Päts Hazafias Szövetsége (Isamaaliit) foglalta el, és ebben az évben Päts az immár föld alá kényszerített radikális jobboldali VAPS puccskísérletét is meghiúsította.³⁴

A demokratikus törekvések tehát a két világháború között egy ideig érvényre jutottak, de a törvényhozói és a végrehajtói hatalmat aránytalanul megosztó szisztéma – az 1929–33 közötti világgazdasági nehézségekkel párosulva – nem tudott stabilizálódni. Az észti és a nyugati szaktudósok egyetértenek abban, hogy 1934-től jobboldali, tekintélyuralmi rendszer alakult ki,³⁵ tőlük csak az Észtországban nemzeti konzervatívnak számító Mart Laar tér el, aki egyik művében az 1940-es észti politikai rendszerről azt írta: „Észtország a régióban azon néhány ország közé tartozott, amelyeket az Interparlamentáris Unió nyugati parlamentáris demokráciának tekintett.” Ugyanakkor a szovjet-észtnek nevezett álláspont – a Szovjetunió fennállása idején – fasisztának minősítette az első szovjet megszállásig, 1940-ig fennálló Päts-rezsimet és a VAPS-ot egyaránt.

31 Uustalu (1952) 205.

32 Linda Pöldes visszaemlékezése. ELS (2009) 230.

33 Rauch–Misiunas–Taagepera (2000) 100.

34 Päts kormánya 1935. január 17-én megállapította, hogy az 1933. évi alkotmány mégsem vezethető be, mivel a diktatúrát támogatná. (Ez volt az az alkotmány, amelyet a radikális jobboldali VAPS próbált valóra váltani.)

35 Raun „mérsékelt autoritarianizmusról beszél” 1934–40 között. Raun (2001) 130. Kasekamp viszont egyértelműen autoriter rendszerről ír. Kasekamp (2010) 112. Raun szerint a két háború közötti észti politika története két nagy korszakra osztható: a liberális demokráciáéra (1920–34) és a mérsékelt autoritarizmusára (1934–40). Az 1934 utáni időszakot Alexander Schmidt az észti demokrácia végének nevezi, 1935-től szerinte gyakorlatilag egypártrendszer volt az országban. Evald Uustalu úgy véli, Päts nyílt autoriter rendszert épített ki, bár egyes elemei az új alkotmány értelmében jogszerűek voltak.

A kilencvenes években részlegesen újjáéledő hagyomány

A kilencvenes évek nemzeti konzervatívjai, Mart Laar és Lauri Vahtre így ír-
nak a két világháború közti államról: „Az önálló államiság húsz éve bebizo-
nyította mind az észteknek, mind pedig az egész világnak, hogy a független
Észtország nem csupán elképzelhető, hanem az egész térség normális fejlődé-
se szempontjából az egyetlen helyes lehetőség.”³⁶ Laar és Vahtre politikusként
pártjuk nevében is a történelmi folytonosságra törekedtek: az 1992-ben az el-
ső szabad választást megnyert Nemzeti Koalíciós Párt – Pro Patria észt nevé-
nek (Rahvuslik Koonderakond „Isamaa”) utolsó része (Isamaa = „haza”) Päts
elnök két világháború közötti tömörülésére utal.³⁷ Sőt Laarék pártja a kilenc-
venes években egyesült más politikai erővel, és ezután már őket is Isamaa
Liitnek nevezték. Mindazonáltal az egymással időnként szemben álló
Tõnisson és Päts hagyományait keverve őrzi a mai jobboldali politikai elit, hi-
szen a jelenleg is kormányzó Isamaa Liit és Res Publica párt³⁸ háttérintézmé-
nyét Tõnissonról nevezték el a kilencvenes évek elején.³⁹

Az észt függetlenség 1991-es visszanyerése után a jobboldal a két világhá-
ború közötti hagyományhoz nyúlt vissza. Lieven ezt így magarázta a kilenc-
venes évek elején: „A szovjet uralom által a balti kultúrának okozott károk

tudata, különösen azon értelmiségiek
körében, akik műveltebb családokból
származtak, hozzájárult ahhoz a vágy-
hoz, hogy a lehető leginkább visszaál-
lítsák az 1940 előtti balti köztársaságok
formáit. A balti kultúrák és hagyomá-
nyok megvédése a szovjet befolyástól,
ennek a szükséglete megakadályozta a
balti értelmiséget abban, hogy – az ál-
lamokon kívül és belül egyaránt – kri-
tikusan viszonyuljanak ezekhez a tradi-
ciókhoz, ugyanis úgy tűnt, hogy ezek
segíthetnek nekik az ellenséggel szem-
ben. A következmény a konformizmus
és a reflektálatlan nacionalizmus volt,
ami annyira jellemzi ma a balti intel-
lektuális életet.”⁴⁰ Az újriformálódó
balti identitás két sarokpontjának Lie-
ven a történelmet és a kultúrát látja⁴¹ –
mint a nemzeti önmeghatározásért és

36 Laar et al. (1999) 175.

37 Uustalu szerint Päts 1935-ben alapította
Isamaa Liit nevű szervezetét.

38 Jelenleg Isamaa Liit ja Res Publica (Ha-
zafias Szövetség és Res Publica) a tömö-
rülés teljes neve, miután a kétezres évek-
ben újabb fúziót hajtott végre.

39 Az intézetet a német Konrad Adenauer
Stiftung példáját követve alapították,
hogy a kereszténydemokrata és nemzeti
jobboldali pártok egyesüléséből létrejött
pártszövetségnek egységes ideológiát és
programot adjon. Laar (2002) 139.

40 Lieven (1993) 17.

41 Uo. xxxvi. Anatol Lieven, a Londonban
született, apai ágon elnémetesedett balti
hercegi családból származó brit újságíró
a Szovjetunió felbomlása idején dolgo-
zott a Baltikumban.

kulturális identitásért vívott harc egyfajta kiteljesedéseit. A mai balti államok az első köztársaságok, vagyis az 1920–40 közötti államok példáját és hagyományait tartják követendőnek. (A második köztársaság a szovjet-észt korszakot jelentené.) Ám az első köztársasághoz való visszanyúlásnak veszélyes aspektusai vannak, mert e tekintélyuralmi rendszereket mindhárom balti országban erős nacionalizmus jellemezte.⁴² Bár az adott korban nem számítottak szélsőségesnek, a kilencvenes években a feléledő balti ideológiák sokkolóan hatottak a Nyugatra.

Elfeledett örökség:

fasiszta volt-e a VAPS? Mit képviselt a többi szélsőséges párt?

A VAPS megítélése

A két világháború között az észt függetlenségi harcok (1918–19) egykori katonái a VAPS révén komoly politikai szerephez jutottak. A veteránok nyomására írtak ki népszavazást, amely 1933 végén az elnöki rendszert hagyta jóvá. Az elnöki posztot megszerző Konstantin Päts pedig 1934-ben tekintélyelvű kormányzást vezetett be (a VAPS ellenében). A VAPS-ot és a Päts-kormányzatot szovjet történetírás egyaránt fasisztának bélyegezte. Ennek egyrészt ideológiai, másrészt praktikus okai is voltak, hiszen a szovjet hadsereg 1940-ben a Päts-kormányzatot söpörte el.

Egyes értelmezések szerint az észt nacionalista körökre nagy hatást tett a náci Németország, így az antiszemita propagandába a VAPS is bekapcsolódott, és részt vett a helyi zsidóság elleni támadásokban.⁴³ Ernst Nolte *A fasisztikus korszaka* (angolul: *Three Faces of Fascism*) című művében a VAPS-ot fasisztának minősítette. Méghozzá különlegesnek tartotta az észt radikális veteránokat, mert szerinte egyedüli fasiszta szerveződésként sikerült a népi szavazatok abszolút többségét megszerezniük.⁴⁴ Nolte kiemeli, hogy a kormánynak puccsal sikerült megakadályoznia a veteránok hatalomra kerülését.⁴⁵ A VAPS-ról és nagyrészt feledésbe merült történetéről azonban manapság újrakezdődött a vita. Andres Kasekamp, a Tartui Egyetem tanára már-már elfeledett részleteket tárt fel a szervezetről.⁴⁶

Kasekamp vitatja Nolte álláspontját, s a VAPS-ról alkotott képet arra vezeti vissza, hogy a veteránok konkurense Päts volt. Az elnök bizalmasa, Eduard Laaman (1888–1946) újságíró⁴⁷ pedig döntően negatív képet rajzolt a VAPS-

42 Uo.

43 Yivo (2008) 482.

44 Nolte alighanem az 1933-as észt népszavazásra gondolt, amikor a VAPS javaslatára módosították az alkotmányt.

45 Nolte (1966) 12.

46 Kasekamp (2000).

47 Uo. 2.

ról. Laaman szerint a veteránok a német nácik hatása alá kerültek, és kihasználták a parlamenti pártok tehetetlenségét a gazdasági válsággal szemben. Csak Päts drasztikus intézkedései tudták megakadályozni, hogy a VAPS átvegye a hatalmat, és az ország fasiszta diktatúrába sodródjon. Laaman tehát Päts lépéseit, a demokrácia elsöprését a VAPS fellépésével indokolta. A Päts-rezim kritikussai ezek után akár az észtl elnököt is elítélhették, de nem árnyalták a képet a VAPS-ról. A szervezetre még sötétebb árnyékot vetett egyik vezetője, Hjalmar Mäe, aki a náci megszállás (1941–44) idején az észtl kollaboráns adminisztráció élén állt. Így R. J. Crampton és Joseph Rothschild is azt írja Kelet-Európáról szóló átfogó történeti művében Pätsről, hogy megelőző jellegű puccsal védekezett a fasiszta hatalomátvétel ellen.⁴⁸

Kasekamp viszont 2000-ben megjelent művében igyekszik a VAPS fasiszta mivoltát megkérdőjelezni. (2010-es kötetében ellenben már ő is leegyszerűsítve szól róla, „látszatra fasiszta típusúnak” minősíti.⁴⁹)

A VAPS ideológiai és szervezeti előzményei, jobboldali szélsőséges és radikális szervezetek a két háború közötti Észtországban

Kasekamp szerint a liga két előfutára közül az egyik az ideológiát, a másik a szervezeti háttérrel szolgáltatta. Az ideológiát a két világháború közötti első észt jobboldali protest-szervezettől, Johan Pitka admirális 1920-ban létrejött Észt Védőligájától (Walwe Liit) kölcsönözte a későbbi VAPS.

Az Észt Védőliga támadta a független észtl állam első vezetőit, amiért a hadsereg tisztii kinevezéseinél nem preferálták a háborús veteránokat. Vehemensen bírálták a kormányzati korrupciót is, mire betiltották őket. Erre Pitka létrehozta a Nemzeti Liberális Pártot (Rahvuslik-wabameelne partei), amely

48 Crampton (1994) 99.; Rothschild (1974) 373. Kasekamp szerint Mäe a harmincas évek Észtországában börtönbe került. Kasekamp (2010) 132.

49 Kasekamp (2010) 109.

50 1923-ban négy helyet nyertek a parlamentben, de Pitka, az észtl függetlenségi háború hőse elbukott a választáson, mire sértődötten Kanadába emigrált. A párt ezt a veszteséget nem élte túl, a következő szavazáson egyetlen mandátumot sem szereztek. Kasekamp (2000) 21.

1923-tól szintén a korrupció ellen lépett fel, illetve a veteránok jogaiért küzdött. Ekkor jelent meg az a követelésük, ami a későbbi VAPS-ot leginkább fémjelezte: közvetlen köztársaságielnök-választást akartak.⁵⁰

A VAPS elődje szervezetenként a Tartuban 1921-ben alapított Észt Leszerelt Katonák Ligája, az EDSL (Eesti Demobiliseeritud Sõjaväelaste Liit) volt. Az EDSL azért küzdött, hogy a függetlenségi háború veteránjai elsőként kapjanak földet és pozíciókat. Ideológ-

giallag nem volt nagy hatású, szervezetenként viszont erősnek bizonyult: 143 helyi csoportja volt, 44 ezer taggal. Felmérték, hogy 16 405 veterán vár földre. A közszolgálatba is igyekeztek bejuttatni a veteránokat, de tervezeiket a parlament szakbizottsága túl radikálisnak ítélte.⁵¹ 1924-ben megindult az EDSL szétesése: 1926-ban feloszlottak, a vagyont helyi egyesületekre hagyták.

Az EDSL néhány helyi szervezete ezután Veteránok Ligájának keresztelte át magát. Az újraszerveződő veteránmozgalomban az egykori Pitka-párt aktivistái tűntek fel. A VAPS vezetője így maga Pitka, aztán Jaan Klaar százados és Johannes Holland lett, mindannyian a függetlenségi háború hősei. A tallinni Észtt Függetlenségi Háború Veteránjainak Ligája (Eesti Vabadussõjalaste Liit), vagyis a TEVL alapításával tulajdonképpen a megszűnt EDSL utód-szervezetét hozták létre. A TEVL első közgyűlése 1926 októberében zajlott, céljai között ekkor még a demokrácia is szerepelt.⁵²

A TEVL ezután sikeres tagtoborzásba kezdett, több tábornok is csatlakozott hozzá (Andres Larka,⁵³ Ernst Pödder,⁵⁴ Johannes Roska és Karl Parts ezredes). Az elnökké választott Pödder a demokrácia helyett már inkább a patriotizmust hangsúlyozta: a független államiséget kell megvédeniük, a harc a gazdasági és a kulturális függetlenségért zajlik. Ebben is győzniük kell – hangsúlyozta Pödder –, hogy mentesüljenek az idegen befolyástól. A liga elnöke Pödder halála után a szervezet felszámolásáig Larka tábornok lett, ám ő nem volt karizmatikus vezető, még a VAPS-on belül sem volt népszerű. A már 1926-ban feltűnt August Sirk annál inkább. Raun szerint ő építette ki a VAPS erős és központosított szervezetét.⁵⁵

A harmincas években nemcsak a veteránok akartak új alkotmányt. A Hazafias Társulat (Isamaalik Ühing) 1932-

51 Uo. 22. A parlamenti szakbizottságok ekkoriban majdhogynem minisztériumként működtek.

52 A TEVL azért gyűjtötte össze a függetlenségi háború veteránjait, hogy a demokráciát és a független államot megalapozza, erősítse a függetlenség gondolatát, illetve a nemzeti ön- és kötelességtudatot. A végrehajtó testület elnöke August Tõnshof százados lett, de már ekkor feltűnt egy agilis és karizmatikus jogász: Artur Sirk.

53 Larka, az észtt ideiglenes kormány hadügyminisztere 1918-ban Laidoner tábornok visszatéréséig irányította az észtt csapatokat a függetlenségi háborúban, 1925-ig védelmi miniszterhelyettes volt.

54 Az 1932-ben elhunyt Pödder – 1928–31 között a TEVL elnöke – már a cári hadseregben is magas rangra emelkedett, de a függetlenségi háborúnak lett az igazi hőse. Ő vezényelte 1919-ben Cēsisnél a német erővel szemben azt a csatát, amelyet az észtt a Győzelem Napjaként ünnepelek.

55 Raun (2001) 133.

ben alakult, erős elnöki hatalmat követelve. A parlament létszámát radikálisabban korlátozta volna, mint a VAPS: száz helyett csak 25 képviselőt akart.⁵⁶ Ezen kívül még az Észt Nacionalista Klub (Eesti Rahvuslaste Klubi, ERK) tűnt fel a radikális jobboldalon. E szervezet 1931-ben alakult, s nemcsak erős elnököt, hanem korporatív intézményeket is követelt, vagyis közelebb állt az olasz fasizmushoz, mint a VAPS.⁵⁷

Az egyetlen szervezet, amely fasisztának hirdette magát, az Észt Nemzeti Fasiszta Gyűlés volt, de súlytalan maradt. Vezetőjét, Joosep Meibaumot 1933 januárjában – fasiszta szervezettől meglepő módon – diktatórikus törekvései miatt zárták ki a pártból.

A VAPS és Päts: az elnöki hatalom kiépítésének kérdése

Nem a VAPS vetette fel először az elnöki hatalom kiterjesztését, hanem Päts, aki az alkotmányos berendezkedésen már 1924-ben változtatni akart.⁵⁸ A VAPS 1931-es alkotmánytervezete Kasekamp szerint csaknem azonos volt azzal, amit a Gazdaszövetség (Päts pártja) öt hónappal korábban sikeresen

nyújtott be a parlamentnek. Ám végül a VAPS tervezetére bólintott rá nagy többséggel az 1933-as népszavazás.⁵⁹

Kasekamp egészen más megvilágításba helyezi a VAPS szerepét, mint a többi elemző. Vitatja, hogy fasiszta szervezet lett volna.⁶⁰ Szerinte erre – Stanley G. Payne fasizmusdefinícióját alkalmazva – csak bizonyos jellemzői utalnak. A veteránok ideológiáját és szervezetét fasiszta jellegűnek (paramilitárisnak, katonai mintára szervezettnek és férfidominancián alapulónak) tartja, de összességében nem nevezné fasisztának. Nem törekedtek ugyanis területi expanzióra – írja –, nem akarták radikálisan átalakítani a társadalmat, nem vizionáltak „fasiszta új embert”, s nem akartak erőszakot sem. Ám ennek ellentmond a Yivo-enciklopédia: a VAPS emberei fenyegették az

56 Kasekamp (2000) 30. A VAPS ötvenfősre csökkentette volna a parlamentet.

57 Az ERK előbb a Tõnisson-féle Középpárttal játszott össze, később pedig Pätsöt támogatta elnökjelöltként, így 1934-ben, amikor az elnök rendeleti úton kezdett kormányozni, nem oszlatták fel. Kasekamp (2000) 31.

58 Päts ezt a kommunista puccskísérlet után vetette fel. 1926-ban pártja, a Gazdaszövetség is támogatta az ötletet. Később a Néppárt és Tõnisson is támogatták az elnöki hatalom kiterjesztését. A Veteránok Ligája csak 1931-ben követelte, hogy népszavazás döntsön az elnöki poszt alkotmányba iktatásáról. Kasekamp felhívja a figyelmet, hogy a VAPS kongresszusán ezt Päts személyes barátja, Theodor Rõuk javasolta. Kasekamp (2000) 33.

59 Rauch–Misiunas–Taagepera (2000) 97.

60 Kasekamp (2000) 158.

izraelita közösségeket. (Azt Kasekamp is elismeri, hogy a VAPS aktivistái többször verekedtek a szocialistákkal.)

Raun a VAPS antiszemitizmusát emeli ki, ráadásul szerinte a VAPS jelöltjei az 1934. márciusi elnökválasztási kampányban erőszakkal fenyegettek, ha nem jutnak hatalomra.⁶¹ A veteránok a városokban ekkor már megnyerték a helyhatósági választást, s befolyásuk a tömegek körében egyre fenyegetőbb méretű volt. 1934 márciusában aztán Päts betiltotta a VAPS-ot, 400 vezetőjét letartóztatták. Raun is hangsúlyozza, hogy Päts az alkotmányos puccsal a VAPS hatalomátvételi kísérlete ellen lépett fel, de a veteránok szándékát a későbbi nyomozások nem tudták egyértelműen igazolni.⁶²

Kasekamp szerint a VAPS-nak nem volt más szándéka a parlamenttel, mint a két nagyobb pártnak, Päts, illetve Tönisson tömörülésének (az utóbbi a Néppárt és a Nemzeti Közép színeiben szerepelt a két világháború között⁶³). Végül is Kasekamp megállapítja, hogy Päts a Veteránok Ligájával igazolta saját hatalomátvételét.⁶⁴ Miután Päts 1934-ben tekintélyuralmi rendszert vezetett be, a VAPS 1935-ben valóban megpróbálkozott egy puccskísérlettel. Ezt azonban elfojtották, és a VAPS ekkor már – Kasekamp szerint – nem tömegszervezet, hanem földalatti mozgalom volt. Erről Rauch is ír: szerinte 1934-ben a VAPS-aktivisták illegálisan folytatták tevékenységüket.⁶⁵ Eenpalu belügyminiszternek azonban a puccs előestéjén sikerült az összeesküvés hús vezetőjét ártalmatlanná tenni. Ők 1936-ban hosszú fogházbüntetést kaptak.⁶⁶

A veteránoknak nem volt korporatív társadalmi és gazdasági átalakítási terve sem – véli Kasekamp –, egyszerűen az osztályok és a foglalkozási csoportok kooperációját hirdették. Így a VAPS legfeljebb szélsőjobboldali radikális szervezet lehet, de nem fasiszta.

61 Raun (2001) 133. és 136. Ekkor készültek az első elnökválasztásra, amelyen a jelöltek között volt Päts, Laidoner és a veteránok részéről Larka – írja Rauch. Rauch–Misiunas–Taagepera (2000) 97.

62 Raun (2001) 136–137.

63 Uo.

64 Addigra a nép már megszavazta az elnöki rendszert, éppen a VAPS javaslatára. Uo. 134.

65 A VAPS tényleges vezetője, Sirk novemberben kiszabadult a börtönből, és Finnországba menekült. Helyette Johannes Holland állított fel 600–800 fős elitalkulatot finn körök pénzéből és fegyvereivel. Päts kormánypártjának Tallinnban tartott kongresszusán, december 8-án tervezték a kabinet letartóztatását. A parlamentet a veteránok népi kongresszusával váltották volna fel. Sirk ekkor tért volna haza, átvenni a hatalmat.

66 Sirk száműzetésben maradt, és 1937-ben Luxemburgban halt meg, talán öngyilkos lett. Rauch–Misiunas–Taagepera (2000) 101.

A fasisztákat szerinte a VAPS-tól az erőszak alkalmazása különbözteti meg. (De a VAPS verekedéseinek nem volt halálos áldozata – győzködi magát.⁶⁷) Végül megállapítja: a VAPS nem „igazi” fasiszta szervezet volt, túl sokban különbözött tőlük. Kasekamp érvelésével azért nehéz vitatkozni, mert a VAPS valójában sosem jutott hatalomra. Raun úgy látja, a VAPS esetében kimutatható az európai fasizmus erős hatása, legalábbis a szervezet stílusában és ideológiai irányelveiben. Céljai elérésére katonai erők által támogatott agresszív propagandát folytatott.⁶⁸ A VAPS harcos nacionalista volt, antimarxizmust és antiszemitizmust hirdetett. Raun szerint nem elsősorban a német nácik és az olasz fasiszták, hanem a finn Lapua-mozgalom volt a VAPS példaképe. Rauch szerint a VAPS fasiszta vonásokkal rendelkezett, antimarxista, antiliberalis és parlamentellenes volt.⁶⁹

Holokauszt, Omakaitse, Waffen-SS

Holokauszt Észtországban és az észti kollaboráció megítélése

Az észti történészek a kilencvenes évek elején még kevesebbet foglalkoztak az észtek holokausztban betöltött szerepével.⁷⁰ Mára egyre pontosabb és egyre részletesebb adatok állnak rendelkezésre a genocídiumról, bár a felelősség

kérdésében azért tapasztalható némi hangsúlyeltolódás a nemzetközi, az orosz és az észti szerzők között. Az észti Omakaitse (Önvédelem) kollaborációját, végrehajtói szerepét leginkább az orosz kiadványok hangsúlyozzák.

A zsidóüldözés egy orosz kötet szerint a szovjet megszállás (1940. június–1941. augusztus) végén kezdődött Észtországban: a zsidóság tizedét, 419 embert hurcoltak el az 1941-es visszavonuláskor.⁷¹ Főleg gazdasági helyzetük okán választották ki őket. Ezt valószínűsíti az amerikai Yivo-kötet is.⁷² A németekkel együttműködő észti félkatonai szervezet, az Omakaitse elődje, az Eesti Omakaitse az első világháború alatt jött létre, a függetlenségi harcokban. Az első német megszállás idején, 1918-ban feloszlatták, majd az 1924-es

67 Kasekamp (2000) 158–159.

68 Raun (2001) 133.

69 Rauch–Misiunas–Taagepera (2000) 97.

70 Raun az Omakaitseről azt írta, hogy a Vörös Hadsereg szórványos alakulatainak megsemmisítésében vett részt 1941-ben, amikor a németek szállták meg az országot.

71 1934-ben Észtországban 4434 zsidó élt. Az észti autoriter politikai rendszer a második világháború előtt nem folytatott antiszemita politikát. *Holokoszt* (2009) 1115–1116.

72 1941 júniusában, a náci invázió előtt a szovjet-észti hatóságok ötszáz zsidót deportáltak a Szovjetunióba: ipari vállalkozókat, bolttulajdonosokat, cionistákat és az észti függetlenségi háború zsidó veteránjait. Yivo (2008) 482.

kommunista puccskísérlet után Kaitseliit néven újraalakult. A Kaitseliit az 1940-es első szovjet megszállásig területvédelmi alakulat, fegyveres milícia volt. A második német megszállás (1941. július–augusztus–1944. november) kezdetekor Omakaitse néven alakult újjá. Az Omakaitse hatékonyan vett részt szovjet partizánok elleni küzdelemben.⁷³

A *Die Welt* című német lap az észttörténeti bizottságra hivatkozva azt írta, hogy az Omakaitse 1000–1200 embere vehetett részt bűncselekményekben. Ugyanakkor észtt reguláris rendőri alakulatok is közreműködtek a brutális lengyelországi gettóküürítésekben, illetve gettók őrzését is ellátták észtt alakulatok. De a mai Fehéroroszországban is bevetették őket, ahol a 36. Észtt Rendőrzászlóalj 1942-ben partizánvadászatban vett részt.⁷⁴

Az Omakaitse – szovjet/orszá források szerint – 1941. november elsejéig 5033 razziát és egyéb akciót hajtott végre, amelyek során 41 135 embert tartóztattak le, közülük a helyszínen 7357-et agyonlőttek.⁷⁵ Az orosz Holocaust-enciklopédia valószínűsíti, hogy a zsidók ellen elkövetett gyilkosságokat az Omakaitse, az Erdei Testvérek (az 1940–41-es szovjet megszállás alatt az erdőbe szorult észtt partizánok) és az észtt rendőrség alakulatai hajtották végre német katonai parancsnokok utasítására – ha az akciókat a Wehrmacht irányítása alatt végezték.⁷⁶ A legtöbb letartóztatást, gyilkosságot az Omakaitse és az észtt (segéd)rendőrség (Schutzmannschaft) egységei hajtották végre, a német Einsatzkommando 1A felügyelete alatt – erősíti meg a Yivo-enciklopédia.⁷⁷

73 Laar (1992) 17.

74 Sven Felix Kellerhoff: Estland denkt über Ehrung der Waffen-SS nach, 2012. I. 12.

<http://www.welt.de/politik/ausland/article13809947/Estland-denkt-ueber-Ehrung-der-Waffen-SS-nach.html>. Letöltés: 2013. IV. 29.

75 Kuznyecov–Kurilov–Nyetrebszkij (1990) 171.

76 Ilyenkor az Einsatzkommando parancsnoka nem utasíthatta az Omakaitse, az észtt rendőrség vagy a partizánok alakulatait. Más volt a helyzet a különböző lágerekben, amelyekről kevés az adat, de itt is valószínűsíthető az észtt végrehajtói szerepe. *Holokoszt* (2009) 1117. A németek három módon hajtották végre a holokosztot Észttországban: 1. a német katonai hatóságok és a Sonderkommando 1a a zsidók letartóztatását és azonnali, helybeni kivégzését irányította; 2. a német államrendőrség és az SD számos zsidó üldözöttet Észttországba szállítottatott Franciaországból, Csehországból és Németországból; 3. koncentrációs táborokat tartottak fenn. A Vaivarában kialakított tábor az SS berlini adminisztrációs-gazdasági igazgatósága alá tartozott. Uo. 1119.

77 Yivo (2008) 483.

Kasekamp 2010-es művében a holokausztot az Ostland (a németek által

78 1941-ben, az első szakaszban a helyi zsidóság többségét az SS Einsatzgruppe A és a helyi kollaboránsok kivégezték. (Észtországban ez az első szakasz a helyben maradt észt zsidóság teljes megsemmisülésével járt.) A második szakasz 1942-től 1943 tavaszáig tartott, ekkor zsidóságot gettókba gyűjtöttek, és kényszermunkára vezényelték. Majd a harmadik szakaszban, 1943 nyarától 1944 augusztusáig a gettókat likvidálták. Kasekamp (2010) 134.

79 A Yivo-enciklopédia „Judenreinről” ír, 1942 januárjára vonatkozóan. Yivo (2008) 483.

80 Legalább 929 áldozatról tud: Yivo (2008) 483. Ugyanezt említi Laar is, akit Iber-Ruggenthaler (2007) idéz. Az orosz enciklopédia szerint a pontos szám nem állapítható meg, 921 és 963 közötti az áldozatok száma. *Holokoszt* (2009) 1117–1119. Nagy László szerint Észtországban a holokausztot mindössze hárman élték túl. Nagy (2009).

81 Iber-Ruggenthaler (2007) 293. Az észtországi zsidóság háromnegyedének megmenekülését a Yivo-enciklopédia azzal magyarázza, hogy Észtországot csak nyolc hét alatt tudta elfoglalni a német hadsereg, így háromezer ember el tudott menekülni. Ez a legmagasabb arányú megmenekülés Kelet-Európában. Yivo (2008) 482. Az 1941-es német támadás előtt az észtországi zsidók egy része – mintegy 2–2,5 ezer ember – elmenekült. *Holokoszt* (2009) 1115–1116.

82 Yivo (2008) 483.

megszállt balti államok és a mai Fehéroroszország) területén (tehát nemcsak Észtországban) három szakaszra bontja.⁷⁸ A Baltikumban elsőként Észtországot minősítették a nácik „Judenreinak” (1941 decemberében).⁷⁹ Ekkorra már megölték az ottani 950 zsidót. A nemzetközi szakirodalom ezzel nagyjából egybehangzóan azt állítja, hogy a több mint ezer zsidó közül, aki Észtországban maradt a náci megszállás idején, 921–963-at gyilkoltak meg.⁸⁰ Kasekamp szerint az észtországi zsidóság háromnegyede a Vörös Hadsereg evakuálásával egy időben elhagyta az országot. Ez az adat is megfelel a legtöbb észtországi holokausztról szóló nemzetközi összefoglalásnak.⁸¹

A Szovjetunióba menekült észt zsidók közül sokan visszatértek a háború után, 1959-ben számuk 5436 volt (a lakosság 0,5 százaléka).⁸²

Nem észtországi zsidók legyilkolása, roma genocídium, észték, észtországi oroszok és szovjet hadifoglyok megölése

1942–43 során a németek több mint húszezer zsidót szállítottak különböző európai országokból Észtországba. Többségük a vilniusi és a kaunasi (Litvánia) gettókból érkezett. Egy részüket az érkezéskor azonnal megölték, másokat munkatáborokban dolgoztattak. A legnagyobb tábor Vaivara volt. 1944-ben, a Vörös Hadsereg közeledtével az észtországi táborokat a németek kiürítették. Több ezren a stutthofi (Len-

gyelország) német koncentrációs táborba kerültek, és csak pár százan maradtak életben. Észtország területén mintegy száz – többségében külföldről odaszállított – zsidó élte túl a holokausztot.⁸³

A náci népirtásnak Észtországban voltak roma áldozatai is, számukat egyesek kétszázra, mások ezerre becsülik. Mart Laar 243 „cigány” áldozatról beszél. Az őt idéző Walter M. Iber és Peter Ruggenthaler felhívják a figyelmet Laar szóhasználatára. Ruggenthalerék ugyanakkor citálják Aigi Rahi-Tammot is, aki négyszáz és ezer közé teszi a meggyilkolt romák számát, a nácik idején megölt észtekét hatezerre, az észtországi meggyilkolt oroszokét pedig ezerre.⁸⁴ Egy nemzetközi szakértői testület közlése szerint Észtországban 30 ezer szovjet hadifoglyot tartottak fogva, közülük 15 ezerre becsülhető az áldozatok száma.⁸⁵

A holokauszt áldozatainak először a főváros peremén fekvő Kloogánál, az első észtországi koncentrációs tábornál állítottak emléket.⁸⁶ Mart Laar 2001-ben észt miniszterelnökként megállapodást írt alá Efraim Zuroff-fal, a Simon Wiesenthal Központ illetékesével arról, hogy Észtországban is elkészítik – állami támogatással – a *Courage to Remember* című tévéműsort, észt nyelven. A Wiesenthal Központ kifejezte reményét, hogy Észtország szembenéz holokauszt-múltjával.⁸⁷

Diskurzusok a Waffen-SS észt alakulatairól

Hans Werner Neulen adatai szerint 1944-ben 69 ezer észt katona teljesített szolgálatot valamilyen német fegyveres testületben.⁸⁸ A Wikipedia észt oldala 20 ezer önkéntesről és 50 ezer sorozotról tud a Waffen-SS észt alakulataiban.⁸⁹

Raun szerint a 1942. október 13-ig ötszáz észt önkéntes jelentkezett a Waffen-SS-be.⁹⁰ Ezért a német megszállók 1943 márciusában nyílt sorozással minden 1919–24 között született észt férfit behívtak. Ám még így is csak

83 1944 szeptemberére vonatkozó adat. Uo. 482–483.

84 Iber–Ruggenthaler (2007) 293.

85 A „Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes against Humanity” adatait lásd uo. 294.

86 *Holokoszt* (2009) 1119.

87 Estonian Prime Minister Mart Laar Will Sponsor an Estonian Language Version of *Courage to Remember*. <http://www.wiesenthal.com/site/apps/s/content.asp?c=lsKWLbPJLnF&b=4442915&ct=5852999#.UQlzcviX9gg>. Letöltés: 2013. január 30.

88 Neulen, Hans Werner: *An deutscher Seite*. München, 1992. 288. Idézi Iber–Ruggenthaler (2007) 294.

89 http://et.wikipedia.org/wiki/Eesti_SS-leegion. Letöltés: 2013. április 29.

90 Raun (2001) 180.; ELS (2009), Glossary, Estonian Legion, 513.

5300 katonára került augusztusig az Észt Légióba, és 6800 a Wehrmacht segédcsapataiba (Hilfswillige).⁹¹ Az októberi sorozás még kevésbé volt eredményes. 1944 elejére a németek helyzete rosszabbodott, a front az észt határhoz közeledett. Február 1-jén Hjalmar Mäe, a németekkel kollaboráló észt adminisztráció vezetője valamennyi 1904 és 1923 között született férfit behívta katonai szolgálatra. Jüri Uluots, az Észt Köztársaság utolsó, 1940-es miniszterelnöke segített ebben: rádióbeszéde után a sorozás minden várakozást felülmúlt, 38 ezer ember jelentkezett.⁹²

Az észt történeti bizottságban Iber és Ruggenthaler szerint elsősorban a „20. Waffen-Grenadier-Division der SS”-szel foglalkoztak. Ezt a 20. Waffen-SS gránátoshadosztályt 1944-ben szervezték meg egy – 1942–43-ban felállított és többször is átnevezett – észtországi csapattehből, amelyet neveztek Észt Légiónak is. 1945. május 7-én még 6500–7000 ember szolgált ebben az alakulatban. Közülük ötszázat a feltételezések szerint a Vörös Hadsereg és a cseh kommunisták (hogyan pontosan kik ezek a cseh kommunisták, arról Ruggenthalerék nem szólnak) öltek meg, mert az alakulat ekkor már Csehország területén tartózkodott. Ötezen eshettek szovjet hadifogságba.⁹³

A függetlenség visszaszerzése után a Waffen-SS észt légiósaira való emlékezés az észt politikában is vitákat kavart, illetve rendkívüli módon kiélezte az észt–orosz viszonyt. Sőt – a kilencvenes és a kétezres években – Észtország európai és nemzetközi megítélését is rontotta, hogy az észt Waffen-SS emlékének ápolásában még tallinni kormánypárti politikusok és aktivisták is részt vettek. Az Isamaaliit kormányzása idején, 1999-ben Tallinnban újratemették a Waffen-SS észt ezredesét, Alfons Rebanét, aki a háború után a nyugati titkosszolgálatoknak dolgozva a szovjetek elleni észt ellenállást támogatta. A temetés ellen – amelyen számos ismert észt személyiség vett részt – orosz pártok, izraeli és zsidó szervezetek is tiltakoztak.⁹⁴ 2008-ban pedig egy olyan

naptár kiadása váltott ki nemzetközi, főleg orosz felháborodást, amelyben az észt SS-alakulat egykori plakátjai is szerepeltek.⁹⁵

91 Raun (2001) 181.

92 Uo.; Lieven (1993) 87.

93 Iber–Ruggenthaler (2007) 294.

94 <http://www.jta.org/news/article/1999/06/27/3582/EstonianNaziCollab> Letöltés: 2013. február 2.

95 <http://www.telegraph.co.uk/news/world-news/europe/estonia/3965268/Russians-protest-at-Estonia-SS-calendar.html> Letöltés: 2013. február 3.

AZ ÉSZT JOBBOLDALISÁG TÁRSADALMI HORDOZÓI MÁSOK, MINT MAGYARORSZÁGON: A MAGYAR ÚRI KÖZÉPOSZTÁLYHOZ HASONLÓ RÉTEG NEM OLVADT BE NAGY SZÁMBAN A MODERN ÉSZT KÖZÉPOSZTÁLYBA, TAGJAI INKÁBB POLGÁR-, DE FŐLEG PARASZTI CSALÁDOKBÓL SZÁRMAZNAK. ÉSZTORSZÁGBAN A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT GYORSABBAN HALADT AZ EGYSÉGES KÖZÉPOSZTÁLY KIALAKULÁSA, MINT MAGYARORSZÁGON. ENNEK OKA A PARASZTGAZDASÁGOK MODERNIZÁCIÓJA, A PARASZTSÁG MAGASABB MŰVELTSÉGI SZINTJE (AZ ANALFABETIZMUS ÉSZTORSZÁGBAN MÁR A XX. SZÁZAD ELEJÉN IS ALACSONY VOLT), VAGYIS EGYFAJTA PARASZTPOLGÁROSODÁS, TOVÁBBÁ AZ, HOGY A NÉMET FÖLDESURAK POZÍCIÓINAK FELSZÁMOLÁSA KÖVETKEZTÉBEN A KÖZÉPOSZTÁLY ÉS ANNAK EGYSÉGES IDEOLÓGIÁJA KORÁBBAN KRISTÁLYOSODOTT KI.

Az észti jobboldaliság társadalmi hordozói mások, mint Magyarországon: a magyar úri középosztályhoz hasonló réteg nem olvadt be nagy számban a modern észti középosztályba, tagjai inkább polgár-, de főleg paraszti családokból származnak. Észtországban a két világháború között gyorsabban haladt az egységes középosztály kialakulása, mint Magyarországon. Ennek oka a parasztgazdaságok modernizációja, a parasztság magasabb műveltségi szintje (az analfabetizmus Észtországban már a XX. század elején is alacsony volt), vagyis egyfajta parasztpolgárosodás, továbbá az, hogy a német földesurak pozícióinak felszámolása következtében a középosztály és annak egységes ideológiája korábban kristályosodott ki.

Ennek megfelelően az az ideológiai koalíció, amely Magyarországon a hatvanas évektől a népi (paraszti) és az egykori „úri középosztály” töredékei között jött létre – ahogy erről Rainer M. János ír⁹⁶ –, az észtek körében szűk-ségtelen volt. Az észti népi tradíciók életben tartása egyben a jobboldali középosztály értékrendjének (illetve az értékrend elemeinek) bűvópatakszerű továbbélését is jelentette. 1969-ben például 205 ezren vettek részt az észti dalok fesztiválján – az észti nyelvű lakosság egynegyede.⁹⁷ (Az észti elit kultúrájához – még ha városban élt is – hozzátartozott a vidék ismerete, szeretete, amint azt Jaan Poska – az 1917-es észti ideiglenes kormányzat vezetője – unokájának, Tanni Kentsnek az életrajza is bizonyítja.⁹⁸)

Az észti parasztság polgárosodása már a XIX. században megkezdődött. A nemzeti ébredés és a parasztpolgárosodás szorosan összefüggött egymással. (Taagepera például a paraszt-modernizátor kifejezést használja az észti nemzeti ébredés folyamatával kapcsolatban.⁹⁹) A mezőgazdaság fejlesztésével párhuzamosan fejlődött az észti nyelvű oktatás, megjelent az első észti nyelvű újság. A politikai függetlenség kérdése viszont 1917 előtt nem merült fel.¹⁰⁰

A balti németek privilégiumai sokáig fennmaradtak, a cárok ugyanis meghagyták a svédek által a német földesuraknak adományozott jogokat. A parasztok, vagyis az észtek 1816–19-ben felszabadultak a jobbágyság alól, de csak az 1849-től kezdődő és az

96 Rainer (2012) 36–37.

97 Raun (2001) 246.

98 Tanni Kents életrajza. ELS (2009) 247–264., különösen: 250–252.

99 Taagepera (1993) 31.

100 Az észti állam „ősi függetlenségének visszaállítását” először egy francia utazó, Louis Léouzon Le Duc vetette fel 1855-ben, *La Baltique* című könyvében. Lásd Meri (2004).

1860-as évektől kiteljesedő reformok eredményeként kezdhettek földet vásárolni.¹⁰¹

Az Észti Köztársaság kikiáltásakor (1918. február 24.) a hasznosított mezőgazdasági földterület 57,4 százaléka Rauch szerint már paraszti birtok volt. Ez elsősorban az 1840-es és 1860-as években kezdeményezett agrárreformoknak köszönhető. A reform második hullámát Hamilkar von Fölkersahm tartományi marsall kezdeményezte. A robotot pénzzel lehetett kiváltani, a földesúr háztartásában végzett munka (Hauszucht) elmaradt. A paraszti birtok így megszilárdult, és lassan, de biztosan bővült.¹⁰² Az agrárreformok megnyitották az utat a szellemi emancipáció előtt. Az észti és a lett nemzeti öntudat ébresztését szolgáló mozgalmak az 1850-es évektől mind nagyobb tért hódítottak, és eredményükként megszületett a saját művelődési igényeket támaztó, öntudatos nép – írja Rauch.

A nyelv és a népi kultúra, a folklór volt a vezérlő csillaga ennek a mozgalomnak. 1857-ben indult az első, Johannes Voldemar Jannsen alapította rendszeresen megjelenő észti hetilap, amely 1891-ben napilappá alakult (Jannsen rendezte az első dalfesztivált is 1869-ben). Az észti politikai elit XX. századi meghatározó egyéniségei is a parasztság soraiból emelkedtek fel: Tönisson és Päts egyaránt paraszti sorból, Dél-Észtországból származott.¹⁰³

A polgárosodás igazán az 1919-es földosztás és az 1920-ban függetlenségét elismertetni képes Észtország megalakulása után teljesedhetett ki. Ekkor jött létre a mezőgazdaságon alapuló középosztály Észtországban: a földosztások révén a Baltikum államai a legegaltáriusabb országokká váltak Európában.¹⁰⁴ Erősödött az önkéntes szövetkezeti mozgalom is (itt nem a szovjet kollektivizáláshoz hasonló folyamatról van szó). Az autoriter elnöki rendszer idején, 1934–40 között ugyanakkor fokozódott az állami beavatkozás, az agráriumban jelentősen növekedtek a köztámogatások, az agrárexportot pedig államilag ellenőrzött szervezetek irányították.

Ennek a folyamatnak vetett drasztikus véget az első szovjet megszállás, de

a károkat nem igazán enyhítette a rákövetkező német megszállás sem. Végül a második szovjet megszállás utáni 1949-es kollektivizálás és erőltetett urbanizáció hozott fordulatot. Az észtek ekkor erőteljes kényszermodernizáción estek át, ami a középosztályosodás (de nem a burzsoá értelemben vett polgárosodás) felé terelte őket. A szovjet

101 Kasekamp (2000) 4. Rauch szerint 1816-ban Észtország, 1819-ben Livónia és 1817-ben Kurland is megszüntette a jobbágyságot. Rauch–Misiunas–Taagepera (2000) 16.

102 Rauch–Misiunas–Taagepera (2000) 16.

103 Uo. 18.

104 Kasekamp (2010) 114.

rendszer ugyanis vidéken korlátozta a lakásépítést, a városokban pedig a magánlakások építését – miközben az erőltetett iparosítás következtében megindult a kényszerű városokba (lakótelepekre) áramlás.

Az oroszokat és más szláv nyelvű bevándorlókat viszont lakáskiutaláskor előnyben részesítették. Nagy differenciálódás továbbra sem mehetett végbe az észtek körében, főleg mert a szovjet tagköztársaság vezető pozícióit elsősorban oroszok és „jészek”¹⁰⁵ foglalták el. A társadalmi konfliktusok ezért a nem észtek és az észtek között mutathatók ki, hiszen az orosz ajkúak iparosodottabb vidékeken, városokban, leginkább Tallinnban éltek. Velük szemben – a jobboldaliság fő hordozójaként – egészségesebb, parasztpolgári ősökkel rendelkező észt középosztály állt.

BÚVÓHELY A TOTALITÁRIUS HATÁS IDEJÉN:

A PARTIZÁNMOZGALOM

Az észt társadalmat ért totalitárius hatások

A sztálini szisztéma – Timothy Snyder a totalitárius iskolát térben és időben újraértelmező elmélete szerint – az úgynevezett „véres övezetben” bizonyult leginkább totalitáriusnak, Észtország ezen belül is a legvéresebb kategóriába tartozott.¹⁰⁶ (Snyder így a totalitárius történetírói iskolát is megújítja, és a totalitarizmust nem egészen Hannah Arendt-i értelemben elemzi. Vagyis nem egy-egy országon belül von párhuzamot a hitlerizmus és a sztálinizmus között, hanem országok, rendszerek közötti folyamatokról ír, és a totalitárius rendszereket egymásra kölcsönösen ható, egymással versenyt futó szisztémákként jellemzi, amelyek Kelet-Európa egy bizonyos régiójában, a „véres övezetben” fejtették ki a hatásukat.¹⁰⁷)

105 A jeestlased, jeestlane magyaráítása. Oroszországból visszatérő, anyanyelvüket oroszul beszélő észtekről van szó. Az eloroszosodott észtek az „e”-vel kezdődő észt szavakat oroszosan lágyították, és „jével” ejtették, innen a gúnynevük: „jészek”.

106 Snyder szerint a véres övezet az, ahol a sztálini és hitleri tömeggyilkosságok legnagyobb része bekövetkezett, vagyis az ukrán, belorusz, lengyel, nyugat-oroszországi és baltikumi régiók. Ezen belül a többszöri megszállás hatása a Baltikumban és Kelet-Lengyelországban volt a legpusztítóbb – e területeket Hitler engedte át az 1939-es megnevezési egyezmény titkos záradékában Sztálinnak. Snyder (2012) 450–451.

107 Snyder szerint a XX. század három legnagyobb kelet-európai tömeggyilkossága a véres övezetben („Vérvidéken”) történt: a holokauszt nagy része (5,4 millió zsidót gyilkoltak meg a németek, 300 ezret a románok), hárommillió szovjet hadifogoly németek általi meggyilkolása és a holodomor (hárommillió ukrán halálra éheztetése). „Annál is szörnyűbb dolgokra készültek, mint amit megtettek.” Snyder (2010).

Észtországot a német és szovjet totalitárius hatások 1939–40 és 1953 között érték a leginkább. Az 1944-es szovjet megszálláskor az észtt jobboldal illegálisba szorult, még féllegálisra sem volt módja.¹⁰⁸

Az észtt függetlenség visszaszerzése óta orosz–észtt történelmi vita folyik a sztálini korszakról. Valójában nem is vitáról van szó: párhuzamos narratívák versengenek, nincs szintézisre törekvés. Jellegzetes orosz vitatkozó Alekszandr Gyukov történész-újságíró, aki a második világháború utáni, a szovjetek által végrehajtott észttországi genocídiumról szóló állításokat – szovjet állambiztonsági iratok alapján – megalapozatlannak tartja.¹⁰⁹ Szerinte a szovjet kormány a háború után – a nácikkal való tömeges észtt kollaboráció nyomán – „indokoltan és humánusan” lépett fel, s csak olyanokat ért represszió, akik a háború idején szervezeten vettek részt a békés lakosság megsemmisítésében,

és fegyverrel harcoltak a szovjethatalom ellen.¹¹⁰ A represszió – írja – csak az „észtt lakosság 5–6 százalékát érintette”, s nagy részük „szerencsésen visszatérhetett hazájába”. A földalatti nacionalistákkal folytatott harc során, 1949-ben 20,5 ezer embert érintő tömeges deportálás zajlott. Ez az „erdei testvérek” (azaz a partizánok) társadalmi bázisát ásta alá, és megakadályozta, hogy a szovjethatalom elleni terrorjuk kibontakozzon.

Észtország lakossága Laar szerint 1940 és 1955 között 25–30 százalékkal csökkent. Lieven a lakosság 1939–45 közötti csökkenését (a háború, a gyilkosságok és a deportálások miatt) 25 százalékra teszi, de szerinte az észtt népesség 1,13 millióról 850 ezerre való visszaesése részben a kivándorlás következménye.¹¹¹ Laar egyik legkorábbi műve szerint az 1940–41-es megszálláskor a szovjetek hétezer embert tartóztattak le, majd 1941-ben, a német támadás előtt több mint tízezer embert deportáltak a Szovjetunióba. Az első

108 A szovjet titkosszolgálatok 1944 után szinte minden szerveződésre lecsaptak, amely a partizánháborún kívül bontakozott ki. Így az észtt helyhatóságok sem tudtak menedéket biztosítani. Laar (1992) 47.

109 Gyukov (é. n.). A genocídiumról korábban Rein Täagepera írt, aki szerint Sztálin a második világháború után, 1945–53 között háborút viselt az észtt ellen. Előbb – totalitárius beavatkozással – a városok életét szabályozták a szovjetek, a falvakra később terjesztették ki teljes mértékben a hatalmukat. Täagepera (1993) 77.

110 Gyukov állítja: 1944 és 1953 között a szovjet belügy és az Észtt Szovjet Szocialista Köztársaság államvédelme 22–23 ezer embert tartóztatott le. Nagyrészt táborokba és a Gulagra küldték őket. Szerinte az észtt történészek állítása a 30–53 ezer ember letartóztatásáról ellentmond a levéltári adatoknak.

111 Laar (2002) 37., illetve Lieven (1993) 82., 183.

szovjet megszállás után a teljes észt népességveszteség ötvenezer ember volt, majd 1944-ben újabb hatvenezer fő hagyta el Észtországot. 1949-ben a szovjet hatóságok húszezer embert deportáltak Szibériába.¹¹² Ezzel Laar – jóval Gyukov előtt – korrigálta Misiunas és Taagepera 1949-es deportálással kapcsolatos adatait.¹¹³ Ám Raun megint csak más adatokat sorol.¹¹⁴

Az első szovjet megszállás veszteségeit Iber és Ruggenthaler próbálta meg összehasonlítani 2007-ben, több szakértő véleménye alapján. Laarnak azt a közlését citálják, miszerint 1940–45 között 18 090 észtet gyilkoltak meg a szovjetek. Iber és Ruggenthaler azt állítja, hogy a szovjet állambiztonságiak 1940 és 1945 között 1850 észtet végeztek ki, 4500-an pedig a fogságban haltak meg.¹¹⁵ Ami a második szovjet megszállás veszteségeit illeti, egy észt állami bizottság megállapította, hogy 1944 és 1989 között 30 ezer személyt tartóztattak le a szovjet hatóságok, 23 ezret pedig deportáltak. 1953 és 1988 között ehhez még további ötszáz fő politikai indítékú letartóztatása járult. A szovjet hatalom összességében 16 ezer ember halálát követelte, a letartóztatásban és deportáltként életüket vesztettek és a fegyveres harcban elhunytakat is beleszámítva.¹¹⁶

Az észt lakosság veszteségeit 2012-ben Olaf Mertelsmann és Aigi Rahi-Tamm minden eddiginél alaposabban igyekezett összesíteni. Az 1940 és 1951 közötti szovjet letartóztatásokat, deportálásokat, gyilkosságokat, munkatáborba hurcolásokat, a civil lakosság irtását, a kulákkellenes kampányt, tisztogatásokat és a partizánháborút 12 ütemre bontják. Becsléseik szerint 130–150 ezer észt lakost tartóztattak le vagy hurcoltak el a szovjetek.¹¹⁷ Min-

112 Laar (1992) 8., 35.

113 Misiunas és Taagepera szerint 1949. március 20. után néhány nap alatt 60 ezer észtet és legalább 50 ezer lettet deportáltak. Rauch–Misiunas–Taagepera (2000) 243.

114 1940 közepétől 1941 közepéig Észtország lakossága 94 ezer fővel csökkent, 40 ezren emigrációba kényszerültek, a kivégzettek, deportáltak és mozgósítottak száma pedig 54 ezer volt. Raun (2001) 177.

115 A részben történészekből álló Észt Nemzetközi Bizottság (Estonian International Commission) vizsgálatai szerint 1941 júniusától októberig az NKVD és az NKGB kétezer észtet ölt meg, köztük partizánokat is. Tízezer embert 1941. június 14-én deportáltak, közülük 450-et kivégeztek. 1941-ben 25 ezer embert evakuáltak a Szovjetunióba. Egy észt állami bizottság szerint 1941-ben Észtországnak 42 800 halottja volt, közülük tízezeren a háborúban estek el. Iber–Ruggenthaler (2007) 291–292.

116 Az Estonian State commission on Examination of the Policies of Repression, továbbá Mart Laar és Aigi Rahi-Tamm adatainak összesítése, uo. 294.

117 Mertelsmann–Rahi-Tamm (2012) 111–112.

den nyolcadik észt lakosról van szó, ha az 1939-es népességet és az átlagosan 140 ezer elhurcoltat veszünk alapul. A halálos áldozatok számát negyvenezerre teszik. Nem véletlenül idézik Andrej Zsdanovnak, Sztálin baltikumai meghatalmazottjának feljegyzéseit a szovjetek által Észtország élére állított báb-kormányral folytatott tárgyalásokról, amelyekben annyit találtak: „Észteket Szibériába”.¹¹⁸

Válasz a totalitárius hatásokra: a partizánmozgalom mint búvóhely

A Baltikumban az első, majd a második szovjet megszállás idején szinte mindenütt megjelent a Vörös Hadsereggel és a szovjet hatóságokkal szembeni partizán-tevékenység is. A partizánok a következő csoportokból szerveződtek: egykori SS-katonák, egykori német katonák, egykor a finn seregben szolgáló katonák; korábbi jobboldaliak, demokraták, szociáldemokraták; szovjet sorozás elől menekülők. Anatol Lieven ennek kapcsán a balti partizánmozgalmat a japán katonák második világháború utáni kitartásához hasonlította.¹¹⁹

Észtországban nagyjából a lakosság 1,5–3 százaléka volt partizán, de ebbe az összes, valaha is partizánként harcoló személyt beleszámították. A partizánoknak az adott időben valószínűsített legmagasabb száma tízezer volt (Raun a csúcsponton, 1946–48-ban csak ötezerre becsüli őket¹²⁰). Az újabb kutatók ezt a számot tovább emelték: Aigi Rahi-Tamm 15–30 ezer partizánról ír, Mart Laar összességében akár negyvenezer partizánt sem zár ki. Sirje Kivimäe szerint ha a nőket és gyerekeket is beleszámítják, akkor 35 ezer ember tölthetett rövidebb-hosszabb időt az észti erdőségekben.¹²¹

A totalitárius hatásra adott válaszok (1940–41; 1944–56) legalább annyira erőteljesek voltak az észtek részéről, még ha nem bizonyultak is sikeresnek. A szovjet titkosszolgálat az évek során egyre kifinomultabb módszerekkel üldözte a partizánokat. Nőket szerveztek be, akik elárulták szeretőiket, de létesítettek „álpartizán” alakulatokat is. Alvó ügynököket is beszerveztek a partizánok közé.¹²² A nyugati titkosszolgálatok paradox módon a partizánharc gyengülésekor kezdtek nagyobb aktivitásba az észtországi ellenállás segítésére. Ezeket az akciókat azonban a szovjet titkosszolgálat már viszonylag könnyen elhárította, és komolyabb eredményeket az ötvenes években sem a brit, sem az amerikai kémszervezetek nem tudtak elérni Észtországban.¹²³

118 Mertelsmann–Rahi-Tamm (2012) 100.

119 Lieven (1993) 5.

120 Raun (2001) 198.

121 Iber–Ruggenthaler (2007) 294–295.

122 Laar (1992) 161.

123 Uo. 207–209., 211., 219.

A szovjetek elleni partizánháború hiábavalóságára az észti partizánokat Mart Laar 1992-es könyve szerint az

1956-os forradalom leverése és a Nyugat ekkor tanúsított tétlensége, illetve a hruscsovi olvadás szovjetunióbeli enyhülő szakasza ébresztette rá.¹²⁴ A partizánháborúnak ezért nem volt ideológiai folytatása, búvóhely volt, ahol a jobboldal üldözött hívei és képviselői meghúzódhattak, de hosszú távon nem jelentett búvópatakot, amely a jobboldali ideológiát, hagyományokat és értékrendet a következő generációknak átörökíthette volna. Még akkor sem, ha az utolsó észti partizánt 1978-ban sem tudták élve elfogni a szovjet titkos ügynökök.¹²⁵

A totalitárius történetírói iskolának Észtország kapcsán időben és térben korlátozott mivoltára Marju Lauristin¹²⁶ és Peeter Vihalemn hívja fel a figyelmet. Szerintük a szovjet kor későbbi periódusaiban Észtországban gyengült a totalitárius rendszer, különösen Hruscsov idejétől, amikortól a Baltikum már egyfajta „szovjet Nyugatnak” számított.¹²⁷

AZ ÉSZT BÚVÓPATAK: A NACIONALIZMUS

(Az észti nacionalizmus fázisai – eszme- és politikatörténeti áttekintés)

„A baltiaknak évszázadok óta csak két választásuk volt: nemzetként maradjanak fenn, vagy nagyobb népekbe olvadjanak be. Mondhatnánk, hogy tudat alatt, de kollektíven a túlélést választottuk. Így számunkra a nacionalizmus a létezés módja. A mi helyzetünkben nem rendelkezhetünk az angolok széles perspektívájával vagy a franciákéval; ez a létezésünket fenyegetné. Ahhoz, hogy túléljünk, nacionalistáknak kell lennünk” – fogalmazott Enn Soosaar észti műfordító.¹²⁸

A nemzetépítést a jobboldal Észtországban legalább három korszakban

124 Uo. 195.

125 Artur Sabe 1978. szeptember 28-ig járta Võru vidékét. Két horgásznak álcázott szovjet titkos ügynök próbálta elfogni. Sabe elmenekült, de belefulladt a Võhandu folyóba. Uo. 205. A partizánok bukásához hozzájárult, hogy a lakosság számára a kettős szorításban – a szovjetekkel való együttműködés és a partizánok segítése között – nem volt középút. Nem volt éles a határvonal partizán és civil között sem. A kollektív gazdaságok partizánok általi kifosztása végül a népesség jelentős részét szembeállította velük. A partizánokat a függetlenségről szőtt álmok 1949-es szétfoslása után már csak a bosszú hajtotta. Raun (2001) 198.

126 Marju Lauristin az Észt Népfrent egyik alapítója, kezdetben így a gorbacsovi reformok támogatója volt. Később a szociáldemokrata párt alapításában vett részt, majd a politikából kiszorulva, a Tartui Egyetemen tanított.

127 Lauristin-Vihalemn (1997). Ezt az okfejtést idézi Mart Laar is az észti gazdasági sikerekről szóló munkájában. Laar (2002) 55.

128 Lieven (1993) 18.

igyekezett elősegíteni: az 1800-as évek utolsó harmadában, az 1920–40 közötti időszakban és az észti függetlenség visszaszerzése óta, a nyolcvanas és kilencvenes évek fordulójától.

A nacionalizmus és a kulturális nemzetépítés a XIX. században

Az észti politikai elit a XIX. században eleve késve – részben a finn mintát követve – kezdett a nemzetépítéshez. Rein Taagepera szerint az észti nemzeti ébredés 1860 és 1885 között zajlott, és ezt a folyamatot a kulturális nacionalizmus jellemezte. Lieven – Benedict Anderson kifejezését hivatkozás nélkül használva – így fogalmaz: a balti nemzetek „elképzelték”. Egyetért Taageperával abban, hogy a baltiak a nemzetépítés során – Herder nyomán – a kulturális irányt követték („Kulturvolk”).¹²⁹ Ám első lépéseik kevésbé sikerültek, mint a finneknek: 1861-ben a *Kalevipoeg*gel, Friedrich Kreutzwald művével nem arattak akkora elismerést, mint a finnek Elias Lönnrot *Kalevalájával*.¹³⁰ Lieven hozzáteszi: a „Kulturvolkká” válás azóta is foglalkoztatja az észteket.¹³¹ Bár Herdert követték, az észti nemzeti ébredés egyik kulcsfigurája, Johann V. Jansen szembeszállt a germanizációval.¹³²

Kulturális és etnikai nemzetépítés a két világháború között

A két világháború közötti folyamatokat a korábbi fejezetekben részletesen elemeztem, itt csak röviden annyit jegyzek meg, hogy 1920–40 között etnikai és kulturális jellegű nemzetépítés zajlott, a korszakot az észti nyelv egységesítése és térhódítása jellemezte (a déli dialektusok ekkor gyengültek meg). A nevek észtesítése is nagy lendületet vett. Az észti hivatalos nyelvvé lépett elő, s az ország legfontosabb felsőoktatási intézménye, a Tartui Egyetem észtnyelvűségét is ekkor teremtették meg. A tudományos és kulturális életben a német és az orosz nyelv helyett az észti került előtérbe.

Az egyetemi hallgatók aránya – a két világháború közötti Európát tekintve – Észtországban és Lettországban volt az egyik legmagasabb.¹³³

A kulturális nemzetépítés egyik jellegzetességeként számos közintézményt alapítottak a két világháború között. Az írók közül kiemelkedett Anton Hansen Tammsaare (1878–1940) munkássága. Ekkor jelent meg, illetve nyert nagyobb teret az észti nyelvű rádió és a mozi, de fejlődött a nemzeti színjátszás is. A két háború között az észti nemzet-

129 Lieven (1993) 118.

130 A finn *Kalevalához* képest az észti nemzeti eposz, a *Kalevipoeg* mesterségesebb, a romantikus Osszián-utánérzések körébe tartozik. Uo. 109

131 Uo. xxxvi.

132 Jansen (2004).

133 Kasekamp (2010) 115–116.

építés haladt előre a leginkább a Baltikumban: 1934-ben a lakosság 88,2 százaléka vallotta magát észtnak, Litvániában 83,9 százalék mondta magát litvánnak, Lettországbán pedig 75,5 százalék lettnek. Észtország tiszteletben tartotta a kisebbségek jogait is: 1925-ben a nemzeti kisebbségek kulturális autonómiát kaptak.¹³⁴

A nacionalizmus problémája a sztálini időkben

A nacionalizmus problematikája már az ötvenes években felmerült az Észt Kommunista Párton (ÉKP) belül. Az ÉKP vezetőjét, Karotammot 1950 körül leváltották „nacionalizmusa”, illetve – Misiunas és Taagepera feltételezése szerint¹³⁵ – a kollektivizáláskor mutatott túlzott engedékenysége miatt. Karotamm utóbb már felgyorsította, sőt deportálással is párosította a kollektivizálást, de elkésett, Sztálin már döntött a leváltásáról.¹³⁶ Az intézkedés szabályos tisztogatásba fordult: 1950–51-ben az észt kommunisták jelentős részét leváltották, alacsonyabb beosztásba helyezték, megkínózták, deportálták, mert túl engedékenyek voltak a helyi lakossággal. Ez az észt tisztogatás azért nem volt olyan véres, mint általában a sztálini terror, többnyire inkább lefokozással járt. Az alacsonyabb beosztású párttagokat viszont könnyebben deportálták, és közülük sokan elpusztulhattak a szibériai táborokban.

A nacionalizmus burkoltan (mondhatnánk: passzívan) létezett a párt- és állami elit tagjai között is – az észtek, az oroszok és a „jészek” között¹³⁷ –, ahogy Misiunas és Taagepera mellett Mart Laar is kiemeli. Az 1950–51-es tisztogatás után mindenestre a pártvezetés hosszú időre oroszok és jészek kezébe került. Az új első titkár Ivan Kabin lett, aki igyekezett magát „észtesíteni”, és megpróbált jobban beszélni észtüln, nevét is Johannesre változtatta.¹³⁸

Desztalinizáció és nacionalizmus

A Baltikum különállása a cári időkre, a speciális balti rendtartásra is visszavezethető, mint arra Lauristin és Viהלemn utal. A német lovagrendnek adott különleges cári engedmény a svéd uralom vége (1720–21) után is meghagyta a helyi nemesi (ön)kormányzatot. Lauristinék szerint a különleges balti övezet bizonyos mértékig jellemző volt a szovjet időkre is. A kulturális identitás őrzésében és egyben a szovjet kultúra prosperitásának demonstrálásá-

134 Uo. 118.

135 Rauch–Misiunas–Taagepera (2000) 230–231.

136 Uo. 230–231.

137 Az Észt Kommunista Pártban az oroszok aránya 1946-ban 52 százalék volt, 27 százalék helyi észt, 21 százalék pedig „jészt”. Laar (1992) 40–41.

138 Lieven (1993) 96.

ban pedig a „tartalmában szocialista, formájában nemzeti” jelszó dívott. A kulturális szférában így a Hruscsov-érától kezdve az ideológiai nyomás is csökkent, legalábbis az orosz nyelvű kulturális központokhoz, nagyvárosokhoz képest.¹³⁹ A tömeges deportálások, gyilkosságok Sztálin halála (1953) után megszűntek (a tömegterror végét a Szovjetunióban is erre az időpontra teszi Olaf Mertelsmann és Aigi Rahi-Tamm).¹⁴⁰ A deportáltak a hruscsovi desztalinizáció idején nagy számban térhettek haza.

A desztalinizáció idején előbb az emberjogi ellenzék, majd a nacionalista irányzatok erősödtek fel. Ez a nacionalizmus aztán a hatvanas évektől – a nyilvánosság előtt – az irodalom, a zene, a dalfesztiválok formájában élt tovább. A mindennapi élet bűvópatakjaiban pedig olyan tevékenységekben öltött formát, mint a dalkörök, a kórusmozgalom, a helytörténeti és városszépítő klubok hálózata. Jóval a desztalinizáció után pedig az alternatív zenei irányzatokhoz, így a hippikhez, később pedig a punkokhoz kapcsolódott.

A desztalinizáció nem sorolható jobb- vagy baloldalra, de hozzájárult a jobboldaliság túléléséhez, illetve jelezte annak jelenlétét Észtországban. 1956-ban adták ki Rudolf Sirge regényét, *A föld és a népet*. A történet 1940–41-ben játszódik, így óhatatlanul feleleveníti a tömeges deportálásokat is. 1966-ban jelent meg Artur Alliksaar *A névtelen sziget* című munkája, a sztálinizmus szimbolikus leírása.

A gazdasági rendszer, különösen a mezőgazdasági termelés racionálisabbá vált, jelentősen javult az életszínvonal, amihez az is hozzájárult, hogy a Nyugaton élő rokonok csomagot küldhettek Észtországba, nyitottabbá válhatott velük a kapcsolat. A nem észti betelepülők tömeges érkezését azonban továbbra is aggodalommal figyelték a helybeliek. Ennek ellenére a szovjet-észti köztársaság lakosságának észti aránya jelentős maradt (1959-ben 75 százalék).¹⁴¹

Hruscsov irányítása azonban nem változtatta meg a szovjet rendszer lényegét, és Brezsnyev idejében a párt egyre keményebb vonalat követett.¹⁴² Észtország lakossága idővel egységesen „ellenzékivé” vált, legalábbis a szovjet rendszerrel való szembefordulás – Misiunas és Taagepera szerint – „szinte mindenkit megfertőzött”.¹⁴³ Ez politikailag indifferens jelenségekben is megnyilvánult: így a sporteseményeken az észtek a szovjet versenyzők ellen – a 68-

as prágai beavatkozás idején pedig látványosan a csehszlovák sportolóknak – drukkoltak.

139 Lauristin-Vihalemn (1997) 75.

140 Mertelsmann–Rahi-Tamm (2012) 111.

141 Raun (2001) 245.

142 Uo. 221.

143 Rauch–Misiunas–Taagepera (2000) 358.

Nacionalizmus a brezsnyevi időkben

Emberjogi ellenzékből nacionalista és antimodernista ellenzék

Az ellenzék formálisan 1968-ban lépett színre Észtországban, a mozgalomnak a csehszlovákiai bevonulás adott lendületet. A hatvanas évek végi észtországi tiltakozásokban észt és nem észt származásúak egyaránt részt vettek, és elsősorban polgárjogi, s nem nacionalista kérdéseket feszegettek.¹⁴⁴ A hetvenes évekre azonban az észt ellenállás legmeghatározóbb elemévé a nacionalizmus vált. 1972-ben két kis ellenálló csoport, az Észt Demokratikus Mozgalom (ÉDF) és az Észt Nemzeti Front (ÉNF) az észt függetlenség visszaállítását követelte, és az ENSZ-hez fordult, hogy segítse a szabad választások lebonyolítását. Az egyik disszidens, aki az ENSZ-től a szovjet csapatok kivonását kérte, Tunne Kelam volt.¹⁴⁵ 1975-ben a két csoport négy tagját „szovjetellenes uszításért és propagandáért” többéves szabadságvesztésre ítélték.¹⁴⁶ Az 1966-ban létrejött ÉDF és ÉNF a prágai tavasz leverése után gyorsan letűnt, de a demokratikus irányzat fennmaradt.¹⁴⁷ Az ellenzékiség ekkoriban kezdett antimodernizációs törekvésekkel párosulni, ami paradox helyzet volt a szovjet viszonylatban fejlett Észtországban. Ám a magyarázat egyszerű: az erősödő nacionalizmus. Az iparfejlesztés ugyanis együtt járt az orosz bevándorlók számának további növekedésével, ezért az észtok elutasították például a tallinni kikötő fejlesztését. A bányászat bővítése ellen fellépő antimodernizációs mozgalmakban a környezetvédelem is szerepet játszott.

Az észt másként gondolkodók kapcsolatba léptek a többi balti ellenzékivel. Ennek leglátványosabb megnyilvánulása az 1979-es „balti felhívás” volt, a Ribbentrop–Molotov-paktum 40. évfordulóján. Két év múlva, 1981-ben pedig Észtországot, Litvániát és Lettországot magába foglaló északi atomfegyvermentes övezet kialakítását követelték. A balti felhívás egyik tudós észt aláíróját, Mark Niklust tíz év börtönre ítélték. A perben két évre elítéltek egy másik tudóst, Jüri Kukkot, aki két hónap múlva éhségsztrájk közben életét vesztette.¹⁴⁸

1980 októberében kétezer középiskolás diák tüntetett Tallinnban a hatalom ellen. A zavargások előtt nem észt művelődési minisztert neveztek ki, és az orosz nyelv iskolai tanítását erőltették. A tüntetések közvetlen kiváltó oka

144 Raun (2001) 221.

145 Kelam a nyolcvanas évektől ismét aktív szerepet játszott, többek között az Észt Bizottság élére választották meg, de volt az Észt Nemzeti Függetlenségi Párt elnöke is, mielőtt pártja 1995-ben beolvadt volna az Isamaajába.

146 Rauch–Misiunas–Taagepera (2000) 369.

147 Bennich–Björkmann–Likic–Brboric (2012).

148 Rauch–Misiunas–Taagepera (2000) 372.

azonban a Propeller punkegyüttes koncertjének betiltása volt.¹⁴⁹ A tüntetés elfojtására bevetették a rendőrséget.

Ez ihlette a korszak legjelentősebb dokumentumát: 1980. október 28-án negyven – jelentős részben befolyásos – észtl értelmiségi, akik szerint az észtl nyelv és kultúra veszélybe került, nyílt levélben utasította el az etnikai feszültség fokozását.¹⁵⁰ 1982 márciusában újabb tizenöt észtl értelmiségi írt nyílt – de névtelen – levelet. Az orosz ajkúak, illetve az orosz nyelv fokozódó észtlországi szerepe aggasztotta őket. Ugyanez év októberében tizenhárom emigráns írt nyílt levelet abbéli aggodalmában, hogy az észtl nyelv és kultúra elveszítheti vezető helyét Észtországban. A levél a finn gyárhoz és munkásokhoz fordult, hogy ne vegyenek részt az új, Tallinnhoz közeli Muuga kikötő építésében, mert az nem észtltek újabb beáramlásával jár. Az emberjogi mozgalom így fokozatosan a nacionalizmus (védekező, antimodernizációs jellegű) szócsövévé alakult át. A nyolcvanas években folytatódott a disszidensek letartóztatása, és az ellenük indított perek is.¹⁵¹ A Nyugatra disszidáltak száma is megugrott, gyakran magas rangú személyek hagyták el az országot.

Klubmozgalom – az 1991 utáni észtl jobboldali pártok csírái

Li Bennich-Björkmann és Branka Likic-Brboric szerint Észtországban már a peresztrojka előtt, a hatvanas évek végétől, de főleg a hetvenes évek elejétől léteztek a demokrácia csírái. Egy társadalom alatti, illetve „altársadalmi” intellektuális elit jött létre. Klubok, kisebb egyesületek alakultak. Az 1992-es első szabad választás győztese e klubhálózatból nőtt ki: a Mart Laar vezette Isamaa Liit (Hazafias Szövetség).¹⁵²

Az Isamaa Liit egy 1974-es kezdeményezésre vezethető vissza: ekkor alapították a Tõru Klubot, amely eredetileg egy hivatalos kampány részeként jött létre, az olvasás népszerűsítésére. A következő tizenkét évben ez a klub jelentett találkozóhelyet az értelmiségieknek, de az észtl kultúra és történelem megőrzéséhez is hozzájárult. A klub egyik vezető személyisége Trivimi Velliste volt, aki később, a nyolcvanas évek végén az Észt Történelmi Örökség Társaságát (Eesti Muinsuskaitse Selts, EMS) vezette, majd Mart Laar első kormányának külügyminisztere lett.¹⁵³

149 Laar et al. (1999) 232.

150 „Neljakümne kiri” („Negyvenek levele”).

Aláírói között volt Marju Lauristin, az Észt SZSZK Népbiztosok Tanácsa első elnöke, a németek által kivégzett Johannes Lauristin lánya és Jaan Kaplinski költő. Rauch–Misiunas–Taagepera (2000) 371.

151 Uo.

152 Bennich-Björkmann–Likic-Brboric (2012) 54.

153 Velliste később belépett az Isamaa Liitbe

Egy másik kezdeményezésnek szintén hosszú távon lett áttételes hatása. 1975-ben indult el Tallinnban a szülővárosi mozgalom. A Kodulinnt – amely a kommunista ifjúsági szervezet, a Komszomol égisze alatt kezdte meg tevékenységét – egy tévés újságíró, Tiina Mägi alapította, célja a történelmi városok megőrzése és megtisztítása volt.¹⁵⁴ A szervezetben a fiatalok az észttörténelemmel ismerkedhettek meg, ami meghatározó jelentőségű volt egy akkori középiskolás, a már sokat emlegetett Mart Laar számára is. Laar 1978-ban lett a Tartui Egyetem történelem szakos hallgatója. Hamarosan itt is kialakult egy informális hálózat, amelynek több történészhallgató is – köztük Lauri Vahtre, Laar későbbi miniszterelnöki tanácsadója – tagja volt. Laaréknál már egészen az antikommunizmusig jutottak, és megalakították a Noor Tartu (Ifjú Tartu) szerveződést. Mintaképek a Kodulinn volt: régi temetőket takarítottak ki, sírköveket állítottak helyre, és közben az észttörténelem „viszszaszerezésén” dolgoztak. Mozgalmukban megőrzendő, újjáélesztendő értéként megjelent a nyugati keresztény hagyomány is.

A glasznoszty és az észtt függetlenségi mozgalmak
„Segíts magadon!”

A glasznoszty lehetővé tette, hogy újjászülessenek az alulról építkező szerveződések, és feléledjen a „segíts magadon” észtt hagyománya, amely az első köztársaság, a függetlenség korára, sőt az 1860–70-es évek nemzeti ébredéséig nyúlik vissza.¹⁵⁵ A döntő fordulat a Ribbentrop–Molotov-paktum évfordulóján, 1987. augusztus 23-án a tallinni Hirveparkban tartott tüntetés volt.¹⁵⁶ Az észtt kormány épülete közelében két-öt ezren demonstráltak. A tüntetést szervező ellenzékieket éppen akkor engedték ki a börtönből, mégis megkapták a hivatalos engedélyt. Ez volt az első nyilvános tiltakozás a paktum ellen. Két év múlva már kétmillióan alkotnak élő láncot az egész Baltikumban, hogy a régió elnyomását jelképező paktum aláírásának ötvenedik évfordulóján demonstráljanak.¹⁵⁷

Kifejezetten a jobboldal újjáéledése szempontjából volt fontos esemény, amikor 1987 decemberében a Trivimi Velliste által alapított Észtt Történelmi Örökség Társasága (EMS) megrendezte Tartuban a Történelmi Örökség Na-

is. 2008–2009 táján azonban a nemzetközi sajtó bírálatainak keresztüztüzébe került, amiért olyan megemlékezésen vett részt, ahol a Waffen-SS észtt légiósait méltatták. SS-találkozó Észtországban
http://www.fgyelo.hu/cikk_print.php?cid=161251_ss-talalkozo_esztorszagban
Letöltés: 2013. február 13.

154 Bennich-Björkmann–Likic-Brboric (2012) 53.

155 Raun (2001) 249–250.

156 Uo.; Bojtár (2001) 27.

157 Bojtár (2001) 27.

pokát. A csoport az észttörténelmi örökséget akarta „visszaszerezni”, megteremteni a kapcsolatot a letűnt történelmi múlttal. A Tartui Napokon az önálló Észtország nemzeti színeivel, az első köztársaságot (1920–40) jelképező kék-fekete-fehér lobogóval vonultak fel, majd az addig tiltott zászló egyre több rendezvényen tűnt fel, így a tallinni Óvárosi Napok keretében tartott Éjszakai Dalfesztiválon is. Az EMS később nagy jelentőségre tett szert, akár az észtt konzervativizmus „újrakeltető telepének” is nevezhetnénk: több jobboldali politikus is itt kezdte közéleti pályafutását. Ők lesznek azok, akik a legvehemensebben követelik majd az első köztársasághoz való visszatérést, annak restaurációját.

Környezetvédelem és nacionalizmus

A nyolcvanas évek végén újabb fronton alakult ki konfliktus a hatóságokkal: a foszfátbányászat és az olajpala-kitermelés környezetszennyezése elleni tiltakozás ekkor, a peresztrojka és a glasznosztij idején már egészen más politikai hangulatban zajlott, így eredményre is vezetett. A környezetvédelem kérdése 1986 végén merült fel először, és 1987 tavaszán példátlan méretű társadalmi vitában csúcsosodott ki, amelybe a Tartui Egyetem és az Észt Tudományos Akadémia is beavatkozott (egy idő után már a tiltakozók oldalán). Így 1987-ben a moszkvai és a tallinni kormány is engedett a követeléseknek: lemondtak a maardui foszfátbányák kibővítéséről.¹⁵⁸

Az Észt Népfront – függetlenség, populizmus és nacionalizmus

Az észtt jobboldali pártok a függetlenség visszaszerzésekor – egy paradox módon amúgy baloldalinak mondható gyűjtőmozgalomnak, az Észt Népfrontnak köszönhetően – viszonylag gyorsan megszülettek. A népfront elemzése ezért a jobboldaliság gyökereinek vizsgálatakor megkerülhetetlen.

Bojtár Endre hangsúlyozta, hogy a Szovjetunióban elsőként létrejött – a „szocialista demokrácia” és a „szocialista föderalizmus” talaján álló – népfront már 1988. április 13-i megalakulásakor magában hordozta a többpártrendszer csírait.¹⁵⁹ A népfront alakulása Edgar Savisaar közigazdász nevéhez fűződött (ő is aláírta az észtt gazdasági önállóságról szóló egy évvel korábbi javaslatot), aki egy tévéműsorban kijelentette: szükség van a peresztrojkat támogató demokratikus mozgalomra, amely egy népfront jellegű szervezet lehetne. A még az-

nap megalakult csoportban részt vett Marju Lauristin is, az 1990-ben létrejött szociáldemokrata párt egyik alapítója.¹⁶⁰

158 Raun (2001) 250.

159 Bojtár (2001) 27.

160 Kollár (1990).

A népfront jobboldaláról egy másik társalapító emelhető ki: Lennart Meri.¹⁶¹ Bár KGB-s kapcsolatokkal gyanúsították, ez nem zavarta támogatóit, elsősorban az Isamaa pártot abban, hogy 1991 után kétszer is megválasszák köztársasági elnöknek.

Lieven a népfrontot észtl viszonylatban minősíti baloldalinak.¹⁶² Ám még a jobboldali Laar is a függetlenségi mozgalom részének tekintette, tehát jól lát-szik, hogy kezdetben nem volt széles szakadék a népfront és a későbbi nemzeti konzervatív Isamaa elődszervezetei között. Lieven is hangsúlyozza, hogy a baltikumi politikai pártok olyan erős nacionalizmussal töltődtek fel a függetlenség idején, hogy az ott jobbközépnek számító erők Nyugat-Európában radikálisnak vagy szélsőjobboldalinak számítottak volna.

A népfront politikája egy nyugat-európai jobbközép pártot is idézhetne. Illusztrálja ezt korabeli ismert aktivistája és társalapítója, a dalkultúrát közép-pontba állító Heinz Valk fellépése is, aki a kulturális ébredés idején kiadott jel-szavával vált híressé: „Egyszer majd úgyis győzni fogunk!” A Valk nevével fémjelzett észtl Kultúrtaács 1987-ben alakult meg, ez szervezte azt a dalün-nepet, amelyen 1988-ban 300 ezer ember vett részt, és amely az észtl „daloló forradalom” jelképe lett.¹⁶³ Ám Laar szerint ezen az 1988-as dalünnepen ket-tévált a radikális jobboldal és a mérsékelt nemzeti irányzat. Az Észtl Történelmi Örökség Egyesülésének vezetője, Trivimi Velliste ugyanis már ekkor a politikai foglyok szabadon engedését és Észtlország függetlenségét követelte, a népfront vezetői viszont elítélték Velliste felszólalását, túlzott radikaliz-musa miatt.¹⁶⁴

Az Észtl Népfronttól sosem állt távol a nacionalizmus és a populizmus. Savisaar a népfront után a Centrum-pártot alakította meg, s tallinni polgármesterként ma is ügyesen alkalmazza a populizmust: nemrégiben szavaztatta meg a főváros lakóival az ingyenes töm-geközlekedést.

161 Meri diplomata családból származott, szülei emigráltak, de visszatértek – emiatt Szibériába deportálták őket. Apját többször letartóztatták, Merinek így fiatalon dolgoznia kellett. Végül továbbtanult, filmrendező lett. Filmjei „búvópatakokként” – a népi kultúra közvetítése révén – az észtl nemzeti értékeket is továbbörökítették az utókornak. Munkáiban felhívta a figyelmet a Szovjetunió más finnugor népeire és az észtl történelmi örökségre.

162 Lieven (1993) 217.

163 Karl Vaino, az Észtl Kommunista Párt vezére állítólag szét akarta veretni az összegyűlt tömeget, de az állampolgári erők erre nem voltak hajlandók. Parel (1994).

164 Laar (2002) 81.

Az első nem kommunista párt, a „magánválasztás” és az Észtországi Kongresszus

Még mielőtt az 1992-es első szabad választást lebonyolították volna, egy egészen sajátos megoldás született Észtorszáiban. Tulajdonképpen „magánválasztásokat” tartottak, különleges szabályok alapján. 1990 tavaszán választották ugyanis a „nem szovjet” Észtországi Kongresszust, amely az 1940 előtt Észtorszáiban születetteket, illetve azok leszármazottait képviselte.¹⁶⁵ A kezdeményezés Trivimi Velliste nevéhez fűződik, aki az Ész Történelmi Örökség Társasága élén kezdte szervezni a polgári bizottságokat, amelyeknek azokat kellett regisztrálniuk, akik már 1940 előtt észt állampolgárok voltak, vagy felmenőik rendelkeztek állampolgársággal. Így olyan szavazói adatbázist és névjegyzéket hoztak létre, amelybe beletartoztak például az észt emigránsok (nem szovjet állampolgárok), viszont nem számítottak bele az Észországba betelepült oroszok és más nem észt nyelven beszélő bevándorlók.¹⁶⁶

A legtöbb észtországi észt 1990 februárjáig regisztráltatta magát, ez 800 ezer ember összeírását jelentette. Ezután rendezték meg a szavazást, amely Kasekamp szerint a szervezet életének csúcspontja volt, 1990. február 24-én ugyanis a regisztráltak 90 százaléka leadta a voksát. Így alakult meg az Észtországi Kongresszus – hiába ellenezték a szovjet hatóságok. A kongresszus ezután egy végrehajtó testületet (Észt Bizottság) választott, amelynek élére az egykori disszidens ellenzéki, Tunne Kelam került. Kelam az 1988-ban alakult Észt Nemzeti Függetlenségi Párt (ÉNFP) egyik alapítója volt; az egyik első olyan szovjetunióbeli párté, amely nyíltan nem kommunista ideológiát vallott. Bojtár Endre szerint a párt kifejezetten jobboldali volt, hiszen az azonnali teljes függetlenséget követelte.¹⁶⁷

A kongresszus által választott Észt Bizottság nem gyakorolt valódi hatalmat, inkább morális tekintélyével próbált hatni. Az Észtországi Kongresszus sem lett végül valódi hatalmi ágat képviselő testület, viszont ahhoz nagyban hozzájárult, hogy a nemzeti mozgalom a restauráció és a kontinuitás híveire bomoljon szét. A restauráció hívei az 1940 előtti állapotokat akarták visszaállítani, és az észt jobboldalon 1992-től ez az irányzat kapott nagyobb támogatást. Kasekamp is – Mart Laarral egybehangzóan – e törésvonal mentén választja el az inkább a kontinuitást képviselő népfrentot a nemzeti mozgalom más szervezeteitől.

165 Bojtár (2001) 27.

166 Kasekamp (2010) 166.

167 Bojtár (2001) 27.

Etnikai nemzetépítés és etnikai demokrácia 1991 után

A többek között Lieven által is hangsúlyozott XIX. századi kultúrnemzeti interpretáció, majd az 1920–40 közötti kulturális és etnikai nemzetépítés után Timm Beichelt és Michael Minkenberg az 1991 utáni nemzetépítés tisztán etnikai jellegét hangsúlyozza.¹⁶⁸ Úgy látják, hogy a függetlenség visszaszerzése (1991) előtti évtizedekben a beáramló orosz és orosz ajkú népesség inkább az etnikai nemzetudatot erősítette Észtségországban. (A kulturális és az etnikai nemzeteken túl a harmadik lehetőség a politikai nemzet építése lenne, de Minkenbergék ilyet egész Kelet-Európában nem találtak.) Az etnikai alapú nemzetépítés konfliktusokat hordoz, minthogy az észgt politikai elit – amely meglepően egységes bizonyos politikai és gazdasági kérdésekben – legfőbb célja, hogy az orosz hatalomtól minél inkább megszabaduljon.

Mindennek kapcsán a szakirodalomban felvetődött, hogy Észtségországban a függetlenség visszanyerése után úgynevezett „etnikai demokrácia” jött létre. Erről David J. Smith ír.¹⁶⁹ Bár Kelet-Európában bármilyen jelző a demokrácia szűkítésének gyanúját ébresztheti a megfigyelőben (népi demokrácia, szocialista demokrácia), Smith mégsem negatívan közelíti meg a kérdést. Szerinte az 1991 utáni politikai rendszer természete abban rejlik, hogy egy multietnikus államban a „magnemzet” magasabb intézményi státussal bír, mint amennyit számszerű aránya magyarázna. Az etnikai demokráciában mindenkét megilletnek bizonyos polgári és politikai jogok, és bizonyos kollektív jogokat kiterjesztenek az etnikai kisebbségekre is – ez nyilván a bevándorolt oroszokra vonatkozik.

Az észgt jobboldal reprezentánsai a függetlenség visszaszerzésekor

Anatol Lieven részletesen elemzi az észgt függetlenség visszaszerzésének idején kialakult pártstruktúrát. A pártokat egy négyosztatú mezőben, két tengely mentén helyezi el. A jobb- és a baloldal csak az egyik osztályozó tényező, a másik tengelyen annak alapján sorolja be a pártokat, hogy az első (1920–40) vagy a második (1944–1991) észgt köztársasághoz tértek volna vissza.¹⁷⁰

Konzervatív nacionalizmus: az első köztársaságot (1920–40) támogató jobboldali pártok: Isamaa, ÉNFP, ÉRP

A két tengely (jobboldal–baloldal, illetve az első vagy a második köztársaságot pártoló) metszéspontjában Lieven a legmérsékeltebb erőket tünteti fel. Így az első köztársaságot akaró jobboldali

¹⁶⁸ Beichelt–Minkenberg (2002).

¹⁶⁹ Smith (2002) 74. Smith Graham Smith és szerzőtársai művére hivatkozik. Smith–Aasland–Mole (1994).

¹⁷⁰ Lieven (1993) 217.

erők közül a legmoderáltabbnak az Isamaát (Laar pártját) tartja a kilencvenes évek elején. Az Isamaa különböző kereszténydemokrata pártokat és nacionalista jobboldali szervezeteket tömörített. (A második, azaz a szovjet-észt köztársaságot támogató legmérsékeltőbb baloldali erőnek Lieven a népfrontot látta.)

Mart Laar, Lauri Vahtre és Trivimi Velliste tehát az észt történelmi örökség talaján, az észt történelem megismeréséből kiindulva jutottak el civil szervezetek megalakításáig. Későbbi pártjuk, az Isamaa Liit ideológiája az egyéni szabadságon, szociális igazságosságon és az észt történelmi örökség ápolásán alapuló nemzeti konzervativizmus. Azt, hogy az első köztársasághoz akartak visszatérni, a legerőteljesebben az észt állampolgárság szabályozása fejezte ki: csak azok kaphatták meg, akik 1940 előtt is állampolgárok voltak, vagy valamelyik felmenőjük az volt. Az Isamaa relatív többséget szerezve nyerte meg az 1992-es parlamenti választást, a miniszterelnök pedig a párt politikusa, Mart Laar lett, koalícióban kormányozva az Észt Nemzeti Függetlenségi Párttal (ÉNFP). A választási sikert az ügyes, modern kampány is segítette. Ebben a kampányban már nemcsak népdalok és nemzeti műdalok hangzottak el, hanem pop- és rockzenekarok is aktívan korteskedtek. A megalakuló koalíciós kabinet radikális szabadpiaci reformokat, gazdasági liberalizációt és privatizációt hajtott végre.¹⁷¹

Az Isamaa 1995-ben kibővült (az ÉNFP is beolvadt a pártba), és felvette az Isamaaliit (Pro Patria Unió) nevet. Az Isamaaliit név egyesíti a két világháború közötti kormánypárt, Konstantin Päts pártjának nevével.¹⁷² Az 1995-ben átalakult szervezet ma is létezik, bár azóta egy újabb párttal, a Res Publicával is egyesült (Pro Patria Unió és Res Publica).

A Pro Patria Unió és Res Publica jelenleg is koalícióban kormányozza Észtországot azzal az Észt Reformpárttal (ÉRP), amely némileg mérsékeltbb nála, és már nagyobb a befolyása is az észt politikában. Az ÉRP-t Siim Kallas alapította, aki az Isamaából lépett ki a kilencvenes évek első felében. A liberális-középjebb ÉRP két miniszterelnököt is adott Észtországnak: az egyik Siim Kallas, a másik pedig Andrus Ansip (korábban mindketten bankárok is voltak). Kallas egyike volt annak a négy közigazdásznak, akik 1987-ben, Gorbacsov idején kezdeményezték Észtország önelszámolásra való áttérését, azaz a függetlenedést Moszkvától. Kallas időközben európai biztos lett, ezért léphetett a helyére Andrus Ansip, Tartu korábbi polgármestere. Az ÉRP – történetében először – 2007-ben lett az észt parlament legnagyobb pártja.

171 Kasekamp (2010) 173.

172 Raun (2001) 137.

Egy különleges, a második köztársaságot támogató észti párt

Lieven egy érdekes kategóriát is képzett a kilencvenes évek elejének négyosztatú politikai mezejében. Volt ugyanis egyetlen olyan jobboldali párt, amely a második, azaz a szovjet-észti köztársaságot támogatta. Ebbe a kategóriába a Biztos Haza (angolul Secure Home, észtil Kindel Kodu) párt tartozott, amely nem tagadta meg a szovjet-észti hagyományokat. Ennek magyarázata Lieven szerint az, hogy tagjai között nagy arányban voltak olyan egykori kommunisták, akik az 1940 előtti tulajdonviszonyok visszaállítását elutasították. A szervezet nemcsak a második köztársaságot, hanem a szövetségzeteket is támogatta.

Észti szélsőjobboldali szervezetek 1991 után

Eddig nem sok szó esett az észti szélsőjobboldalról. Lieven szerint a balti politikai szcena eleve jobbra tolódott el, így az ottani mércével is szélsőséges pártok már igazán extrém politikát hirdettek. Közülük Lieven a kilencvenes évek elején az Észti Polgárok pártját emelte ki extrém nacionalistaként. Ezt az Amerikából visszatért Jüri Toomepuu ezredes vezette tömörülést populizmusa alapján a szélsőbaltól sem tartotta távolinak,¹⁷³ megjegyezve: a párt kifejezetten oroszellenes volt, „gyarmatosítás elleni”, „dekolonizációs” politikát hirdetett.

Ami az észti függetlenség visszanyerése utáni szélsőséges mozgalmakat illeti, e marginális csoportokról az észti állambiztonsági rendőrség internetes oldalán olvashatók információk.¹⁷⁴ Ezek közül a két világháború közötti Kaitseliit (Védelmi Liga) nevét felvevő szervezetről a jelentés csak annyit állít, hogy voltak szélsőséges tagjai. Lievennek más a véleménye: szerinte az 1992-es első szabad választás előtt csak nehezen sikerült megfékezni ezt a politikai erőt. A Kaitseliitet végül beolvasztották az észti hadseregbe, mára integrálódott, a „bevett” észti intézmények közé számít, nem tekintik szélsőjobboldalinak. Ezt jelzi, hogy pár éve a liberális-középjobb orientációjú Észti Reformpárt politikusa, a jelenlegi észti miniszterelnök, Andrus Ansip is belépett a szervezetbe.

173 Lieven (1993) 217.

174 A kilencvenes években újra megjelentek a szélsőjobboldali szerveződések. A legextrémebb az Észti Nacionalista Unió volt, aztán az Észti Demokratikus Föderáció és az Észti Jövő Pártja. Nem folytattak erőszakhoz, de azoknak az „elküldését” javasolták, akik nem kértek észti állampolgárságot. A szélsőjobboldal veszélyes csoportjai a kilencvenes években a szkinhedek (a „white power” hirdetői), illetve a neonácik. Retorikájukra a hivatalos jelentés szerint az idegengyűlölet és a populizmus jellemző. – A neonácik száma néhány tucat. Kaitsepolitseiamet. Situation in Estonia <http://www.kapo.ee/eng/areas-of-activity/extremism/situation-in-estonia> Letöltés: 2013. január 31.

A MEGSZAKÍTOTT ÉSZT JOBBOLDALI HAGYOMÁNY RUSSZIFIKÁCIÓRA ADOTT VÁLASZA: AZ OROSZOK DISZKRIMINÁCIÓJA

A megszakíttottság és a nyugati jobboldali, demokratikus fejlődéstől való elszakíttottság az észti jobboldalon konzervatívnak vélt, valójában azonban a radikális jobboldalhoz közelebb álló, a mai európai jobboldali főáramlatoktól távoli tendenciákat erősített fel.¹⁷⁵

Az orosz ajkú lakosság folyamatos betelepítése 1944 után – az etnikai arányok megváltoztatásával párhuzamosan – az észti nacionalizmust tette a jobboldal meghatározó politikai ideológiájává. Mart Laar kétszeres észti miniszterelnöknél érzékletesebben ezt senki sem fogalmazta meg: „Egy fenyegetett nép könnyen agresszívvá válik. Észtországban két különböző csoport jött létre: észtek és nem észti gyarmatosítók – ők nyíltan gyűlöltek egymást. A nyolcvanas évek közepére megszokottá váltak a fiatalok csoportjainak összecsapásai. Néhányszor még illegálisan tartott lőfegyvereket is használtak. Egy 1987-es felmérés szerint a megkérdezett észtek közül senki sem mondta azt, hogy lehetséges volna a normális együttélés az oroszokkal. Az észtországi oroszok közül hat százalék gondolta így.”¹⁷⁶ Ám az ellentétek szításához 1992-től Laar is hozzájárult: nemzeti konzervatív kormánya a második világháború után Észtországba betelepült oroszokat az észti állampolgárság megszerzésének korlátozásával diszkriminálta. Egy 2004-es Gallup-felmérés ugyanakkor kimutatta, hogy az észteknek csupán 23 százaléka áll negatívan Oroszországhoz.¹⁷⁷

Az oroszosításnak hosszú történelmi előzményei vannak. Kiváltó oka a térségen kívül keresendő: a XIX. századi német–orosz nagyhatalmi ellentétekben. Az első nagy russzifikációs hullámot Bismarck terjeszkedési politikája váltotta ki a Baltikumban. A német egyesítés felerősítette az orosz félelmeket, hogy a Baltikum parasztjai germanizálódni fognak, ami elősegíti majd a német expanziót. A balti németek az ekkor kezdett oroszosítási kampány során ve-

szítették el a rendőrség és a bíróságok feletti hatalmat (1888–89). Az oktatásban az orosz nyelvet erőltették, bár sem a tanárok, sem a tanulók nem tudtak oroszul. A népiskolai orosz nyelvtanítás bevezetése a lett és az észti népvézerek számára is „világossá tette, hogy nemzeti létük forog kockán” – állapítja meg von Rauch.¹⁷⁸ Raun viszont azt hangsúlyozza, hogy az oroszosítás el-

175 Lieven (1993) xxxvi.

176 Laar (2002) 41.

177 International poll: Anti-Russian sentiment runs very strong in Finland.
<http://www.hs.fi/english/article/International+poll+Anti-Russian+sentiment+runs+very+strong+in+Finland/1076154202275> Letöltés: 2013. február 13.

178 Rauch–Misiunas–Taagepera (2000) 17.

sősorban a németek ellen irányult, de lendületet adott az észti nemzeti mozgalomnak is, legalábbis az oroszbarát részének. Az észtek sikeresen alkalmazkodtak a russzifikációhoz, ekkor alakult át a nemzeti ébredés egyik kezdeményezője, Johan V. Janssen újságja napilappá (*Postimees*, 1891). A nemzeti ébredés irányítását 1896-tól, a „tartui reneszánsz” idején Jaan Tõnisson vette át.¹⁷⁹ Mint már említettem, az orosz–észti együttműködés e korszaka nem szerepel az észti jobboldal történeti kánonjában.

A szovjet rendszer idején viszont Észtországban folytatódott a russzifikáció. Kezdetben, a negyvenes években a betelepítések és deportálások révén az erőszakos, majd az ötvenes, hatvanas években az adminisztratív, végül a hetvenes, nyolcvanas években a kulturális-oktatási russzifikáció volt jellemző. Az észti lakosság létszáma az 1939-es 1,13 millióról 1945-re 850 ezerre csökkent. Az orosz betelepítések megkezdése után, 1955-re 1,15 millióra emelkedett az össznépesség, miközben 230 ezer nem észti érkezett Észtországba: a háború előtt az oroszok aránya 8,2 százalék volt, 1959-re már 20 százalékot képviseltek.¹⁸⁰

Az oroszosítás az oktatásban a hatvanas években indult. (Ekkor már a Szovjetunió egészében nyilvánvaló volt az oroszok arányának csökkenése.) Az ellenállás óriási volt, Észtország lett a Szovjetunió egyik kivételes tagköztársasága, ahol nőtt az egymás nyelvén nem beszélők aránya.¹⁸¹ Az orosz nyelv ugyanakkor erősödött a közigazgatásban és az oktatásban, az észti nyelvű kiadványok ritkultak – ami növelte az elégedetlenséget. 1980-ban középiskolások tüntettek Tallinnban, majd értelmiségiek tiltakoztak, mint arról már szó esett.

Észtországban 1989-ben egyharmados volt az oroszok aránya, a nem észtek pedig 40 százalék körüli arányt képviseltek.¹⁸² Tallinnban 1993–94-ben 49 százalék volt az észtek aránya. Mindeközben kiéleződött az észti–orosz viszony. Mart Laar gyarmatosítóknak nevezte az oroszokat, akárcsak Rein Taagepera.¹⁸³

Anatol Lieven példája szerint: egy észti barátja, Eva Tarm így összegezte szovjet tapasztalatait: „1958-ban születtem, és életem jelentős részében hazám leromlását néztem végig, a szovjet uralom alatt. [...] az oroszok, akiket

179 Rauch–Misiunas–Taagepera (2000) 29.

180 Lieven (1993) 183. Az észti embervesztésegekről lásd a *Búvóhely a totalitárius hatás idején...* című fejezetet (59. oldal).

181 Az oroszul folyékonyan beszélő észtek aránya 1970-ben még 28,3 százalék, 9 év múlva már csak 24,1%, ami a legalacsonyabb arány volt az egész Szovjetunióban. Az oroszok észti tudása is csökkent: 1970-ben 14,1, 1979-ben 12,9% volt. Lettországból sokkal magasabb volt a lettül beszélő oroszok aránya (20,7%).

182 Laar (2002) 200.

183 Uo. 37.; Taagepera (1993) 103.

azért hoztak ide, hogy észteket öljenek, megkapták áldozataik lakását, miközben az észtek szegénységben élnek. Az ország változott, ahogy láttuk, és nem tudtunk semmit sem tenni, hogy megállítsuk ezt a folyamatot. Már azt sem éreztük, hogy a mi hazánk lett volna. A kerületünkben egyre több orosz bevándorló élt. Oroszul beszéltek a villamoson és az üzletekben; a kirakatokat orosz stílusban díszítették, ami idegen volt számunkra, és amit én mélyen utáltam. Ha az üzletben az anyanyelvemen beszéltem, rám kiabáltak, ha a fiamat leküldtem a boltba, üres kézzel tért vissza, mert nem beszélt oroszul. A legszörnyűbb az volt, hogy életünk központi eleme a félelem volt.”¹⁸⁴

Erre adott választ az 1991 utáni észttörvénykezés: az ott élő oroszok jelentős részét hátrányosan különböztették meg. Észtország 1991 után a háború előtti törvényeket alkalmazta. A betelepült oroszok állampolgársága részben rendezetlen maradt. A helyzetet Imbi Paju a kilencvenes évek elején így jellemezte: „A hódító néptől, melyből a történelmi változások következtében kisebbség lett, s melyet megfosztottak előjogaitól, ma elvárják a helyi nyelv és kultúra megismerését.” Magyarázatul azt fűzi hozzá, amivel az elemzők is magyarázzák az észttörvényt: hazája el volt zárva a külvilágtól.¹⁸⁵

Az észttörvényhozás azért óvatos volt: a parlamenti választásokon nem szavazhattak ugyan az észttörvényekkel nem rendelkezők (döntően orosz ajkúak), de az önkormányzatokra leadhatták voksukat a helyben regisztráltak. Minthogy az észttörvények két-öt év helyben lakást és észttörvényű nyelvtudást írtak elő az állampolgárság megszerzéséhez, 1992–99 között 30 százalékkal emelkedett a választásokon részvételre jogosultak (döntően: nem észtek) száma.¹⁸⁶ Ám Smith felhívja a figyelmet rá, hogy becslések szerint az észttörvényesség kiépülésekor, 1991–93 között mintegy 56 ezer ember visszatért Oroszországba.¹⁸⁷ Ez nemcsak az állampolgársági törvénynek, hanem a radikális megszorításoknak, az ipartámogatás drasztikus leépítésének is köszönhető. (Erről a későbbiekben még lesz szó.) Az észttörvény-orszós feszültséget az említett kivándorlás egy ideig enyhítette, de a két közösség viszonya még a legutóbbi időkben is kiélezett maradt.

Az észttörvényesség kikiáltása óta a legsúlyosabb etnikai konfliktus 2007 áprilisában tört ki. Egy ember meghalt, 153 megsebesült, nyolcszázat pedig letartóztattak. A tallinni utcai összecsapásokat az váltotta ki, hogy az észttörvény kormány egy szovjet világháborús emlékművet, a „Bronzkatona”, amelyet Tallinn 1944-es „felszabadítóinak” állítottak, eltávolította Tallinn belvárosából, és egy katonai temetőbe helyezte át.¹⁸⁸ Az észtek szerint a szobor a szovjet el-

184 Lieven (1993) 82–83.

185 Paju (1994) 20.

186 Raun (2001) 277.

187 Smith (2002) 133.

188 Brüggemann (2008).

nyomást jelképezte. A szobrot a Tallinnban összegyűlt oroszok meg akarták védeni. A BBC a feszültség okaként a negyedmillióes észtországi orosz lakosságot frusztráló diszkriminációt emelte ki – a brit hírforrás szerint ugyanis az ott élő oroszok fele még ekkor sem volt észt állampolgár.¹⁸⁹ Az ügy diplomáciai konfliktust is kiváltott Észtország és Oroszország között. Karsten Brüggemann, a Tallinni Egyetemen tanító német történész szerint Oroszország nem hajlandó a történelmi dialógusra a balti köztársaságokkal, miközben az Andrus Ansip vezette észt kormány politikai fegyverként használja a történelmet.¹⁹⁰ Ansip később egy parlamenti beszédében feltette a kérdést: „Kinek a szava számít Észtországban? A Kreml szava, vagy Észtország független állam, parlamenttel és kormánnyal?” Brüggemann szerint ebből is látszik, hogy az észt politikus akaratpróbának tekintette az ügyet. Brüggemann ugyanakkor (John R. Gillisre hivatkozva) felhívja a figyelmet arra, hogy egy társadalom a jövőjét a múlt kezelésével határozza meg. Márpedig Észtország jövője a német történész szerint „binacionális”, vagyis két nemzetre alapozódik, és Oroszországgal fenntartott szomszédi viszonya is – éppen Észtország európai uniós kontextusa miatt – megmérettetik majd.¹⁹¹

SIKERES ÉS MÓDOSULT JOBBOLDALI HAGYOMÁNY A GAZDASÁGPOLITIKÁBAN

A jobboldalisághoz kötődő értékeknek vannak pozitív hozadékai is Észtországban. A liberális-konzervatív gazdaságfilozófiát és a „kísérleti” gazdaságpolitikát ötvözve radikális reformokat vezettek be, a piacgazdaság gyors kiépítésével (az észtországi gazdasági kísérletezés már a szovjet időkre is jellemző volt). Mindez rendkívül magas gazdasági növekedést generált,¹⁹² amelyet a 2007-es válság sem tett semmissé. Ám itt nem kizárólag az észt konzervatív-jobboldali hagyomány újraéledéséről van szó.

1992-ben a legnagyobb kormánypárt, a nemzeti konzervatív Isamaa a gazdaságpolitikában nyugati mintákat, többek között a brit konzervatívok thatcheriánus politikáját is követte.

Észtország mint kísérleti laboratórium
Az észt gazdaságpolitikában szinte az ország egész XX. századi történelme folyamán kísérletezés zajlott. A radiká-

189 <http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/6602171.stm> Letöltés: 2013. február 3.

190 Brüggemann (2008) 130–131.

191 Uo. 146.

192 1995–2005 között Észtország növekedése volt a legmagasabb az EU új tagállamai között (az egy főre jutó GDP alapján): csaknem 120%. Lásd: *Gyrapodó régiók, növekvő Európa*. Európai Bizottság. Luxembourg, 2007. 4.

lis változások az 1919-es földosztással kezdődtek, 1934-től pedig a korporatív (olasz fasiszta mintára szervezett) testületek jelentek meg, az állami beavatkozás erősödött, amit a szovjet–német–szovjet megszállások csak tovább erősítettek.¹⁹³ Majd következtek a hrucsovi

193 Az 1940–41-es szovjet államosításokat 1941–44 között a németek sem fordították teljesen vissza.

194 Lauristin-Vihalemn (1997) 76. A kicsi Észtország fejlett mezőgazdasága, képzett munkaereje vonzó volt a kísérletezésre, a tapasztalatokat később a Szovjetunió egészében hasznosították. Raun (2001) 227. 1955–67 között helyi irányítás alá helyezték szinte az egész ipart. Később a központi ellenőrzés aránya 25–30%-ra nőtt. A helyi vezetők rendelkeztek a nyereség fölött. 1969-re az észt ipar 96%-ában új munkásosztályokat vezettek be. 1964-ben minden észt kolhoztag pénzt kapott – elsőként a Szovjetunióban. 1967-ben 390 szovhozban kezdték meg az önelszámolást. Ebből 168 Észtországban működött (43%). Ezután ezt az egész SZU-ban bevezették (1975).

195 Bojtár (2001) 27. A négy aláíró közül Edgar Savisaar az Észt Népfront alapítója, később kormányfő, jelenleg Tallinn polgármestere. Kallas kormányfő és EU-biztos lett (mint említettük). Mikk Titma szociológus az amerikai Stanford Egyetemen, korábban az Észt Kommunista Párt KB-titkára volt. Tiit Made közgazdász több párt szervezésében vett részt, később parlamenti funkciókat viselt.

196 Taagepera (1993) 163.

197 Tuuli Jaik visszaemlékezése. ELS (2009) 71.

198 Taagepera (1993) 163.

és koszigini szovjet reformkísérletek, amelyek egyik „laboratóriuma” – Lauristin és Vihalemn 1997-es, máig érvényes értelmezése szerint – Észtország volt.¹⁹⁴ Az 1967-től a gazdálkodó egységeknél bevezetett önelszámolás kiterjesztésének követelése egész Észtországra – ezt négy közgazdász kérte 1987-ben – a Moszkvától való függetlenedés jele volt.¹⁹⁵

Taagepera szerint Moszkva hosszas huzavona után beleegyezett a balti gazdasági autonómiába (1989), de a megvalósítást a központi bürokrácia ellenintézkedésekkel gátolta. Így amikor 1990-ben megvalósult a gazdasági önállóság, a baltiak sok tekintetben az addiginál rosszabb helyzetbe kerültek. A szovjet hatóságok a balti bankokból elvonták a pénzt, megnehezítették az átutalásokat, a megtakarításokat gyakorlatilag elkönfiskálták.¹⁹⁶ Észt visszaemlékezők a nyolcvanas évek végi valutareformra és az inflációra panaszkodtak. Volt, aki összes megtakarítását elvesztette.¹⁹⁷ A gazdasági reformok felemás megvalósítása, a moszkvai központ önkényes intézkedései jelentősen erősítették a törekvést a teljes függetlenségre.¹⁹⁸

Az 1992-ben hatalomra került jobboldal gondjait érzékelteti Laar visszatekintése: „A négyéves harc nem hagyott elég időt a hatékony gazdasági reform-

ra. Még a harmincas évek gazdasági visszaesése sem volt akkora, mint 1992-ben, amikor az ipari termelés több mint 30 százalékkal zuhant két év alatt. A reálbérek 45 százalékkal estek, míg az üzemanyagárak 10 ezer százalékkal növekedtek ugyanebben az időszakban. Az éves infláció 1000 százalék körül alakult. Az emberek órákig álltak sorba élelemért. A kenyér csak jegyre volt kapható. Ekkoriban az egyetlen intézmény, amely működött Észtországban: a fekete piac volt.”¹⁹⁹

Lauristin és Vihalemn 1997-es értelmezésére Mart Laar, illetve Li Bennich-Björkmann és Branka Likic-Brboric is hivatkozik. Az utóbbiak Szlovénia és Észtország gazdaságát elemezve megállapítják, hogy a siker egyik előfeltételét a kommunista uralom alatti kísérleti gazdaságpolitika adta. Észtország és Szlovénia ugyanis egyaránt különleges gazdasági státussal bírt a saját szövetségi államán, azaz a Szovjetunión, illetve Jugoszlávián belül.²⁰⁰ Az észt függetlenség visszaszerzésekor, 1991-ben újabb kísérlet kezdődött: Észtország az egyik legtisztább példa arra, hogy egy posztkommunista ország céltudatosan és kellően korán döntsön a gyors ár- és kereskedelmi liberalizációról, illetve a kis- és nagyüzemek teljes körű privatizációjáról. Észtország a világ egyik legliberalizáltabb piaca, ahol a piacgazdaságot a szociális igazságossággal kombinálták. Ennek oka a konszenzusra törekvés észt hagyománya, ami az észt nemzeti identitás része.²⁰¹

Etnikai alapú gazdaságpolitika, reaganomicsszal keverve

Mart Laar szerint eleve csak olyan országban lehet sikeres reformintézkedéseket hozni, ahol erős a nemzeti közösség érzése, a nemzeti összetartozás tudata, mert így könnyebb a gazdasági nehézségek elviselése. De hozzá kell tenni, hogy az észt radikális reformok – a költségvetés egyensúlyban tartása mellett – az ipari szubvenciók radikális lefaragásával kezdődtek,²⁰² ami elsősorban az orosz és orosz ajkú ipari foglalkoztatottakat érintette, miközben az ipari termelés zuhant. Vagyis a gazdasági reformok következetes végrehajtása, a piacgazdaság radikális bevezetése – ezt David J. Smithen kívül kevés elemző hangsúlyozta – az oroszok számának csökkenését is eredményezte Észtországban. Mindezt azért is tehette meg a tallinni kormány, mert a helyi oroszok nagy része ekkor nem szavazhatott, így a jobb-

oldalnak kevésbé kellett tartania a munkások voksainak elvesztésétől, s az etnikai nemzetépítés és gazdaságpolitika szabadon érvényesülhetett.

199 Laar (2002) 9.

200 Bennich-Björkmann-Likic-Brboric (2012) 48.

201 Uo. 47., 57.

202 Laar (2002) 165., 179.

Az észt reformokra Ronald Reagan „reaganomics” gazdaságpolitikája és (még inkább) Margaret Thatcher konzervatív gazdaságpolitikája hatott, de fontos példa volt a lengyel sokkterápia is.²⁰³ Az 1968 óta tartó magyar reformok, a fokozatos változtatás Észtországban nem volt járható út, radikálisabb intézkedésekre volt szükség.²⁰⁴ A kommunizmusról a piacgazdaságra váltás kemény kihívás volt, de Laar elutasította a harmadikutas megoldást: „Egyesek azt mondták, hogy saját, úgynevezett »harmadik úton« kell járnunk ahhoz, hogy kijussunk a válságból, és így a kapitalista piacgazdaság és a szocialista parancsuralmi gazdaság közötti utat kell választani. Ám egy ilyen kísérlet első eredményei megmutatták, hogy ez inkább csak a harmadik világba vezető út lenne. Szóval nem maradt más választásunk: ugranunk kellett. Ahogy Václav Havel, a Cseh Köztársaság elnöke megfogalmazta, egy szakadékot nem lehet két ugrással átugrani. Észtországnak egy döntő ugrásra volt szüksége. [...] És így aztán – Isten segítségével bízva – ugrottunk.” Kormányfőként Laar hármas célt tűzött ki maga elé: a demokrácia visszaállítását, a piac újratemtését és a világgazdasági reintegrációt.²⁰⁵ A piac megteremtése sikerült, az Európai Unióhoz való csatlakozással pedig Észtország tovább liberalizálta külkereskedelmét, csatlakozott az eurozónához. Kikerült a világgazdasági krízisből, és

203 A példaképek között feltűnik Margaret Thatcher (az adócsökkentés és a brit privatizáció miatt), Adam Smith és Milton Friedman az elméletalkotók közül, a lengyel sokkterápiánál Jeffrey Sachs és Leszek Balcerowicz. Pozitív Laarnál a német szociális piacgazdaság megítélése is. Laar (2002) 145., 160–163.

204 Uo. 15–16.

205 Uo. 9–11.

206 2010-ben az észt GDP egy főre számítva 20608 dollár volt, Magyarországon 20325 dollár. Lásd GDP-rangsor Kelet-Európában: hárman leelőzték Magyarországot. *HVG*, 2011. október 15., 23.

207 Laar (2002) 179–180.

208 Velliste Laar régi barátja, az észt történelmi örökség védelmére alakított egyesület alapítója. Lieven (1993) xvii.

2010-ben gazdasági fejlettségben 1,5 százalékkal lehaladta Magyarországot, bár a rendszerváltáskor még 31 százalékkal volt lemaradva.²⁰⁶ Az ország költségvetése ugyanis a válság során sem vesztette el egyensúlyát: az államadósság a 2011 végi adatok szerint az EU-ban a legalacsonyabb volt (GDP-arányosan 6,1 százalék), a költségvetés pedig 182 millió eurós pluszban zárt.

Nagy jelentősége volt annak, hogy már az első, az 1993-as költségvetés megalkotásakor, a legnehezebb helyzetben is tartották az egyensúlyt.²⁰⁷ Trivimi Velliste, az első Laar-kormány külügyminisztere így fogalmazott: „Észtország az egyetlen ország a világon, amelyik szigorúbb gazdaságpolitikát követ, mint amit az IMF megkíván.”²⁰⁸ A jelenleg is kormányzó észt jobboldal

számára a szigorú költségvetési gazdálkodás a két háború közötti hagyomány képviselőjét jelentette. Laar és miniszterelnöki tanácsadója, Lauri Vahtre írják közös könyvükben: „Az 1930-as évek végén egy lendületesen fejlődő, fiatal és energikus észti államról beszélhetünk. Az észti állami költségvetés egyensúlyban volt, az észti korona erős és nemzetközileg elismert lett. A gazdaság növekedési ütemét tekintve Észtország a világ első hat állama között foglalt helyet. Az áruhiányt és a sorban állást nem ismerték, az állam raktáraiban két évre elegendő gabona volt.”²⁰⁹ Ezt igazolja, hogy bár az észti állam bevétele az 1933–34-es pénzügyi évben volt a legalacsonyabb (a gazdasági válság miatt), a költségvetési többlet még ekkor is 65,2 millió koronás volt.²¹⁰

Vizsgálódó ebben a folyamatban a Max Weber-i értelemben vett „protestáns etika” szerepe. Bár a vallásosság gyenge Észtországban,²¹¹ a protestánsokra jellemző puritánabb értékek (magas megtakarítási hajlandóság – ez a gazdasági növekedés egyik fontosabb tényezője²¹² –, szorgalom, alacsony analfabetizmus) nagyban segíthették az észti gazdasági fejlődést. Ez a magatartásminta élesen szemben áll a szovjet rendszer – különösen a nyolcvanas évek széteső világa²¹³ – idején tapasztalt immoralitással. Az észtek korrupcióellenes küzdelmét Lieven is kiemeli, és szembeállítja a szovjet örökséggel.²¹⁴

MÓDSZERTAN ÉS ÖSSZEGZÉS

Elsősorban az 1944 és az 1991 közé eső, tehát a második világháború végétől a Szovjetunió felbomlásáig terjedő időszakról foglalkozom, a korszak folyamatai nem értelmezhetők azonban az előzmények nélkül. Az 1991 utáni, vagyis a jelenkorig tartó folyamatokról kevesebb szót ejtek. Nem foglalkozom az észtiországi orosz ajkúak jobboldalosságával sem, ez ugyanis szétfeszítené a kategóriarendszert is, mert a baltikum jobboldal nem feleltethető meg a szovjet/országnak. (Az orosz ajkú és a balti lakosság eltérő politikai mozgalmairól nemrég született egy értékes tanul-

209 Laar et al. (1999) 175.

210 Uustalu (1952) 208. 1937–39-re ez a szufficit 99,7–103,4 millió koronára nőtt. A többletet állami befektetésekre fordították. 1935-ben az állami tőkeinvestíció 12,8, 1936-ban 16,1, 1937-ben pedig 19,1 millió korona volt.

211 A protestáns egyház gyenge Észtországban, a helyzet Kelet-Európában csak Csehországban volt hasonló. Beichelt-Minkenberget (2002) 12.

212 Egy tanpélda szerint a bankrendszer és a lakosság együttesen körülbelül 10 dollárnyi bankbetétet teremt minden egyes olyan 1 dollárnyi új tartalék után, melyet a bankok számára teremtenek. Samuelson–Nordhaus (1990) 398–399.

213 Az észti hagyomány és a szovjet valóság közötti nyolcvanas évekbeli különbségről: Tiia Allas. ELS (2009) 507–508.

214 Lieven (1993) 318.

mány magyar nyelven.²¹⁵) Az orosz ajkúak és az észtek viszonyát ugyanakkor több helyen is elemzem, mert az észti jobboldaliság jellegét az orosz ajkúak jelenléte alapvetően befolyásolja.

A jobboldali hagyományt elsősorban eszmetörténeti szempontból vizsgálom. Kitérek a jobboldal politikai-szervezeti megjelenésének alakulására és a jobboldaliságot hordozó társadalmi rétegekre is.

Az észti jobboldal a takarékoságnak, a jobboldali hagyományban gyökerező attitűdöknek, illetve a modern nyugati gazdaságfilozófia követésének köszönhetően gazdasági téren komoly eredményeket ért el. A jobboldali politika akkor bizonyult a legsikeresebbnek, amikor a helyi hagyomány nyugati irányzatokkal ötvöződött. Az észti jobboldaliság túlélte az öt szovjet évtizedet. A partizánmozgalom hiába küzdött, nem lehetett sikeres a szovjet–észti erőviszonyok és a Nyugat érdektelensége miatt. A bűvópatakok között fontos – de nem egyetlen – tényező volt az észti népi kultúra őrzése. Az átmentésben a dal-fesztiválok töltötték be jelentős szerepet – nem véletlen, hogy a függetlenséget „daloló forradalommal” szerezték vissza. A népi kultúra összekapcsolta az észteket, de nem ez volt a jobboldal 1992-es választási sikerének kizárólagos forrása: az Isamaa párt a helytörténeti és városszépítő egyesületek informális hálózataiból nőtte ki magát, és inkább modern kampánnyal, mint népdalokkal szerzett voksokat. Ám Laar pártja hol kritikátlanul, hol módosítva, keverve vette át az 1944-ben megszakadt észti jobboldali hagyományból azt, ami számára előnyösnek tűnt. Így a nemzeti konzervatív irányzat a mai modern

nyugati jobboldal számára érthetetlen, sőt esetenként vállalhatatlan kultuszokat is ápol.

215 Lagzi (2010).

HIVATKOZÁSOK

Beichelt–Minkenberg (2002)

BEICHELT, TIMM–MINKENBERG, MICHAEL: *Explaining the Radical Right in Transition. Theories of Right-wing Radicalism and Opportunity Structures in Post-Socialist Europe.*

http://www.europa-uni.de/de/forschung/institut/institut_fit/publikationen/discussion_papers/2002/03-02-Beichelt_Minkenberg.pdf Letöltés: 2013. augusztus 24.

Bennich–Björkmann–Likic–Brboric (2012)

BENNICH-BJÖRKMANN, LI-LIKIC-BRBORIC, BRANKA: Successful but different. Deliberative Identity and the Consensus-driven Transition to Capita-

- lism in Estonia and Slovenia. *Journal of Baltic Studies*, Vol. 43. No. 1. March. 47–73.
- Bojtár (2001)
BOJTÁR ENDRE: A rendszerváltás a balti államokban. *História*, 9–10. 25–28.
- Brüggemann (2008)
BRÜGGEMANN, KARSTEN: Denkmäler des Grolls. Estland und die Kriege des 20. Jahrhunderts. *Osteuropa*, 58. Jahrgang/Heft 6/Juni. 129–146.
- Crampton (1994)
CRAMPTON, R. J.: *Eastern Europe in the Twentieth Century*. London and New York, Routledge.
- ELS (2009)
Kirss, Tiina (ed): *Estonian Life Stories*. Compiled by Rutt Hinrikus. Budapest–New York, Central European University Press.
- Gyarmati (2011)
GYARMATI GYÖRGY: *A Rákosi-korszak. Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon, 1945–1956*. ÁBTL – Rubicon Ház.
- Gyukov (é. n.)
GYUKOV, ALEKSZANDR: *Esztonszkij mif o „szovjetszkij okkupacii”*. http://militera.lib.ru/research/pyhalov_dukov/05.html Letöltés: 2013. január 30.
- Holokoszt (2009)
Holokoszt na tyerritorii SZSZSZR. Enciklopedyija. Glav. red.: Altman, Ilja Alekszandrovics. Moszkva, Roszszpen.
- Iber–Ruggenthaler (2007)
IBER, WALTER M.–RUGGENTHALER, PETER: Drei Besatzungen unter zwei Diktaturen. In *Jahrbuch für Historische Kommunismusforschung*. Berlin, Aufbau, Verlag, 276–296.
- Jansen (2004)
JANSEN, EA: The National Awakening of the Estonian Nation. In *Estonia. Identity and Independence*. Ed. Jean-Jacques Subrenat. Amsterdam–New York, N.Y. Rodopi, 83–105.
- Kasekamp (2000)
KASEKAMP, ANDRES: *The radical Right in Interwar Estonia*. New York, Palgrave Macmillan. /Studies in Russian East European History S./
- Kasekamp (2010)
KASEKAMP, ANDRES: *A history of the Baltic States*. New York, Palgrave Macmillan. /Palgrave Essential Histories./

Kollár (1990)

KOLLÁR NÓRA: Peresztrojka és politikai reformok. Változások a szovjet politikai rendszerben. *Külpolitika*, 2. 35–54.

Kuznyecov–Kurilov–Nyetrebszkij (1990)

KUZYNECOV, SZ.–KURILOV, I.–NYETREBSZKIJ, B.: Vooruzsonnoje nacionaliszticeseszkije podpolje v Esztonyii v 40-50-h godah. *Izvesztyija CK KPSZSZ*, No. 8.

Laar (1992)

LAAR, MART: *War in the Woods. Estonia's Struggle for Survival 1944–1956*. 1–3. Washington D.C., The Compass Press.

Laar (2002)

LAAR, MART: *Estonia: Little Country That Could*. London: Centre for Research into Post-Communist Economies, London, 2002.

Laar et al. (1999)

LAAR, MART–VAHTRE, LAURI–VAHTRE, SULEV–VALK, HEIKI: *Észtország története*. Szombathely, Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola. /Folia Estonica Tomus VII./ A magyar kiadás S. Vahtrét is feltünteteti a szerzők között.

Lagzi (2010)

LAGZI GÁBOR: Többség és kisebbség a Baltikumban (1989–1991). In *Rendszerváltás és történelem. Tanulmányok a kelet-európai átalakulásról*. Szerk.: Krausz Tamás–Mitrovits Miklós–Zahorán Csaba. Budapest, L'Harmattan – ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék, 174–192. /Kelet-európai tanulmányok 6./

Lauristin–Vihalemn (1997)

LAURISTIN, MARJU–VIHALEMN, PEETER: Recent Historical Developments in Estonia. Three Stages of Transition (1987–1997). In *Return to the Western World. Cultural and Political Perspectives on the Estonian Post-Communist Transition*. Ed. Marju Lauristin and Peeter Vihalemn with Karl Erik Rosengren and Lennart Weibull. Tartu, University Press.

Lieven (1993)

LIEVEN, ANATOL: *The Baltic Revolution. Estonia, Latvia, Lithuania and the Path to Independence*. New Haven, Yale University Press.

Meri (2004)

MERI, LENART: Foreword. In *Estonia. Identity and Independence*. Ed. by Jean-Jacques Subrenat. Amsterdam–New York.

Mertelsmann–Rahi-Tamm (2012)

MERTELSMANN, OLAF–RAHI-TAMM, AIGI: Estland während des Stalinismus

1940–53. Gewalt und Säuberungen im Namen der Umgestaltung einer Gesellschaft. 100. In *Jahrbuch für Historische Kommunismusforschung*. Berlin, Aufbau Verlag, 99–112.)

Nagy (2009)

NAGY LÁSZLÓ: Kasztrált történelem – a balti weimarizálódás kórtünete. *Eszmélet*, tavasz, 164–176.

Nolte (1966)

NOLTE, ERNST: *Three faces of Fascism*. New York–Chicago–San Francisco, Holt, Rinehart and Winston.

Paju (1994)

PAJU, IMBI: Töprengések a hazafelé vezető úton. In *Észtország a fordulat után*. Vál., szerk.: Bereczki Gáborné Mai Kiisk. Szombathely, Berzsényi Dániel Tanárképző Főiskola. /Folia Estonica II./

Parel (1994)

PAREL, DORIS HELA: Egyszer majd úgyis győzni fogunk! In *Észtország a fordulat után*. Vál., szerk.: Bereczki Gáborné Mai Kiisk. Szombathely, Berzsényi Dániel Tanárképző Főiskola. /Folia Estonica II./

Rainer (2012)

RAINER M. JÁNOS: A magyar jobboldal és a szovjet típusú rendszer – közelítések és hipotézisek. In Rainer M. János (szerk.): *Búvópatakok. A feltárás. Évkönyv XVIII. 2011–2012*. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár – 1956-os Intézet Alapítvány, 11–46.

Rauch–Misiunas–Taagepera (2000)

RAUCH, GEORG VON–MISIUNAS, ROMUALD J.–TAAGEPERA, REIN: *A balti államok története*. Budapest, Osiris–Századvég. /Europica Varietas./

Raun (2001)

RAUN, TOIVO U.: *Észtország története*. Debrecen, Csokonai.

Rothschild (1974)

ROTHSCHILD, JOSEPH: *East Central Europe between the Two World Wars*. Seattle, Washington, Washington University Press. /A History of East Central Europe. IX./

Samuelson–Nordhaus (1990)

SAMUELSON, PAUL A.–NORDHAUS, WILLIAM D.: *Közgazdaságtan. I. Alapfogalmak és makroökönómia*. Budapest, KJK.

Schmidt (1993)

SCHMIDT, ALEXANDER: *Geschichte des Baltikums. Von den alten Göttern bis zur Gegenwart*. München–Zürich, Piper.

Smith (2002)

SMITH, DAVID J.: Estonia. Independence and European Integration. In Smith, D. J.–Pabriks, A.–Purs, A.–Lane, Th. (szerk.): *The Baltic States. Estonia, Latvia and Lithuania*. London–New York, Routledge. /Postcommunist States and Nations./

Smith–Aasland–Mole (1994)

SMITH, GRAHAM–AASLAND, AADNE–MOLE, RICHARD: „Statehood. Ethnic Relations and Citizenship”. In Smith, Graham (ed.) *The Baltic States. The National Self-Determination of Estonia, Latvia and Lithuania*. Basingstroke, Macmillan, 1994.

Snyder (2010)

Schweitzer András interjúja Timothy Snyderrel. *HVG*, május 8. 38–39.

Snyder (2012)

SNYDER, TIMOTHY: *Véres övezet. Európa Hitler és Sztálin szorításában*. Budapest, Park.

Taagepera (1993)

TAAGEPERA, REIN: *Estonia. Return to Independence*. Boulder–San Francisco–Oxford, Westview Press.

Tarand (2004)

TARAND, ANDRES: The Soviet Period. In Jean-Jacques Subrenat (ed.): *Estonia. Identity and Independence*. Amsterdam, Rodopi, 137–152.

Uustalu (1952)

UUSTALU, EVALD: *The History of Estonian People*. London, Boreas Publishing Co., Ltd.

Yivo (2008)

The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe. Vol. I. Editor in Chief: Hundert, Gershon David. Prepared for Publication by the YIVO Institute for Jewish Research. New Haven–London, Yale University Press.

SIMON ATTILA

HAGYOMÁNYOK NÉLKÜL

Jobboldali tradíciók a szlovák politikában

A csehszlovák bársonyos forradalom és a kommunista diktatúra bukása 1989 végén négy évtizednyi kizárólagos baloldali politikát követően nyitott utat a többpártrendszer és ezáltal a politikai jobboldal előtt. S bár Csehszlovákia – az 1918 és 1938 közötti időszak, az első Csehszlovák Köztársaság örökségeként – erős demokratikus tradíciókkal rendelkezett, a jobboldali politika a szomszédos országokkal (Magyarországgal és Lengyelországgal) összehasonlítva mégis sokkal nehezebb helyzetből indult. Ennek egyik fontos oka mindenképpen az, hogy az előző négy évtized (vagyis az 1948-as kommunista puccs utáni negyvenegy év) erős, gyakorlatilag minden korábbi hagyományt felszámoló cezúrát jelentett az itteni politikai élet szerves fejlődésében, illetve hogy az 1989 utáni cseh és szlovák politikai élet legelevenebb hagyományát a szocialista gondolat jelentette, amely már 1948 előtt is erős bázissal rendelkezett, hiszen 1918 és 1938 között Csehszlovákia Kommunista Pártja legális és erős politikai alakzat volt, a szintén befolyásos szociáldemokráciáról nem is beszélve. Másrészt – az 1968-as prágai tavasz jellegének köszönhetően – a rendszerváltás előtti csehszlovák ellenzék főként szintén baloldali értékeket vallott, s így elsősorban ebbe a politikai táborba tartozó erők voltak a rendszerváltás lebonyolítói is.

Az 1989 utáni szlovákiai rendszerváltás sajátosságai jelentősen befolyásolták az új, plurális politikai szerkezet kialakulását. Mint az egyik legkiválóbb szlovák szociológus, Soňa Szomolányi is megállapítja, a szlovákiai rendszerváltás csak nehezen illeszthető be a Samuel P. Huntington által megfogalmazott átmenet három típusába (*transformation* – átalakulás, *transplacement* – átrendeződés, *replacement* – felváltás),¹ hiszen a szlovák modell forradalmi és evolúciós jellegzetességeket is hordozott magában. A szlovák rendszerváltás

¹ Szomolányi (2002) 29–30.

másik, az új politikai intézményrendszert jelentősen befolyásoló tényezője a cseh és a szlovák politika fokozatos, de kezdettől jelen lévő szétfejlődése volt. Ennek jeleként – bár a közös cseh-szlovák állam szétválasztása a rendszerváltás utáni első hónapokban érdemben még nem merült fel – a frissen megalakuló politikai pártok már kizárólag vagy az egyik, vagy a másik országrészben működtek. Ez igaz még akkor is, ha – különösen a rendszerváltás első hónapjaiban – a szlovákiai politika jórészt csak „másolta” a prágai mozgást, illetve folyamatosan reagált rá.² Nem mellékesen pedig a csehek és a szlovákok között feszülő nemzeti kérdés a szlovákiai politikai tér formálódásának egyik fontos alakítója lett. A szlovák politika eltávolodása a csehtől az egyetlen reális összehasonlítási alapot nyújtó két világháború közötti korszakhoz képest is szembetűnő volt, hiszen 1938 előtt a legjelentősebb politikai erők országos (tehát Csehországban és Szlovákiában is működő) jelentőségűek voltak, 1989 után viszont már nem. A politikai szétfejlődés folyamata azonban nem csupán az újonnan alakult „demokratikus” pártok esetében, de még az erős centralista hagyományokkal rendelkező kommunista pártnál is megfigyelhető volt. Így bár Csehszlovákia Kommunista Pártja formális ernyőszervezetként 1991-ig megmaradt, a közben létrejött szlovák és cseh utódpárjai már eltérő utakon jártak.³

A rendszerváltó erőt a cseh országrészben a Polgári Fórum (Občanské fórum – OF), Szlovákiában pedig a Nyilvánosság az Erőszak Ellen (Verejnost proti násiliu – VPN) mozgalom jelentette. Mindkettő olyan gyűjtőpárt volt, amelyet a kommunista rendszer leváltásának célja tartott össze, de amelyekben egymástól meglehetősen eltérő gondolkodású emberek gyülekeztek. Az 1990-es első szabad választásokon a szlovákiai területen nyertes VPN-en belül viszonylag gyorsan olyan repedések keletkeztek, amelyek végül a gyűjtő-

párt szétforgácsolódásához és tulajdonképpen a valódi politikai pluralizmus kialakulásához vezettek, hiszen a választások ezután már nem csupán a kommunizmus elutasításának alternatíváját kínálták fel.

Az 1989 utáni szlovákiai politikai pártrendszer a klasszikus nyugat-európai modelltől eltérően nem a hagyományos bal és jobb pólusok mentén szerveződött meg. A konfliktus Szlovákiában sokkal inkább a szélesebb érte-

2 Vö. Kopeček (2006) 166.

3 A párt csehországi része Csehország és Morvaország Kommunista Pártja néven máig parlamenti párt Csehországban. A szlovák kommunista párt közvetlenül a rendszerváltás után a Demokratikus Baloldal Pártjává transzformálta magát, megújulása azonban sikertelen volt, s a már eljelentéktelenedett szervezet végül beolvadt Robert Fico populista baloldali pártjába, a Smerbe.

lemben vett liberális politikai felfogás és az azt elutasító autoriter jellegű gondolkodás között bontakozott ki. Így a szlovákiai kormánykoalíciók összetételét a rendszerváltás óta nem a bal–jobb polarizálódás határozta meg, hanem a Vladimír Mečiar, később a Robert Fico által szimbolizált autoriter felfogás elfogadása vagy elutasítása. A szlovákiai választók pedig csak meglehetősen nehezen tudták magukat a hagyományos bal-, illetve jobboldali értékskálán elhelyezni.⁴

A politikai spektrum letisztulása csupán az utóbbi években erősödött fel, mára a szlovákiai pártok nagy része beilleszthető a hagyományos jobb- és baloldali modellbe, bár – mint azt Hamberger Judit is megállapítja – az is jellemző, hogy a jelentős politikai pártok úgy építették fel magukat, hogy mindegyik politikai értékrendből vegyesen válogattak.⁵ A legutóbbi két-három ciklusban a parlamentbe jutott pártok közül csupán Robert Fico Smer nevű pártja vallja magát baloldalinak, az összes többi párt jobboldali, bár eltérő hangsúlyokkal.

A rendszerváltás utáni szlovákiai politikában a jobboldal minden hagyományos irányzata megtalálható volt. A liberális-konzervatív értékek hordozói közül a Szlovák Demokratikus és Keresztény Unió (Slovenská demokratická a kresťanská unia – SDKU) és annak elődpártjai emelkednek ki. A kereszténydemokrata értékeket a rendszerváltástól napjainkig a katolikus egyház álláspontjával szinte mindenben azonosuló Kereszténydemokrata Mozgalom (Kresťanskodemokratické hnutie – KDH) képviseli következetesen.⁶ A Szlovák Nemzeti Párt (Slovenská národná strana – SNS) a konzervativizmus nemzeti vonalának bizonyos jegeit hordozva a nacionalista jobboldal sajátosságait mutatja fel. A magyar kisebbség pártjai közül a Magyar Közösség Pártja (MKP) inkább néppárti jellegű, a Most-Híd párt pedig konzervatív és liberális elemeket is felvonultató jobboldali párt.⁷

Az, hogy a mai szlovák politika jobboldali hagyományainak feltárása meglehetősen nehéz feladat, részben annak tulajdonítható, hogy maguk az érintett jobboldali pártok sem támasz-

4 A felmérések szerint 1992-ben, illetve 2000-ben a szlovákiai választók 22%-a nem tudta magát a jobb- és baloldali értékrend skáláján elhelyezni. Még szignifikánsabb az eredménye azoknak a felméréseknek, amelyek szerint 1992-ben a szlovákiai választók 42,4%-a, 2000-ben pedig 41,3%-a vallotta magát a politikai centrumhoz tartozónak. Az ezzel kapcsolatos felmérések eredményeit lásd Gyárfásóvá–Krivý (2001) 149., 152.

5 Hamberger (2012) 31.

6 Uo. 34.

7 A jelen tanulmányban a magyar kisebbség politikai hagyományaival csupán jelzésszerűen foglalkozom.

kodnak ilyen hagyományra, s lényegében 1989-et tartják a kezdőpontnak, ennél távolabbra sem kommunikációjukban, sem programjukban nem nyúlnak

8 E távolságtartás tipikus példája a Szvatoptluk morva fejedelem pozsonyi váruvaron 2010 elején felállított szobra körüli társadalmi és politikai vita. A szobor talapzatán – a szakmai bírálatok ellenére – a szlovák királyként aposztrofált Szvatoptluk pajzsán ábrázolt kettős kereszt ugyanis formájában teljesen megegyezett a Hlinka Gárda jelképével. A felhárborodás végül oda vezetett, hogy a címert a szobrásznak korrigálnia kellett. Ez azonban – később még lesz róla szó – nem zárja ki Andrej Hlinka személyének össznemzeti örökségként való kanonizálását.

9 Milan Rastislav Štefánik (1880–1919) szlovák csillagász, politikus. A Prágában egyetemet végzett, majd Franciaországban tudományos és katonai karriert befutó Štefánik az első világháború idején, 1916-ban a T. G. Masaryk vezette Csehszlovák Nemzeti Tanács egyik alapítója volt, s így lényegében a csehszlovák állam „alapító atyái” közé tartozik. Az ő feladata volt a külföldi (elsősorban olaszországi és oroszországi) légiók megszervezése. A Csehszlovák Köztársaság megalakulását követően hadügyminiszterré nevezték ki, nem sokkal később azonban repülő-szerencsétlenség áldozata lett. Az utólagos megítélés szerint, ha életben marad, ő lehetett volna a Masaryk és Beneš által képviselt liberális és baloldali ihletésű politika monarchista, jobboldali opponense.

10 Hasonló a helyzet Csehországban is, bár az ostravai egyetem politológusa, David

vissza. Még a kereszténydemokrata mozgalom sem nagyon, hiszen a Hlinka-féle Szlovák Néppárt a második világháború idején olyan mértékben diszkreditálta magát, hogy örökségét ma egyetlen demokratikus politikai erő sem meri vállalni.⁸ Kivételt a szélsőjobboldali mozgalmak képeznek, akik számára Jozef Tiso és az általa képviselt politika hol nyíltan, hol titkoltan, de valódi hagyományt jelent. A mai szlovák jobboldalnak leginkább a vállalható jobboldali személyiségek hiányoznak, hiszen a XX. századi szlovák történelemből egyedül Milan Rastislav Štefánik⁹ és Milan Hodža tekinthető ilyennek. Štefánik profilja viszont korai halála miatt kialakulatlan, így egyedül Hodža az, akire 1989 után hivatkozni szokás.

Hasonló a helyzet a szlovákiai magyar pártok esetében is, számukra a két háború közötti jobboldali pártok (az Országos Keresztényszocialista Párt vagy a Magyar Nemzeti Párt) nem jelentenek élő hagyományt. Bár az utóbbi egy-két évben Esterházy János hangsúlyosan jelenik meg a mai Magyar Közösség Pártjának retorikájában, rá sem történeti hagyományként, sokkal inkább a szlovákiai magyarság sérelmeinek szimbólumaként tekintenek.

A másik alapvető probléma az idevágó szakirodalom szinte teljes hiánya, hiszen a szlovák politológia egyáltalán nem foglalkozik ezzel a témával.¹⁰ En-

nek híján pedig magunk sem nagyon tehetünk mást, mint a történetírás eszközeit használva számba vesszük az elmúlt évszázad szlovák jobboldali politikáját és annak képviselőit.

Térségünkben a jobboldal fogalma koronként és rendszerenként változó tartalommal telik meg. Éppen ezért az alábbiakban annak a négyes felosztású modellnek az alapján tárgyaljuk a jobboldalt, amelyet a kortárs magyar történetírás, többek között Romsics Ignác is a téma egyik lehetséges megközelítésének tart,¹¹ s amely a szabadság és az egyenlőség eszméjéhez való viszonyulást tekinti a modern kori európai politikai szerkezet vezérelvének. Ebben a modellben a pártokat a szélsőbal, középbal, jobbközép és szélsőjobb irányzatába lehet besorolni. A következőkben elsősorban a mai szlovák jobbközép politikai tradícióit kívánjuk feltárni, noha a szélsőjobbos hagyományokat sem hagyhatjuk figyelmen kívül, sőt tekintettel kell lennünk a liberális balközép és a jobbközép között fellelhető átfedésekre is.

Hanák pár évvel ezelőtt megjelent, a cseh konzervativizmus hagyományait tárgyaló munkája talán új utakat tapos ki. Vö. Hanák (2007).

11 Romsics (2009) 31.

12 A kiváló szlovák történész, Ľubomír Lipták szerint a 1901-ben a szlovák választók 8%-a, 1906-ban pedig 15%-a adta le szavazatát szlovák nemzetiségű képviselőjelöltekre. Vö. Lipták (2000) 25.

13 A korabeli szlovák társadalom csonkaságát az adta, hogy a szlovákság többsége

JOBBOLDALI SZLOVÁK POLITIKA 1918 ELŐTT

A szlovák történeti fejlődés sajátosságai következtében egyedül az 1918 és 1938 közötti első Csehszlovák Köztársaság két évtizede mutat bizonyos párhuzamokat a mai többpárti demokráciával – és ad így némi összehasonlítási alapot. Az 1989 utáni szlovákiai jobboldali pártok tradícióinak feltárásához azonban – amelyekben kétségkívül a konzervatív és a nacionalista attitűdök játsszák a főszerepet – még tovább kell visszamennünk az időben, egészen a dualizmus kori szlovák politikához.

Közhely, de alapvetően igaz megállapítás, hogy a szlovák politikai élet 1918 előtt kiforratlan, kezdetleges volt. Csehszlovákia létrejötte előtt ugyanis csupán egyetlen stabil szlovák politikai párt, az 1871-ben alakult, a szlovák nemzet önállóságának elismeréséért küzdő Szlovák Nemzeti Párt (Slovenská národná strana – SNS) létezett, de a korszak parlamenti választásai során ez is csupán a potenciális szlovák szavazók tizedét tudta megszólítani.¹² Ennek számos oka volt, leginkább azonban a szlovák társadalom fejletlensége (a csonka társadalom¹³), a felvidéki régióknak a centrumhoz képest gyengébb moderni-

földműves volt, a polgárság és nemesség viszont jórészt hiányzott. A szlovák anyanyelvű nemesek a XIX. század végére nagyrészt elmagyarosodtak, s jórészt az értelmiség is kivált a szlovák nemzeti társadalomból. A korabeli szlovák társadalomról magyar nyelven lásd Szarka (1995).

kohéziós erejét a nacionalizmus eszméje jelentette. A szlovák társadalom rurális jellege miatt a Szlovák Nemzeti Párt programja a nemzeti hangsúlyok mellett az agrárizmus és a konzervativizmus jegyeit viselte magán. Mindamellet a századforduló táján már megindult benne az a differenciálódási folyamat, amely ugyan még nem vezetett a párt szervezeti szétdarabolásához, de már megelőlegezte a szlovák politika jobboldali irányzatainak későbbi kiforrását. Az SNS tradicionális, a Ludovít Štúr által kitaposott hagyományokra építő (ruszsofil, erősen konzervatív, Budapest helyett Bécsset tárgyalópartnernek tekintő) irányvonala mellett – amelyet a párt többnyire evangélikus vezetői képviseltek – egyre erőteljesebben jelentkezett az a katolikus néppárti irány, amely aztán a XX. század első felének legerősebb szlovák politikai áramlatává nőtt.

A szlovák politikai katolicizmus az 1895-ben Zichy Nándor vezetésével megalakult és a Prohászka Ottokár tanítása által inspirált Katolikus Néppárton belül kezdett kialakulni. A nemzetiségi kérdésben egyre inkább megmutatókozó különbségek azonban viszonylag hamar szakadékká mélyültek a pesti pártközpont és a regionális szlovák vezetők között, így 1905-ben a szlovák szervezetek kiváltak a pártból, és önálló Szlovák Néppárt megalapítását proklamálták. Valójában azonban nem volt szó szervezetileg is önálló pártokról (szervezetileg csak 1913-ban önállósult), hanem csak a Szlovák Nemzeti Párton belüli katolikus néppárti szárnyról, amelynek vezéralakja már akkor is a rózsahegy plébános, Andrej Hlinka volt.

A néppárti vonal mellett a Szlovák Nemzeti Párton belül önálló gondolatlan jelentkezett a Milan Hodža körül csoportosuló fiatalok mozgalma is. Hodža a párt hivatalos programjával szemben nagyobb hangsúlyt kívánt helyezni a gazdasági és a szociális kérdésekre, a politikai élet demokratizálására, az SNS oroszbarát irányzata helyett pedig elsősorban a történelmi Magyarország más nemzetiségeivel való együttműködést tartotta kívánatosnak. Nem mellékesen tagja volt a Ferenc Ferdinánd trónörökös körül kialakult ún. Bel-

zációja és a korabeli antidemokratikus magyarországi politikai kontextus (a szűk választójog és a rövidlátó nemzetiségi politika).

Az 1870-es évekre kiforródott Szlovák Nemzeti Párt, mint a korabeli magyarországi pártok jó része, elitpárt volt, a mai tömegpártokra jellemző jegyek nélkül. Etnikai párt lévén,

vedere-körnek, amely többek között a birodalom föderatív jellegű újraszervezését szorgalmazta.

Elmondható tehát, hogy ha a szlovák politikai élet szervezetileg még kiforratlan volt is a XX. század elején, már megjelentek benne a korszak jobboldali politikai eszmeáramlatai. Ezek közül – a magyarországi kontextus ismeretében tulajdonképpen érthetően – kiemelt szerepet kapott a nacionalizmus ideológiája, amely valamennyi lényeges szlovák politikai csoport eszmeiségét meghatározta. Ennek a nacionalizmusnak azonban még nem volt kiforrott nemzeti programja, legfeljebb a szlovákok által lakott régiók autonóm státusának,¹⁴ illetve a Monarchia föderalizálásának kívánalmát fogalmazta meg.

A nacionalizmus mellett teret hódítottak a keresztényszocialista (néppárti) gondolatok is, elsősorban a Zichy-féle Néppártból kivált Szlovák Néppárt mozgalmasában. A Szlovák Néppárt politikai programjának három fő pillérét a szekularizáció és az egyházpolitikai reformok elleni küzdelem, az antiliberalizmus és antikapitalizmus, valamint a szlovák nemzet önállóságának hangsúlyozására épülő nemzeti követelések adták.¹⁵

A hagyományos jobboldali ideológiák közül a korabeli szlovák politikában a konzervativizmus és a liberalizmus eszméinek képviselője volt a leggyengébb. A Szlovák Nemzeti Párt ugyan a szlovák nép tradicionális értékeinek védelmét hirdette, ám a konzervatív világlátás még nem jelentette a politikai konzervativizmus képviselőjét. Attól a Szlovák Nemzeti Párt nagyon messze volt. A modern konzervativizmus jegyei leginkább a Milan Hodža által képviselt agrárizmus gondolatában voltak felfedezhetőek.

A liberális eszmék elterjedését leginkább a szlovák társadalom korábban már jelzett sajátosságai akadályozták, így felbukkanásuk ebben a korszakban még nem érzékelhető a szlovák politikában.

AZ ELSŐ CSEHSZLOVÁK KÖZTÁRSASÁG IDŐSZAKA (1918–38)

1918–19 nem csupán közép-európai tér hatalmi viszonyaiban jelentett éles fordulatot, de a szlovák politika további fejlődésében is. A változás első fontos pillére a történelmi Magyarország szétesése és a Csehszlovák Köztársaság létrejötte volt, amely a szlovákság számára jóval kedvezőbb lehetőségeket kínált a nemzeti fejlődéshez, mint a korábbi államjogi helyzet. Legalább ennyire

¹⁴ Ez először az 1861-ben, a túrócszentmártoni nemzeti gyűlésen megfogalmazott Felső-magyarországi Szláv Kerület tervében kapott határozott formát.

¹⁵ Kopeček (2006) 31.

fontos változás volt azonban az is, hogy a felvidéki megyék a jelentős demokratikus deficittel küszködő történelmi Magyarország viszonyai közül a Csehszlovák Köztársaság keretei közé kerültek. Az új állam megalakulását követő első másfél év átmeneti időszaka után ugyanis Csehszlovákia még akkor is a térség legstabilabb parlamenti demokráciájává nőtte ki magát, ha érzékeljük a rendszer – elsősorban a csehszlovák nemzetállami törekvésekből fakadó¹⁶ – korlátait is. Ám a következetesen érvényesített általános választójog, a polgári szabadságjogok tiszteletben tartása olyan liberális demokrácia körvonalait rajzolták fel, amely tág teret biztosított a szlovákiai politika fejlődésének, s amelyet a Sartori által felállított modell szerint a polarizált plurális modellek közé sorolhatunk.¹⁷

A „masaryki demokrácia” azonban néhány jól látható hiányossággal is küzdött. Legnagyobb deficitjét a cseh–szlovák viszony és a nemzetiségi kérdés megoldatlansága jelentette, beleértve az ezzel szoros kapcsolatban álló erőteljes centralizáló tendenciákat is, amelyek a szlovákiai politikai életet eleve alárendelték a prágai törekvéseknek. Ebből a szempontból a szlovák politikai térben versengő pártok alapvetően két csoportba tartoztak. Voltak a cseh országrészről importált, ún. országos pártok, és voltak etnikai, szlovák, illetve magyar pártok. A politikai pártok széles ideológiai spektrumon mozogtak, hiszen erős volt és legálisan működhetett a bolsevik típusú Csehszlovákia Kommunista Pártja, a másik végleten pedig ott voltak az elsősorban az olasz fasiszta rokonszenvező szélsőjobboldali mozgalmak is. Ennek a spektrumnak a jobboldalát az országos pártok közül a centrumhoz közeli Köztársasági Agrárpárt,¹⁸ a nacionalista Csehszlovák Nemzeti Demokrata Párt és a fasiszta csoportosulások alkották, az etnikai pártok közül pedig leginkább a Hlinka Szlovák Néppártja, a Szlovák Nemzeti Párt és a két jelentős magyar párt, az Országos Keresztényszocialista Párt és a Magyar Nemzeti Párt tartozott ide.

16 A csehszlovák nemzetállami szándékokhoz lásd Simon (2009).

17 Sartori (1976) 133.

18 Ez a cseh, majd csehszlovák párt hivatalosan a Republikánská strana zemědělského a malorolníckého lidu (A Földműves és Kisgazda Nép Köztársasági Pártja) nevet viselte, de a napi gyakorlatban csak Agrárpártként vagy Köztársasági Agrárpártként emlegették.

A szlovák jobboldali hagyományok rögzülésére ebből leginkább kettőnek, az Agrárpártnak, illetve Hlinka Szlovák Néppártjának volt komolyabb hatása. Az első leginkább a konzervatív gondolat szempontjából rakott le fontos alapokat, a második viszont a jelenlegi nacionalizmus, a keresztényszocializmus, de későbbi fejlődése következtében egyben az antiszemita szélsőjobb hagyományainak is egyik megteremtője lett.

A prágai központú, a csehszlovák nemzet ideológiáját és a centralizmust támogató, elsősorban cseh hangsúlyokkal rendelkező Köztársasági Agrárpárt nem minősíthető klasszikus konzervatív pártnak. Rendi jellegű párt volt, tevékenységének középpontjába az agrárnépesség érdekeinek védelmét helyezte. Jobboldali attitűdje is leginkább ebből fakadt, hiszen a földkérdés megoldásában mindig is a magántulajdon szentségének jelentőségét hangsúlyozta.

Eszmei vezérfonaluk az agrárdemokrácia volt, amely gondolat elméleti megfogalmazóját – bár a párt súlypontja a cseh országrészekre esett – a szlovák Milan Hodžában találták meg.¹⁹ Milan Hodža így nem csupán a korszak legbefolyásosabb szlovák politikusa, de a (cseh)szlovák jobboldal egyik irányadója lett. Éppen ezért érdemes felidézni politikai pályájának legfontosabb mozzanatait – ha csak röviden is.²⁰ Hodža politikai pályafutása a Szlovák Nemzeti Párton belül és a magyar országgyűlés tagjaként indult. Gyorsan szembekerült azonban Szlovák Nemzeti Párt hagyományosan oroszbarát és passzív politikájával, s az elsők között volt, akik a cseh politikával való szorosabb kapcsolatot szorgalmazták, és a szlovák földműves társadalom szociális problémáit is felvetették. Csehszlovákia megalakulását követően az Agrárpárt politikusaként gyorsan a legbefolyásosabb szlovák politikus lett, két alkalommal töltötte be a földművelésügyi miniszteri posztot, 1935-től 1938-ig pedig az ország első szlovák származású miniszterelnöke volt.

Mint a cseh konzervativizmusról írt munkájában David Hanák is megállapítja, Hodža sohasem volt a konzervatív gondolkodás egyik alapeszméje, a laissez faire híve.²¹ Gondolkodásmódja ennek ellenére alapvetően jobboldali, s több ponton mutat rokonságot a konzervatív értékrenddel. Politikai gondolkodásának középpontjában az agrárdemokrácia eszméje állt, amelyet ő úgy értelmezett, hogy a saját földtulajdonnal rendelkező gazdatársadalomnak központi szerep jut a demokratikus értékrend fenntartásában.

Hodža mindenekelőtt a föld magántulajdonának szentségét hangsúlyozta, amely szerinte a bal-, de a jobboldali extrémizmus elterjedésének egyaránt gátja lehet, és amely egyben a demok-

19 Milan Hodža (1878–1944) szlovák politikus, újságíró. Az első Csehszlovák Köztársaság (1918–38) legbefolyásosabb szlovák politikusának számított. A Köztársasági Agrárpárt alelnökéként a prágai parlament képviselője (1918–38), több ízben a kormány minisztere, 1935 és 1938 között Csehszlovákia miniszterelnöke volt. 1938-ban emigrációba vonult. A térség háború utáni újrendezésének tervét a *Federation in Central Europe* (London, 1942) című könyvében fejtette ki.

20 A Hodžával foglalkozó gazdag szakirodalmából lásd Cambel (2011); Pekník (2007).

21 Hanák (2007) 139.

rácia megőrzésének biztosítéka. Nem véletlenül teszi fel úgy a kérdést: magántulajdon vagy kommunizmus? Az agrárdemokrácia ebben az értelemben számára elsősorban a földművesek érdekeit védő politikát jelenti, és mindezzel együtt egyfajta harmadikutas politikaként értelmezhető a „keleti szentimentalizmus” és „nyugati racionalizmus”, illetve a reakció és maradiság, valamint a szocialista radikalizmus között. Agrárizmusának másik pillérét a földbirtokreform gondolata adta: a nagybirtokosokkal szemben a kis- és középparasztságot akarta megerősíteni. Az így elképzelt földbirtokreform gondolkodásában a közélet demokráciájának – de egyben a csehszlovák nemzetállam kiépítésének is – egyik fontos eszköze volt. Hodža ugyanis nem kis szerepet játszott abban, hogy az 1919-től lezajlott szlovákiai földbirtokreform erőteljes nemzeti célokat is szolgált, s így titkolt kisebbségellenes éle volt.²²

Hodža államfelfogása is konzervatív jegyeket mutat: a szocialista típusú államot éppúgy elutasította, mint az egyénnek túl nagy szabadságot biztosító liberális eszményt, s azt vallotta, hogy a demokratikus államban az autoritás nem az egyént, hanem a közösséget illeti meg. Evangélikus volt, s úgy vélte, hogy a vallásosság a földművesek világának természetes közege, s egyben védelmet nyújt a szélsőséges ideológiákkal szemben. Így nála a kereszténység védelme és támogatása a demokrácia megóvásának eszköze.

Demokráciafelfogásának fontos részét alkották külpolitikai elképzelései is. A bolsevik Szovjetunió és a náci Németország közé szorult Közép-Európa számára egyedüli útnak a közép-európai államok antikommunista föderációját látta. Ennek terveit a második világháború alatt, egyesült államokbeli emigrációja idején dolgozta ki, de megvalósulásuk esélyét a valóság gyorsan elsöpörte.

Hodžát mindenképpen a szlovák jobboldali hagyomány központi szereplőjének látjuk. Látni kell azonban azt is, hogy szellemi öröksége mégsem kapott érdemleges hangsúlyt a szlovák politikai gondolkodásban. Ennek több oka van. Az egyik a politikus viszonylag korai halála: 1944-ben, 66 évesen

hunyt el, az Amerikai Egyesült Államokban. Így a szlovák politika háború utáni fejlődésére már nem volt hatással. Annál is inkább, mert az 1948-tól hatalmon lévő kommunista rezsim szempontjából Hodža öröksége nem volt kívánatos. Eszméi csak a rendszerváltás után, főként 2002-es szlovákiai újratemetése²³ idején kerültek előtérbe, ám hatásuk máig korlátozott. Ebben

22 A földreformról és annak a magyar kisebbség elleni céljairól, valamint Hodža ezzel kapcsolatos szerepéről lásd Simon (2008).

23 Hodža földi maradványait 2002-ben hazahozták az USA-ból, és a legmagasabb szlovák közjogi méltóságok részvétele mellett a turócszentmártoni Nemzeti Sírkertben helyezték örök nyugalomra.

szerepet játszhat az is, hogy a szlovák politikus egész életében a közös cseh-szlovák állam híve volt, ami mai kanonizálását nehezíti.

A korabeli szlovákiai jobboldali politika másik fontos szereplője Hlinka Szlovák Néppártja (Hlinkova slovenská ľudová strana – HSLS) volt, amely a centralizációt támogató Agrárpárttal szemben elsősorban Szlovákia autonómiájáért küzdött.²⁴ A párt – mint már a neve is jelzi – elválaszthatatlan alapító elnöke, Andrej Hlinka személyétől.²⁵ A Rózsahegy mellett született Hlinka katolikus papi pályára lépett, az 1907-es csernovai sortűz kapcsán került először reflektorfénybe,²⁶ s ezt követő börtönbüntetése miatt a szlovák társadalom szemében egyfajta mártírrá vált. Vezetésével a Szlovák Néppárt 1913-ban végleg kivált a Szlovák Nemzeti Párt szervezeti keretei közül. 1918-ban támogatta a csehekkel való közös állam elképzelését, de az egységes csehszlovák nemzet ideológiáját és a Prága központú centralizált állam modelljét kezdettől fogva elutasította. A nevében 1925-től a pártvezér nevét is viselő párt etnikai párt volt, Szlovákia önkormányzatiságának követelésével kizárólag a szlovák választókat szólította meg. Nacionalizmusa az adott korszakban – a párt politikai céljainak megfelelően – inkább cseh-, mintsem magyarellenes élű volt.

A HSLS politikája azonban leginkább a korabeli szlovák társadalmat jellemző tradicionális vallásosságra épült. Ha ehhez hozzávesszük, hogy a párt szervezeti gerincét a katolikus klérus adta, s mind Hlinka, mind a későbbi pártvezér, Jozef Tiso katolikus pap volt, nem meglepő, hogy a HSLS poli-

24 Hlinka Szlovák Néppártjának meglehetősen nagy a szakirodalma, ám modern szintézis még nem született róla. Az utóbbi évek terméséből említést érdemel: Letz–Mulík–Bartlová (2006).

25 Andrej Hlinka (1864–1938) katolikus pap, politikus. Már 1918 előtt a szlovák nemzeti mozgalom egyik vezéralakja volt. A Szlovák Néppárt (1925-től: Hlinka Szlovák Néppártja) alapítója és elnöke. Csehszlovákia megalakulása után a prágai centralizmussal szemben Szlovákia autonómiájáért küzdött. Vezetésével a párt erősen nacionalista, antiszemita, antidemokratikus elvek mentén felépülő párttá vált.

26 1907-ben a Hlinka szülőfalujában, Csernován felépült új templom felszentelésére a helyiek azt a Hlinkát kérték fel, aki politikai tevékenysége miatt épp el volt tiltva az egyházi tevékenységtől. Az incidens akkor robbant ki, amikor az egyházi hatóságok és a vármegye tisztviselői a templomszentelésre a községbe érkeztek, de a Hlinkához ragaszkodó helyiek elállták az útjukat. A kivonult csendőrök teljesen indokolatlan fegyverhasználata 15 helybéli életét oltotta ki, s sokan megsebesültek. Hlinka, aki az incidens idején nem tartózkodott a faluban, jelentős politikai tőkét kreált a hatalom brutális fellépéséből.

tikájának legfontosabb alapját a konzervatív politikai gondolkodás számos elemét is tartalmazó politikai katolicizmus jelentette. A nyugat-európai konzervativizmustól vagy akár a Milan Hodža képviselte iránytól eltérően azonban a HSLS konzervativizmusában erős hangsúlyt kaptak az antidemokrati- kus elemek, a vallásos fundamentalizmus, az éles antiliberalizmus, a nacionalizmus.

A HSLS politikájának egyik hangsúlyos eleme a Csehszlovákia megalakulása után kibontakozó szekularizáció és liberális gondolkodás ellen folytatott „kulturális harc” volt.²⁷ Élesen szembefordult az állam és az egyház szétválasztásával, tiltakozott, amiért „ateista és huszita csehek” költöznek Szlovákiába, harcolt a „zsidó szocializmus” ellen.

A párt mindennapjaiban ugyan – a nacionalizmus és a modernizáció elutasítása mellett – a *Rerum Novarum* szellemében megfogalmazott keresztényszocialista eszmék is jelen voltak, de korántsem ezek domináltak. A HSLS politikáját egyfajta fokozatos sodródás jellemezte a szélsőjobboldali eszmék felé. A húszas években a minta elsősorban az olasz fasizmus volt, hatására egy félkatonai szervezet, a Rodobrana megalapításával is megpróbálkoztak. A harmincas évek második felében azonban – ahogy a párt 1936-os pöstyéni kongresszusán megfogalmazott program is jelezte – egyre inkább a náci német modell vált példaképpé. Ezzel párhuzamosan erősödött a párton belül az idegengyűlölet és az antiszemitizmus is. Persze Hlinka nemcsak a zsidósággal szemben táplált ellenérzéseket, de más keresztény felekezetekkel szemben is rendkívül intoleráns volt, s ez az intolerancia saját pártjának szellemiségére is erősen rányomta bélyegét.

Hlinka személye mindazonáltal ma elsősorban nem jobboldali, hanem össznemzeti tradícióként van jelen a szlovák társadalomban. Ezt igazolja, hogy 2007-ben a szlovák parlament törvénybe foglalta a „szlovák nemzet államalkotó mivoltának” érdekében kifejtett érdemeit. S bár a törvényjavaslatot – egymástól függetlenül – két jobboldali párt, a Kereszténydemokrata Párt és

a Szlovák Nemzeti Párt nyújtotta be, a „lex Hlinkát” végül a baloldali kormánypárt, a Smer által javasolt formában, s a jobb- és a baloldal támogatásával fogadták el.²⁸ A „lex Hlinka” körül zajló, tüntetésektől sem mentes vitában pedig elsősorban jobboldali (főként liberális, protestáns) körökből támadták egy ilyen törvény elfogadását.²⁹

27 Benko (2006) 10.

28 A 531/2007. sz. törvény négy rövid paragrafusból áll, s lényege a következő: „Andrej Hlinka rendkívüli érdemeket szerzett abban, hogy a szlovák nemzet államalkotó nemzetté vált.”

29 A törvény elfogadása elleni aláírásgyűjtés szövegét és a felhívás megfogalmazóinak

A szlovák nacionalizmus a két háború között legtisztább formában a Szlovák Nemzeti Párt programjában és tevékenységében fogalmazódott meg. A SNS jogfolytonosságot mutatott az 1918-as impériumváltás előtti, 1871-

ben alakult Szlovák Nemzeti Párttal, politikai befolyása azonban sokkal kisebb volt a szlovákok körében, mint annak idején, s leginkább a szlovák evangélikus választók egy részére korlátozódott – nem kis részben azért, mert bár ideológiai kötőanyagát a Monarchia idejéből örökölt nacionalizmus jelentette, a megváltozott körülményekre nem tudott megfelelő rugalmassággal reagálni. Nacionalizmusa mellett ideológiájának másik fontos pillére a konzervativizmus volt, amely azonban nem felétlenül a konzervatív politikai gondolkodás átvételét, sok esetben csupán a tradíciókhoz való görcsös ragaszkodást jelentette. A nyugati eszmék formájában jelentkező modernizációt határozottan elutasította, s úgy vélte, hogy a szlovák nemzet összefogása csak a hagyományos vallásos nevelés bázisán képzelhető el. Élesen elvetették az internacionalizmus megnyilvánulásaként értelmezett liberális és szocialista eszméket. Több tekintetben is rokonszenvet mutattak a húszas évek olasz fasizmusával, különösen annak a nemzetállam kialakításával kapcsolatos elképzeléseit illetően.³⁰

A korabeli szlovákiai jobboldal pártjai közé két magyar párt is tartozott, az Országos Keresztényszocialista Párt (OKP), illetve a Magyar Nemzeti Párt (MNP). Az OKP-t a klérus erős befolyása, a liberalizmus elutasítása, illetve a keresztényszocialista gondolat jellemezte. A MNP ezzel szemben amellett, hogy a falusi gazdatársadalomra támaszkodott, a városi liberális rétegeket is megszólította. Az 1936-ban Egyesült Magyar Párt néven összeolvadt magyar pártok öröksége azonban az 1938 után, főként pedig az 1945 utáni fejlődés miatt teljesen eltűnt, s ma nem jelent hivatkozási alapot.

A TISÓI SZLOVÁK KÖZTÁRSASÁG IDŐSZAKA (1939–45)

1938 októberében a szlovák politika először az autonómiát harcolta ki, majd – nem kis mértékben a náci Németország akaratának megfelelően – 1939. március 14-én önálló állammá vált. Ez a folyamat egyben egy totalitárius jellegű állam kiépítésével járt, amelyben az állampárt szerepét Hlinka Szlovák Néppártja töltötte be. A HSLS, bár továbbra is a keresztény értékek hordozójának vallotta magát, ekkorra már szélsőjobboldali párttá vált, nyílt nacionalizmus, szélsőséges antiszemitizmus és a demokratikus gondolat elutasítása jellemez-

nevét lásd http://www.changenet.sk/?scrl=956&apc=-kampane--306587-375393-----1-1-1&scr_956_Go=3 Letöltve: 2013. március 25.
30 Rogulová (2010) 9.

- 31 A már saját korában, majd a jelen historiográfia által is így nevezett jogszabály nem más, mint a szlovák kormány 198/1941. számú, a zsidók jogállásáról szóló rendelete. A szlovákiai zsidóellenes jogszabályok egyik fő sajátossága, hogy a parlament által megszavazott 210/1940. számú felhatalmazási törvénynek köszönhetően jórészt a kormány fogadta el őket.
- 32 A törvényalkotás szigora mellett meg kell említenünk azt is, hogy a szlovákiai zsidók deportálásának első szakaszában (vagyis 1942-ben) meglehetősen sokan kaptak mentességet. Ők többségükben a szlovákiai holokauszt második, 1944-es szakaszának lettek az áldozatai.
- 33 A szlovákiai holokauszt szakirodalma meglehetősen gazdag, ismertetése meghaladja a jelen munka kereteit. Kiemelkedő fontosságúnak tartjuk azonban a téma forrásainak ötkötetes kiadását: Nižňanský (2001–2004); a feldolgozások közül lásd Lipscher (1980); Kamenec (2007).
- 34 Mint korábban jeleztük, a párt névadója, Andrej Hlinka érdemeit viszont törvénybe foglalta a parlament. Ez pedig annak ellenére is megkérdőjelezhető, hogy Hlinka 1938 nyarán elhunyt, így a szlovák holokausztért közvetlen felelősség nem terhelheti. Ám a HSLS 1939 és 1945 közötti tevékenységét nem lehet leválasztani a párt 1938 előtti fejlődésétől, s attól, hogy a párt már ekkor elindult az autoriter eszmék irányába. Ez pedig elsősorban a megkérdőjelezhetetlen vezér, Hlinka felelőssége volt.

te. Politikájának megtestesítője a köztársasági elnök, Jozef Tiso volt, aki 1942-től Vezérnek címeztette magát.

Tiso vezetésével a HSLS a náci Németországtól átvett számos jegyet is magán viselő totalitárius államot épített ki. Ezt legegyszerűbben a zsidókkal kapcsolatos intézkedések mutatják, hiszen az 1941-ben a szlovák kormány által elfogadott zsidó kódex³¹ faji alapon, a nürnbergi törvényekkel összevethető módon kezelte a szlovákiai zsidók helyzetét.³² Ennek a politikának egyenes folytatása volt, hogy 1942-ben mintegy 58 ezer főt, a szlovákiai zsidók nagyjából kétharmadát, majd az ország német megszállását követően – igaz, ekkor már német vezénylet alatt – további 13 ezer személyt deportáltak a lengyelországi haláltáborokba.³³

Pontosan ez a szélsőséges antiszemitizmus és a szlovákiai zsidóság tragédiája az oka annak, hogy a Hlinka Szlovák Néppártjának második világháború alatti tevékenysége és Jozef Tiso személyisége a mai szlovákiai jobbközép számára vállalhatatlan.³⁴ Ezt a hagyományt egyedül a nacionalista jobboldal (az 1990-ben újjáalakult Szlovák Nemzeti Párt) nem utasítja el, a náluk is radikálisabb szélsőjobboldali mozgalmak számára pedig Jozef Tiso – akit igyekeznek megtisztítani a holokauszt miatt viselt felelősségétől – szimbolikus alak. Az 1995-ben megalakult, tevékenysége miatt azonban később betiltott, ám polgári társulásként tovább működő Szlovák Közösség (Slovenská

pospolitost) hívei a Hlinka Gárda uniformisát utánzó egyenruhát viseltek, társadalmi tevékenységük legfontosabb mozzanatai pedig Jozef Tiso emlékére szervezett akcióik voltak. Hasonló külső jegyek jellemzik a ma is működő Szlovák Néppártot (Slovenská Ľudová Strana), amelynek már a neve is jelzi az egykori Hlinka-féle Szlovák Néppárt hagyományának nyílt vállalását. A 2006-os parlamenti választásokra készült programjuk pedig nem is titkolja, milyen örökséget vallanak magukénak, hiszen abban célkitűzéseiket a következőképpen fogalmazzák meg: a parlamenti demokráciát rendi, korporatív berendezkedéssel helyettesíteni; az egyházak helyzetét megváltoztatni s a katolikus, evangélikus és pravoszláv egyházat a többi fölé emelni; megszabadítani a társadalmat a „sátán programjától”, vagyis a liberalizmustól, a cionizmustól és a szabadkőművesektől; tisztázni Jozef Tiso és a többi szlovák „hős” nevét a liberálisok, szabadkőművesek, szocialisták, csehszlovakisták és cionisták vádjai alól.³⁵

A „KORLÁTOZOTT DEMOKRÁCIA” IDŐSZAKÁNAK (1945–48) HAGYATÉKA

A cseh és szlovák szakirodalom a második világháború végétől a kommunista hatalomátvételig tartó időszakot a „korlátozott demokrácia” szószerezzettel szokta leírni. Magunk azonban a demokrácia kifejezést (még ha jelző előzi is meg) nem tartjuk indokoltnak, a korabeli szlovákiai valóságot sokkal inkább egyfajta „predikátorikus” állapotként értékeljük. Ekkor ugyanis már javában zajlott az a folyamat, amely az 1989-ig tartó kommunista diktatúra időszakához vezetett, hiszen – bár a kommunisták csak 1948 februárjában vették át a hatalmat – Csehszlovákia sorsa valójában már 1943 decemberében eldőlt. Ekkor ugyanis a csehszlovák emigráció vezetője, Edvard Beneš Moszkvába látogatott, ahol egyezményt írt alá Sztálinnal. Az egyezményben – annak fejében, hogy a szovjet főtitkár támogatásáról biztosította a csehszlovák vezetők nemzetállami elképzeléseit, a németek és magyarok kitelepítésének tervét – Beneš elkötelezte magát, hogy a csehszlovák kül- és belpolitikát a szovjet érdekeknek rendeli alá. A háború utáni első csehszlovák kormány programja (az 1945. április 5-én közzétett kassai kormányprogram) már ennek az egyezségnek a jegyében fogalmazódott meg, s jelentősen korlátozta a plurális demokrácia érvényesülését. Amellett ugyanis, hogy a németeket és a magyarokat megfosztották állampolgári jogaiktól, olyan korlátokat állítottak a pártpolitika elé, amelyek a politikai spektrumot mester-

35 A Szlovák Néppárt programpontjait idézi Mikušovič (2006) 27–28.

séges módon a baloldal irányába tolták el. Többek között megtiltották a háború előtti két legnagyobb jobboldali erő, az Agrárpárt és a Hlinka Szlovák Néppártja újjáalakulását. Az új szabályok szerint a politikai életbe csupán a Nemzeti Frontba tömörült pártok és szervezetek kapcsolódhattak be, így a Nemzeti Front kormányának valójában nem volt legális ellenzéke. Az adminisztratív korlátozások kétpólusúvá tették a szlovák politikai életet: a baloldalt a kommunista párt, a jobboldalt pedig a szlovák nemzeti felkelés idején alapított Demokrata Párt képviselte.

Ezért aztán maga a Demokrata Párt is egyfajta gyűjtőpárt lett, nehezen meghatározható ideológiai irányultsággal. Mivel szavazói nagy részét a földművesek tették ki, bizonyos értelemben a volt Agrárpárt egyfajta folytatásának is tekinthetjük. Annál inkább, mivel a pártvezetés kulcspozícióit volt agrárpárti evangélikus politikusok töltötték be, s a párt ideológiai alapja az agrarizmus eszméje volt.

A párt első, még a szlovák nemzeti felkelés ideje alatt kiadott programja ugyan egy demokratikus jogállam programja volt, amely bár elveti a liberális és a szocialista modellt, mégsem nevezhető konzervatívnak. Hiszen a magántulajdonhoz való jogot támogatták ugyan, de egyben azt is kinyilvánították, hogy a nemzet érdekében ezt akár korlátozni is lehet.³⁶

A szlovák társadalom sajátosságai, elsősorban a falusi választóbázis katolicizmusa miatt a kezdetektől igény mutatkozott a kétpárti modell kibővítésére, egy katolikus párt létrehozására. Annál is inkább, mert ennek – mint már jeleztük – a szlovák politikában erős tradíciója volt. A pártalapítási törekvések végül sikerrel jártak: 1946 elején megalakult a Szabadság Párt (Strana Slobody – SS) – eredetileg a Keresztény Republikánus Pártnak tervezték nevezni, ám mivel a Nemzeti Front ezt a megnevezést elutasította, a pártot a fenti, semlegesebb ideológiai töltetű néven hozták létre. A Szabadság Párt programja részben a szlovák politikai katolicizmus hagyományaira épült, ám ahhoz a kontextushoz igazodva, amelyben a korabeli (az 1945 utáni) csehszlovák politika létezett. Programjának középpontjában a nemzeti mozzanat állt, de annak ellenére, hogy a szlovák nacionalizmus hagyományaira épített, határozottan kiállt a közös csehszlovák állam megléte mellett is. Az alapvetően jobboldali programban fontos helyet kaptak a katolikus értékek – különösen a keresztényszocialista gondolatok –, bekerült a magántulajdon szentségének elve is, mindamelllett – a Nemzeti Front követelése miatt – nem ellenezte az államosítást sem. Az új párt azonban – noha létrehozására erős igény mutatkozott – hamar légüres térbe került, mivel a Demokrata Párt

36 Vö. Šutaj (2002).

vezetése, attól tartva, hogy elveszíti választói bázisa nagy részét, az 1946. március 31-én aláírt egyezményrel (amelyet nyilvánosságra hozatalának időpontja miatt áprilisi egyezmények neveztek) egyezsége kötött a párton belüli katolikus szárny képviselőivel. Az áprilisi egyezmény többséget biztosított a katolikusoknak a pártvezetésben, a párton belül tág teret nyitott a politikai katolicizmus előtt, s ideológiájában az addiginál nagyobb hangsúlyt kaptak a keresztényszocialista eszmék is. Nem kis mértékben az egyezésnek volt köszönhető, hogy az 1946. május 4-i parlamenti választásokat Szlovákiában a Demokrata Párt nyerte meg.

Valódi demokráciáról azonban Szlovákiában ekkor már nem lehetett beszélni, így a kommunista ellenőrzés alatt álló belügyminisztérium azonnal hozzákezdett a Demokrata Párt szétveréséhez és diszkreditálásához. A párt több vezetőjét államellenes összeesküvéssel vádolták meg, s belülről is bomlasztani kezdték a pártot.

1948 februárjának utolsó napjaiban a Klement Gottwald vezette Csehszlovákia Kommunista Pártja puccsot hajtott végre, s kezébe vette a hatalmat. A politikai pluralizmust felszámolták, s megkezdődött az egypárti diktatúra korszaka. A Demokrata Pártot feloszlatták, vezetői részben börtönbe kerültek, részben emigrációba kényszerültek.

A Demokrata Párt jobboldali hagyománya Szlovákia további politikai fejlődésére – beleértve az 1989 utáni jobboldali fejlődést is – meglehetősen kevés befolyással bírt. Karizmatikus politikus híján kevés nyomot hagyott a szlovák történelmi emlékezetben, s a mai jobboldal nem is igyekszik kapcsolatot találni örökségével.

A KOMMUNISTA EGYPÁRTRENDSZER IDŐSZAKA (1948–89)

1948 és 1989 között Csehszlovákia a szovjet érdekszféra egypárti diktatúrái közé tartozott, s lényegében érvényesek voltak rá a szocialista tábor országait általában jellemző jegyek. Igaz ez még akkor is, ha Csehszlovákia mint a háború győztese 1968-ig nem került közvetlen szovjet megszállás alá, s ha elméletileg nem volt is egypártrendszer az országban. Az 1948-as kommunista fordulat egyik sajátos következményeként ugyanis a szocialista Csehszlovákiában a Nemzeti Frontnak Csehszlovákia Kommunista Pártja mellett további pártok is részei voltak. A cseh országrészben ilyen volt a Csehszlovák Néppárt és a Csehszlovák Szocialista Párt, Szlovákiában pedig a Szabadság Párt és a Szlovák Megújulás Pártja. Ezek a pártok azonban, bár regisztrált alapszabállyal működtek, nem fejthettek ki valódi politikai tevékenységet, lényegé-

ben csak papíron létező szervezetek voltak, kevés párttaggal. A kommunista párt irányítása és ellenőrzése alatt állva arra szolgáltak, hogy a csehszlovák vezetés a nyugati demokráciák előtt többpártrendszerként mutathassa fel az országot. Azaz – Sartori kategorizálása szerint – olyan nem versengő pártrendszerről volt szó, amelyben a hegemon párt mellett léteztek ugyan másodrendű pártok, de a hegemon párt ideológiai uralmat gyakorolt fölöttük, s a pártok között nem lehetett verseny.³⁷

Ez a rendszer (az adott időszak pillanatnyi jellegzetességeitől függetlenül) lehetetlenné tette az ellenzéki, így a jobboldali gondolat intézményesülését és legális ellenzék működését is. A jobboldali gondolatot hordozó csoportok csak illegális ellenzéki (disszidens) mozgalomként jelenhettek meg, illetve az emigrációban szervezhették meg magukat.

A kommunista fordulat utáni (Cseh)Szlovákia történetében alapvetően három korszak különböztethető meg. Az első a sztálinizmus éveie, amely az itteni sajátos fejlődés miatt jóval tovább tartott, mint Magyarországon vagy Lengyelországban; a második a lényegében csak a hatvanas évek elején megkezdődő desztalinizációtól a prágai tavasz eseményeiig tartott, amelyeknek öt szocialista ország katonai intervenciója vetett véget 1968 augusztusában. A harmadik az 1989-ig tartó „normalizáció” időszaka volt, amely 1969-ben azal kezdődött, hogy Alexander Dubčeket Gustáv Husák váltotta fel a CSKP főtitkári székében. A korszakhatárok egyben a jobboldali gondolat megjelenésének lehetőségeiben is érvényesültek, de fontos különbségeket jelentenek a jobboldali emigráció összetételét és belső erőviszonyait tekintve is.

A SZLOVÁK JOBBOLDAL AZ EMIGRÁCIÓBAN

A második világháború utáni szlovák emigráció alapvetően három nagy kivándorlási korszak eredményeként jött létre. Az első hullámot a tisói totalitárius állam összeomlása és a második világháború befejezése indította el. Ekkor elsősorban a háború alatt kompromittálódott, az önálló szlovák állam eszméje mellett kitartó személyek indultak el nyugat felé. Ők alkották az ún. „ludák” (néppárti) emigrációt.³⁸ A második nagy kivándorlási hullámot az 1948-as

kommunista fordulat hozta el. Az ekkor távozők képezték az antikommunista emigrációt. A harmadik hullám az 1968-as prágai tavasz vereségével, illetve az ország szovjet megszállásával függött össze. Az ekkor emigráltak több-

37 Sartori (2005) 234–235.

38 A néppárti emigráció belső szerkezetéről és vitáiról, valamint a kommunista rendszer ellenük irányuló akcióiról ad összefoglalást Vondrášek–Pešek (2011).

sége azok közül került ki, akik részt vettek a prágai tavasz folyamatában, s a bukás után a normalizációs politika ellenfeleivé váltak.

Az 1945 utáni ludák emigráció kohéziós erejét a csehszlovák államiság elutasítása és az önálló Szlovákia felújításának szándéka jelentette. Tagjai többnyire szorosan kapcsolódtak a háború alatti szlovák rezsimhez, így felelősek voltak annak politikájáért, s a szlovák holokausztért is. Gondolkodásukat a demokratikus elvek elutasítása és a nacionalista szélsőjobboldal eszmevilága határozta meg, így elsősorban a mai szlovák szélsőjobb számára jelentenek – nem túl erős – ideológiai gyökeret.

Közülük – hatását tekintve – főleg két volt neves politikus emelkedik ki. Ferdinand Durčanský, az 1939 márciusában megalakult Szlovák Köztársaság első külügyminisztere, akit a szlovák népbíróság távollétében halálra ítélt, illetve Karol Sidor, aki ugyanebben a kormányban volt belügyminiszter.

Ferdinand Durčanský és az általa 1946-ban létrehozott Szlovák Akcióbizottság teljes mértékben elutasította a háború utáni európai fejlődés irányát. Az önálló Szlovákia újrateremtését egy harmadik világháborútól remélte, amelyben a Nyugat csap össze a bolsevizmussal, s amelyben a szlovákok a szovjetek és velük tartó Prága ellen harcoltak volna. A győzelem után létrejövő önálló Szlovákiában Jozef Tiso és a háborús Szlovákia egykori vezetői játszották volna a vezető szerepet. Céljai eléréséhez Durčanský Szlovákia területén létrehozott illegális fegyveres csoportok terrorista akcióival is számolt.

Durčanský és a köréje gyűlt szélsőséges emigránsok várakozásai azonban nem teljesültek. A háború nem robbant ki, Csehszlovákiában pedig a nácibarát rezsim vezetőit, köztük Jozef Tisót és Vojtech Tukát halálra ítélték és kivégezték. Távollétében Durčanskýt is halálra ítélték, s bár Argentína nem adta ki, a Nyugat számára már nem volt szalonképes, s politikai lehetőségei jelentősen beszűkültek. Igaz, később visszatérhetett Európába, s a kelet-európai emigráció egyik fellegrárában, Münchenben telepedett le, de elszigeteltségéből soha nem tudott igazán kitörni.

A második világháború előtt a Hlinka-féle Szlovák Néppárt radikálisai köze tartozó, de a németekkel összekülönböző – és ezért Tiso által 1939 júniusában a vatikáni nagyköveti posztra űzött – Karol Sidor a ludák emigráció mérsékeltebb táborának vezetőjeként a szlovák nemzet önállóságának elismertetését tartotta a legfontosabbnak. Noha 1939-ig a Hlinka Gárda vezetője volt, s nem álltak tőle távol az antiszemita megnyilatkozások sem, 1945 után radikalizmusát a konzervatív-nacionalista szellemiség váltotta fel. A centralizált Csehszlovákia újraélesztésének ideáját elutasítva Szlovákia jövőjét egy szélesebb közép-európai konföderáció részeseként látta. Ennek érdekében hozta

létre Rómában a Külhoni Szlovák Nemzeti Tanácsot, s tervei között egy kereszténydemokrata orientáltságú emigráns szlovák párt létrehozása is szerepelt – ez azonban végül nem valósult meg.

Ám az 1953-ban Montrealban elhunyt Sidorról éppúgy elmondható, mint a néppárti emigráció egészéről is, hogy a háború utáni szlovákiai valósággal kevés kapcsolatuk volt, az itthoni eseményekre pedig semmilyen hatást nem tettek.

Csehszlovákia 1948 tavaszáig látszólag szabad ország volt, valójában már ekkor is szovjet befolyás alatt állt, s folyamatosan zajlott a demokratikus intézményrendszer leépítése. A kommunisták által irányított belügy már 1947-ben erőteljes lépéseket tett a polgári pártok szétzúzására, vezetőik kriminalizálására. A kommunista fordulatot elutasítók elvándorlása így már ekkor megkezdődött, s nagyjából 1950 elején zárult le. Nincs egységes történelmi álláspont arra nézve, hogy ezalatt mennyien hagyták el Csehszlovákiát, Igor Lukeš kutatásai szerint azonban 35 parlamenti képviselő, 12 nagykövet és miniszter, mintegy száz diplomata, 18 tábornok és több száz közéleti személyiség volt közöttük (igaz, a többség cseh volt, nem szlovák).³⁹ Ők alkották a demokratikus emigráció gerincét.

A szlovák demokratikus emigráció vezéralakja a Demokrata Párt egykori elnöke, Jozef Lettrich volt. Az Amerikai Egyesült Államokban letelepedő Lettrich az emigrációba kényszerülő cseh és szlovák politikai pártok képviselőiből 1949-ben létrejött Szabad Csehszlovákia Bizottságának egyik alapítója volt. A sok frakcióra szakadozó, jelentős belső ellentmondásoktól terhelt emigrációs szervezet tevékenysége azonban jórészt a Csehszlovákiával kapcsolatos különböző állásfoglalások deklarációjában merült ki. Ráadásul a szlovák tagok másként látták a cseh–szlovák viszony rendezésének módját, s ezért jó részük – köztük Lettrich, illetve Martin Kvetko – kivált, és 1963 végén Szlovák Demokratikus Emigránsok Állandó Konferenciája néven új szervezetet alapított.⁴⁰ Mint a névvel is jelezték, elsősorban a néppárti emigrációtól akarták magukat megkülönböztetni, hiszen a tisói szlovák állammal minden közösséget elutasítottak. A cseh emigránsoktól eltérően – akiknek a nagy része az 1938 előtti centralista Csehszlovákia modelljéhez szeretett volna visszatérni – az önálló szlovák nemzet eszméjének hívei voltak ugyan, de – épp az 1939–45 közötti események miatt – az önálló szlovák állam helyett a föderáció gondolatát támogatták.

Politikai eszmeiségük azonban nem volt egységes. Összekötötte őket Csehszlovákia szocialista berendezkedésének elutasítása, de szervezetükben a heves antikommunistáktól a tradicio-

39 Lukeš (2004).

40 Ličko (1999) 56–57.

nális szociáldemokratákig sokféle gondolat hívei megfértek. Leginkább a szlovák nemzeti eszme és a nacionalizmus kapcsolta össze őket, amely 1989 után is jelentett valamiféle tradíciót a szlovák politika számára. Hatásuk saját körükben meglehetősen korlátozott volt, noha a Szabad Európa Rádió (SZER) műsorainak köszönhetően üzeneteik azért eljutottak Szlovákiába.⁴¹

JOBBDALI ELLENZÉK SZLOVÁKIÁBAN 1948 ÉS 1968 KÖZÖTT

A csehszlovákiai egypárti diktatúra történetében mindenképpen az 1968-as események jelentik a legélesebb határvonalat, hiszen az „emberarcú szocializmus” amúgy megvalósíthatatlan kísérlete nem csupán a rendszer karaktere, de a rendszerrel szemben felsorakozó ellenzéki magatartás szempontjából is törést jelent. Sőt mi több, a témával foglalkozó történetírás szempontjából is, hiszen míg az 1968 utáni disszidens mozgalmak⁴² viszonylag jól feltártak, s máig a tudományos érdeklődés központjában állnak, az ötvenes és hatvanas évek ellenzéki magatartása kevés figyelmet kapott.

Az ellenzéki – és ezen belül a jobboldali – politikai tevékenységnek, illetve a jobboldali politikai nézetek terjesztésének kevés tere volt a sztálinizmus Csehszlovákiájában. A szomszédos országokhoz képest erős gazdaságának, a mély történelmi gyökerekkel rendelkező baloldali tradícióknak, a szovjetellenesség és a vallásosság alacsonyabb fokának köszönhetően a csehszlovák szocializmus a térség egyik legstabilabb diktatúrája volt (különösen igaz ez a cseh országrészekre). Mindezek közrejátszottak abban, hogy Csehszlovákia – és benne Szlovákia – minden komolyabb megrázkódtatás nélkül élte át az 1956-os évet, s hogy a desztalinizáció folyamatának kezdetére itt a hatvanas évek elejéig kellett várni.⁴³

41 A SZER Csehszlovákiával kapcsolatos tevékenységéről magyar nyelven lásd Vajda (2011).

42 A cseh és a szlovák szakirodalom előszeretettel használja az ellenzéki mozgalmakra a disszidens kifejezést, ám fogalmi körét meglehetősen eltérően értelmezi. A közép-kelet-európai ellenzéki aktivisták 1998-as varsói találkozóján olyan meghatározást fogadtak el, miszerint azokat sorolják ide, akik aktívan felléptek a kommunista rezsimmel szemben, az emberi jogok és a demokratikus értékrend védelmében, amiért a hatalom megtorló intézkedései fenyegették őket. Vö. Marušiak (2000) 55. Ezzel a meghatározással szemben a szakirodalom egy része viszont csupán a hetvenes és nyolcvanas évek exkommunista, illetve liberális ihletésű értelmiségiek rendszerellenes tevékenységére használja a kifejezést. Vö. Kusý (1996).

43 Annak okairól, hogy Csehszlovákiában Lengyelországhoz vagy Magyarországhoz

hoz képest miért nem történtek forradalmi események 1956-ban, s ez milyen összefüggésben van a csehszlovák társadalom és a párt állapotával, hasznos olvasmány Blaive (2001); magyar nyelven 1956 szlovákiai eseményeiről lásd Simon (2006).

44 A Fehér Légioról és kulcsfigurája, Jozef Vicen tevékenységéről lásd Varinský (2003).

45 A korabeli egyházpolitikát illetően lásd Letz (2008).

46 A mozgalom szerepéről többek között lásd a szlovák kereszténydemokrácia vezető személyiségeinek írásait: Mikloško (2009); Čarnogurský (2005).

tották. Jó példája ennek az amerikaiak által pénzelt Fehér Légio (Biela legia) nevű antikommunista szervezkedés, amely amellest, hogy illegális rádióadót működtetett Ausztria területén, az országot elhagyni készülőket átmenekítését is segítette.⁴⁴

Az egypárti diktatúra hivatalos struktúráiban a jobboldali gondolat egyedül az egyház keretei között kaphatott teret, bár az 1948 utáni hivatalos állami egyházpolitika minden eszközt bevetett ellenre. Az egyházakat politikai és gazdasági ellenőrzés alá vonták, felszámolták a szerzetesrendeket, betiltották a görögkeleti egyház működését, a haladó papok mozgalmának megszervezésével pedig a papságot is meg akarták (és részben meg is tudták) osztani. Nem kerülték el az egyházakat a koncepciós perek sem, a katolikus egyházszervezetet a püspök- és papszentelések leállításával is megpróbálták ellehetetleníteni.⁴⁵

A keresztény értékrend alapján álló ellenzéki gondolkodást elsőként a horvát származású Tomislav Poglajen-Kolakovič jezsuita pap nevéhez fűződő, a Rodina (Család) nevet viselő mozgalom képviselte.⁴⁶ Poglajen-Kolakovič a Gestapo elől menekülve még 1943-ban hagyta el Horvátországot s került Szlovákiába, ahol többé-kevésbé szabadon tevékenykedhetett. Már a szlovák állam idején is tanítványokat gyűjtött maga köré, akiket arra készített fel, hogy a fasizmus bukását követően a kommunista eszmék ellen harcoljanak. 1948 után, a kommunista diktatúra körülményei között is folytatta tevékenységét.

Ebben a rendszerben a jobboldali gondolat kifejtésének és érvényesítésének csak minimális tere maradt, hiszen a diktatúra minden ellenzéki tevékenységre azonnal lecsapott, s szereplőit munkatáborokba, katonai büntetőszázadokba, börtönökbe küldte. Azt se felejtsük el, hogy a termőföld szinte teljesen végigvitt kollektivizálása, az ipar államosítása (beleértve a kisipart is) a jobboldali gondolat és a független gondolkodás társadalmi bázisát számolta fel.

A rendszerrel szembeni antikommunista ellenállás meglehetősen sikertelen tevékenység volt, és többnyire a külföldi hírszerző szolgálatok irányították.

Tanítványai közé tartozott többek között Pavol Gojdič görög katolikus püspök, aki 1960-ban börtönben hunyt el, de jórészt a mozgalom követői közül kerültek ki a hetvenes években Szlovákiában létrejött földalatti egyház tagjai is.

A rendszert kiszolgáló papok mozgalmára, illetve az egyházi felszentelések állami akadályozására az egyház ellenállásának sajátos – és a szomszédos országokhoz képest is egyedülálló – válasza a titkos, földalatti egyház kiépülése volt.⁴⁷ Ebben a folyamatban a jezsuita papoknak, illetve Ján Korecnek⁴⁸ volt kiemelkedő szerepe, akit 1951-ben épp egy ilyen jezsuita pap szentelt titokban püspökké, hogy aztán ő legyen az, aki a földalatti egyházszervezet vezetőjeként titkos papi szentelések egész sorát végzi. A földalatti egyház ugyan elsősorban pasztorális tevékenységet fejtett ki, s ennél fogva az egyházi élet fenntartását szolgálta, de olyan képzések, „földalatti egyetemek” működtetését, lelkipraktikumok szervezését is magára vállalta, amelyek a keresztyén – és közvetetten a jobboldali – gondolkodás továbbélésében fontos szerepet tölthettek be. Társadalmi súlyát azonban hiba lenne túlértékelni, hiszen hatása csak viszonylag szűk körben érvényesült.

Az 1968-as csehszlovákiai események (a magyar és lengyel 1956-tal együtt) a szovjet blokkon belüli legfontosabb diktatúraellenes megmozdulások közé tartoztak. Fontos azonban hangsúlyozni, hogy a prágai tavasz célja nem a plurális demokrácia megteremtése volt, hanem csupán az államszocializmus belső reformja. A jobboldali politikát is legalizáló többpártrendszer felújítását az Alexander Dubček vezette reformszocialisták határozottan elutasították. Hogy a jobboldali eszmék mégis előkerültek, az a rendszeren kívülről jövő impulzusok eredménye volt.

Csehszlovákiában 1960-ban új alkotmányt fogadtak el, amely hivatalosan is szocialista államként határozta meg az országot. Ekkor azonban már egyre inkább érzékelhető volt, hogy az életszínvonal csökkenése és a lakosság ezzel párhuzamosan növekedő elégedetlensége lehetetlenné teszi az addigi sztálini politika folytatását. Az 1962-től meginduló desztalinizáció hatására, amelynek részeként sor került a koncepciós perek áldozatainak rehabilitálá-

47 A szlovákiai földalatti egyház tevékenységét (néhány interjúval is) jól dokumentálja Murín (2008).

48 Ján Korec (1924–) katolikus pap. 1939-ben lépett be a jezsuita rendbe, amelynek 1950-es feloszlata után szerzetestársaihoz hasonlóan internálták. Még ugyan ebben az évben titokban pappá szentelték, egy évvel később pedig a földalatti egyház püspökévé. 1960-ban 12 év fegyházra ítélték, s csupán az 1968-as prágai tavasz idején került szabaddá. Ezt követően nyugdíjazásáig kétkezi munkásként dolgozott. A rendszerváltás után nyitrai püspökké nevezték ki, tisztjét 2005-ig töltötte be.

sára is, bizonyos demokratikus és piaci elemeket is beemelték a nemzetgazdaság működtetésébe, ezek pedig óhatatlanul magukkal hozták a társadalom és a politikai élet demokratizálásának igényét. A reformfolyamat elindulása több mozzanatra vezethető vissza, de ezek jórészt a CSKP berkeiből jövő impulzusok voltak, s nem a rendszer leváltását szorgalmazták. Ennél tovább a CSKP 1968-ban elfogadott reformprogramja sem ment. Igaz, a szabad sajtónak köszönhetően a társadalomban gyorsan megjelentek a szocializmus keretein túlmutató kezdeményezések, kibontakozásukat azonban a szovjet tömb hadseregeinek inváziója idejekorán megakadályozta. Komoly formában azonban nem bukkant fel a jobboldali restauráció igénye, s az sem mellékes, hogy a prágai tavasz reformkommunista vezetőit, köztük Alexander Dubčeket a korabeli csehszlovákiai társadalom több mint 90 százaléka támogatta.

JOBBOLDALI POLITIKAI MOZGÁSOK A NORMALIZÁCIÓ IDEJÉN

Az 1968. augusztus 21-i katonai beavatkozás nem hozott politikai sikert. A szovjetek ugyanis a csehszlovák vezetésén belül nem találtak olyan – Kádárékhöz hasonló – kollaboránsokat, akik nyíltan a megszállók oldalára álltak volna. Így – bár az ország sorsa már eldőlt – a dubčeki reformszocialisták egy ideig még a hatalomban maradtak. A visszarendeződés és a 68-asok felelősségre vonása csupán 1969 áprilisától kezdődött, azután, hogy CSKP április 17-i ülésén leváltották Dubčeket, és utódjául Gustáv Husákot választották első titkárrá. A normalizációnak nevezett folyamat megindulását újabb emigrációs hullám követte, ekkor azonban nem jobboldaliak, hanem főként a reformszocializmus hívei hagyták el az országot.

A megszállás elleni kezdeti tiltakozást a csehszlovák társadalomban fokozatosan a belenyugvás váltotta fel, s az állampolgárok nagy része egyfajta politikai passzivitásba vonult, a magánélet sáncai mögé húzódott vissza, miközben meglehetősen nagy volt azok száma is, akik a jobb érvényesülés érdekében beléptek a CSKP-ba. Ilyen körülmények között a politikai disszidensmozgalmak a közélet meglehetősen elszigetelt részét alkották, s nem nagyon számíthattak a közvélemény támogatására.

A kommunista hatalommal szembeforduló kezdeményezések korabeli történetét alapvetően négy korszakra oszthatjuk fel.⁴⁹ Az első 1969-től 1972-ig tartott, amikor az új, normalizációs pártelit kiépítette a maga hatalmi struktúráját, s amikor az anarchistának

49 A csehországi és a szlovákiai megközelítés olykor eltérő korszakolást eredményez. Vö. Blažek (2005); Marušiak (2000) 68.

és egy kapitalista ellenforradalmi fordulat előkészítőinek minősített 68-asok elleni megtorlások zöme is lezajlott.⁵⁰ Ebben az időszakban szinte kizárólag baloldali, a 68-as eszményekhez ragaszkodó, a reformszocializmus visszatérését követelő mozgalmak jelentkeztek, ezeket azonban gyorsan felszámolta a hatalom. A második korszakban, 1972-től 1979-ig a rendszer konszolidációjával párhuzamosan megjelent az a jogvédő ellenzék, amely a Charta 77-ben találta meg szervezeti formáját. Az 1979-től 1987-ig tartó harmadik időszakban az addigi jogvédő polgári ellenzék egyre inkább politikai ellenzékké alakult át, igaz, társadalmi elszigeteltsége továbbra is megmaradt. Az utolsó korszakot, az 1987-től a bársonyos forradalomig tartó két évet az ellenzéki tevékenység társadalmi bázisának rohamos kibővülése és a disszidensmozgalmak differenciálódása jellemzi.

Ahogy az 1968-as események, a normalizáció is másképp folyt le a cseh országrészben és másképp Szlovákiában, amelyet kevésbé érintettek a megtorló intézkedések, és mivel a korszak gazdaságpolitikájában fontos szerep jutott Szlovákia felzárkóztatásának, a szlovák társadalom kevésbé volt kritikus Husákék politikájával szemben.

Szlovákiában épp ezért a rendszerellenes magatartás is ritkább volt, mint a cseh országrészben, amit jól jelez az a tény is, hogy a Charta 77 eredeti aláírói között alig volt szlovák. Fontos az is, hogy a korszak ellenzékiként nyilvántartott kezdeményezései – beleértve a Chartaét is – meglehetősen elitista szervezkedések voltak, a hangsúlyt a konkrét politikai célok helyett a jogvédelemre helyezték. Más csoportok elsősorban a környezetvédelem terén aktivizálódtak, megint mások az alternatív kultúra terepén – de konkrét politikai programja egyiknek sem volt.

A normalizáció időszakának szlovákiai disszidensmozgalmai közül az első a „polgári ellenzék” volt, amelynek tagjai jórészt a reformszocializmus hívei és a liberális értelmiség közül kerültek ki. Közéjük tartoztak a Charta 77 fontosabb szlovákiai aláírói, Miroslav Kusý, Dominik Tatarka, Hana Ponická is. Kimondottan jobboldali politikai programjuk azonban nem volt, tevékenységük szintén az emberi jogok védelmére korlátozódott. A Husák-rendszert is elsősorban a szocializmus eredeti ideáljai szemszögéből bírálták,⁵¹ nem pedig a többpárti, plurális demokráciákkal összevetve. Hagyományuk ma elsősorban a liberalizmus felé orientálódó szlovák politikai erők programjában mutatható ki.

50 Megtorláson nem az 1956 utáni magyarországi intézkedéseket kell érteni. Cseh-szlovákiában leginkább a munkahelyről való elbocsátás és a pártból való kizárás fordult elő, ritkábban börtönbüntetés.

51 Marušiák (2000) 64.

Hasonlóan nem voltak politizáló kezdeményezések a szlovákiai magyar kisebbséghez köthető mozgalmak sem, jórészt a kormányzat magyar iskolák ellen indított támadásának kivédésére jöttek létre. Ilyen volt a Szlovákiai Magyar Kisebbség Jogvédő Bizottsága, amelyet Duray Miklós, Á. Nagy László és Püspöki Nagy Péter szervezett meg.⁵²

Ha szűkebb értelemben vett jobboldali gondolatokat keresünk a normalizáció éveiben, azokat ismételten csak a földalatti egyház mozgalmában és a hozzájuk kapcsolódó katolikus értelmiségiek elképzeléseiben találjuk meg. A titkos egyházba ebben az időben a legálisan működő szerzetesi közösségek éppúgy beletartoztak, mint a titokban felszentelt papok és azok a laikus közösségek, amelyek nyíltan nem fejthettek ki vallásos tevékenységet, de a hivatalos egyház papjai is, akik illegális előadásokon vagy szamizdat lapok terjesztésében vettek részt. A szlovákiai földalatti egyház tevékenységének kiszélesedése szempontjából nagy jelentőségű, hogy 1978-ban Karol Wojtyła foglalta el Szent Péter trónját, hiszen a titkos egyház szerzeteseinek többsége, illetve az egyházi irodalom épp Lengyelország felől érkezett az országba.

A földalatti egyház legfontosabb rendezvénye az 1988. március 25-én Pozsonyban megrendezett ún. „gyertyás tüntetés” volt. Ezen a napon ugyanis a hatóságok tiltása és megtorló intézkedései ellenére több mint tízezer hívő gyűlt össze a szlovák fővárosban, akik gyertyagyújtással demonstráltak a vallásszabadságért és új püspökök kinevezéséért. Bár a hatalom rendkívül brutálisan oszlatta fel a demonstrációt, az, hogy egyáltalán létrejött, a keresztény értékek győzelmét jelentette a hatalom fölött.

52 A jogvédő bizottság tevékenységével kapcsolatban lásd Duray (1989).

53 Marušiak (2000) 62.

54 Ján Čarnogurský (1944–) jogász, politikus. Már fiatal jogászként a hatalom által üldözött egyházi aktivisták ügyvédjeként szerzet hírnevet. 1981-ből kizárták az ügyvédi kamarából, és a rendszerváltásig kétkezi munkából élt. 1989 nyarán letartóztatták, s csupán a bársonyos forradalom napjaiban engedték szabadon. Szabadulása után pár nappal a központi kormány miniszterelnök-helyettesévé nevezték ki. 1990 és 2000 között a Kereszténydemokrata Mozgalom elnöke-

Politikai szempontból fontosabbak voltak azok a keresztény elkötelezettségű aktivisták, akik a szlovákiai szamizdat folyóiratokat szerkesztették. Az ebbe a körbe tartozó *Hlas Slovenska* (Szlovákia Hangja), illetve a *Historický zápisník* (Történelmi Jegyzetek) számos olyan írást jelentetett meg, amelyek nemzeti és keresztény szemlélettel interpretálták Szlovákia múltját.⁵³ Szerzőik között az 1989 utáni szlovák politikai katolicizmus vezéralakjai közé tartozó értelmiségiek is voltak – mint például Ján Čarnogurský.⁵⁴

A földalatti egyházzal is kapcsolatot ápoló keresztény értelmiség adta ki az első, már nyíltan politizáló szamizdat

ként számos állami tisztséget töltött be, Szlovákia miniszterelnöke is volt.

folyóiratot is, a közvetlenül a rendszerváltás előtt, 1988-ban induló *Bratislavské listy* (Pozsonyi Lapok), amelynek írásai deklaráltan a kereszténydemokrata értékrendet tükrözték. A Ján Čarnogurský, Ján Langoš és František Mikloško nevével fémjelzett szamizdat nyíltan támadta a kommunista rendszert, a nyugati típusú többpártrendszer és a kereszténydemokrata értékek mellett foglalt állást. Jelentőségét mutatja, hogy a lap szerkesztői a rendszerváltás után a Kereszténydemokrata Mozgalom alapítói és a szlovák jobboldali politika meghatározó személyiségei lettek.

ÖSSZEGRZÉS

Megállapítható, hogy a rendszerváltás utáni szlovák politikában a jobboldali hagyományok szerepe csak kevésé mutatható ki. Ennek okai között leginkább azt lehet említeni, hogy az 1989-es bársonyos forradalom és az ezt követő rendszerváltás felkészületlenül érte a szlovák társadalmat, mégpedig olyan évtizedek után, amikor a jobboldali értékek – talán a földalatti egyházzal kapcsolódó kezdeményezéseken kívül – szinte teljesen eltűntek belőle. Másrészt az 1989-es rendszerváltó erők abból a cseh és kisebb mértékben szlovák diszsidensmozgalomból nőttek ki, amelynek gyökerei leginkább az 1968-as prágai tavasz emberarcú szocializmusának ideájához nyúltak vissza, vagyis messze voltak a jobboldali eszméktől. Ebből a szempontból egyedül az a keresztény értelmiség jelentett kivételt, amely a földalatti egyház mozgalmához kapcsolódva, de annak apolitikusságát meghaladva már a rendszerváltás előtti években nyíltan politikai programot hirdetett.

A másik fontos okot a tényleges és újrashasznosítható tradíciók hiánya jelentette, ami részben a szlovák társadalom megkésett fejlődésével függött össze. Erős hagyományai lényegében csak a nacionalizmusnak voltak, hiszen a szlovák társadalom modern kori történelmének nagy részében mindig valamely másik nemzettel – a magyarokkal, illetve a csehekkel – szemben fogalmazta meg magát. Így – annak ellenére, hogy a hagyományos értelemben vett nacionalizmus eleinte a liberalizmus szövetségese volt – a nemzetállam ideájának szempontjából a modern szlovák konzervativizmus is méríteni tudott belőle.

Hiányoztak viszont a konzervatív politika további felhasználható tradíciói, hiszen a liberális-konzervatív értékek hívei Milan Hodžán kívül más életművet nem tudtak példaként maguk elé állítani. Az ő befogadását azonban némi-

leg nehezítette – és ma is nehezíti –, hogy Hodža egy csehszlovákista párt, az Agrárpárt egyik vezetője volt, s nem támogatta az önálló szlovák állam eszméjét, ezt pedig a mai szlovák társadalom továbbra is nehezen dolgozza fel. Másik lehetőségként az Andrej Hlinka képviselte keresztény-konzervatív tradíció kínálkozík, ám ha Hlinka – korábbi halála miatt – nem is, az általa vezetett párt a második világháború idején folytatott tevékenységével mindenképpen kiírta magát a szalonképes múltból.

Mindezek következtében a mai szlovák jobboldal jórészt vállalható történelmi tradíciók nélküli, a szlovák történelembe szervesen nehezen beilleszthető képződmény, a tradíciót leginkább a bársonyos forradalomban játszott szerep jelenti számára.

HIVATKOZÁSOK

Benko (2006)

BENKO, JURAJ: Socialistická ideológia v konfrontácii s religióznym slovenským prostredím v prvej štvrtine 20. storočia. (Politizácia kresťanskej tradície a sakralizácia socialistickej vízie). In Šuchová, Xenia (ed.): *Ludáci a komunisti: súperci? spojenci? protivníci?* Prešov, Univerzum, 9–23.

Blaive (2001)

BLAIVE, MURIEL: *Promarněná příležitost. Československo a rok 1956*. Praha, Prostor.

Blažek (2005)

BLAŽEK, PETR: Typologie opozice a odporu proti komunistickému režimu. Přehled koncepcí a limity bádání. In uő: *Opozice a odpor proti komunistickému režimu v Československu 1968–1989*. Praha, Ústav českých dejín FFUK, 10–24.

Cambel (2011)

CAMBEL, SAMUEL: *Štátnik a národobospodár Milan Hodža 1878–1944*. Bratislava, Veda.

Čarnogurský (2005)

ČARNOGURSKÝ, JÁN: Odpor proti komunizmu. *Impulz Revue*, 2. <http://www.impulzrevue.sk/article.php?26> Letöltve: 2012. január 13.

Duray (1989)

DURAY MIKLÓS: *Kettős elnyomásban. Dokumentumok a csehszlovákiai magyarság helyzetéről és jogvédelméről 1978–1989*. New York, Püski.

Gyárfásová–Krivý (2001)

GYÁRFÁSOVÁ, OLGA–KRIVÝ, VLADIMÍR et al.: *Krajina v pohybe. Správa o politických názoroch ľudí na Slovensku*. Bratislava, IVO.

Hamberger (2012)

HAMBERGER JUDIT: Politikai konzervativizmus 1989 után a visegrádi országokban. Szlovák, cseh és lengyel körkép. *Limes*, 3. 31–64.

Hanák (2007)

HANÁK, DAVID: *České konzervativní myšlení (1789–1989)*. Brno, Studio Arx.

Kamenec (2007)

KAMENEC, IVAN: *On the Trail of Tragedy. The Holocaust in Slovakia*. Bratislava, H & H.

Kopeček (2006)

KOPEČEK, LUBOMÍR: *Demokracie, diktatury a politický stranictví na Slovensku*. Brno, CKD.

Kusý (1996)

KUSÝ, MIROSLAV: Ľudské práva a slobody v období rokov 1968–1989. In Koganová, Viera: *Demokracia a ochrana ľudských práv. Teória, prax, medzinárodná úprava*. Bratislava, Ekonomická univerzita, 202–220.

Letz (2008)

LETZ, ROBERT: Állami egyházpolitika Szlovákiában 1948 és 1989 között. In Balogh Margit (szerk.): *Felekezeti, egyházpolitika, identitás – Konfesszió, cirkvévna politika, identita*. Budapest, Kossuth, 113–130.

Letz–Mulík–Bartlová (2006)

LETZ, ROBERT–MULÍK, PETER–BARTLOVÁ, ALENA (eds.): *Slovenská ľudová strana v dejinách 1905–1945*. Martin, Matica Slovenská.

Ličko (1999)

LIČKO, JOHN MIROSLAV: *Ako chutí cudzina. Slovenská demokracia v exile 1948–1989*. Bratislava, Kalligram.

Lipscher (1980)

LIPSCHER, LADISLAV: *Die Juden im Slowakischen Staat. 1939–1945*. München/Wien, Oldenbourg.

Lipták (2000)

LIPTÁK, ĽUBOMÍR: *Slovensko v 20. storočí*. Bratislava, Kalligram.

Lukeš (2004)

LUKEŠ, IGOR: Československý politický exil za studené války: prvý rok. *Střední Evropa*. <http://stredni.evropa.sweb.cz/editor/clanek119.pdf>

Marušiak (2000)

MARUŠIAK, JURAJ: Nezávislé iniciatívy na Slovensku v rokoch normalizácie.

- In Pešek, Jan–Szomolányi, Soňa (eds.): *November 1989 na Slovensku. Súvislosti, predpoklady a dôsledky*. Bratislava, Nadácia Milana Šimečku, 54–75.
- Mikloško (2009)
MIKLOŠKO, FRANTIŠEK: Tri dvadsaťročia cirkvi na Slovensku (1948–2009). *Impulz Revue*, 3. <http://www.impulzrevue.sk/article.php?460> Letöltve: 2012. január 13.
- Mikušovič (2006)
MIKUŠOVIČ, DUŠAN: *Mimoparlamentná krajná pravica na Slovensku. Bakalárska práca*. Brno, Masarykova univerzita v Brne. http://is.muni.cz/th/134546/fss_b/bakalarka.pdf Letöltve: 2013. február 28.
- Murín (2008)
MURÍN, JOZEF: Skrytá cirkev na Slovensku. *Getsemany*, Nyár. <http://www.getsemany.cz/node/1310> Letöltve: 2012. január 13.
- Nižňanský (2001–2004)
NIŽŇANSKÝ, EDUARD (ed.): *Holokaust na Slovensku. Dokumenty 1–5*. Bratislava, ŽNO Bratislava.
- Pekník (2007)
PEKNÍK, MIROSLAV (ed.): *Milan Hodža Statesman and Politician*. Bratislava, Veda.
- Roguľová (2010)
ROGUĽOVÁ, JAROSLAVA: Slovenská národná strana a fašizmus v medzivojnovom období. *Forum Historiae*, 1. 1–22.
- Romsics (2009)
ROMSICS IGNÁC: Bevezetés. Az európai és magyar jobboldal alaptípusai. In uő (szerk.): *A magyar jobboldali hagyomány 1900–1948*. Budapest, Osiris, 7–33.
- Sartori (1976)
SARTORI, GIOVANNI: *Party Systems*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Sartori (2005)
SARTORI, GIOVANNI: *Strany a stranické systémy. Schéma pro analýzu*. Brno, CDK.
- Simon (2006)
SIMON ATTILA: Az 1956-os forradalom viszhangja Szlovákiában, különös tekintettel Dél-Szlovákiára. *Limes*, 3. 61–70.

Simon (2008)

SIMON ATTILA: *Telepesek és telepesfalvak Dél-Szlovákiában a két világháború között*. Somorja, Fórum Kisebbségkutató Intézet.

Simon (2009)

SIMON ATTILA: A nemzetállam-építés eszközei az első Csehszlovák Köztársaságban. *Közép-Európai Közlemények*, 2–3. 107–113.

Šutaj (2002)

ŠUTAJ, ŠTEFAN: Slovenské občianske politické strany (Úvodná štúdia). In uő: *Slovenské občianske politické strany v dokumentoch (1945–1948)*. Košice, Spoločenskovedný ústav SAV, CD-ROM.

Szarka (1995)

SZARKA LÁSZLÓ: *Szlovák nemzeti fejlődés – magyar nemzetiségi politika 1867–1918*. Pozsony, Kalligram.

Szomolányi (2002)

SZOMOLÁNYI, SOŇA: *Španielsko a Slovensko. Dve cesty k demokracii*. Bratislava, Stimul.

Vajda (2011)

VAJDA BARNABÁS: *Egy szabad hang Kelet-Európában – A Szabad Európa Rádió tevékenységéről a hidegháború alatt*. Dunaszerdahely, Nap.

Varinský (2003)

VARINSKÝ, VLADIMÍR: *Jozef Vïcen a Biela legia*. Banská Bystrica, Univerzita Mateja Bela.

Vondrášek–Pešek (2011)

VONDRÁŠEK, VÁCLAV–PEŠEK, JAN: *Slovenský poválečný exil a jeho aktivity 1945–1970. Mýty a realita*. Bratislava, Veda.

HORVÁTH ANDOR

A ROMÁN JOBBOLDAL

Politikai-eszmetörténeti vázlat

Jelen tanulmány elsőként az alkotmányos monarchia kezdeti fázisában (1866–1918) létrejött politikai pártok viszonyában azonosítja a jobboldali eszmeekör forrását, majd azt mutatja be, hogyan épült tovább olyan rendszerré, amely a továbbiakban szélsőjobboldali mozgalmak elindítója lett. Az antiszemitizmus történeti áttekintését a két világháború közötti nemzeti ideológiák és az államépítés összefüggéseit tárgyaló fejezet követi, majd a tanulmányt az elmúlt évtizedekre vonatkozó rövid kitekintés zárja.

EGY IDEOLÓGIA SZÜLETÉSE

Románia politikai életében az első világháború végéig két párt játszott vezető szerepet: az 1875-ben megalakult Liberális Párt és az 1880-ban létrehozott Konzervatív Párt. Előbbi története a második világháború utáni rendszerváltásig tartott, az utóbbié viszont már 1920-ban befejeződött. Identitásukat tekintve a konzervatívok inkább a nagybirtokos bojárság érdekeit képviselték, míg a liberálisok a gyorsan emelkedő polgári osztály céljait jelenítették meg. Eredetüket és szerepüket Ștefan Zeletin, a két világháború közötti korszak legeredetibb szociológusa így foglalta össze: „Természetes módon az első forradalmi hatás uralkodó osztályunkat érte. A viszály már jó ideje felütötte a fejét a román bojárság körében, a forradalmi korszak azonban most [1829, a drinápolyi béke után] két kibékíthetetlen táborra szakította. A számbelileg nagyobb, úgynevezett kisbojárság határozottan felkarolta az új gazdálkodás érdekeit, valamint azon liberális elveket, amelyekben azok visszhangra leltek. A nagybojárok szűkebb csoportja viszont híven kitartott régebbi rendszerünk mellett. Az első táborból jött létre a nemzeti liberális párt, a román kapitalis-

ta polgárság megalkotója; a második táborból nőtt ki a konzervatív párt, az agrárgazdálkodás régi érdekeinek szerve.”¹

Az egymást váltó kormányok több mint ötven éven át e két párt vezető garitúrájából kerültek ki. Eleinte (1866–71) sűrűbben cserélődtek, majd négyéves konzervatív kormányzást (1871–75) hosszabb liberális periódus követett (1876–88), utána nagyjából szabályosan váltogatták egymást.

Első ízben 1888-ban került be a román parlamentbe két szocialista képviselő, a Romániai Munkások Szociáldemokrata Pártja azonban már alapítása évében, 1893-ban árulás áldozata lett – vezetőinek egy része átállt a liberálisokhoz –, és csak 1910-ben sikerült sorait újra rendeznie. A szocialista mozgalom – bár számottevő teoretikusa is volt: Constantin Dobrogeanu-Gherea – az első világháború előtt nem játszott jelentős szerepet.

Ezekre az évtizedekre esnek a modern román állam megteremtésének fontos dátumai: 1859 – a két dunai fejedelemség egyesülése, 1866 – a királyság intézményének bevezetése, 1877–78 – az ország függetlenségének kivívása (1881, a berlini kongresszus óta Románia az ország hivatalos neve), 1918–20 – Nagy-Románia létrejötte.

A két dunai fejedelemség forradalmárai 1848-ban republikánusok voltak, és a polgári fejlődés céljaiért szálltak síkra, akárcsak harcostársaik Európa többi fővárosában. A rövid forradalmi epizód lejártával a román politikai elit két történelmi feladattal nézett szembe: az egyik a fejedelemségek egyesítése volt (s még csak távolabbi célként ugyan, de már számolva vele: Erdély megszerzése), a másik pedig a Török Birodalomtól való függés felszámolása. Az egyesítés sikere (1859) és a választott fejedelem, Alexandru Ioan Cuza uralkodása (1859–66) megérlelte a gondolatot, hogy a két feladat sikeres teljesítése és az államrend szilárdsága érdekében külföldi uralkodóház tagját kell felkérni: legyen az ország fejedelme. Így került 1866-ban az ország élére a Hohenzollern-Sigmaringen-házból származó Károly herceg (1881-től I. Károly néven Románia királya). A két ország élén századok óta fejedelmek álltak – írja, már az 1989 után a királyság iránt újjáéledő rokonszenv jegyében Andrei Pippidi történész –, más szóval nem maga az intézmény volt új, hanem – a választott fejedelmek korábbi kísérleteit (1834, 1848, 1859) követően – annak a kor politikai igényeihez igazodó elgondolása: „Az igazi változást nem az uralkodó külföldi származása jelentette, hanem az állam hatalmi ágainak különválasztása, a Nyugat-Európában végrehajtott alkotmányos módosulásokhoz való alkalmazkodás értelmében.” Az örökletes alkotmányos monarchia hatékonynak és tartósnak bizonyult – folytatódik a

1 Zeletin (1997) 348.

gondolatmenet –, mivel „azon szellemi elit programjának szerves kifejeződése volt, amely tudatosan hozta létre a liberális államot”.²

Az idézet két fordulata – „szerves kifejeződése”, „liberális állam” – az utód közvetett állásfoglalása a szóban forgó kérdésben, méghozzá úgy, hogy inkább elfedi, semmint exponálja a két párt közötti különbséget. A liberálisok csakugyan „liberális államot” kívántak létrehozni, de konzervatív oldalról épp emiatt érte őket kemény bírálókat. A párt egyik vezéregyénisége, Titu Maiorescu az 1866-os év kapcsán parlamenti beszédeinek gyűjteményéhez fűzött kommentárjában megjegyezte: „Nem okozhatott nagy nehézségeket I. Károly viszonyulása sem az 1866-ban elfogadott alkotmányhoz és annak idő előtti [prematur] liberalizmusához. Károly fejedelem, jóllehet annak előtte a porosz hadsereg tisztje volt, és napjai a berlini udvar légkörében teltek, ahol a liberális demokráciát fölöttébb rossz szemmel nézték, politikai ítéletalkotásában megőrizte függetlenségét, közeli kapcsolatokat ápolt a porosz trónörökösrel, akinek alkotmányos irányultsága közismert volt, s attól sem ódzkodott, hogy érintkezzen a berlini polgári körökkel, melyek az arisztokrata reakció természetes ellenségei voltak.”³

Az „idő előtti” kifejezés a liberális–konzervatív ellentét egyik lényeges pontjára utal: a konzervatív felfogás szerint a liberálisok káros könnyelműséggel, elhamarkodottan hirdettek meg és hajtottak végre olyan reformokat, amelyekre az ország még nem volt felkészülve. Ebből a nézetből született meg az a jobboldali eszmerendszer, amely a konzervatív kritika mellé felsorakoztatta a szellemi elit jeles képviselőit. Emitt liberális sietség és felelőtlenség, a helyi sajátosságok semmibevétele, amott komolyság és megfontoltság, az ország tényleges igényeihez szabott politizálás. A kettő ellentétét Titu Maiorescu a két párt erkölcsisége közötti különbségben is felfedezni vélte: „Általánossá kellett most válnia a meggyőződésnek, mely szerint az alkotmányosság nem abból áll, hogy személyek különböző csoportjai csak azért

váltakoztatják egymást a kormány élén, hogy élvezzék a hatalom előnyeit, ürügyként és másodlagos elfoglaltságként kezelve a törvénykezéssel és a közigazgatással járó munkát, és ki kellett irtani az évszázados fanarióta uralomtól⁴ visszamaradt érzést, mely szerint a politikai változásokra főként a klientúra kielégítése érdekében kerül sor.”⁵

2 Pippidi (1994) 9–10.

3 Maiorescu (1994) 16.

4 Fanar Konstantinápoly egyik, az Arany-szarv-öböl irányában fekvő negyede volt, az itt letelepedett tekintélyes görög családok tagjaiból választotta a Porta a birodalom igazgatására alkalmas személyeket.

5 Maiorescu (1994) 161.

Noha politikai pártok – és vezérek – erkölcsiségét nem könnyű globálisan mérlegre tenni, az idézett vélemény korántsem intézhető el azzal, hogy nem több a vetélytársak között megszokott elfogultság és ellenszenv kifejeződésénél. A kérdésnek e kontextusban külön nyomatékot ad, hogy a XIX. század végének román közgondolkodása a liberális–konzervatív ellentétet egyebek mellett éppen a politikai élet moralitása körül tematizálta. Nem is teljesen kizárt, hogy a konzervatív párt vezérkarát inkább régi vágású úriemberek alkották, míg a liberálisok között több volt az olyan reálpolitikus, aki abból a perspektívából kiérdemelte akár a cinikus, elvtelen, pénzsóvár stb. megbélyegzést. Tudott dolog, hogy a liberálisok két nagy vezéralakja: Ion Brătianu és Ion I. C. Brătianu – apa és fia – nem a magasrendű erkölcsiség példaképeként maradt meg a kortársak emlékezetében, de ettől még mindkettő nagy formátumú, sikeres államférfinak bizonyult. Érdekes ellenpélda, ahogyan a liberálisok egyik illusztris személyisége, Ion G. Duca megható portrét rajzol emlékirataiban az elhunyt konzervatív pártvezér, Petre P. Carp egyéniségéről, és személyét érintő súlyos fenntartásai mellett éppen erkölcsi tartását értékeli a legjobbre: „Ami pedig tisztességét illeti, az kristálytiszt volt és teljes. Nem csupán a szó anyagi, hogy úgy mondjam, elemi értelmében volt becsületes. Minden hitében becsületes volt, képtelen bárminemű erkölcsi megalkuvásra. Egy olyan társadalomban, amely a Kelettel való évszázados kapcsolata, de még túlélési ösztöne kíváncsai folytán is vele születetten irtózott a kérlelhetetlen magaviselettől és a végérvényes döntésektől – Carp a maga egyenes, sohasem ingadozó viselkedésével kivételként és példaképként hatott.”⁶

Az erkölcsiség kérdése természetesen túlmutat a magánemberi erényességen, és a politikai célok egész normarendszerét érinti. Jól szemlélteti ezt a két párt eltérő viszonyulása az erdélyi románság ügyéhez, amely az 1880-as évektől kezdődően erőteljesen begyűrűzött a román pártpolitikába. Maiorescu felháborodottan emlékezik meg róla, hogy miután Ion Brătianu halálát követően (1891) Dimitrie Sturdza került a Liberális Párt élére, nemcsak arról intézkedett, hogy Szebenben létrehozzák a *Tribuna* című román nyelvű újságot, ami helyeselhető, de azért is ő tehető felelőssé, hogy a szerkesztők politikai tevékenysége következtében „rövidesen vizály támadt a Kárpátokon túli románok körében, és náluk is felütötte a fejét az a szektás szellem, amely megmérgezi a szabad Románia politikai pártjait. Dimitrie Sturdza nemsoká hívekre tett szert liberális cégér alatt, velük szemben pedig – miután az egyik szélsőség óhatatlanul kihívja a másikat – egy idő múltán megjelentek konzervatív cégér alatt Take Ionescu hívei.” Maiorescu a továbbiakban azt is felrója a li-

⁶ Duca (1994) 203.

berális pártvezérnek, hogy éles kirohanást rendezett a román parlamentben a Memorandum-ügy kapcsán a magyar kormány ellen („európai néphez méltatlan ázsiai barbárságot” emlegetett), ami merőben ellenkezett a konzervatívok államközi viszonyokról vallott felfogásával.⁷

Ez már a két párt közötti ellentét újabb vetületét érzékelteti: a külpolitikai irányulás kérdését. Hol van az önálló Románia helye Európában? I. Károly trónra lépéséhez mind III. Napóleon francia császár, mind Bismarck porosz kancellár beleegyezését adta. Az 1866-os alkotmány a belga mintát követte, amelyet a Bonaparte nevéhez fűződő alaptörvény ihletett.

Kétségtelen, hogy a liberálisokra inkább a francia, a konzervatívokra inkább a német orientáció volt jellemző, ami – ha a napi politikában nem okozott is kifejezett ellentéteket közöttük – az ország stratégiai opcióinak alakulását olyan évtizedekben befolyásolta, amikor szüntelenül módosultak az európai nagyhatalmak közötti erőviszonyok (1866: osztrák–porosz háború, 1870–71: francia–porosz háború és 1871: a Német Birodalom létrejötte). Minden bizonnyal a reálpolitikai megfontolások döntötték el – noha a király személye is számított –, hogy ebben a periódusban a román külpolitikára a német orientáció nyomta rá a bélyegét: Románia 1875-ben tíz évre szóló vámmentességi egyezményt kötött az Osztrák–Magyar Monarchiával, 1883-ban pedig csatlakozott az 1881-ben létrejött Hármasszövetséghez (Németország, Ausztria-Magyarország, Olaszország). Ez az orientáció súlyos próbán esett át az első világháború kitörésének pillanatában. Románia előbb a semlegességet választotta (1914–16), majd minden várakozással szemben – ám szinte rendkívüli stratégiai éleslátással – 1916 augusztusában a Liberális Párt vezérkarának elhatározása alapján az antant oldalán lépett be a háborúba. A Konzervatív Párt természetesen ekkor is kitartott németbarát elkötelezettsége mellett.

A két párt – ellentéteiktől függetlenül – 1918 előtt az alkotmányos rend keretei között kormányozta az országot. Ștefan Zeletin úgy vélte, hogy parlamenti vitáik és elvi ellentéteik ellenére lényegében ugyanazt az irányvonalat követték, noha a kapitalista fejlődést előmozdító tervek és intézkedések döntően a liberálisok nevéhez fűződnek: „1857-től, amikor a nyugati polgárság határozott közbelépése nyomán [...] első ízben vetődött fel, hogy mi lesz a korábbi rendszer sorsa, egészen 1918-ig, amikor e rendszer utolsó maradványai is megsemmisültek, Románia társadalmi fejlődése nem más, mint a Liberális Párt folyamatos győzelme és a Konzervatív Párt szüntelen süllyedése. A román liberálisok szakadatlan megerősö-

7 Maiorescu (1994) 201–203. A Memorandum-ügyről lásd *Tamúskodni jöttem* (2003), különösen az Előszó, 19–27., és Valeriu Braniște: Emlékek a börtönből, 65–126.

dése, sorozatosan elért, szinte diadalmas sikerei tőkés gazdaságunk fokozatos megszilárdulási folyamatának természetes következményei voltak, az alkotta ugyanis politikai hatalmunk gazdasági talapzatát, a Konzervatív Párt folyamatos süllyedése viszont a régi mezőgazdasági világ széthullását mutatta.”⁸

A nagybojárság első nagy vereségét a jobbágyfelszabadítással (1864) szenvedte el – teszi hozzá Zeletin –, ezt a folyamatot vitte tovább az 1866-os alkotmány és tetőzte be az 1918 után végrehajtott két gyökeres reform: a földosztás és az általános választójog. Ezek végleg megpecsételték a Konzervatív Párt sorsát.

Az első világháborút megelőző évtizedek Romániája emelkedő pályán mozgó alkotmányos monarchia volt. Politikai elitje két olyan pártba tömörült, amely egyformán elfogadta ugyan az alkotmányos rendet, közösen vállalta a társadalmi fejlődés kapitalista irányvonalát, ám elveik a kormányzás eszközeinek megválasztása, a modernizáció hatásainak megítélése, az ország külpolitikai orientációja tekintetében nagy eltérést mutattak. Egyikük sem tehetett szert nagy fölényre, de háttérbe sem szorulhatott a másikkal szemben, mivel a királyság intézményének legfőbb garanciája éppen a két párt egyensúlyban tartása volt. Ilyen körülmények között indult el konzervatív oldalról az a szellemi ellentámadás, amely a szoroson vett politikai élet színpalain kívül – a sajtóban és az irodalmi életben – bontakozott ki. Bár közvetlenül nem veszélyeztette a rendszert, olyan folyamatokat gerjesztett, amelyek távolabbi hatásukat tekintve magát a polgári fejlődést, a parlamentáris berendezkedést kérdőjelezték meg.

A két dunai fejedelemség alig száz év alatt – nagyjából 1820 és 1920 között – történelmi méretű előrelépést hajtott végre. A románság egységes államot teremtett, amely néhány évtized alatt mind politikai és gazdasági viszonyait, mind kultúráját, erkölcsét, mentalitását, szokásait tekintve gyökeresen átalakult. Másutt több évszázadra kiterjedő folyamatok zsúfolódtak itt egyetlen századba – nem alaptalanul vélte úgy Ștefan Zeletin, hogy ebben a tekintetben Románia Japánnal állítható párhuzamba. Ez a gyors fejlődés azonban ellentmondásokkal volt terhes, mivel a változások értelme és jogcíme, közvetlen következményei és a nemzet életére gyakorolt távolabbi hatásai a hatalmi versengés szerves részévé váltak.

A Brătianuk „dinasztiája” nem liberális politikai elvei folytán (mert ebben a tekintetben a cinizmus sem állt tőle távol) tudta sikeresen kormányozni évtizedeken át Romániát – véli a bloomingtoni egyetemi tanár, Virgil Nemoianu –, hanem hallatlan politikai tehetségének és zseniális alkalmazkodókészségének

köszönhetően. Sajnálatos módon azonban a román liberalizmus épp sikerei csúcán, 1920 után kezdett süllyedni, amikor Nagy-Románia számára új politikai doktrínát és programot kellett volna teremtenie.⁹

Vessünk egy pillantást az ideológiai nézőpontok és a politikai doktrínák kínálatára a fiatal Nagy-Románia közéletében. Az ország az új alkotmány elfogadására készült, amikor a Dimitrie Gusti professzor vezette Institutul Social Român (Román Társadalmi Intézet) 1922–23-ban előadássorozatot rendezett a politikai doktrínákról (az előadások utóbb kötetbe gyűjtve is megjelentek). Rendre megszólaltak a liberális (és neoliberais) ideológia képviselői (Ion G. Duca és Mihail Manoilescu), szintén két előadás hangzott el a konzervatív eszmeköréről (Alexandru Marghiloman és Constantin Rădulescu-Motru), kettő az osztályharc elméletéről és a marxizmusról (Ilie Moscovici, Șerban Voinea), továbbá egy-egy a parasztság ideológiájáról (Virgil Madgearu), a szindikalizmusról (Nae Ionescu), az anarchizmusról (Nicolae Petrescu), a nacionalizmusról (Nicolae Iorga). Az előadások nagyobb része iskolásan konformista és rendszerhű – nem találni bennük egyetlen eredeti gondolatot sem. Van azonban néhány, amelynek nyitott, kritikus szelleme arra vall, hogy bizonyos határok között az előadássorozat plurális, sokszínű nyilvánosságot jelentett, ahol a politikai beszédmód modernebb változatai is helyet kapnak. (Ilyen volt később a harmincas évek híres bukaresti vitafóruma is, a Criterion-kör, ahol a meghívott előadók szabadon értekeztek az érdeklődő értelmiségi közönség előtt, akármilyen volt is a téma – Lenin, Gandhi, a freudizmus.)

A parasztság doktrínáját ismertetve Madgearu¹⁰ az orosz, narodnyik változatában kétségbe vonta a minden országra nézve kötelező ipari fejlődés tételét (Oroszország agrárállamból egyenesen átlép a szocializmusba); a kérdésre, hogy képviselhet-e a parasztság a társadalmi fejlődést ténylegesen befolyásoló politikai erőt, a helyes válasz úgy szól: a kelet-európai térségben egy új, független paraszti osztály kialakulása figyelhető meg, amely a haladás tényezője lehet; más osztályokkal ellentétes érdekei folytán (vonatkozik ez elsősorban a korábbi liberális polgárságot felváltó pénzügyi oligarchiára, amely militarista rendőrállamot működtet) saját osztálytudata lesz; dolgozó osztályként a de-

9 Nemoianu (2000) 133.

10 Virgil Madgearu (1887–1940) közgazdász, egyetemi tanár. Képviselő (1919), a Parasztpárt, majd a Nemzeti Parasztpárt főtitkára, több ízben miniszter. A Vasgárda tagjai 1940-ben meggyilkolták.

mokratikus politikai berendezkedés híve, s ha már széles körben érvényesül a demokrácia, akkor ő maga veheti át a hatalmat; ideológiája nem ellentétes a haladással, ezért nem ellentétes az osztálytársadalmi érdekekkel sem; ott, ahol a munkásság viszonylag fejletlen, le-

hetséges a parasztság és a munkásság közötti együttműködés; számít az értelmiség támogatására is.

Az osztályharc elméletét taglaló Moscovici¹¹ szerint a Szocialista Párt a munkások pártja, de soraiban vannak mások is; forradalmi osztályharcának célja a fennálló rendszer teljes átalakítása, beleértve a tulajdonviszonyokat és a javak elosztását is; a jelen társadalmi anarchia állapotában egy erőteljes kisebbség is magához ragadhatná a hatalmat, a szocialisták azonban nem „összeesküvők szektája”, ezért a politikai hatalom átvétele és a társadalom szocialista átalakítása előtt a párt elérhető célokat tűz maga elé, amilyen a fejlett tőkés rendszer és a demokrácia, az öntudatos és szervezett proletariátus, a nemzet többségének elszakítása a jelenlegi rendszertől; egy elmaradott országban nem elégséges a hatalom megragadása, mert a cárizmus ázsiai barbárságából nem lehet egy csapásra áttérni a szocializmusra (a szovjet példa).

Eredetét nézve a szindikalizmus – vélte Nae Ionescu¹² – elválaszthatatlan a munkásszövetségektől; határozottan forradalmi jellegű, mivel elveti a meglévő társadalmi berendezkedést, és újat akar állítani a helyébe; az osztályharc a társadalom szerkezetéből következő tény ugyan (a munkáltató és a munkás közötti ellentét társadalmi formája), de önálló cél nem lehet (ahogyan egy párt ezt hirdette); amit ellentétének szokás tartani: a társadalmi béke (vagy összhang) valójában a jövőben megvalósítandó eszmény; a szindikalizmus nem az osztályharcot akarja megszüntetni, hanem az osztályokat, ehhez viszont alapvetően meg kell változnia az emberiség gondolkodásának, mindenekelőtt az állam kérdésében, ma ugyanis az állam elfogadhatatlan, mivel az egyének fölött áll, és elnyomja őket; olyan, mint maga a társadalom: kapitalista, militarista, demokratikus és nemzeti; a politikai gyakorlat felől szemlélve nincs szükség „nemzeti” államra: erős államra van szükség, amely megszervezi a termelést és az elosztást végző erőket, biztosítja a legkedvezőbb egyensúlyt, segít kibontakoztatni a szellemi erőket; a szindikalizmus elítéli a parlamenti küzdelmet, amely nem más, mint a pártok közötti egyezkedés és üzlet; saját céljait a parlamenten kívül, vele szembe fordulva kívánja elérni; nem a polgári társadalommal való tárgyalásos megoldások útját járja; ha szükségét érzi egy törvény megalkotásának, egyszerűen felszólítja az államot, hogy ezt tegye meg, máskülönben ellehetetleníti működését; a fenyegetés beváltásának eszköze a bojkott, a szabotázs, a sztrájk; az

11 Ilie Moscovici (1885–1943) előbb a Romániai Szocialista Párt (1920), majd (1927-től) a Romániai Szociáldemokrata Párt vezetőségi tagja.

12 Nae Ionescu (1890–1940) filozófus, egyetemi tanár. Közéleti szerepéről, tanítványaira gyakorolt rendkívüli hatásáról a későbbiekben még szó lesz.

általános sztrájk képes leállítani az egész társadalmat, erre már voltak hazai példák is, bár nem a hatalom átvételét célozták; a sztrájk nevelő hatása „metafizikai” erejű (Sorel szerint „társadalmi mítosz”, mint Krisztus); a szindikalizmus nem látja világosan, hogy mivel kell felváltania a meglévő rendszert; a marxizmustól eltérően (amely az utolsó dogmatikus racionalizmus) inkább csak érzi, semmint tudja a változás irányát; azért lehet korunk idológiája, mert az egyénhez való visszatérést képviseli, a társadalmi életet nem elvontan, hanem a maga valóságában szemléli; konzervatív, ha ezen a társadalom erőivel való maximális gazdálkodást értjük.

Az anarchizmus, ahogyan Nicolae Petrescu meghatározta, tagadja a jog uralmát, mert a társadalom meglehet anélkül is, az emberek akkor igazán szabadok, ha bármely kényszertől mentesen élhetnek; e tanításnak vannak elméleti gondolkodói (Godwin, Stirner, Proudhon) és nagy alakjai (Bakunyin, Kropotkin), s túlzásai ellenére igaza van abban, hogy a modern állam mind nagyobb súllyal nehezedik az egyén szabadságára; Romániában nincs anarchista mozgalom, az előző években elkövetett merényleteknek politikai okai voltak.

Nicolae Iorga¹³ 1920 folyamán három előadást tartott Erdélyben a nemzetről. Ezek azért érdemelnek különleges figyelmet, mert a nemzeti ideológia alaptételeit foglalták össze, és egyben megalapozták a rövidesen fölerősödő jobboldali mozgalmak szövegét. Eredetüket tekintve a románok Itália földjéről elvándorolt parasztok. Megszakítás nélkül ezen a földön laktak, akkor is a magukénak érezték, amikor idegen uralom alatt éltek. Politikai hagyományuk: paraszti állam, amelyben ismeretlen az uralkodó és a nép közötti távolság. Az állam későbbi, mesterkéltné fejlődés, helyre kell állítani a kapcsolatot „a társadalom szerves fejlődése, valamint az állam berendezkedése és fejlődése között”. A román egység megteremtésének útját a kultúra egyengette, nem a politika, ez utóbbi ugyanis elszakadt a nép történelmi hagyományától. De a kultúra sem volt egységes, mert a történelmi körülmények hatására másként alakult az egyes országrészekben, ezért sürgős feladat az idegen hatások levetkőzése, egyébként ugyanis a kitágult határok ellenére a nemzetre erőtlenség leselkedik.¹⁴

A történelem arra tanít – emlékeztetett egy másik előadásában –, hogy a románok számára Erdély nem egyszerűen földrajzi név, hanem egy darab román föld, és ez mindig is így volt. Ez a név valamikor a tartomány „erdőn innen”, nyugati részét jelölte, amikor a magyar királyok kezdtek előrenyomul-

13 Nicolae Iorga (1871–1940) történész, politikus, egyetemi tanár.

14 Iorga (1987) 207–213.

ni és rendre „leharapni” egy-egy darabkát a Román Országból,¹⁵ hogy végül elérkezzenek a Székelyföldet határoló hegyekig, más szóval az évszázados magyar uralom nem volt egyéb, mint területbitorlás a románok rovására. A magyarok azonban kevesen voltak, ezért kellett szász telepéseket hozniuk, ami azt mutatja, hogy nem tudták ezt a földet a maguk számára meghódítani, a fegyverrel elfoglalt földet ugyanis be is kell népesíteni, ezt azonban létszámuknál fogva csak a románok teheték meg, ezért ők „töltötték meg élettel”, és tették alkalmassá arra, hogy a „nagy és erős” Románia később létrejöjjön.¹⁶

1923-ban tartott előadásában elhangzott meghatározása szerint: „A nemzet természetes és organikus létező [o ființă naturală și organică]; mindaz, ami benne megtalálható, tőle el nem válik, hanem együttműködik életével. A nemzeten belül annak a szerveződésnek jár ki nagyobb érdeklődés, amely erőteljesebben működik. Rendes körülmények között a nemzet elsődlegesen erre gondol.” Megismételte: a nemzet felemelkedésének útja a kultúrán keresztül uralkodóvá tett nép, és ez már a kisebbségeknek címzett figyelmeztetés is volt, nekik ugyanis tudomásul kell venniük, hogy „ez nem akármilyen föld, hanem egy nép birtoka [moșia unui neam], s együttműködésről sem akárkivel van szó, hanem e föld jogos uraival. Ezt a szemléletet semmi pénzért nem adjuk fel, bármennyit ismételnék is az erdélyi szászok megfontolt újságjai is, hogy »Rumänien ist kein Nazionalstaat«¹⁷”.

Iorga organikus, konzervatív szellemű, offenzív nemzetkoncepciója jól kifejezi azt az eszmei alapot, amelyre az első világháború utáni román nemzetállam stratégiája épült.

Az ismertetett doktrínák azt jelzik, hogy a politikai elit tagjai többféle perspektívából szemlélték az állam és a nemzet, az állam és a társadalom viszonyának alakulását. A kérdés az volt, hogyan alkalmazza őket ez az elit a rá váró feladatok elvégzésére.

A MODERNIZÁCIÓ KRITIKUSAI

A román szellemi életben a konzervatív-jobboldali, később szélsőjobb orientáció három nemzedékéről beszélhetünk: az 1840–50, az 1870–80 táján, végül az 1910 körül születettek generációjáról. Nem egyszerűen követik, hanem folytatják egymást. A sort Titu Maiorescu (1840–1917) és Mihai Eminescu (1850–1890) nyitja meg, öröksé-

15 „Țara Românească”: a latin „terra” szóból eredő „țara” szó jelentése „föld” vagy „ország”. A román nyelvben elterjedt használatáról lásd Iorga (1988).

16 Iorga (1987) 280–281.

17 „Románia nem nemzetállam.”

güket átveszi Constantin Rădulescu-Motru (1868–1957) és Nicolae Iorga (1872–1940), valamint tanítványaik, Vasile Pârvan (1882–1927) és Nae Ionescu (1882–1940); őket vallják majd mesterüknek a „28-as nemzedék” tagjai: Mircea Eliade (1908–85), Emil Cioran (1911–96), Mircea Vulcănescu (1904–52), Constantin Noica (1910–88). A leszármazás vonala egyértelmű, függetlenül attól, hogy az egyes életművek súlyukat, maradandóságukat tekintve esetleg nem egyenértékűek. Ők hozták létre és fejlesztették tovább azt az eszmerendszert, amelynek lényege a liberális állam és az általa képviselt modernizáció bírálata, a nemzeti közösség értékeinek védelme, végül pedig – két világháború közötti változtatásban – a parlamentáris rendszer teljes elvetése. Jellemző vonása továbbá az erőteljes Nyugat- és demokráciaellenesség, a „nemzeti sajátosság” konzervatív, rasszista és antiszemita színezetű szemlélete, a falu és a város, az idealizált múlt és az értékvesztett jelen merev ellentétezése. Végső – legösszetettebb – szakaszában különös kettőséget mutat egy messianisztikus küldetéstudattól áthatott politikai mozgalom (a Mihály Arkangyal Légió és annak politikai szervezete, a Vasgárda) és egy olyan szellemi elitcsoport között, amely a parlamentáris demokrácia válságából nem látott más kiutat Romániában, mint a jobboldali diktatúrát.

Nézzük a keletkezéstörténet néhány állomását.

Konzervatív jobboldal. Társadalomkritika és haladásellenesség

A „tartalom nélküli formák” Titu Maiorescu híressé vált fogalmának megszületése mintegy a román modernségkritika „bűnbeesésének” pillanata. Az 1868-ban közzétett szöveg nevezetes passzusa így szól: „A román társadalom, amely egészen a XIX. század elejéig a keleti barbárságba süllyedve élt, 1820 táján kezdett ébredni letargiájából, talán mert csak akkor ragadták magukkal a Francia Forradalom Európa földrajzi határainak széléig elhatoló, mindent felforgató eszméi. Ifjainkat magához vonzotta a világosság, s rendkívüli népvándorlás vette kezdetét a tudomány német- és franciaországi kútfoi felé, és ez azóta is fokozódik, s fő része van abban, hogy a szabad Románia már magára vett valamit a külföldi társadalmak fényéből. De szerencsétlenségünkre csak a fényéből! Mert ifjaink felkészületlenek voltak és ma is azok, s elámította őket a modern kultúra megannyi nagyszerű jelensége, így aztán csak az okozatig jutottak el, nem pedig az okig; a civilizációnak csak a felszínen látható formáit vették észre, és nem láttak le a történelmi alapokig, amelyek ezeket a formákat szükségszerűen létrehozták, és amelyek nélkül azok meg sem születhettek volna. Így aztán a román ifjak, akiknek látását beszűkítette valami végzetes feületesség, könnyen lángra lobbant elmével és szívvel azt az elhatározást hoz-

ták haza magukkal és hozzák haza ma is, hogy utánozni fogják a nyugati kultúrát és nálunk is meghonosítják annak látszatát, abban a meggyőződésben, hogy a legrövidebb idő alatt sikerülni fog megteremteniök az irodalmat, a tudományt, a szépművészeteket és mindenekelőtt a szabadságot egy modern ál-lamban.”¹⁸

Ennek tulajdonítható – folytatódik a gondolatmenet –, hogy az országban vannak nyomdák, múzeumok, akadémiák stb., és van szabadságot hirdető alkotmány is, de vajon megvan-e mindaz, aminek bennük vagy rajtuk keresztül léteznie, érvényesülnie kell? Maiorescu válasza negatív: „a formák mögül, amelyeket valahonnan átvettünk, hiányzik a tartalom”.¹⁹

Látszólag világos, valójában kétértelmű beszéd, már csak azért is, mivel túl rövidre zárja a kultúra és a közélet, a művészet és a valóság közötti összefüggést. Legyenek az országban előbb tudósok, majd csak azután legyen akadémia, s múzeumot is akkor hozzanak létre, ha már vannak elismert festők – ez helytálló észrevétel, és a kelet-európai valóságnak mindmáig egyik fájdalmas kísérőjelensége a formálisan ugyan létrejött, de rendeltetésüknek nem teljesen megfelelő intézmények léte. De a szabadság kérdésével már nem ugyanígy állunk. Annak léte vagy nemléte csakugyan akarat vagy elhatározás – minde-
nekelőtt törvényes rendezés – függvénye. Ezért az ekként gyakorolt korlátlan kritika, az „átvétel” totális megkérdőjelezése annak a „forradalmi” szemléletnek az elutasítását jelenti, amely a társadalmat a szándékos és tudatos alapozás (Rousseau szavával: *institució*) útján kívánja megváltoztatni, szemben az organikus fejlődés felfogásával.

Maiorescu szövegében az is meglepő, hogy a „keleti barbárságból” való ki-lábalást illeti ezekkel a szavakkal, meg az is, hogy az utánzás fogalmát fölöt-tébb történelmietlenül, az európai irodalmak és kultúrák tapasztalatát mellőz-ve kezeli. Gondolatvezetése azért csak látszatra dialektikus, mert összemossa egymással a jogos társadalomkritikát és a jogosulatlan haladásellenességet. Iga-za van akkor, amikor szót emel a látszatkultúra, a látszatintézmények ellen („mindez holt termék, minden valóságot nélkülöző nagyképűség, kísértet test nélkül”), de sommásan abszolutizál, amikor megoldásként az elzárkózást és a kivárást javasolja („inkább ne létesítsünk semmiféle iskolát, semmint rossz is-
kolát létesítsünk”).²⁰

Elemzésében ugyanakkor megjelenik a kérdés társadalmi vetülete is. Olyan, lényegében patriarchális közös-séget vizionál, amelyben minden osztálynak és rétegnek megvan a maga történelmileg kijelölt helye: „A román

18 Maiorescu (1985) 62.

19 Uo. 64.

20 Uo. 68., 70.

felsőbb osztályok műveltsége pedig egyenlő a nullával, semmit sem ér, s napról napra mélyebb a szakadék, amely bennünket az alsó néposztálytól elválaszt. Egyetlen valóságos osztályunk a román parasztság, és az ő egyetlen valósága a szenvedés, ennek mélyéről sóhajt fel a felső osztályok képzelgésai miatt. Mert az ő mindennapi verejtékéből teremődnek elő az anyagi eszközök ennek az egész fiktív épületnek a fenntartására, amelyet román kultúrának nevezünk, és mi arra kényszerítjük őt, hogy utolsó krajcárját is odaadja bukaresti festőink és muzikusaink, akadémikusaink és athenaeumi tagjaink fizetésére, mindenféle irodalmi és tudományos díjak fedezésére.”²¹

Titu Maiorescu kritikája döntően a román kultúra torznak minősített, veszélyesnek ítélt jelenségei ellen irányult, noha kiterjedt érdemtelen haszonélvezőikre is. Constantin Rădulescu-Motru 1904-ben megjelent könyve – *Cultura română și politicianismul* [A román kultúra és az érdekpolitika]²² – egy lépéssel tovább megy és a „felsőbb osztályok” fogalmát immár a teljes politikai elitre alkalmazza. Az előszóban olvasható meghatározás szerint a „politicianism” kifejezés azt jelenti, hogy a politikával hivatásszerűen foglalkozó személyek egy csoportja a közintézményeket eredeti céljuktól, vagyis a közjó szolgálatától eltérítve saját érdekeinek rendeli alá. A román tudós kortárs szerzők – Gustave Le Bon, Stewart Chamberlaine – műveire támaszkodva frontális támadást indít a nyugatiasodás jelensége ellen, amely a nemzet szerves lényegét: kultúráját semmisíti meg. A külföldi hatások következtében a torzulás két módja fenyegeti a kultúrát: az egyik – az enyhébb – a félműveltség, a másik a jóval súlyosabb álkultúra.

21 Maiorescu (1985) 68.

22 Rădulescu-Motru (1998a). A szerző műveit bemutató magyar kötet – Rădulescu-Motru (1988b) – fordítója a *Cultura română și politicianismul* cím magyar változatához a következő indoklást fűzi: „Az »érdekpolitika« kifejezésnek itt sajátos értelme van. Végső fokon minden politika valamely csoport, réteg, osztály érdekeit fejezi ki, így az *érdek* és a *politika* összekapcsolása pleonazmus. A szerző azonban nem erre gondol, nála az *érdek* azonos a *kicsinyes, önző* érdekekkel, az *érdekpolitika* tehát pejoratív tartalmú, a *politikai helyezkedést* jelenti.” 253.

Ez utóbbi azt jelenti, hogy a kultúra belső egysége felbomlik, alkotóelemei ellentétbe kerülnek egymással, ami oda vezet, hogy már nem tudja betölteni eredeti szerepét. Szembeállítja egymással a kultúra és a civilizáció fogalmát: az első a valódi, örök értékek hordozója, míg a második csupán felszínes külsőség. A bekövetkezett változásért egyértelműen az 1848-at követő évtizedek liberális politikusait teszi felelőssé, akik annak a tévhitnek lettek az áldozatai, hogy a politikai szabadságjogok oltárán feláldozhatják a nemzeti kultúra értékeit, és ezzel belesodorták

országukat abba a folyamatba, amely a civilizáció térhódításával jellemezhető. Szavaiban Titu Maiorescu kritikája visszhangzik, radikálisabb és vészjóslóbb megfogalmazásban: „Jó néhány azon népek közül, amelyek az európai államok felügyelete alatt fejlődtek, a fentebb leírt helyzetben vannak. Egyesek önként, mások kényszer hatására lemondtak régi hagyományaikról, hogy külföldi civilizációt kapjanak cserébe. A tudósok rájuk vonatkozó megfigyelései mind ugyanarra a kövekeztetésre vezetnek: valamely civilizáció külső formáinak utánzása csöppet sem emeli egy nép erkölcsi és szellemi színvonalát. E színvonal emeléséhez az kell, hogy előbb átalakuljon maga e nép lelki alkata [firea sufletească]. Egyébként, ha ez az átalakulás nem megy végbe, a kölcsönvett új formák alatt, de hozzájuk nem illeszkedve, tovább élnek a századok során megszerzett korábbi szokások. Ez az össze nem illés pedig a tartalom és a forma között utóbb nyugtalanságot kelt a társadalmi életben, és végül teljesen meddővé változtatja. Igazán szerencsétlenek az effajta össze nem illésre ítélt népek. Híjával vannak a lelki egységnek, ennél fogva munkájuk nem hajt hasznot a jövő számára, mert szétszóródik. [...] olyanok az emberi társadalmak körében, mint az eltérő fajok keresztezéséből származó állatok: utódlás nélkül eltűnésre ítélt korcsok.”²³

A gondolatmenet konklúziója világosan jelzi, hogy Rădulescu-Motru a „nemzethalál” romantikus víziója helyett az akkoriban már hódító fajelmélet tételeivel operál. A Nyugat-ellenesség szókészletének további újítása, hogy szerzőnk a román fejlődés mibenlétét a gyarmatosítás jelenségeivel állítja párhuzamba. Idézi például Ion C. Brătianu 1861-ben III. Napóleon császárhoz intézett emlékiratát, amely úgy festette le a jövőd Romániát mint a francia termékek felvevőpiacát és egyben választott „anyaországát” készséges gyarmatát.²⁴

Tanulmánya hátralevő részében részletesen elemzi, hogy a nyugat-európai társadalom politikai működése azért mutat teljesen más képet, mert hosszas történelmi fejlődés előzte meg, melynek során kialakultak az egyéni és az intézményi felelősség feltételei, létrejött az emberek közötti érintkezésnek az a tudatállapota, amely gondoskodik a társadalmi vitaszellem eredményes működtetéséről. Arra a kérdésre, mi az országban a korábbi évtizedek folyamán felhalmozott javak eredete, válasza úgy szól: a román vagyonok forrása az egyre nagyobb méretű külföldi hitel, amelynek végső következménye az állam teljes alárendelődése hitelezőinek.

23 Rădulescu-Motru (1998a) 114–115.

24 Uo. 81., magyarul uő: (1988b) 64.

Társadalomkritika, idegengyűlölet, küldetésstudat

Mihai Eminescu a XIX. század második felének legnagyobb román költője. Moldvai születésű, megfordult Bécs és Berlin egyetemén, de műveltségét döntően olvasmányaiból merítette. Első versét a pesti román folyóirat, a *Familia* jelentette meg (1866). Éveken át a Konzervatív Párt napilapja, a *Timpul* szerkesztője volt. Társadalomkritikája költészetében is hangot kap, ám publicisztikájában jóval közvetlenebb és harciasabb. Ez a kritika két olyan témát vitt be a köztudatba, amely aztán a következő évtizedekben szünet nélkül jelen volt a román szellemi életben: az egyik a „felsőbb osztályok” (főképpen a közélet szereplői és az állami hivatalnokok) nemzetidegen jellege, a másik parazita voltak éles szembeállítás a javakat termelők (elsősorban a parasztság) életmódjával. Egyik 1883-ban közzétett cikkében ezeket írta: „Kellemtelen kötelességem volt megállapítani azt az igazságot, és csodálkozom, hogy mások még nem fogalmazták meg előttem, holott az a levegőben volt és magáért beszélt: ritka kivételektől eltekintve a román nép épp Romániában nem jutott el oda, hogy saját létének [ființei sale proprii] kifejezést adjon. A közéletben, az iskolában, még az irodalomban is olyan etnikai promiszkuitás telepedett rá, hogy a szülők, akiktől származnak, odahaza nem is románul beszélnek, s ez a felsőbb réteg [pătură suprapusă] az egyik legintelligensebb és legigazságosabb nép, a román nép jó tulajdonságaival [calitățile] szemben amolyan szellemi daltonizmusban szenved. A véletlen úgy hozta, hogy már gyermekkoromtól kezdve megismertem a román népet a Dnyeszter vizétől keresztül-kasul a Tiszáig és a Dunáig, és azt figyeltem meg, hogy a nép életmódja és jellege egészen más, abszolút módon más, mint azon városiaké, akiknek köréből a kormányokat, az újságírókat, a képviselőket stb. toborozzák. Azt láttam, hogy a román ember sehol sem olyan, mint ezek, hogy ez a nép először fizikai szempontból jóval az említettek fölött áll, de szellemileg szintén, mivel értelmét melegség járja át, és nyitott az igazságra, a gondolkodás tisztessége és a hajlamok tekintetében pedig összehasonlíthatatlanul magasabban áll azoknál. De mást is megfigyeltem: a régi felső osztály, lett légyen jó vagy rossz, mindenben sokkal hasonlatosabb a néphez; jellege őszintébb és összehasonlíthatatlanul tisztességesebb, megmaradt benne valami a fanarióták korát megelőző idők derekasságából. Néhány történelmi forrásműből meggyőződtem arról, hogy a középkor folyamán, amely számunkra a fanarióták jövetelével ért véget, nálunk csak alig kezdett kialakulni a középosztály, és ez az osztály – leszámítva az oltyánokat és az erdélyieket – legnagyobbbrészt idegen eredetű. Ebből kiindulva sikerült megmagyaráznom a Cuza fejedelem idejében végbement társadalmi forradalmat, amely tető-

fokára hág [I.] Engedékeny Károly király uralkodása alatt. Valójában nem többről, nem kevesebbről van szó, mint az idegen elemek túlsúlyáról a történelmi nép felett, amely mindmáig kis- és nagygazdákból áll. Mihelyt erre a meggyőződésre jutottam, számomra minden eldőlt; kötelességem volt, hogy a történelmi nép oldalán legyek és maradjak, amelyhez magam is tartozom, és szemben álljak a jövevények felsőbb rétegével [contra păturii suprapuse de venetici]. Meggyőződtem arról, hogy a múlt iránti gyűlölet, valamennyi hagyomány kihajítása, a tegnapi múlt és a jelen közötti szakadék nem a román történelem szerves és szükségszerű eredménye, hanem valami művi és meszterkelt.”²⁵

Az idézett gondolamenetben három motívum azonosítható. Az első a „történelmi” román nép és a „jövevények” vagy „idegenek” szembeállítása. A második a városok és a falvak népe közötti ellentét abszolutizálása. A harmadik a történelmi múlt eszményítése. Mindhárom fontos témája lesz a következő évtizedek jobboldali ideológiáinak.

A költő Eminescutól nem állott távol a társadalmi igazságosság gondolköre. A forradalmi hevületű *Császár és proletár* (1874) lázító hangon leplezi le a világban uralkodó igazságtalanságot: „Döntsétek meg e gyilkos rendet, mely egyre jobban / Pártolja azt, ki dúskál, s kijátssza a szegényt. / Ha már hiába bíztok az égi jutalomban, / Vegyétek el a földön, amihez jogotok van, / S mint egyenlőek, éljünk egymás testvéreként.”

A költemény befejezése azonban az emberiség történetét irányító örök törvények fölötti meditációba megy át, és végül a tehetetlenség beletörődő elfogadásával zárul:

„Ha tudod, hogy halálba torkoll ez álom itt lenn, / S hogy a világ, ahogy van, úgy marad, noha te / Javítanád örömmel – úgy kell, hogy kimerítsen / Az örök hajsza, és hogy megnyugvást lelj a hitben: / Örök halálnak álma a világ élete.”²⁶

Nicolae Iorga rendkívüli, ellentmondásos személyiségét nem könnyű röviden jellemezni. Német egyetemeken végzett tanulmányok után a iași-i, majd a bukaresti egyetem professzora, fiatal korától kivételesen termékeny, tekintélyes tudós. Publicisztikájában, folyóiratok szerkesztőjeként (*Semănătorul*

25 Eminescu (1994) 164. Megjegyzendő, hogy Eminescu egyik leghíresebb verse – *Doina* [Dojna] –, amely 1989 előtt egyetlen kötetében sem szerepelt, éppen arról szól, hogyan panaszozzák el honfitársai a költőnek, bármerre jár is a Dnyeszter és a Tisza között, hogy nyakukon „jövevények” ülnek, aki pedig nekik szolgál, az megérdemli, hogy kutyák falják fel a szívet.

26 Kálnoky László fordítása. In Köpeczi (1982) 134–141.

[Magvető], *Neamul românească* [A román nép²⁷]), majd 1907-től parlamenti képviselőként is nagy hatású véleményformáló, a parasztságra alapozott nemzeteszme és a Románia határain túl élő nemzetrészekkel való egyesülés programjának legharsányabb, legnagyobb hatású élharcosa. Becsvágya egyre közvetlenebb politikai szerepvállalásra készítette: 1910-ben pártot alapított (Nacionalista Néppárt), amelyben fontos szerepet játszott a rasszista szélsőjobb ideológusa, Alexandru C. Cuza. A párt 1919-ben 27 parlamenti mandátumot szerzett, így lett Iorga a Képviselőház elnöke. Utóbb Ion Maniuval egy új párt társelnöke, majd újra önállósult pártjának vezére, 1931–32-ben miniszterelnök. Az általa vezetett nyári szabadegyetem (Vălenii de Munte) az erdélyi magyarság történetének bemutatására is figyelmet fordított (rendszeresen vendége volt például Bitay Árpád történész), a harmincas években írott egyik tanulmányában a két nép történelmi sorsközösségét hangoztatva – jóllehet olykor vitatható érvekre támaszkodva – kiállt a magyarok és a románok közeledése mellett.²⁸ A harmincas években határozottan szembefordult az egyre fenyegetőbbben fellépő Vasgárdával és a szélsőjobboldali mozgalommal. 1940-ben a Vasgárda tagjai bestiálisan meggyilkolták.²⁹

Publicisztikájának tematikai szórása összefüggő konzervatív gondolatrendszert alkot, amelyben egymásba fonódik az 1848-as forradalom és az 1866-os alkotmány kritikája, a külföldről hozott politikai eszmék és a francia kultúra majmolásának elutasítása és így tovább. Mindennél fontosabb azonban maga a kritikai attitűd, a rendszer egészével való szembefordulás szelleme, amely támadását a politikai osztály ellen intézi ugyan, de a megváltást nem tőle, hanem attól az értelmiségtől várja, amely a népet felkészíti rá, hogy a jövőben majd visszataláljon saját – idealizált – múltjához.

Közéleti szereplése – írta később visszaemlékezéseiben – „az éhesek hallgatása és a jóllakottak tompultsága közepette” kezdődött, és a történelemnek arra a beható ismeretére épült, amelyet tudományos kutatásai alapoztak meg: „Ilyenformán a XIX. században – az európaiasodás, a nyugatiasodás, a »civiliz-

27 A „neam” szó „nemzetség, nép, nemzet” értelemben a „popor, națiune”szavak szinonímája.

28 Iorga (1992).

29 A két világháború közötti pártokról lásd *Tanúskodni jöttem* (2003) 512–517., ugyanott a Iorgáról szóló életrajzi jegyzetet, 492.

zálódás» századában – végbement átalakulások az én szememben nem szerencsés forradalomnak tetszettek, amelyek által úgymond elhagytuk a keleti betájolás, a fanariotizmus, a rothadó »bojárizmus« házát, s már 1821, 1848, 1866, 1871 és 1881 nemzeti ünneppe lett dátumai sem azzal a másokat elvakító fénnel ragyogtak előttem, ehe-

lyett én a nemzeti lét hosszas kibontakozását láttam magam előtt, amely annál komolyabb és annál több figyelmet érdemel, minél teljesebben tükröződik vissza egymást követő korszakaiban a maga sajátos természete és arra való képessége, hogy ezáltal, de csakis ezáltal valóban az egyetemes civilizációt szolgálja.”³⁰

Iorga politikusi életútja paradigmaticus, mert azt példázza, hogyan kínálkozik a századforduló után a pártalapítás kitörési lehetőségként a két uralkodó párt szorításából. Azok számára, akik nem a baloldali mozgalmakban látták a megoldást – és 1907 parasztlázadása inkább ezt a tendenciát erősítette, semmint az ellenkezőt –, az egyedüli választás az a fajta múltba forduló, nemzetmentő mesianizmus maradt, amelynek mintaképe munkásságával maga Iorga lett.

Amikor Iorga 1910-ben azzal az Alexandru C. Cuza³¹ iași-i egyetemi tanárral közösen alapított pártot, aki másfél évtizede a virulens antiszemita zaslóvivőjeként szerzett magának hírnevet, csak azt igazolta, hogy nemzetféltő történelemszemléletében az idegengyűlölet is hangsúlyosan jelen van. A *Sămănătorul* hasábjain ezeket írta 1904-ben: „Iași lakosainak háromnegyede zsidó. A gazdagság, az élet, a mozgás az övék. Ott gyűlt fel, ott ég erősebben a cionizmus lángja. A mi birtokunkban ott csak két dolog van: az iskola és a templom. Románia királya is egy más nép mocskos üzleti élettől üldözött fővárosába teszi be a lábát. Azzal, amit tesz és amit mond, múltunk és jelenünk újra szétválaszthatatlanul összefonódik a pogány, ellenséges idegen előtt. Mert bármekkora is a nyereségre vadászók hozzánk érkező tisztátalan hulláma, a föld a miénk. A szél pedig, ahogy hozta, el is sodorja majd a pelyvát, mi pedig maradunk.”³²

A tudós és a közéleti férfi alakjáról 1920-ban Eugen Lovinescu elismeréssel sem fukarkodó, ám alapvetően kritikus portrét rajzolt: „1900 táján N. Iorga úr két dologgal vonta magára az ifjúság figyelmét: egyfelől mint a [történelmi] dokumentumok fáradhatatlan

30 Nicolae Iorga: Egy ember élete – úgy, amint volt. In *Tanúskodni jöttem* (2003) 226., 229.

31 Alexandru Constantin Cuza (1857–1947) külföldi tanulmányai végeztével előbb verseket, majd közgazdasági tárgyú tanulmányokat közölt: *Meseriașul român* [A román kézműves, 1893], *Generația de la 1848 și Era Nouă* [Az 1848-as nemzedék és az Új Korszak, 1898], ezekben a Liberális Párt politikájának a kézműiparra gyakorolt káros hatását elemezte. Nacionalizmusát közvetlenül Eminescu gondolkodásából eredeztette, akit személyesen ismert. Lásd *Tanúskodni jöttem* (2003) 35–37.

32 A *Sămănătorul* című folyóirat 1904. november 10-i számában megjelent cikket idézi Volovici (1995) 53. A folyóiratról lásd Ornea (1970). A szó jelentése „magvető”.

gyűjtője, aki titokzatos, ellenőrizhetetlen tekintélynek örvend, s akinek tevékenysége és emlékezőtehetsége körül legendák keringenek, másfelől mint aki rombolja a szentesített értékeket. Művelődési intézményeinkben mindent felzárkósítónak talált, szerinte reformra szorult mind az egyetem, mind az akadémia vagy az Athenaeum. Más eszközökkel, de ugyanazt a harcot vívta, mint Maiorescu a tartalom nélküli formák ellen. [...] Vagyis a fiatal történész húsz év elteltével a iasi-i irodalomkritikus romboló munkáját folytatta, s ha tekintélye nem ért is fel az övével, volt benne kellő lendület, szenvedély, fiatalos közlékenység és kitartás, hogy fáradhatatlanul vissza-visszatérjen ugyanarra a tárgyra, ütések mérjen és leromboljon – valóságos szellemi gigantomakhia elképesztő látványát nyújtva: ez maga volt az istenek alkonya.” Lázadó, ám valójában konzervatív alkat, fékezhetetlenül romantikus, erősen egocentrikus és becsvágyó lény, akinek egyoldalú és elfogult szemlélete voltaképpen „türelmetlen fanatizmust” takart – hangzik róla Lovinescu ítélete.³³

Ennek a személyiségképnek azért van kortörténeti jelentősége, mert a tekintélyrombolás és a tekintélyépítés ama különös dinamikáját ragadja meg, amely Iorga személyes habitusán túl egy sajátos értelmiségi tipológiát is meghatároz.

„Ő volt kamasz- és ifjúkorom bálványa” – írta Iorga professzorról naplójában Mircea Eliade,³⁴ de emlékirataiban arról is beszámol, hogy a jeles történész világtörténelmi vázlatáról (*Essai de Synthèse de l’Histoire Universelle*) még főiskolai diákként rendkívül kritikus hangú recenziót jelentetett meg: „Paradox és tragikus volt maga a tény, hogy amikor épp csak egyetemi hallgató lettem, heves bírálattal illetttem azt a professzort – s ezzel végleg el is szakadtam tőle –, akit a legjobban csodáltam, azt az embert, akit példaképemül választottam, akinek élete és munkássága kamaszkoromban és később is szinte mágikus szerepet töltött be életemben.”³⁵

Konkrét tárgyatól függetlenül az epizód azért különösen érdekes, mert Eliade gesztusa tökéletesen rímel arra a Iorga-attitűdre, melyet fentebb Lovinescu portréja villantott fel. Eliadéval az a „28-as nemzedék” lépett színpadra, amelyet a lázadás szelleme a politikai élet porondján rövidesen sokkal nagyobb és kockázatosabb kalandokba sodort.

Nyertesek és vesztesek. A modernizáció szereplői

Önállóságuk kivívása előtt a román fejedelemségek a XVIII–XIX. században sajátos körülmények közepette mentek át a modernizáció első fázisán. Ez döntően két tényezőben ragadható meg: az újító törekvések külföldi hatásra érvé-

33 Lovinescu (1998) 23–25.

34 Eliade (1993) 220.

35 Eliade (1991) 120.

nyesültek, belföldön pedig többnyire idegen eredetű kisebbségek nevéhez fűződnek. A hatalom szférájában ide sorolhatók a fanarióta uralkodók,³⁶ majd őket követően az orosz protektorátus alá helyezett fejedelemségek cári hivatalnokai (Kiszelev gróf és a nevéhez fűződő „Szervezeti Szabályzat”³⁷), a tőkés fejlődésben érdekelt társadalmi csoportok közül pedig – főleg a XIX. század második felétől – a görög, örmény, zsidó származású kereskedők és pénzemberek. Ezzel magyarázható, hogy akik a modernizációt tették felelőssé az ország életében beállott változásokért, egykönnyen az „idegenek” számlájára írták mindazt, amit helytelenítettek vagy elítéltek, jöllehet az nem volt más, mint a tőkés fejlődés következménye.

Olyan, általában külföldről származó csoportok és paradigmák jelenlétéről van tehát szó a román modernizációban – véli Sorin Antohi –, amelyek nagyobb régiók hasonló törekvéseihez kapcsolódnak, hatásuk pedig különböző itthoni csoportokon keresztül érvényesül, ennél fogva ezek a modernizációs jelenségek „mintegy felszínre hozzák és szentesítik a ma »nemzeti kisebbségeknek« nevezettek: görögök, örmények, zsidók jelenlétét. [...] Ebből ered modernizációnk ellendinamikája, minthogy az idegent [alogen], akár meghonosodott [indigenizat], akár nem, akár asszimilálódott, akár sajátosságába zárkozik, a modernizáció honi bajnoka nehezen tudja belefoglalni saját nemzeti projektjébe, s drámai (a zsidók esetében tragikus) körülmények között bűnbakká válik. Nemzeti krízishelyzeteink akkor állnak elő, amikor egy modernizációs projekt kudarcot vall (vagy társadalmilag kudarcként érzékelik), valamint akkor, amikor két vagy több modernizációs projekt ütközik egymással.”³⁸

Eminescu szövegében is láthattuk, hogyan torlódnak egymásra a modernizáció kritika motívumai. Nézzük kissé közelebről az „élősködő” hivatalnokréteg kialakulásának kérdését a XIX. század folyamán, és ennek összefüggését a földkérdéssel, vagyis a parasztság helyzetének fokozatos romlásával.

Az „élősködő” hivatalnokréteg legjobb szociológiai elemzését Ștefan Zetlinnek köszönhetjük. Ő mutatta ki, hogy kialakulásának folyamata több szakaszban ment végbe: kezdődött a modern állammá szerveződő dunai fejedelemségek valódi igényeivel, folytatódott a kisiparosság leépülésével – amely az importált ipari termékek kon-

36 A „fanarióták százada” 1711-től 1821-ig tart. Megítélésükről lásd Djuvara (2010) 189–196.

37 „A Szabályzatok igencsak arisztokratikus fogantatásúak voltak – a parlamentbe csak a nagybojárók vagy a kisebbek kerültek be –, de átvettek bizonyos európai modelleket: figyelmet fordítottak az igazságszolgáltatás függetlenségére, a parlament pedig elkülönült a végrehajtó hatalomtól.” Uo. 220.

38 Nemoianu–Antohi (2009) 34–35.

kurenciája következtében kereslet nélkül maradt –, és csak betetőződött azzal az immár tudatos kormányzati politikával, amely az állami bevételek növekedésével párhuzamosan a helyi vagy a központi bürokráciába való beilleszkedést kínálta fel egyedüli megoldásként a megélhetés nélkül maradt tízezrek számára, egyben könnyen mozgósítható klientúrát is biztosítva magának. Ezek az emberek nem önszántukból választották a hivatalnoki létet, az ezt sugalló konzervatív kritika megalapozatlan: „Az államnak segítséget kellett nyújtania e lakosságnak – a kapitalizmus ártatlan áldozatának –, hogy a közkönyörület megővje az éhenhalástól. Ismeretes, hogy az állam milyen formáját találta meg a könyöradománynak: *hivatalokat* kreált a városok élőködői számára, bürokráttá változtatta őket. A társadalmi válságnak ez a megoldása azzal a haszonnal is járt, hogy minden új élődsi hivatalnok egyben az oligarchia új politikai kliense is volt. Ám csupán ebben a *politikai indokban* látni a román bürokrácia születésének okát, és az oligarchiát hibáztatni azért, mert *létrehozta* ezt a politikai élőködést, az effajta szociológiai magatartás semmivel sem értelmesebb, mint az emberi szándékban keresni a természeti jelenségek okait.”³⁹

Az „élőködők” társadalmi csoportjának sommás megbélyegzése a konzervatív román modernizációellenesség szimptomatikus jelensége, mert a tényszerűen igaz megfigyelésre – hogy csökken a javak előállításában közvetlenül résztvevők száma (és velük szemben növekszik azoké, akik más foglalkozást űznek) – azt a helytelen következtetést építette, hogy ez a társadalmi bajok legfőbb forrása, a felelősséget pedig mindezért a liberális kormányzás viseli.

A városi hivatalnokréteg létszámának gyarapodása és a földművelő parasztság helyzetének romlása között nem úgy állott fenn ok-okozati összefüggés, ahogyan azt Eminescu és az ő nyomában mások is feltételezték. Az elviselhetetlen terhek és a teljes létbizonytalanság miatt tiltakozó parasztság körében már az 1880-as években felkelések törtek ki, ezeket követte a kiterjedt, országos méretű lázadás 1907-ben. A parasztfelkelés felszínre hozta a megoldatlan társadalmi bajok – mindenekelőtt az agrárkérdés – súlyosságát, az pedig, ahogyan a nagy tömegeket megmozgató lázadást – katonai erővel – kegyetlenül vérbe fojtották, azt is megmutatta, hogy a rendszer alapvetően kép-

telen megújulni. A felismerés számottevően növelte a rendszerrel szembeni radikális – bal- vagy jobboldali – fellépés létjogosultságát.

A felkelést – összegzi az eseményeket a mai történész – a parasztság proletarizálódása idézte elő, valamint az,

39 Zeletin (1997) 178. A román kézműipar szempontjából a tíz éven át – 1885 és 1895 között – az Osztrák–Magyar Monarchiával fennálló kereskedelmi egyezményt egyenesen katasztrofális hatásúnak tekinti.

hogya a korábban nagy hasznot hajtó román gabonaexportnak váratlanul versenytársa támadt: az Egyesült Államokból és Ausztráliából Európába irányuló gabonabehozatal, ami a közepes hozamú, gyarmati jellegű rablógazdálkodás körülményei között a parasztság embertelen kizsákmányolásához vezetett.⁴⁰

A felkelés okait vizsgáló korabeli tanulmányok (mindenekelőtt Radu Rosetti munkája) a földművesek helyzetében beállott sülyedés fő okát a nagybirtokos réteg által a föld jobb kiaknázása érdekében bevezetett bérleti rendszerben azonosították. Ion Luca Caragiale író, az események egyik legkritikusabb hangú kommentátora a konzervatív szemlélet bizonyos jegyeit is magán viselő írásában a történetekért magát a rendszert tette felelőssé: „A nép alkotta tömeget az uralkodó osztályoktól elválasztja (ugyan ki tagadná?) az érdek és az érzések szakadáka, amelyet ezen osztályoknak nem sikerült fokról fokra eltüntetniük, mi több, minden igyekezetükkel azon voltak, hogy tovább mélyítsék. A két tábor összefogását – tegnap még késhegyre menő ellenfelek, de mára feledést borítanak a régi ellenségeskedésre, feladnak minden személyes gátlást, színházi díszmenetet rendeznek – az egész nép nem tekinthette másnak, mint a politikusok utolsó lealacsonyodásának oligarchikus kiváltságaik megőrzése érdekében. Ennélfogva, ami előállott, az nem felfordulás volt, amelyet az egyik kormány képtelennek bizonyult megfékezni, a másik kormány pedig, több tekintély és nagyobb politikai hozzáértés birtokában elfojtani számított: polgárháború volt, a termelő tömegek háborúja, amelyek megelégteltek, hogy annyi ideje kizárják őket a közügyek irányításából, az ellen a jogbitorló oligarchia ellen, amely túl nagyszámú és túlon túl sokba is kerül ahhoz, hogy továbbra is eltartsák, meg aztán túl cinikus is, hogy még elviseljék. [...]

A csillogó klubtermekben, ahol kiterjedt földbirtok bérét teszik fel egy kártyalapra, éttermekben, ahol egy kis *souper fin*⁴¹ sok kiló puliszkaliszt árába kerül, népszerű sörözőkben, ahol csóró forgalomirányítók egyetlen este egész heti bérüket elherdálják, kültelki kocsmákban, ahol összegyűlnek a választások korteslegényei, hogy felhajtsanak ők is egy pohárral a tavalyiból készült idei lőréből, és szerte a közutakon, a sugárút sarkán, a villamoslámpák ragyogó fényében, vagy egy távoli utcakereszteződésnél, homályosan pislákoló lámpa alatt, villamoson, gyalog, omnibuszon vagy vonaton – hálókocsiban, első vagy másodosztályon: kezdve az oligarchia krémjével, el egészen a kliensi réteg aljanépig, mindenki nyüzsög és sűrög-forog. Sugdolóznak, vitáznak, szónokolnak, felcsattannak, vitatják a világ folyását, és közben mindig személyekre gondolnak, személyekről beszélnek,

40 Pippidi (1994) 17.

41 „Könnyű vacsora” (francia).

személyeket magasztalnak vagy rágalmaznak. Véges-végig személyek. Hát igen, a rendszer legyen következetes. Itt a világ tartozik a személyekhez, nem a személyek a világhoz. Itt a hivatal van a hivatalnokért, nem pedig a hivatalnok a hivatalért, templomok a papért és a kántorért, nem pap és kántor a temploméért, liba a sakterért és nem sakter a libáért, egyetemi katedra a professzorért, nem professzor az egyetemi katedráért. És persze, végezetül, itt a haza van a hazafiakért, nem a hazafiak a hazáért.⁴²

Titu Maiorescu életrajzírója előadja, hogyan került – bizonyos belviszállyok lecsendesedésével – 1907 áprilisában Petre P. Carp a Konzervatív Párt élére. Ezekben a válságos hetekben a párt vezető testületének tagjai többször tanácskoztak az országban kialakult helyzetről, valamint a liberálisok tervezett reformintézkedéseiről. Carp határozottan védelmébe vette a fennálló földbérleti rendszert, jóllehet párttársai között is többen azt okolták a lázadás ki-robbanásáért.

„Amikor bebizonyosodott, hogy ez a parasztfelkelés nem olyan, mint a korábbiak, és hogy kiterjed az egész parasztságra, amely határozottan földet követel, Maiorescu csatlakozott Carp nézeteihez. Carp 1907. március 10-én felszólalt a Képviselőházban, és visszaverte a liberális Emil Costinescu által ismertetett agrártervezetet (a szónok tudta, hogy két nap múlva pénzügyminiszter lesz). Carp elismerte, hogy a lázadás »alapjaiban rázza meg egész társadalmunk létét«, de nem értett egyet a Costinescu által javasolt megoldásokkal (a bérlők szövetségének feloszlata, minimálbér és a bérleti díj felső határának megállapítása a földművesek számára). Szerinte ezek irreálisak és sürgőtelenek. Nem a bérlők szövetsége a vétkes, ellenkezőleg, az csak növelte a földek értékét és a parasztok jövedelmét. Az okot a rossz adminisztrációban kell keresni, amely »teljesen a földbirtokoson múlik, aki hamisan mér, és nem ad a parasztnak annyit, amennyi neki jár«. Carp ellenezte az érvényben lévő mezőgazdasági egyezségek megszüntetését is, mert súlyos fenyegetést látott benne az állam törvényeire nézve, ahogyan a falusi takarékpénztár gondolatát is elutasította, és a nagybirtok védelmére kelt. »Jó-e a nagybirtok vagy rossz? Szükségszerű-e a léte, vagy ez az alsóbb népeesség sanyargatásának oka? Én úgy vélem, hogy jó, én úgy vélem, hogy szükségszerű: nemcsak egy ország vezető osztályai, hanem még a paraszti réteg számára is szükségszerű.« És ke-

42 Ion Luca Caragiale: 1907. De primăvară până-n toamnă [1907. Tavasztól őszig]. A cikksorozat második és harmadik részét magyarul lásd *Korunk*, 2007. 12. 19–24.

ményen e szavakkal zárta: »Egyelőre a felkelés elfojtása az egyedüli tennivaló. A többit majd meglátjuk.« Maiorescu nagy elismeréssel fogadta Carp cinikus felszólalását. »Carp ma kitűnő beszé-

det mondott az agrárügyről a Képviselőházban, szembefordult a liberálisok hangulatkeltésével és az általuk javasolt intézkedésekkel.«⁴³

A román modernizáció strukturális reformokat követelt – például a földtulajdon kérdésének rendezését –, a rendszer azonban a súlyos válság ellenére sem kínált valóságos alternatívát, mivel belülről hiányzott a kétpárti alkotmányos berendezkedés megváltoztatásának szándéka, kívülről – a társadalom oldaláról – pedig a rendszer reformja kivihetetlen volt. A két párt töretlenül támogatta a királyság intézményét, az viszont feladatát abban látta, hogy rájuk támaszkodva, őket egyensúlyban tartva irányítsa az ország politikai életét. Nem mellékes az sem, hogy a XIX. század nyolcvanas éveitől kezdve a modernizációs projekt témája lett a „nemzeti egység”, azaz Nagy-Románia megteremtése: az Osztrák–Magyar Monarchia és Oroszország románok lakta területeinek (Erdély, Bukovina, Besszarábia) megszerzése. Az első világháború megpróbáltatásai – a román hadsereg veresége, Bukarest német megszállása, a kormányzat iasi-i kényszertartózkodása – kellettek ahhoz, hogy a román vezető osztály felismerje: a régóta esedékes reformokat saját fennmaradása érdekében nem halogathatja tovább. Az első világháború után (1922-ben) végrehajtott földreform azonban – minden erénye ellenére – túl későn jött, a kedvezőtlen körülmények túlságosan is fékeztek jótékony hatását, így nem óvhatta meg a falvak népét attól, hogy a húszas évek végétől a szélsőjobboldali agitáció készséges támogatója és partnere legyen.

AZ ANTISZEMITIZMUS ÉVTIZEDEI

Az antiszemita román jobboldali ideológia kezdetben ráhangolódott a hasonló európai – főleg francia – szólamokra, beleértve a rasszizmus első teoretikusainak (Gobineau, Chamberlain) tételeit. Az agresszíven előítéletes gondolkodás több tényező egybejárásán folytán található kedvező talajra, főként Moldvában, előbb a XIX. század közepén, majd különösen utolsó harmadában.

1886-ban, Bukarestben tartotta alakuló kongresszusát az Egyetemes Antiszemita Szövetség, amelyen részt vett a francia antiszemitizmus vezéralakja, Édouard Adolphe Drumont is, aki abban az évben jelentette meg *La France juive* (A zsidó Franciaország) című könyvét. Az 1895-ben létrehozott Antiszemita Szövetség alapító tagjai közé tartozott Nicolae Iorga és Alexandru C. Cuza is, a kettejük által 1910-ben alapított Demokrata Nacionalista Párt pedig hangsúlyosan antiszemita programmal indult.

Iorga és Cuza gondolkodásában – majd rövidesen az értelmiség újabb nemzedékének tudatában – úgy rendeződtek ok-okozati láncolatba a román történelem eseményei és azok társadalmi következményei – 1848 „felforgató” eszméinek (egyenlőség és demokrácia) behozatala, az 1866-os alkotmány szabadelvű szelleme, az országban letelepedők honosítását szorgalmazó nagyhatalmi határozat (Berlin, 1878), az ipari cikkek importjának hatása a hazai kézműipar visszaesésére, a tőkés viszonyok elterjedésének közvetlen összefüggése a parasztság életkörülményeinek romlásával –, hogy az eleinte önvédelmi célzatú eszmerendszer szükségképpen támadó jelleget öltött. Kezdeti pártpolitikai (konzervatív) indíttatását hamarosan átszínezte és elfedte a rasszista hangszerelés, a népbárát retorika és a nemzetféltő pátosz.

Az izraelita vallásúak jogállásának alakulásában az évtizedek során több fázist kell megkülönböztetnünk. Az 1866-os alkotmány megfelelő cikkelye eredetileg úgy szólt, hogy „a hitfelekezet Romániában nem akadály a állampolgárság elnyerésének”, és kimondta, hogy külön törvény fog rendelkezni az izraelita vallásúak fokozatos honosításáról. Ennek hírére azonban mind Iași, mind Bukarest városában heves antiszemita kampány indult, melynek hatására a szóban forgó cikkely úgy módosult, hogy a honosítást csupán „a keresztény hitfelekezethez tartozó idegenek” nyerhetik el. Az ország függetlenségét szentesítő berlini kongresszus (1878) kizárta a hitfelekezetek közötti megkülönböztetést, és előírta, hogy „Romániában a vallási vagy hitfelekezeti különbség senkivel szemben nem lehet indoka kizárásnak vagy képtelenné tételnek a polgári és politikai jogokhoz való hozzáférésben, közhivatalok, tisztségek és rangok elnyerésében, foglalkozások és szakmák gyakorlásában a maguk választotta helységben”. A román politikusok úgy ültették át a gyakorlatba az előírást, hogy törölték az 1866-os alkotmány megszorító kitételét, s az átfogalmazott cikkely kimondta, hogy az állampolgárságot bárki elnyerheti, de odaítélése kérvényezés alapján, egyéni elbírálás útján, a kormány jóváhagyásával történik. Ettől az előírástól csak egyszer tértek el: az 1877-es függetlenségi háború 883 izraelita vallású katonája egyszerre nyerte el az állampolgárságot. Megjegyzendő, hogy 1899-ben Románia közel hatmillió lakosából 269 ezer volt izraelita vallású, 1912-ben a hétmillióslakosságból 216 ezer – az 50 ezer főnyi különbséget az előző évtized Amerikába irányuló masszív emigrációs hullámából adódik. Az egyénileg jóváhagyott honosítási kérelmek száma 1912-ig négyezer körül mozgott.

A folyamat végül akkor zárult le, amikor az első világháborút lezáró párizsi békeszerződések minden kisebbség számára előírták a teljes állampolgári

jogegyenlőséget – ennek az elvárásnak tett eleget az 1923-ban elfogadott alkotmány megfelelő cikkelye.⁴⁴

Az eleinte főként gazdasági, majd társadalmi és művelődési kérdések kapcsán is hangot kapó antiszemitizmus az öntudatos hazafiság és a nemzeti önvédelem szükségszerű tartozékaként épült be a XIX. század utolsó évtizedének román közgondolkodásába. Egy korabeli kiadvány előszavában a következők olvashatók: „Ma antiszemitának lenni nem annyit tesz, hogy valaki a nemzeti és vallási kizárólagosság szűk nézeteit vallja, hanem azt jelenti, hogy hűségesen harcol azon materialista áramlat ellen, amely többre értékeli a pénzt a tisztességnél, az erénynél és az emberi természet méltóságát érintő minden más érzésnél. [...] Az antiszemitának a zsidók mellett mindazok elzsidósodott, korrupt szelleme ellen is harcot kell folytatnia, akik félreértik, mi több, prostituálják a türelem és a civilizáció szavak értelmét. [...] Az antiszemiták testesítik meg a román nép lelkének legmélyebb törekvéseit és érzéseit [...]. Ha majd a kés már a csontig ér, a türelmüket vesztett románok megmutatják majd a zsidóknak az utat, amelyen jöttek, s ha, ahogyan eddig tették, úgy tesznek, mint ha nem értenék, kénytelenek lesznek bármely intézkedést használni, melyet önvédelmi ösztönük diktál.”⁴⁵

Az antiszemita nézetek a XIX–XX. század fordulóján az értelmiség széles rétegeiben elterjedtek. Dobrogeanu-Gherea szocialista gondolkodó úgy vélte, hogy a közéletben alig van olyan ismert személyiség (a politikus Petre Carpot és az író Caragialét közéjük sorolja), akit ne fertőztek volna meg, és ugyanerre a következtetésre jutottak a román valóságot közelebbről megismerő külföldiek is.⁴⁶

A román szélsőjobb eszmerendszerének kialakulása és mozgalommá szerveződése megelőzte a hasonló németországi fejleményeket, de a későbbiekben a külföldi eseményekkel párhuzamosan haladt. Ennek oka egyrészt Nagy-Románia létrejöttében, vagyis az ország lakosságának megváltozott összetételében, másrészt az ideológiai ellentétek első világháború utáni kiéleződésében keresendő. Ez utóbbiban minden bizonnyal három tényező játszott különösen fontos szerepet: 1. a nemzetépítés új stratégiája a megváltozott etnikai-vallási viszonyok közepette, 2. az új alkotmány előidézte társadalmi mobilitás következményei, végül 3. a bolsevik forradalom győzelme Oroszországban (ideiglenesen Magyarországon is), és a román politikai elit félelme a kommunista forradalom importjától.

Amikor az első világháborút lezáró békeszerződések Romániának ítélték

44 Ornea (1995) 387–391.; lásd még Hillgruber (1994) 278–279.

45 Volovici (1995) 39–41.

46 Uo. 41.

Erdélyt, Bukovinát és Besszarábiát, az ország területe több mint a kétszerezésére, lakosainak száma közel kétszerezésére nőtt (137 903 helyett 295 049 km², 7 millió 771 ezer helyett 14 millió 669 ezer lélek). Románia Közép-Kelet-Európa második legnagyobb állama lett (Lengyelország után), az 1930-as népszámlálás adatai szerint lakói száma már meghaladta a 18 milliót. Ez a lakosság azonban társadalmi rétegzettségét és etnikai-vallási hovatartozását illetően is nagymértékben különbözött az első világháború előttitől. Akkor a kisebbségek aránya nyolc százalék alatt mozgott, a háború után viszont megközelítette a harminc százalékot (magyarok: 7,9; németek: 4,1; zsidók: 4,0; ukránok: 3,3; oroszok: 2,3; bolgárok: 2,0; cigányok: 1,5; egyéb: 3,0). Foglalkozását tekintve a lakosság szinte teljes kétharmada a mezőgazdasághoz kötődött, 9,5 százalékot tett ki az iparban, 18,2 százalékot a harmadik szektorban foglalkoztatottak (kereskedelem, bankok, közlekedés, közhivatalok, szabadfoglalkozásúak) száma. Különösen érezhető volt a román etnikumúak arányának csökkenése a városokban: az Ó-Királyságban a városlakók háromnegyedét románok alkották, az új tartományokban viszont csupán a városlakók egyharmadát tették ki.⁴⁷

A Nagy-Romániát megteremtő politikusok tisztában voltak vele, hogy a megnagyobbodott ország lakosságát valamiképpen egységbe kell kovácsolni. Ez azonban eleve két, igencsak különböző feladatot jelentett: egyrészt meg kellett teremteni a román etnikumúak egységes nemzeti tudatát, másrészt megoldást kellett találni az eltérő etnikumúak beilleszkedésére. A helyzet paradox voltát mutatja, hogy az 1923-as alkotmány Romániát – az említett népességi arányok mellett – nemzetállamként határozta meg („Románia királyság egységes és oszthatatlan nemzeti állam”, 1. cikkely), s az ellentmondás feloldására elegendőnek találta az állampolgári egyenlőség kinyilvánítását („A románok, tekintet nélkül etnikai eredetükre, nyelvükre vagy vallásukra, jogosultak a lelkiismeret, az oktatás, a sajtó, a gyülekezés, a társulás szabadságára és a törvényben lefektetett összes jogokra”, 5. cikkely”).⁴⁸

A bukaresti (különösen a liberális párti) politikai elit centralizáló törekvései semmiféle teret nem hagytak regionális politikai tendenciák számára, noha erre például az erdélyi román vezetők részéről – legalábbis egy ideig – lett volna igény. A jelszó a szellemében egységes, hatalmi berendezkedésében szilárdan centralizált állam megteremtése volt, annál inkább, mert bizonyos nemzeti kisebbségek – magyarok, oroszok, bolgárok – léte területi követelések veszélyét hordozta magában. Ro-

47 Livezeanu (1998) 39–41.

48 *Constituția din 1923* (1990) 611.

mánia csak a harmincas évek közepén kötött békeszerződést a Szovjetunióval,

a magyar revíziós követelésektől való félelem pedig Trianon óta gyakorlatilag sohasem szünetelt. Mindez nem azt jelenti, hogy a többség és a kisebbségek között állandóan feszült lett volna a viszony. Az erdélyi magyarság – lélekszámánál, közéleti és művelődési hagyományainál fogva – néhány év alatt magára talált az új államkeretben, bár jogai védelmében szüntelen vitái és konfliktusai voltak a hatóságokkal. Mindamellettt részt vett az ország politikai életében, kulturális és egyházi intézményein keresztül őrizte nemzeti azonosságát és gyarapította szellemi javait.⁴⁹

A két háború közötti román valóság elemzői rámutattak, hogy az agresszív antiszemitizmus épp akkor tört fel egyre nagyobb erővel, amikor a „zsidókérdés” jogi rendezése végre jó úton haladt. A jelenség magyarázata abban a tényben keresendő, hogy az alkotmány biztosította állampolgári jogok birtokában mind az egyetemi hallgatók, mind a diplomások és szabadfoglalkozásúak – ügyvédek, orvosok, újságírók, művészek – körében megnőtt a zsidó származásúak aránya. Ez egyrészt erősítette a szakmai rivalizálás etnikai-vallási indítékait – és ekként minden kisebbségre nézve érvényes –, másrészt újabb tápot adott a már addig is meglévő antiszemita előítéleteknek.⁵⁰

Annak azonban, hogy az egyetemek már igen korán – 1919–20-tól – a zsidóellenes szervezkedés központjai lettek, különösen Iaşiban, egyéb okai is voltak. A iaşi-i egyetem oktatói körében volt a legélesebb a világnézeti megosztottság: a komoly szakmai tekintélynek örvendő, meggyőződéses baloldali gondolkodású egyetemi oktatók mellett rasszista nézeteket valló, megrögzötten antiszemita professzorok is tanítottak itt. A diákok számára ilyenformán világnézeti választást is jelentett az egyik vagy másik tábor melletti elköteleződés: választottak a racinalista, progresszív szellemi irányulás, a baloldali, materialista, akár a forradalommal is rokonszenvező világlátás vagy a konzervatív-misztikus, jobboldali, haladásellenes eszmeiség között.

De a virulens román szélsőjobboldal a harmincas évek Bukarestjében jelent meg, és most már a szellemi elit aktív közreműködésével fejtette ki hatását. A jelenség középpontjában a bukaresti egyetem professzora, Nae Ionescu áll, aki egy nagyra hivatott filozófus- és írónemzedék mestereként úgy oltotta bele hallgatóiba az eredeti, önálló, merész gondolkodás igényét, hogy az valójában – szinte észrevétlenül – a „veszedelmes világnézet” elsajátítását jelentette számukra. A zsidó származású Mihail Sebastian, Nae Ionescu tanítványa, Mircea Eliade barátja, akinek naplója a kilencvenes években látott először napvilágot, hitelesen dokumentálja azt a folyamatot, ahogyan a rajongva szere-

49 A témáról bővebben lásd Mikó (1988); Balogh (1997); Horváth (2007).

50 Lásd erről Oişteanu (2005).

tett tanár nézeteinek hatására fokozatosan megváltozik a fiatalok gondolkodása, a korábbi összhangot ellentétek zavarják meg, míg végül a világnézetek közé éles frontvonalak ékelődnek.

„Nae tegnapi előadása fullasztó volt. Színtiszta Vasgárda-szólamok, minden árnyalás, minden bonyolítás, minden mentegetés nélkül. »A politika a harci állapot neve. Valamely pártnak már a pusztta létében benne foglaltatik a kötelesség, hogy az összes többit felszámolja. Végkövetkeztetésként: a belpolitika – képtelenség. Nincs más, csakis a hatalom megszerzése, kisajátítása, és a párt összeolvadása az egész közösséggel. Innentől már nincs más, mint ügyintézés [gospodărie], lévén hogy az ellenhatás minden lehetősége elesett. Nemzetnek azt a közösséget hívjuk, amely magában foglalja a háború eszméjét. A nemzet képlete így szól: barát–ellenség.« És ez így folytatódott...”⁵¹

A naplóbejegyzés dátuma 1935. június 17., vagyis mind a tekintélyuralom képzete, mind a Carl Schmitt-i visszhangok mögé könnyű odaképzelné a történelmi hátteret. Sebastian tudósítása különösen attól olyan megrázó, hogy élményszerűen közvetíti azt a zavarodottságot, ami a szellemi vonzerő és a taszító nézetek közötti ellentétből fokozatosan rajzolja ki egy korszak szereplőinek bűnbeesését. Az utcai atrocitások egyre gyakoribbak, de a barátok még ragaszkodnak egymáshoz, noha érzik, hogy voltaképpen már egy világ választja el őket. Sebastian csak nehezen tudja elfogadni, hogy az a Mircea Eliade, akit tehetségéért nagyra tart, egyre távolabb sodródik tőle. Nem érti, miféle gyilkos indulatok törnek fel belőle, amikor politikai ellenfeleiről beszél, miközben igyekszik megőrizni az emelkedett gondolkodású értelmiségi látzatát: „És ne feledjem azt sem, mivel magyarázza a Vasgárdához való csatlakozását: Mindenkor hittem a szellemiség elsőbbségében.

Nem komédiázik, és nem ment el az esze. Mindössze naiv. De egyik-másik naivitás katasztrofális!”⁵²

Majd ugyanazon év végén: „A *Buna Vestire* tegnapi (1937/244.) számában Mircea Eliade cikke: »Miért hiszek a legionárius mozgalom győzelmében?«: ...a legionárius forradalom legvégső célja: a nemzet üdvözülése [mântuirea neamului] ...ahogyan azt a Kapitány megmondta... hiszek a szabadságban, a személyiségben és a szerelemben. Ezért hiszek a legionárius mozgalom győzelmében.”⁵³

A Vasgárda történetének szentelt újabb irodalom azzal a különös ténnyel szembesült, hogy a korszak szóban forgó szereplői – köztük elsősorban éppen Mircea Eliade – nem végezték el azt az önvizsgálatot, nem hajtották végre azt

51 Sebastian (1996) 23.

52 Uo. 115. 1937. március 2.

53 Uo. 133. 1937. december 17.

a kritikai eltávolodást, amely tőlük joggal várható lett volna. Ennek tulajdonítható, hogy harmincas évekbeli írásaik, politikai szerepvállalásuk kritikai felmérése egyrészt a leleplező szenzáció erejével hatott, másrészt kontesztáló vagy védekező ellenreakciókat váltott ki. Ezzel együtt olyan szerzők, mint Z. Ornea,⁵⁴ Leon Volovici,⁵⁵ Irina Livezeanu,⁵⁶ Alexandra Laignel-Lavastine⁵⁷ szakszerű, szövegek vizsgálatára alapozott elemzése minden kétséget kizáróan kimutatta, hogyan szegődtek ezek az írók a legionárius ideológia szolgálatába – és járultak hozzá ezzel a mozgalom sikeréhez, függetlenül attól, milyen szubjektív indítékaik voltak, és mennyire jóhiszeműen cselekedtek.

A múlttal való szembenézés egészen különös, megrázó példája, hogy Eliade román származású tanítványa, Ioan Petru Culianu, aki örökölte a neves vallástörténész professzori székét a Chicagói Egyetemen, valóságos lelkiismereti válságot élt át, amikor feltárult előtte mestere legionárius múltja. Culianu 1971-ben hagyta el Romániát, Olaszországban ledoktorált, majd Hollandiában, a Gröningeni Egyetemen tanított. Gyors ütemben írta hatalmas tárgyi tudásra és eredeti gondolkodásra valló dolgozatait és könyveit. Szűkebb szakterületének a gnosztikus filozófia történetét, a miszticizmust és a reneszánsz korszakát tekintette. Kezdetől fogva kapcsolatban állott az 1945 óta emigrációban élő Eliadéval, aki támogatta a tudományos pályán való érvényesülésben.

Eliadéről írott könyvében Culianu emlékeztet rá, hogy egy angol kutató (R. H. Markham) Cromwellhez hasonlította Codreanut, mozgalmát pedig a puritanizmussal állította rokonságba. Kétségtelen, hogy a mozgalom nagy hangsúlyt helyezett az aszkézis, az önfeláldozás, a mártírium fogalmára, csöppet sem mellékes azonban, hogy milyen program szolgálatában. Az osztályok nélküli, „arkangyali társadalom” utópiája ugyanis jól megfért az erőszak kultuszával, mivel a Codreanu által elképzelt forradalom célja a nemzet „üdvözülése” volt, amelyet a Légio akciói készítenek elő: „azt megelőzően, hogy az Új Emberek végleg elsöprik a korrupt kapitalista rendszert, annak eredendő bűne még a mozgalom tagjaiban is ott lakozott (ez tisztára marxi eredetű tanítás, tudjuk, hogyan alkalmazta Lenin és Sztálin). De a legionáriusok most már szabadon mások javára fordíthatták azt, ami bennük bűnös. Elkövethettek például terrorcselekményeket is, azzal a feltétellel, hogy vállalják érte a teljes felelősséget, és önszántukból cselekedjenek a közösség érdekében. A »fészkek« (vagyis legionárius sejtek) szabadsága folytán a Légio felső vezetése és maga a Kapi-

54 Ornea (1995).

55 Volovici (1995).

56 Livezeanu (1998).

57 Laignel-Lavastine (2004).

tány sem volt erkölcsileg felelősnek tekinthető a »tagság« által elkövetett bűntettekért.”⁵⁸

Culianu mindamellett elhibázottnak véli Markham teóriáját a puritán forradalommal fennálló párhuzamról, mivel Codreanu mozgalmanak semmi esélye nem volt rá, hogy legyőzze a kapitalizmust.

A történetnek azonban ezzel még nincs vége. Culianu az 1989. decemberi fordulat idején már a szakma világszerte elismert képviselője, tudományos művei mellett számottevő szépprózai munkássággal. Korábban is jelentetett meg közéleti publicisztikát a román emigráció sajtójában, a fordulatot követően azonban elementáris erővel tört fel belőle a Ceaușescu-rendszer iránti gyűlölet. Álláspontja ugyanaz volt, mint a hazai „ellenzéké”: Romániában nem rendszerváltás történt, hanem kommunista puccs, a hatalmat pedig ennek haszonélvezői kaparintották kézbe. *Formania liberă* (A szabad Zsormánia) című fantasztikus prózájának hőse a szeku ezredese, a „forradalmi” események egyik rendezője. Culianut 1991 májusában holtan találták a Chicagói Egyetem épületében. A jelek nem öngyilkosságra, hanem merényletre vallottak. Az amerikai bűnüldöző hatóságok nem tudták felderíteni a tettes (vagy tettesek) kilétét, a tudós halálának hátterére, a gyilkosság indítékára mindmáig nem derült fény. Baráti köre azt a feltételezést tartotta a legvalószínűbbnek, hogy külföldi

ügynökein keresztül a román titkoszolgálat tette el láb alól. De nem lehet kizárni azt sem, hogy szélsőjobboldali csoportok leszámolásáról volt szó. Amikor Culianu első ízben értesült mentora egykori kötődéséről a szélsőjobboldali mozgalomhoz, érdeklődésére Eliade kétértelmű, de inkább kitérő választ adott (fiatalkori vétség, „felix culpa”, írta válaszlevelében), és róla szóló könyvben Culianu végül nem érintette ezt a témát. Meglehet azonban, hogy addig ismeretlen adatokat tudott meg és készült közzétenni mesztere legionárius múltjáról. Ebben az esetben pedig nem kizárt, hogy a merénylet az egykori Vasgárda külföldön élő szervezeteinek akciója volt.⁵⁹

58 Culianu (1995)185.

59 Culianu személyiségéről és halála körülményeiről lásd Anton (2005). Sikertelen puccskísérletük (1941. június) után a Vasgárda több száz tagja német földön talált menedéket; egy részük a háború után az NSZK-ban maradt, többségük azonban az Egyesült Államokba vagy Kanadába emigrált, nagy számban éltek Chicago, Detroit, Toronto városában. A nyolcvanas évek amerikai sajtójában információk jelentek meg arra nézve, hogy rendkívül összetartóak, és diszkréten ugyan, de politikai tevékenységet is folytatnak. Detroit román ortodox érsekét 1984-ben az amerikai hatóságok legionárius múltja miatt kiutasították az országból. Uo. 141–142.

Corneliu Zelea Codreanu mozgalma két okból lett ebben a játszmában kulcsfontosságú. Az egyik: ideológiája kiválóan alkalmasnak látszott a baloldali veszéllyel szembeni tömeges mozgósításra, a bolsevizmus réme elleni fanatikus fellépésre. A másik: a parlamentáris rendszerrel szemben olyan alternatívát kínált, amely előrevetítette a pártokat félresöpörő személyi diktatúra lehetőségét.

Bár a kommunista korszak történetírása a reális arányokat eltorzítva mutatta be a bal- és a jobboldal szerepét a korszak történéseiben (az utóbbit alulértékelt, az előbbit pedig felnagyította) – véli Irina Livezeanu⁶⁰ –, az első világháború után Romániában is volt egy rövid „vörös korszak”, amikor sztrájkok és utcai tüntetések sokasága tanúsította a baloldal támogatottságát és mozgósító erejét. 1918-ban Averescu tábornok még az általa alakítandó kormányban való részvételre is felkérte a szocialistákat (sikertelenül), hasonlóra azonban a továbbiakban nem volt példa.

A szomszédos országokban lezajlott forradalmak hatására a román politikai osztály úgy látta, a bolsevizmus terjedése közvetlen veszélyt jelent az országhoz csatolt területek jövőjét illetően, és a kutatások azt igazolták, hogy Erdélyben ugyan nem, de Besszarábiában a kommunisták valóban azzal a céllal fogtak fegyvert, hogy a Vörös Hadsereg visszafoglalja a területet.⁶¹ A szovjet és a magyar bolsevikok ellen indított román propagandakampány a kommunistákat rendszeresen azonosította a zsidókkal.

Az 1918 és 1921 között lezajlott sztrájkok és tüntetések némelyike tömegméretű volt, és karhatalommal vetettek véget nekik (1918: a nyomdászok sztrájkja, 1920: általános sztrájk). Jóllehet kiváltó okuk a bérek és az életkörülmények előidézte elégedetlenség volt, a hivatalos propaganda ezeket a megmozdulásokat is a bolsevik agitáció számlájára írta. Amikor pedig Ukrajnából több ezer zsidó menekült át Besszarábiába (számukat 20 és 60 ezer közé tették), sokan őket is a veszedelmes felforgatók kategóriájába sorolták.

A kommunista párt alakuló kongresszusának (1921) résztvevőit egytől egyig letartóztatták, és törvényszék elé állították. A perben 1922 júniusában hirdettek ítéletet. A 271 elítélt közül 213 királyi kegyelemben részesült, a többit börtönbe zárták. Miután a párt 1923-ban programjába iktatta a Romániához csatolt területek (Besszarábia, Dobrudzsa, Erdély) önrendelkezési jogát egészen az elszakadásig, katonai rendelkezésekkel kimondták a párt feloszlását (1924. április), majd a közrend megőrzése érdekében hozott ún. „Mârtescu-féle törvény” (1924. december) börtönbüntetéssel sújtott minden sze-

60 Livezeanu (1998) 293–302. A következőkben az ő gondolatmenetére támaszkodom.

61 Livezeanu idézi Lucien Kerchmar tanulmányát: Kerchmar (1983).

mélyt, aki olyan társulásban vesz részt, amelynek célja „bármely személy vagy tulajdon elleni büntett elkövetése”. Az illegalitásban tovább tevékenykedő kommunista párt tagjainak száma 700–800 körül mozgott, szimpatizánsaié néhány ezerre tehető.

Sokkal elnézőbben bánt a kormány a szélsőjobboldali mozgalmak szervezőivel. Az ország egyetemén 1922 folyamán került sor első ízben olyan diák-tüntetésekre, amelyeken a numerus clausus bevezetését követelték. Alexandru C. Cuza pártja, a Nemzeti-Keresztény Védelem Ligája rövidesen az izraelita vallásúak teljes kirekesztését (numerus nullus) iktatta programjába. Corneliu Zelea Codreanu, a jogi kar diákja, aki előbb egy „forradalomellenes” csoport tagjaként vett részt erőszakos cselekményekben, 1923-tól már fanatikus hívekből álló saját alakulatát szervezte, s amikor Iași rendőrprefektusa megpróbált fellépni ellene, 1924 októberében egyszerűen agyonlőtte. Társaival együtt perbe fogták, de a bíróság 1925 májusában felmentette. Két év múlva létrehozta saját szélsőjobboldali szervezetét, a Mihály Arkangyal Légiót (innen a nevük: legionárius mozgalom), amely a harmincas években egyre nagyobb szerepet játszott az ország politikai életében.

Codreanu mozgalma az első években a hatóságok hallgatólagos egyetértését vagy éppen nyílt támogatását élvezte, annak ellenére, hogy tagjai nemcsak szavakban lázítottak a politikai pártok és az alkotmányos rend ellen, hanem erőszakos cselekedeteket hajtottak végre. Amikor a Légió 1930 áprilisában létrehozta politikai szervezetét, a Vasgárdát, a Maniu vezette kormány belügyminisztere, Alexandru Vaida-Voevod személyes támogatásáról biztosította és tanácsokkal látta el a mozgalom vezérét, mivel úgy vélte, a szervezetet saját céljaira – a „szélsőséges és felforgató irányzatok” visszaverésére – tudja majd felhasználni. És amikor 1930 júliusában a legionáriusok egy csoportja a helyi ortodox pap vezetésével Borsabányán felgyújtotta a zsidók házait, az elkövetőket bíróság elé állították ugyan, de a Szatmár megyei törvényszék 1931 tavaszán felmentette őket. Ugyanilyen elnéző volt a bukaresti törvényszék is a belügyminisztérium helyettes államtitkára, Constantin Angelescu elleni (meghíusult), ugyancsak 1930. júliusi merénylet elkövetőjével szemben, akit Codreanu az eseményt követően előléptetett.⁶²

Emlékirataiban Vaida-Voevod ezt a történelmi pillanatot úgy rögzíti, mint amelynek lényege a három főszereplő drámai összecsapásában ragadható meg: „Az ország vezetését ugyanis három diktatórikus alkat követelte magának: II. Károly, Maniu és C. Zelea Codreanu. Mindegyiknek megvolt a saját kész-

lete demagóg jelszavakból: »A demokratikus reformokat végrehajtó király«;

62 Mamina–Scurtu (1996) 55., 80.

»az angol alkotmányosság (romániai) képviselője«, aki egyben a keresztény erkölcsöt és azt a meggyőződést is képviseli, hogy eltűnésre van ítélve az a nemzet, amely, ha csak 15–16 millió is a lélekszáma, nem törekszik területét korlátlanul megnövelni, és végül a »Kapitány« képviselte ködös, misztikus, diktatórikus »Legionárius állam«.»⁶³

A Vasgárda történetében az 1933-as év jelent fordulópontot, pontosabban Ion G. Duca miniszterelnök meggyilkolása. Ennek előzményét alighanem abban kell keresni, hogy a mozgalom 1931-ben Corneliu Codreanu Csoportosulás néven pártként is bejegyeztette magát. Bár az országos választásokon csupán 34 ezer szavazatot szerzett, de még abban az évben győzött egy részleges választáson, és így Codreanu bejutott a parlamentbe, egy év múlva pedig már 70 ezer szavazattal két gárdista lett parlamenti képviselő. A mozgalom népszerűségének gyors növekedése immár azt a veszélyt hordozta magában, hogy a Vasgárda az alkotmányosság keretei között folytatja hadjáratát a rendszer megdöntésére.

A román szélsőjobb története a harmincas években elválaszthatatlan a német külpolitika céljaitól és akcióitól.⁶⁴ Berlin mindenekelőtt abban volt érdekelt, hogy jó kereskedelmi kapcsolatokat építsen ki Romániával, és 1934-től a két ország közötti kereskedelmi forgalom látványosan fellendült.⁶⁵ Ami a román politikai életet illeti, a nemzetiszocialista párt Külügyi Hivatala bátorította a németbarát orientációjú román pártokat és mozgalmakat, jóllehet ezt II. Károly nem nézte jó szemmel. A Külügyi Hivatal – amelynek irányvonala nem mindenben egyezett a külügyminisztériumével – olyan, megfelelő támogatottságú román politikust keresett, aki a nemzetiszocialista mozgalomhoz fogható erő vezéréként léphet fel a román politikai életben. Ezt a vezért a berlini hivatal a költő Octavian Goga személyében vélte megtalálni, aki egy kis párt élén állott ugyan, de megfeleltett ennek a szerepnek, ha sikerül összefognia a Vasgárdával. Ez a berlini számítás azonban nem vált be, ezért a továbbiakban Goga pártja, valamint a Cuza és Vaida-Voevod vezette alakulat összefogása lett a cél.

Miután a Vasgárda 1934 novemberében Mindent a Hazáért néven létrehozta saját pártját, az a látszólag paradox helyzet állott elő, hogy több szél-

63 Vaida-Voevod (1995) 250.

64 Hillgruber (1994) 45–52. E bekezdésben az ő adataira támaszkodom.

65 Néhány adat a német–román kereskedelmi kapcsolatok alakulásáról. A Németországba irányuló román export összértéke (millió márkában) 1933-ban: 38, 1936-ban: 93, 1938-ban: 140, 1942-ben (akkor a megmagasabb): 428 millió. A román kőolajtermékek exportja 187 ezer tonnáról (1933) 904 ezerre (1936), majd 2,3 millióra (1941) nőtt. Uo. 290–291.

sőjobboldali, antiszemita, németbarát párt és mozgalom versengett egymással a hatalom megszerzéséért. Ami a Vasgárdát illeti, Codreanu annyira hitt saját küldetése diadalában, hogy feladatát a mozgalom szervezésében látta, mindaddig, amíg nem üt a végső győzelem órája. A lényegi hasonlóságok ellenére e pártok és mozgalmak között léteztek nem elhanyagolható különbségek is, ami többek között arra is magyarázatot ad, miért nem állt ki a későbbiekben Hitler a Vasgárda védelmében. Hillgruber arra hívja fel a figyelmet, hogy bár a náci párt és Codreanu mozgalma egyformán a bolsevizmusban látta a fő ellenséget, a két ideológia között jelentős különbségek voltak: „Elsősorban arról van szó, hogy a romániai [legionárius] mozgalom határozottan keresztény jellegű volt. Vallási és nemzeti, nem pedig rasszista antiszemitizmust vallott. Codreanu már nem állott kapcsolatban Cuza professzorral, az antiszemita propaganda romániai hirdetőjével. Ez volt az egyik fontos ok, ami megakadályozta a Goga–Cuza-csoporttal való egyesülést, amelyre a [berlini] Külügyi Hivatal törekedett. Codreanu célja az volt, hogy elsöpörje a román áldemokráciát, és olyan autoritárius vezetés formájában újítsa meg a román államot, amely mélyen az ortodox kereszténységben gyökerezik.”⁶⁶

Az 1941. áprilisi népszámlálás adatai szerint a zsidó származású román állampolgárok száma 315 ezer volt, ez a szám a keleti területfoglalások nyomán 376 ezerre emelkedett. A háború első hónapjaiban a román hatóságok tömeges megsemmisítő akciók sorozatát hajtották végre ellenük: a iași-i pogrom és a városból útnak indított két „halálvonat” 13 ezer ember halálával járt, a Besszarábia és Észak-Bukovina területén a román és a német hadsereg által legyilkoltak számát 45 ezerre becsülik, végül 130 ezerre tehető a Transznisztriában elpusztított (ukrán és orosz) zsidók száma. Az oda deportált mintegy 25 ezer cigány közül 11 ezren jutottak ugyanerre a sorsra. Ezeket a cselekményeket Antonescu marsall tudtával, gyakran személyes utasítására hajtották végre.⁶⁷

Az 1942 januárjában megtartott, „a zsidókérdés végleges megoldását” tárgyaló wannseei konferencia után a román hatóságok beleegyeztek, hogy elkezdjék a zsidók deportálása. Elsőnek Arad, Temes-Torontál és Torda megyét jelölték ki.

Antonescu marsall 1942 októberében utasította a zsidó ügyekkel megbízott kormánybiztost, szervezze meg 75–80 ezer zsidó személy Palesztínába és Szíriába történő távozását – személyenként 200 ezer lej ellenében. A németek tiltakozása ellenére kisebb-nagyobb csoportok hagyták el az országot, voltak köztük

Magyarországról menekült zsidók is.

66 Hillgruber (1994) 47.

67 Uo. 16.

A román kormány és Berlin között fennálló nézetkülönbségek elhúzódtak,

ami a kérdésben elfoglalt román „különutas” álláspontnak kedvezett. Antonescu kormánya – részben pénzügyi megfontolásokból, részben a belföldi politikusok és a külföldi kormányok nyomására – egészében véve elszabotálta a romániai zsidóság szervezett deportálását.

Hillgruber ekként összegzi a vészidőszak e román fejezetét: „Visszatekintve azt látjuk, hogy a román kormány politikája a zsidókérdésben a háború folyamán végig csakis taktikai és kereskedelmi megfontolásokra épült. Nem vette figyelembe a román állampolgárok iránti erkölcsi kötelezettséget, de nem is az antiszemita doktrína inspirálta. Sokkal inkább a román külpolitika fő irányvonalait követte. Ezért a zsidókérdés kezelésében beálló fordulat a külpolitika változásaival esik egybe. A háború utolsó szakaszában az emigráció politikája része volt a román kormány átfogó tervének, hogy megnyerje a nyugati hatalmak támogatását. Amikor eldőlt, hogy Románia a szovjet zónába kerül, a fő szövetséges hatalmak közötti szilárd kapcsolat, amely 1944 májusában Délkelet-Európa hadszíntereinek felosztásához vezetett, ezt a jól kiszámított sakkhúzást is megghiúsította. Nem volt elkerülhető a katasztrófális végkifejlet, amely felé Románia tartott.”⁶⁸

ÁLLAM ÉS NEMZET

„Az állam elhelyezi a nemzetet a térben: a nemzet területtel rendelkező politikai egység” – írja Dominique Schnapper.⁶⁹ A terület fogalma ellentétes a családi vagy törzsi szolidaritásra alapozott társadalmi szerveződés logikájával. A konkrét tér – a politika elvont terével szemben – azokat a határokat jelöli ki, amelyekben belül a politika elvont terét meghatározó törvényeket és közös eljárás módokat alkalmaznak. A nemzeti törvénykezés mindig tartalmaz valamit a földhöz való jogból is.

A román politikai elit az egységes nemzet elvére hivatkozva teremtette meg államát (1859, 1877–78), majd ennek az államnak a kiterjesztésével definiálta újra magát politikai nemzetként (1918). Ebben a történetben az etnikum mint szilárd alap megelőzi a nemzetet, amelynek ki kell vívnia a terület önállóságát, amelyen él (1877–78), vagy meg kell szereznie – a nemzeti ideológia szóhasználatára szerint „fel kell szabadítani” – azt a területet, amelyen nemzetrészei más nemzeti állam (vagy birodalom) fennhatósága alatt élnek (1918–20, Erdély, Besszarábia, Bukovina). A nemzeti állam határai (legalább részben) nem eleve adóttak, nem is állandóak: kedve-

68 Uo. 286.

69 „L'État inscrit la nation dans l'espace: la nation est une unité politique territoriale.” Schnapper (1994) 117.

ző történelmi események hatására tágulnak (1912, 1918–20), kedvezőtlen történelmi fordulatok következtében viszont szűkülnek (1940). A terület (a „román föld”) az etnikai összetartozás tudatának kimunkálása után lesz a nemzeti ideológia központi eleme.

A román nemzetnek elvont képzet formájában már akkor is volt területe, amikor politikai nemzetként még nem volt: az ókori Dacia, az ősök földje, amely mint történelmi előzmény és jogcím épült be a XVIII. századtól kezdődően a nemzeti ideológiába. Ha volt dák föld, akkor arra a leszármazottak is jogot formálnak, ha volt dák állam, akkor a román állam alakjában az születik újjá.

De a dák (vagy géta-trák) eredet csak az a távoli alap, amelyre a modern román nemzeti tudat ráépíti a maga két pillérét: a románság a neolatin nyelvet beszélő népek egyike, és ekként beletartozik a Róma örökségét folytató nemzetek (az olaszok, franciák, spanyolok, portugálok) nagy családjába, ám ugyanakkor egyházán keresztül a keleti kereszténység világának része, Bizánc örököse, ekként pedig a délkelet-európai államok és kultúrák (bolgárok, szerbek, görögök) együttesében alakult és fejlődött mindvégig közép- és újkori történelme folyamán. (A liturgia nyelve sokáig a szlavón volt, a cirill betűs írás pedig a XIX. századig érvényben maradt.)⁷⁰

A román államot felemelkedése minden egyes dátuma (1859, 1866, 1877–78, 1918) szorosabb szálakkal fűzte Európához. Ebben az irányban hatottak elsősorban a politikai érdekek és a gazdasági kapcsolatok, de ezt mozdították elő az európai kultúra áramlataiba való erőteljes bekapcsolódás folyamatai is a XIX. században.

A román állam európai betagozódása szükségképpen együtt járt modern politikai közösségként történő öndefiníciójával, amely nagyjából a modernizáció első (1859–1918), majd második (1918–44) nagy szakaszában ment végbe.

A román nacionalizmusra az a feladat várt, hogy már a XIX. század második felében (1859, 1866, 1878), de különösen 1920 után egységes politikai közösséggé változtassa az államépítő nemzetet. Ez a művelet azért volt rendkívül összetett, mert koherensen összeillő választásokat feltételezett egyfelől a történelmi koordináták (múlt és jövő) mentén, másfelől a civilizációs alternatívák (Nyugat vagy Kelet, világi vagy ortodox állam) között egy olyan országban, ahol a választást 1918 után az is bonyolította, hogy tisztázásra várt, milyen hely

70 A román nép kialakulásáról lásd Brătianu (2000).

illeti meg a többségi nemzettől eltérő etnikumú, kultúrájú és vallású közösségeket a román politikai közösségben.

A nemzetet teremtő állam: Zeletin és Rădulescu-Motru

Ștefan Zeletin 1927-ben közzétett *Neoliberalismul* (Neoliberalizmus) című munkájában⁷¹ a nemzeti tudat és a nemzeti szolidaritás megszületését közvetlen összefüggésbe hozta az európai nemzetek polgári fejlődésével. Érvelését arra a tételre alapozta, hogy a nemzeti önállósodás a polgári önállósodással egy tőről fakad, az állami függetlenség kivívása ugyanabba a folyamatba illeszkedik, mint a nemzeti egység és homogenitás megteremtése. A polgári nacionalizmusnak ez az első, forradalmi változata, amely francia földön született, minden nemzetet egyenlőnek tekint, ezért is lehetett nemzeti mozgalmak elindítója. Ellenhatásként jött létre az organikus nemzeti fejlődést valló, idealista, vallásos, tehát hagyományörző ideológia, amelyet a németek indítottak útjára a XIX. században. Az ismert történelmi okoknál fogva a románoknál ez a második, reakciós nemzeti ideológia került túlsúlyba, amely a művelődésben győzött ugyan, egyébként azonban kudarcot vallott. Az új román állam a román polgári nacionalizmus teremtménye, ebből eredően legfőbb célja a nemzeti önállóság megteremtése. Mivel pedig az ország városaiban a románokénál nagyobb a nem románok lélekszáma, továbbá mivel a városokat az egyenlőség – a demokrácia – szelleme hatja át, a demokráciáért folytatott harc voltaképpen nem politikai, hanem etnikai küzdelem: az idegenek önfenntartási ösztönének kifejeződése. Ezzel az érveléssel indokolja Zeletin a városok „nemzetiesítésének”⁷² követelményét. A szakmunkások, a tisztviselők, a vezető funkciókat betöltő románok száma – különösen Erdélyben – messze nem éri el az ötven százalékot, ami azt jelenti, hogy a románok alantass szerepkört töltenek be saját országukban. A továbbiakban Zeletin azt tárgyalja, hogyan kell elérni, hogy az iskolák is a nemzeti célok szolgálatába álljanak. Mindenekelőtt úgy, hogy az erre felkészített ifjúság megfeleljen a rá váró nemzeti törekvéseknek, ennek pedig első számú feltétele az idegenek hódításával való szembefordulás [opunerea față de cotropirea străinilor]. A fennálló társadalmi rend megvetése, az intézményeivel szembeni gyűlölet helyett az iskolának arra kell oktatnia a fiatalokat, hogy szolidárisak legyenek a modern román társadalommal. A társadalommal szembeni archaikus mentalitás tovább élése ugyanis káoszhoz vezet, és széthullással fenyeget.⁷³

A szakirodalomban vita folyt arról, milyen ideológiát képviselt is valójában

71 Zeletin (1997).

72 Zeletin a „naționalizare” szót használja, amely többféleképpen érthető. Románul a „nemzet” neve „națiune”, de a belőle képzett „naționalizare” a magyar „államosításnak” felel meg. Az adott kontextusban értelmezhető tehát úgy is, hogy „nemzetiesítés, nemzetivé változtatás”.

73 Zeletin (1997) 446–454.

Zeletin. Mivel minden írásában szembe fordult a reakciónak bélyegzett konzervatív ideológiával, kézenfekvő volt, hogy a liberálisok közé sorolják. Liberalizmusa azonban olyan centralizált, homogenizáló állameszmére épül, amely az adott történelmi körülmények között szükségképpen kisebbségellenes, antidemokratikus rendszert alkotott.⁷⁴

Rădulescu-Motru 1942-ben tette közzé *A román etnikum. Az eredet, a nyelv és a sors közössége* című tanulmányát, amely az általa korábban képviselt konzervatív kritikát a nemzetiszocializmus tételeivel operáló programalkotással váltja fel.⁷⁵

Sok egyéb (biológiai, lélektani, antropológiai) tényező mellett az etnikum közös tudatot jelent – írja. – E tudat három fontos összetevője a közös eredet, a közös nyelv és végül a sorsközösség. Ez utóbbi kiváltó okát különösen azokban a háborúkban kell keresni, amelyek veszélybe sodorták egyes nemzetek létét. Amikor ilyen helyzet áll elő, a demokratikus állam nem elég erős támasztéka a nemzetnek, mivel az ország vezetése fegyelmet és hozzáértést igényel. Ez a jelenkori államok nagy kihívása.

A román etnikai tudatot a római eredet gondolata tágította nemzeti tudattá. Később viszont – tudósok és költők (köztük Eminescu) hatására – a nemzeti tudatba a római eredet mellett beépült az őshonosság és az ókor más népeivel (géták, trákok) való rokonság gondolata is. A közös nyelv és a közös eredet tudata a kultúra művelőinek köszönhetően termeli ki azután a sorsközösség tudatát.

Jóllehet a politikusok mindenkor számoltak az etnikum tényével, annak aktív szerepe igazán a jelenkorban mutatkozik meg, aminek az a magyarázata, hogy az etnikumról szerzett tudományos ismeretek tárják fel, hogyan lehet egy népet úgy kormányozni az erőszak alkalmazása nélkül, hogy ne csupán megőrizze saját hagyományait, hanem kibővítse és gazdagítsa is őket. Ezt segíti elő a sorsközösség tudata, amely egyazon akaratban összefogja mindazokat, akik bármely áldozat árán is magukra vállalják. Hasonló sorsközösség megnyilvánulására nyújt példát a német nemzet, amely „létrehozta az Adolf Hitler vezetése alatt álló nemzetiszocialista államot”, hogy a német nemzetet

megvédje a rá leselkedő veszélyektől, mint ahogy már korábban ezért hozták létre az olasz fasiszta államot is. A nemzet sorsközösséggé szerveződése két fontos hatást gyakorol a politikára. Az egyik a nemzeti szuverenitás összekapcsolása az élettér gondolatával, ami

74 Lásd Cristian Preda bevezető tanulmányát, Zeletin (1997) 9–53, különösen 49–51.

75 Etnicul românesc. Comunitate de origine, limbă și destin. In Rădulescu-Motru (1988) 569–656.

azt jelenti, hogy a szuverenitás mintegy túlnő a nemzeti országhatárokon, miután az előrelátó nemzeteknek megfelelő élettérről kell gondoskodniuk maguk körül. Ebbe az élettérbe csakis olyan nemzetek tartozhatnak bele, amelyeket sorsközösség fűz hozzájuk. Közös életteret minden bizonnyal azok a nemzetek fognak alkotni Európában, amelyek hasonló fenyegetéseknek vannak kitéve. Ami pedig a másodikat, a kisebbségek ügyére gyakorolt hatást illeti, ott is a nemzetfelettség elve hozhat megoldást, ha majd a nemzetek között ez okból fennálló ellentéteket szintén a magasabb szintű sorsközösség gondolata fogja elsimítani.

Hít, hagyomány, nemzet

Mircea Eliadéről írott könyvében Ioan Petre Culianu a román kulturális mozgalmak és politikai ideológiák egész történetének értelmezését arra a tételre alapozza, hogy ortodox vallásánál fogva eleve összeférhetetlenség állott fenn a románság és a kapitalizmus között.⁷⁶ A modern román irodalom igen korán, már a XIX. század ötvenes éveiben erős kritikával illette a tőkés viszonyok behatolását (Nicolae Filimon), és ez az irány megszakítatlanul folytatódott a századfordulón és azután is (Zamfirescu, Sadoveanu). Egyedüli kivétel az erdélyi Ioan Slavici, aki az osztrák–magyar környezetben egészen más szemmel tekintett a kapitalista pénzgazdálkodás terjedésére, a meggazdagodás román falvakat is érintő jelenségeire. Ellentétben a kapitalizmus térhódításának kedvező Max Weber-i protestáns etikával, az ortodox vallás nem híve a takarékosságnak, mivel dualista szemléletének megfelelően a mennyek országa és Mammon világa kizárják egymást. Ortodox szemmel nézve a gazdagság szennyes, és noha ez a vallás nem ellensége a politikai hatalomnak, és nincs szociális tanítása, a lelkek fölött teljes hatalmat gyakorol, anélkül, hogy a földi dolgok menetébe beleszólna.⁷⁷

Nae Ionescu, a bukaresti egyetem logikaprofesszora volt az, aki a románság ortodox vallását közvetlenül összekapcsolta nemzeti léte meghatározásával. Eliade emlékirataiban olvassuk, hogy amikor elmondta neki: úgy érzi, egyre közelebb kerül a hithez, és rövidesen ortodoxszá válik, Nae Ionescu így válaszolt: „Úgy vélem, téved. Maga azt állítja, hogy az ember katolikusnak vagy protestánsnak születik, viszont ortodoxszá válik. Szerintem éppen fordítva áll: az ember természetesen válhat katolikussá vagy protestánsná, de aki román, az mindig ortodoxnak születik. Az ortodoxia a születéssel öröklött világszemlélet. Vagy megvan valakiben, vagy nincs, megszerezni azonban ropantul nehéz. Nehezemre esik belátni,

⁷⁶ Culianu (1995).

⁷⁷ Uo. 169–171.

hogyan térhet át az ortodox hitre egy született román, miközben tökéletesen megértem, ha úgy határoz, hogy katolikussá válik.”⁷⁸ És még hozzátette: szerinte Eliade úgy kíván „kikötni” a hitben, ahogyan a hajótörött próbál partra jutni, miután pedig minden létezés: hajótörés, szinte végzetszerű, hogy az ember olykor kikötőt keres, holott az igazi kérdés az, milyen kalandokon esik át előtte és utána. (Nae Ionescu annyira radikálisan értette az idézett gondolatot, hogy kétségbe vonta az erdélyi románok románságát.)

Mircea Vulcănescu, aki néhány évvel korábban látogatta Ionescu előadásait, mint Eliade, arra emlékezett, mennyire megrázta mindaz, amit akkor hallott tőle az igazi kereszténységről, amely közömbös a földi dolgok iránt és teljességgel kitölti Isten szeretete, ennek megélése pedig nem a magányban történik, hanem az isten és a világ közötti viszonyban, amely bűnben és szenvedésben fogant szolidaritás, „együtt-érzés”.⁷⁹ Arra a kérdésre, hogy a vallásról alkotott felfogása ellentétben áll-e későbbi politikai elkötelezettségével, Vulcănescu azt válaszolja: ebben nem a politikai filozófia győzelmét kell látunk a metafizika fölött, hanem a „két királyságról” szóló tanítás egy sajátos esetét az ortodoxia világában. Az ortodoxia jóval kevésbé lát folytonosságot az égi és a földi királyság léte között, az emberi tetteket és célokat, még ha értékesek is, sokkal hiábavalóbbnak tekinti, mindamelllett nem tagadja meg tőlük a mennybéli beteljesülés illatát.⁸⁰

Nae Ionescu minden jel szerint azáltal lett egy egész nemzedék szellemi irányítója, hogy sikeresen valósította meg a bölcselethez azt a szókratészi paradoxonát, hogy felszabadítja, és közben irányítja tanítványai gondolkodását, bármely irányba utat nyit, miközben a követendő utat észrevétlenül ki is jelöli számukra.

1928-ban tartott kurzusát a metafizikai megismerés elméletének szentelte. Ebben megkülönböztette a misztikus átélés három típusát, amelyet a vándor, a vőlegény és a szent személyesít meg. A szentről szólva elmondta: léte késélen táncol, mert könnyen az önhittség, a gőg vétkébe eshet, ha átengedi magát annak az érzésnek, hogy saját erejénél fogva győz önmaga felett, s ezzel mintegy megteszi magát saját istenévé. Mivel ezáltal feladja eredeti pozícióját: „[...] kívánatosabb dolog a bűn, semmint a szentség állapotában lenni, mert az, aki bűnt követ el és tudatában van a bűnnek, az szenved ettől a bűntől, és közelebb van a kiválasztottsághoz, mint a szent életű. Ez a vámszedőről és a

farizeusról szóló példabeszéd. A farizeus úgy viselkedik, mint a szent, azt állítja, hogy ő erős és nem enged a bűnnek. Igen ám, de ha valakiben túlteng

78 Eliade (1991) I. 152.

79 Vulcănescu (1992) 41–47.

80 Uo. 92–95.

az erő, az nagyobb bűn, mint gyengének lenni, az embert ugyanis a túlságos erő az Istennel való szembe fordulás útjára terelheti, a gyengeség viszont nem. A túlságos erő kivetheti az embert a transzcendencia világából, és átsodorhatja a panteizmusba, az immanenzizmusba, amellyel egészen más képek járnak együtt, és más egyensúly.”⁸¹

Az okfejtést nem annyira eredetisége teszi érdekessé, mint inkább közhelyeket romboló merészsége, amely az erény vakbuzgó követése helyett a bűnös életben keresendő megigazulást teszi meg erkölcsi parancsá.

Más alkalommal az általános és a sajátos viszonyát taglalva kifejtette: eltérően a tudattalan természeti világtól, az ember számára nem adatott meg, hogy egyensúlyban éljen a kettő között, ennél fogva neki egy másik világban kell fellelnie ezt az egyensúlyt, ahhoz pedig ki kell törnie ebből a világból. Az ember része ugyan az Isten teremtette világnak, de az eredendő bűn folytán túllépett rajta, s most már „beteges kinövés” a világban, rendetlenség és káosz forrása. Ezek után számára az egyedüli megoldás a visszavonulás a jelenvalóból [a ne sustrage actualului] abba a világba, ahol nincs más, mint maga a lényeg, a virtualitás, a teremtés törvényei és a bennük foglalt lehetőségek [lume a esențialului, a virtualității, a legilor de creație, a posibilităților de creație]: „Mi azért szenvedünk, mert bűnünkön keresztül van bennünk valami isteni, és szenvedünk amiatt is, hogy nem tudjuk elviselni a jelenvaló korlátját [limitarea actualului]. [...] Ám tény – és ez a fontos –, hogy az általános világa létezik, az pedig a lehetőség világa, amely lét-lehetősége vagy elsődleges lét-feltétele mindannak, ami a Jó Isten világát alkotja.”⁸²

Culianu úgy véli, hogy az ortodox vallásnak ez a fölértékelése összefüggésben áll a XIX. századi orosz gondolkodók alkotta „harmadik Róma” elmélettel, amelyet Iorga a románságra alkalmazva „Bizánc utáni Bizánc” doktrínájával fejlesztett tovább. A XVI. századi orosz szerzetesnek, Filotejnek tulajdonított elmélet szerint Bizánc volt a második Róma, Bizánc eleste után pedig a küldetés, hogy megőrizze az igazi, pravoszláv hitet, és ezáltal megmentse az emberiséget a gonosz ármánykodásától, Moszkvára szállt.⁸³ Iorga, aki már a század elején több írásában hangoztatta ezeket a nézeteit, 1935-ben tette közzé *Byzance après Byzance* című könyvét, amelyben amellet érvelt, hogy Konstantinápoly eleste után nem Moszkva, hanem a román fejedelemségek örökölték az ortodox vallás védelmének küldetését, sőt – azt követően, hogy nagy múltú görög családok a fejedelemségekben találtak otthonra – még a birodalom visszaállításának feladatát is. A „negyedik Róma” elmélet első nagy hatású

81 Ionescu, N. (1995) 183.

82 Uo. 220–230.

83 Lásd erről bővebben Harea (1988).

propagátora a román közgondolkodásban – Nae Ionescut megelőzve – Nicolae Crainic volt. Teóriája szerint a nemzeti lét valódi letéteményese a kultúra, és mivel a román „néplélek” által alkotott kultúra ortodox, a románságot elsősorban az ortodoxia határozza meg. Kiválasztott népként annál inkább küldetést teljesít, hogy az oroszok a bolsevik forradalommal letértek saját küldetésük útjáról. Culianu szerint Crainic antikapitalizmusától és Nyugat-ellenességétől nem idegen a vallási és gazdasági antiszemitizmus, ő azonban alapvetően nem volt rasszista. Valójában a szlavofilek nézeteit alkalmazta a románságra, elmélete azonban gyenge lábakon áll, ha meggondoljuk, hogy a román nemzeti tudat nem az ortodoxia terméke, kialakulását sokkal inkább a felvilágosodás tanain nevelkedett tudósok mozdították elő.⁸⁴

A kutatók számára megkerülhetetlen kérdés: milyen összefüggés áll fenn a Vasgárda ideológiája és az ortodox vallás között. A szakirodalom válasza (például Ornea, Volovici, Livezeanu, Laignel-Lavastine idézett munkái) erre a kérdésre egyértelmű: a legionárius mozgalom ideológiája nagymértékben a vallási misztika politikai célokra való eltérítésének eredménye.⁸⁵

A nemzetről való gondolkodás legsúlyosabb szövegeiben akkor is van valami hitszerű – patetikus –, ha egyébként nem maga a vallás a legfőbb hivatkozási pont. A harmincas-negyvenes évek nemzet-teóriái szellemében kívánják megreformálni vagy megőrizni a közösséget. Két jellegzetes, egymásnak részben ellentmondó példa: Cioran és Blaga.

Cioran sokat kommentált könyve, a *Schimbarea la față a României* (Románia színeváltozása) a népével-nemzetével elégedetlen, ám a vele való szenvedélyes azonosulásban nagy tettekre sarkalló, erősen voluntarista „honszerelem” egyik legszebb példája az európai irodalomban.

Vannak nagy népek és nagy kultúrák, amelyek jelentős helyet vívnak ki maguknak a történelemben, míg másoknak ez nem sikerült. Egy nemzet csak akkor válik naggyá, ha van hivatástudata. Az oroszok világraszóló küldetést tulajdonítottak maguknak. Milyen messianizmusra vállalkozhat az a Románia, amely soha nem vetített maga elé monumentális sorsot? Eminescu nagynak

képzelte a románokat – a múltban, s még Bălcescu is inkább a múlt prófétája volt, semmint a jövőé. A nyomukba lépő Iorga vagy Pârvan is főleg a hagyományt védelmezte, holott a súlypontnak a jövőre kell helyeződnie. Bármely nép, amely nem lépte át a történelem küszöbét, történelem alatti álla-

84 Crainic (1996).

85 Ornea mutat rá arra, hogy a Vasgárda által gyakorolt rítusok lehettek ugyan őszintén vallási töltetűek, de ez nem oldja fel az ellentmondást, hogy a szervezet az erőszak kultuszát oltotta tagjaiba. Ornea (1995) 363.

potban van. Történelmi ugrásra van szükség ahhoz, hogy egy nemzet a nagy kultúrák szintjére emelkedjék.

Játszik-e Románia valamilyen szerepet a világban vagy sem – ez a kérdés. A nagy kultúrákban van valami emberfeletti, demiurgoszi vonás – a történelmi dicsőség szomjúhozása. A románok ezer éven át kimaradtak a történelemből, egész egyszerűen vegetáltak. Ideje tudatára ébredniük, hogy el kell hagyniuk az édenkertet, és bele kell vetniük magukat a jövőbe: „[...] nem jó fia nemzetének,⁸⁶ akit nem nyomaszt, hogy Romániát a sors a kis kultúrák körébe és végzetébe zárta, azokéba, amelyekből hiányzik a bátorság, hogy megforduljanak saját tengelyük körül, nem jó fia nemzetének, akit nem tölt el végtelen szenvedéssel, hogy Romániától idegen a nagy kultúrák történelmi küldetése, a politikai imperializmus, a vele járó megalománia, a végtelen hatalmi akarat, mely a nagy nemzeteket jellemzi, ahogyan nem jó fia nemzetének, akiben nem él az átlényegülést végrehajtó ugrás fanatikus vágya.”⁸⁷

Cioran kedveli a meghökkentő aforizmákat: „Túlságosan jó, túlságosan helyénvaló, túlságosan higgadt nép vagyunk. *Csak egy lázálomban égő* [in delir] *Romániát tudok szeretni*” – írja. Vagy: „A társadalmi berendezkedés lényegi módosulása nem képzelhető el az igazságosság eszméje nélkül. *A szocialista gondolat kötelező minden forradalomban.*” Vagy: „Románia nem érett egy nagystílusú forradalomra, éretnek látszik viszont egy nagy nemzeti megrázkódtatásra, és fellelhető benne mindaz, ami a modern nemzeti forradalom tartozéka.”⁸⁸

Lucian Blaga, a korszak egyik legnagyobb költője, jelentős filozófiai művek szerzője, 1937-ben, akadémikussá választása alkalmával *Elogiul satului românesc* [A román falu dicsérete] címmel tartott előadást.⁸⁹

Gyermekkori élményei felidézésével kezdi, bár, mint mondja, valójában húszéves koráig a falu bűvkörében élt. Igazi gyermekkor csak falun élhető át: a gyermek és a falu elválaszthatatlan egységet alkot. A falusi élet teljessége csak a gyermeki lelken keresztül közelíthető meg, a gyermekkor pedig kiváltképp a metafizikai érzékenység életkora. Mi tárul fel a faluhelyen felnövekvő gyermek szeme előtt? A világ a templom és a temető, vagyis Isten és a holtak köré rendeződik, noha ő persze csak később érti meg, hogyan járja át ezáltal az egész életet egyfajta „szükségyszerű misztérium”. Az Isten ott van a templomban, onnan sugárzik szét jelenléte szerte a világba, és ez megingathatatlan hitté válik a gyermek számára. A falu – eltérően a várostól – nem egyszerűen

86 Az eredetiben szereplő „naționalist” itt nem a köznapi értelemben vett nacionalistát, inkább a jó hazafit jelenti.

87 Cioran (1990) 43.

88 Az újabb Cioran-irodalomból lásd Cioran (2004); Petreu (2004).

89 Blaga (1937).

földrajzi térben helyezkedik el, mert maga a világ közepe, és átnyúlik a mítoszba. Igaz, hogy a falut ma már csak a gyermek látja ezzel a szemmel, de a közelmúltig maguk a falusiak is ilyennek látták. Abban pedig, hogy a falu köré kozmosz rendeződik, nem szabad holmi kollektív megalománia jelét látni, mert az nem egyéb, mint a „legmagasabb rendű, termékeny naivitás”. A falu, lévén a világ közepe, be is éri önmagával, némi fentről jövő segítséggel türelmesen viseli sorsát. Ezért van az, hogy a falut elkerülték a „történelem” nagy folyamatai. Időtlenége segítette hozzá, hogy bojkottálja a történelmet, amely többnyire az idegenek képében jelentkezett (Blaga itt az erdélyi román falura gondol). Századokon át az a falu mentette meg a románságot, amely nem szállott be a feje fölött alakított történelembe.

A művészetre nézve mindebből az következik, hogy a nagy alkotások nem csupán teremtő zsenik művei, hanem azé a „közösségi stílus-mátrixé” is, amely eleve megvan körülöttük. Így jutott el ő oda, hogy a román szellemiségben bizonyos sorsszerűséget ismerjen fel, filozófiai munkáiban ezt próbálta feltárni, és az elért eredmények optimizmussal töltik el.

A falu világának „időn kívülisége” – véli Claude Karnoouh a román nemzetudat alakulásáról írott könyvében⁹⁰ – valójában azt jelenti, hogy az időbeliségnek ebből a felfogásából hiányzik annak a nyugati típusú történelemnek az élménye, amely egyebek mellett éppen az embereknek az időhöz való viszonyát változtatta meg. A hagyomány és a modernitás konfliktusa azonban nem oldható fel azzal, hogy a ténylegesen a modernitásban élő társadalom az ősiség védelmére rendezkedik be, és voltaképpen Blaga attitűdje is ötvözi a hagyomány hiteles átélésének és a róla szóló beszéd kifejezetten modern változatának elemeit. Ez a szemlélet nem xenofób a szó szoros értelmében, ennek ellenére nyugtalanító kérdéseket vet fel: „Etnikai tekintetben ki a román? Biológiai örökség-e, vagy – szerzőnket illetően ez a valószínűbb – olyan történelmi-társadalmi örökségről van szó, amelynek alapjai a falu világában lelhetők fel?”

Karnoouh szerint az, ahogyan Blaga saját gondolatkísérlete formájában visszatalál gyermekkora falujához, rokonságba állítható azzal az identitásválsággal és identitáskereséssel, amely annyira jellemző a korszak irodalmára: „A román értelmiség szünet nélkül azt kérdezi saját magától: kik vagyunk? Olyan akarat hozott minket világra, amely tulajdon ősi hagyományunktól idegen, s annak mértékében, ahogyan próbáljuk ezt a hagyományt saját, a történelem elején számunkra kijelölt sorsként elsajátítani, fel is számoljuk azt az ősiséget, amely a történelmet előkészítette.”⁹¹

90 Karnoouh (1994).

91 Uo. 168., 179.

BEFEJEZÉS

Két epizód a háború után

Kezdjük Eugène Ionesco életének egyik fordulatóval. Hamarabb hagyta el hazáját, mint ugyancsak külföldön hírnevessé váló nemzedéktársai, Emil Cioran és Mircea Eliade, de tőlük eltérően soha nem rokonszenvezett a jobboldallal. Már évek óta Párizsban élt, de még nem lépett színdarabjaival a közönség elé, amikor 1945-ben *Naplótöredék* címmel egy bukaresti folyóiratnak küldött szövegében így vélekedett: „Abszolút szükségszerűség, hogy Romániában gyökerestől felszámolják a nemzeti eszmét [să se desființeze ideea naționalistă]. Romániát beteggé tette és még mindig betegségben tartja a nacionalizmus. Megmérgezte az egész kultúrát és a teljes román lelkiületet. Ez a legveszesebb erkölcsi rákfene, és csak sebészi beavatkozással lehet eltávolítani. De minden rákos daganathoz hasonlóan, amikor az ember már nem is várja, újra megjelenhet az erkölcsi alkat bármely más pontján. Ki tudja, milyen alakot ölt.”⁹²

Ionesco meditációja ezzel nem ér véget. Feleleveníti a Vasgárda rémtetteinek kiszolgáltatott Bukaresthez fűződő, közelmúltbeli személyes emlékeit. Próbálja megfejteni honfitársai eltévelyedésének rejtelmét. Ez lesz élete meghatározó élménye, és egész drámaírói munkásságának inspirálója.

A párizsi emigrációból hazaküldött szöveg megjelent ugyan egy bukaresti folyóirat hasábjain, de mivel néhány passzusa súlyos szavakkal illetve a román hadsereget, hatalmas botrányt váltott ki. Szerzőjét in contumaciam börtönbüntetésre ítélték. Az *Orrszarvú* írója azért nem tette be a lábát soha többé Romániába – minden hivatalos biztosíték ellenére –, mert az akkor átélt félelem örökre átjárta idegrendszerét. Ő elmondta ugyan, miként vélekedik a román nacionalizmusról, de ez távolról sem jelentette azt, hogy a jég megtört.⁹³

Az 1944 augusztusa utáni fordulatot követően a rendszer (különösen 1945. március 6., a Petru Groza vezette kormány beiktatásával kezdődően) magától értetődően nagy hangsúlyt helyezett az előző rendszer elítélésére, ideológiájával való kategorikus leszámolásra. A népszerűségét növelni kívánó, hatalmi pozíciói erősítésére törekvő Román Kommunista Párt szükségképpen szembefordult az Antonescu-rezsim nacionalistának és fasisztának bélyegzett teljes programjával.

A legszűkebb pártvezetéshez tartozó Lucrețiu Pătrășcanu, a Groza-kormány igazságügy-minisztere 1945. június 13-án kolozsvári látogatása alkalmával beszédet mondott az Egyetemiek Házában. Többek között kijelentette: „A román és a magyar lakosságot évszázadokon keresztül sovén áramlatok kavarták

92 Ionescu, E. (1992) 245.

93 A Ionesco-írás kiváltotta botrányról lásd Petreu (2002).

fel [au fost frământate de curente șovine], ezek haszonélvezői nemegyszer azok a kisebbségek voltak, amelyek saját céljaikra kiaknázták őket, függetlenül attól, hogy a szóban forgó kisebbség a »románság« nevében beszélt-e [în numele românilor] vagy az »ezeréves Magyarország« nevében.

Kötelességünk visszaverni a sovinizmust, bárhol nyilatkozzék is meg, bármilyen formában mutatkozzék is, mert nem is egyszer próbálkozni fog még azzal, hogy megmérgezze a levegőt, amelyet belélegzünk, és a zavarosban halásszon, éppen most, amikor arra törekszünk, hogy az állam hajóját nyugodt és békés körülmények között a nyílt vizekre irányítsuk.”

Külön felhívást intézett az erdélyi románokhoz, arra kérve őket, hogy „szintén tanuljanak a múlt hibáiból, ismerjék fel azokat, akik visszaéltek jóhiszeműségükkel, söpörjék félre a rovásukra űzött sovén demagógiát, egyedül a tetteknek adjanak hitelt, a híreszteléseknek, inszINUÁCIÓKNAK és RÁGALMAKNAK viszont ne.”⁹⁴

Egészen más hangot ütött meg azonban egy évvel később, az 1946. június 8-án rendezett nagygyűlésen. Bukarestben ugyanis ingerültséget váltott ki Nagy Ferenc magyar miniszterelnök május 9-i parlamenti felszólalása, amelyben arról beszélt, hogy a párizsi békekonferencián egyelőre nem született végleges döntés Észak-Erdély hovatartozását illetően, a külügyminiszterek erre vonatkozó döntése ugyanis csupán a konferencia munkanyaga. Pătrășcanu kemény szavakkal utasította vissza a magyar kormányfő kijelentését, beszédét azonban korántsem csupán Budapestnek címezte. Két kérdésben is súlyos, az erdélyi magyarságnak szánt üzenetet fogalmazott meg. Az egyik az állampolgárság kérdése a Romániához (várhatóan) visszacsatolt Erdélyben. Mindenki visszanyeri román állampolgárságát – jelentette ki –, leszámítva azokat, akik Erdélyben születtek ugyan, ám miután 1918 után elköltöztek, a bécsi döntést követően visszatértek. A másik az észak-erdélyi románok javainak visszaszolgáltatása. Erről úgy nyilatkozott: előfordulhat, hogy a törvény alkalmazása során történtek visszaélések magyar személyek kárára, ügyelni kell arra, hogy ez ne ismétlődjék, de a törvény előírásainak érvényt kell szerezni.

Pătrășcanu mindkét esetben kimondottan a román nemzeti szempont nézőpontjából ítélkezett az erdélyi magyarság létét és közérzetét közlelő érintő ügyben, fenyegető éllel. Bár nem mulasztotta el hangsúlyozni, hogy a kommunisták nagy gondot fordítanak a nemzetiségi kérdés elvszerű megoldására – ne feledjük, hogy 1945-től Kolozsvárott működött a Bolyai Egyetem! –, Bukarestben úgy ítélték meg, hogy beszédében túl messzire ment, fölöslegesen

izgatta a kedélyeket, a „reakció” mal-
mára hajotta a vizet, és ezzel ártott az

94 Constantiniu (2001) 96–98.

RKP politikájának. Ezért a Politbüro 1946. június 22-i ülésén elvtársai szigorú megrovásban részesítették.⁹⁵ A beszéd tartalmát és a pártvezetés körében kiváltott visszhangját értelmező mai történész úgy véli: Pătrășcanu semmi egyebet nem tett, mint egy sor kérdésben nyíltan, kertelés nélkül kimondta azt, ami a legfelsőbb vezetés körében elfogadott nézetnek számított, éppen csak nem tárták a nyilvánosság elé.⁹⁶ Hozzátenném: miután az RKP-nak elemei érdeke fűződött ahhoz, hogy az erdélyi magyar tömegeket felsorakoztassa politikája mellé, Pătrășcanu beszéde súlyos taktikai vétségnek minősült – hiszen Észak-Erdély hovatarozása még nem dőlt el végleg Párizsban.

Mi történt a román nacionalizmussal az 1944-et követő évtizedekben? Előbbi példánk azért fontos ebben a tekintetben, mert rávilágít arra, hogy az igazán kritikus pillanatokban – az 1918–20, 1940–44, 1944–48 közötti évek voltak különösen ilyenek – a nemzeti-nemzetiségi közösségek konfliktusainak forrása távolról sem csupán a mentalitások ellentéte volt, hanem a társadalmi versengés a nagy újraosztásban, amely a javak birtoklása mellett kiterjedt a megélhetési és szakmai lehetőségekre, a szimbolikus tőke újratermelésének intézményeire és így tovább. A „ki kit győz le” típusú játék a „reális szocializmus” évtizedei alatt mindvégig jelen volt a román politikában – ennek nyomai mindmáig visszaköszönnek, például az 1989 decembere utáni állam restitúciós politikájában. Aki ezt nem látja be, nem fogja érteni azt sem, hogyan történhetett meg, hogy az állampolgárok teljes jogegyenlőségét deklaráló rendszer elérte, hogy két számottevő kisebbsége – a németek (szászok és svábok), valamint a zsidók – szinte teljes egészében háttérbe fordított szülőföldjének. 1944 után a román állam nemcsak az osztályharc törvényei szerint „osztott igazságot”, hanem töretlenül folytatta az etnikai hegemonia megvalósításáért 1918-ban elkezdett harcot is – még hozzá korábban elképzelhetetlen eszközökkel és méretekben (iparosítás, urbanizáció, oktatáspolitikák stb.).

Ugyanakkor azt is meg kell állapítanunk, hogy a „proletár internacionalizmus”, a „lenini normák” fogalma nemcsak a deklarációk szintjén épült be a pártpolitika eszmerendszerébe. Akár taktikai kényszer váltotta ki, akár elvi megfontolás indokolta, a „nemzetiségi kérdés megoldásának” állampolitikai elvként való elfogadása – minden el-
lentmondásával együtt – sok olyan lépést hozott magával, amely pozitívumként értékelhető a két világháború közötti viszonyokhoz mérten.

Az oktatás és a kultúra anyanyelvi intézményrendszerének kiépítése mel-

95 Uo. 143–211.

96 Uo. 90. Constantiniu azt is megjegyzi: feltehetően maga Gheorghiu-Dej is táplált magyarellenes érzelmeket, amellett pedig egyfajta „személyes rivalizálás” állt fenn közte és Rákosi Mátyás között.

lett (amelyet a Ceaușescu-korszakban elkezdtek szisztematikusan visszanyesni) jómagam ide számítom a közgondolkodás és a közbeszéd szempontunkból üdvös korlátozásának azt a következményét, hogy a nyíltan uszító, rasszista, antiszemita beszéd évtizedeken át (ismét leszámítva az 1989-et megelőző másfél évtizedet) elképzelhetetlen volt – ahogyan nem volt az sem 1944 előtt, sem 1989 után.

Két történelmi álláspont 1990 után

David Prodan (1902–92), a nagy tekintélyű erdélyi román történész⁹⁷ 1992-ben polemikus hangú könyvet jelentetett meg Erdélyről.⁹⁸ Amint az előszóból kiderül, egy 1944-ben már publikált könyv kiegészített változatáról van szó. Akkor – jegyzi meg a szerző – nem keltett különösebb érdeklődést, de aktualitását azóta sem vesztette el, különös tekintettel arra, hogy az 1989-es fordulatot követően magyar részről újra napirendre tűzték Erdély hovatartozásának kérdését: „[1989. decemberi forradalmunkban a magyarok] alkalmat találtak arra, hogy újra felélesszék a köztünk lévő történelmi vitát [prilej de recidivă a diferendului nostru istoric]. Íme, ismét előjött egy történelmi és nemzetközi szempontból lezárt kérdés, a mi Erdélyünk kérdése, amelyen osztozkodjunk, mint Krisztus urunk ingén.”⁹⁹

97 David Prodan fontosabb művei: *Teoria imigrației românilor din Principatele Române în Transilvania în veacul al XVIII-lea* [A románok XVIII. századi bevándorlásának elmélete a Román Fejedelemségekből Erdélybe]; *Supplex Libellus Valachorum. Din istoria formării națiunii române* [Supplex Libellus Valachorum. A román nemzet kialakulásának történetéből]; *Boieri și vecini în Țara Făgărașului în sec. XVI–XVII* [Bojárok és szomszédok Fogaras földjén a XVI–XVII. században]; *Iobăgia în Transilvania în sec. al XVI-lea* [Jobbágyság a XVI. századi Erdélyben]; *Răscoala lui Horea* [A Horea-féle parasztlázadás].

98 Prodan (1992).

99 Uo. 9.

A rövid fejezetekből álló könyv rendre ismerteti és cáfolja a magyar történetírás románokat érintő torzításait, különös figyelmet szentelve az erdélyi magyar és román népesség számarányának történelmi alakulására vonatkozó statisztikáknak. A két utolsó fejezet minden bizonnyal frissen íródott. Az egyik a nyolcvanas években nagy vihart kavart, Budapesten megjelentetett *Erdély története* szemléletével és állításaival száll vitába, azt a véleményt fogalmazva meg, hogy a könyv szerzői új nézetekkel álltak ugyan elő, ám azok éppúgy tudománytalanok és nacionalista fogantatásúak, mint a korábbiak. Az utolsó fejezet Franciaország elnökének (minden bizonnyal François Mitterrand-ról van szó) kijelentését

kommentálja: nem idézi szó szerint, amit mondott, de felrója neki, hogy „szerecsénten fordulattal élve” sajnálkozott a magyarokon, akik a versailles-i békeszerződésben elvesztették területük kétharmadát. Jobban tette volna, ha azon csodálkozik – véli a román történész –, mekkora földet tudtak elrabolni másoktól a történelem folyamán: „A trianoni szerződés nagy késsedelemmel ugyan, de csak szankcionálta azt a történelmet, amely népeket hajtott igába, amely rablásból állott, mások munkájának eltulajdonításából, hogy azt mások kulturálatlansága árán saját kultúrája hasznára fordítsa. Az a szerződés, épp ellenkezőleg, több mint »igazságos« volt veletek szemben, örökök kaptatok mindent, amire rátapostatok [vi s-a lăsat moștenire vouă tot ce ați călcat]. Tiétek lett, felhalmozott kincseivel együtt, az ország fővárosa is, amely egy provinciánál is inkább mindenki alkotása.”¹⁰⁰

Közismert, hogy több kérdésben mindmáig viták vannak a két nemzet történetészei között. Ami Prodan könyvében különösen riasztó, az a múltbeli viták kliséinek újrarahangszerelése egy végzetszerűnek és örök időkre szólónak képelt párviadal sikere érdekében. Ismereteim szerint az 1990 utáni román könyvpiac nem bővelkedik a Prodanéhoz hasonló művekben. Rendszeresen tanúi lehetünk azonban annak, hogy politikusok és újságírók, valahányszor a kisebbségi jogkövetelés ellentétbe kerül a hagyományos többségi korlátozásokkal vagy tilalmakkal – legyen szó önálló oktatási intézmények létéről, a két nyelvű helységnevek használatáról vagy a kisebbségi autonómia bármely formájáról –, mindjárt visszatálnak az agresszív nacionalista klisék készletéhez.

A kolozsvári Sorin Mitu a román történészek azon generációjához tartozik, amelynek tudományos pályája az 1989 utáni periódusra esik. 1965-ben született, minden oka megvan tehát azt mondani, hogy a benne gyermekkorában kialakult Erdély-kép a román nacionalizmus terméke. Annál érdekesebb, hogy miként vall e kép lebontásának belső folyamatáról: „Ezeket a bizonyosságokat [mármint a nacionalista sztereotípiákat] csupán a líceumi évek végén, a nyolcvanas évek végén kezdtem megkérdőjelezni – többnyire egymagamban, minden irányítás nélkül. A szinkronisták és a protokronisták között dúló vitákat¹⁰¹ olvasva az utóbbiak beszédmódját már akkor gyanúsnak találtam. Azután a Szabad Európa Rádióból is hallottam ezt-azt. De azt hiszem, a nacionalizmustól való elszakadásomhoz a döntő lökést – noha paradox módon hangzik – éppen a Ceaușescu-rendszer utolsó évtizedében dívó virulensen magyarelles, hivatalos nacionalista beszédmód adta meg. Ez a fékevesztett propaganda a reveláció erejével hatott

100 Uo. 169.

101 Szinkronisták: az Európához való felzárkózás, protokronisták: a nemzeti önelégültség hívei, ultranacionalisták.

rám. Egyszeriben másként, új fényben kezdtem látni sok mindent, amit annak előtte világosnak véltem, de amely most homályosnak és hazugnak bizonyult.”

Miután arról beszél, hogyan ébredt tudatára annak, hogy a Ceaușescu Romániája és Kádár Magyarország közötti összehasonlítás messze az utóbbinak kedvez, a nacionalista diskurzus pedig épp ezt a különbséget hivatott leplezni, a történész így folytatja: „Ami engem illet, azonnal rájöttem, hogy az ideológiai eltévelyedés tekintetében nem Ceaușescu az igazi gond, hanem ez a kaméleoni, üres nacionalizmus, amely ennyire otrombán instrumentalizálható bármely ügy érdekében, legyen az a fasizmus vagy a kommunizmus – az a nacionalizmus, amely azt állítja, hogy nem a magyaroknak, hanem a románoknak van igazuk, amikor bárki láthatja, hogy épp fordítva állnak a dolgok. Azok a román nacionalisták és kommunisták, akik kórusban illették kritikával a magyarokat, romba döntötték saját országukat, mialatt a magyarok, az »évszázados ellenség«, a maguk dolgával voltak elfoglalva, és nagyon jól ment nekik. Románia sorsának balszerencsés alakulása [evoluția nefericită a României] az 1989-es hajnalhasadást követően újra megerősítette, hogy nem tévedtem ebben a tekintetben.”¹⁰²

A rendszerváltást követően a két világháború közötti román jobboldal kritikai értelmezése – a múlttal való szembenézés nemzetközi trendjeit követve – tanulmányok és monográfiák egész sorában (ezekre támaszkodtunk az előzőkben) jelentős eredményeket hozott, és egészében véve megfelelt a történelmi pillanat diktálta várakozásoknak. Az új értelmezések egyrészt igazolták a román szélsőjobb hasonlóságát a korabeli Európa olyan jelenségeihez, mint az olasz fasizmus és a német nemzetiszocializmus (az alkotmányosság és a többpártrendszer elutasítása, az antibolsevizmus, a fajelmélet és az erőszak kultusza, az idegengyűlölet), másrészt nagyobb figyelmet szenteltek történelmi okokkal magyarázható sajátosságainak (a nemzeti lét misztikus szemlélete, a mártírotság mint életmodell).

Esetünkben azonban a kritikai feldolgozás bizonyos okoknál fogva összetettebb jelenség. Az okok egyike a kommunista rendszer évtizedeinek hatásában keresendő. A kommunista pártideológia természetesen elítélte és megbélyegezte a jobboldaliságot, a román fejlődés egyik sajátossága azonban éppen az, hogy – főleg második szakaszában, a Ceaușescu-korszakban (1965–89) – a rendszer a maga nacionálkommunizmusával valójában integrálta, s a maga történelem- és nemzetszemlélete formájában folytatta a két világháború közötti évtizedek jobboldali politikai doktrínáit (a múlt mitizálása, a küldetéses Vezér kultusza stb.). Ezért az utóbbiakkal való kritikai szembenézés

102 Mitu (2003) 16.

sajátos optikai törést szenvedett – annak függvényében, hogy az elemző egyazon ideológiai képződmény részeként szemlélte-e a két korszak hasonló jelenségeit, vagy eltérő mércével mérte egyfelől a kommunizmus évtizedei, másfelől a megelőző korszak torzulásait. (Jó példája ennek olyan személyek vagy csoportok heroizálása a történelmi igazság helyreállítása címén, akik 1944. augusztus 23. után legionárius múltjuk miatt fogtak fegyvert a rövidesen berendezkedő hatalommal szemben.)

A másik tényező azzal kapcsolatos, ahogyan a hivatalos kommunista kultúrpolitika évtizedekre számúzta a nyilvánosságból a két világháború közötti román szellemi élet kompromittálódott szereplőit: Eliade, Cioran, Noica művei sokáig nem, vagy csak töredékesen voltak hozzáférhetőek újabb kiadások formájában. Velük kapcsolatban tehát 1989 után egyszerre jött el a jóvátétel és az elfogulatlan kritikai értékelés ideje. Ez pedig annál kevésbé bizonyult egyszerű feladatnak, mert olyan ideológiai küzdelmek részévé vált, amelyek tétje – egyebek mellett – a közgondolkodás, valamint a szimbolikus javak kezelését és újracsztását irányító centrumok (egyetem, sajtó, könyvkiadás) birtoklása volt. Minthogy pedig történelmi okoknál fogva a román közgondolkodásban a jobboldali hagyomány a baloldalinál jóval erősebb, 1989 után az újjászerveződő értelmiségi jobboldal – ezúttal magáénak vallva a demokratikus európai értékrendet – úgy kívánt visszatalálni saját, vállalható örökségéhez, hogy közben maga is tevékenyen részt vett a jobboldaliság egész problematikájának feltárásában. Más szóval: úgy vett részt a múlt kritikai felmérésében, hogy az egyúttal a jobboldali értékek visszahódítását is szolgálja.

HIVATKOZÁSOK

Anton (2005)

ANTON, TED: *Eros, magie și asasinarea profesorului Culianu* [Erosz, mágia és Culianu professzor meggyilkolása]. [Iași], Polirom.

Balogh (1997)

BALOGH ARTÚR: *Jogállam és kisebbség*. Budapest–Kolozsvár, Kriterion. /Téka./

Blaga (1937)

BLAGA, LUCIAN: *Elogiul satului românesc* [A román falu dicsérete]. București, Imprimeria Națională.

Brătianu (2000)

BRĂTIANU, GHEORGHE I.: *O enigmă și un miracol istoric: poporul român* [Egy történelmi rejtély és csoda: a román nép]. București, Corint.

Cioran (1990)

CIORAN, EMIL [ÉMILE M.]: *Schimbarea la față a României* [Románia színe-változása]. București, Humanitas.

Cioran (2004)

CIORAN, ÉMILE M.: *Kalandozások*. Budapest, Palamart.

Constantiniu (2001)

CONSTANTINIU, FLORIN: *P.C.R., Pătrășcanu și Transilvania (1945–1946)* [Az RKP, Pătrășcanu és Erdély], București, Enciclopedică.

Constituția din 1923 (1990)

Constituția din 1923 în dezbaterea contemporanilor [Az 1923-as Alkotmány korabeli vitája]. București, Humanitas.

Crainic (1996)

CRAINIC, NICHIFOR: *Puncte cardinale în haos* [Égtájak a káoszban]. Iași, Timpul. (Az 1936-ban megjelent cikkgyűjtemény újrakiadása.)

Culianu (1995)

CULIANU, IOAN PETRU: *Mircea Eliade*. Iași, Nemira.

Djuvara (2010)

DJUVARA, NEAGU: *A románok rövid története*. Ford. Horváth Andor. Kolozsvár, Koinónia.

Duca (1994)

DUCA, I[ON] G[HEORGHE]: *Memorii* [Emlékiratok] *IV*. București, Machiavelli.

Eliade (1991)

ELIADE, MIRCEA: *Memorii (1907–1960)* [Emlékiratok]. București, Humanitas.

Eliade (1993)

ELIADE, MIRCEA: *Jurnal* [Napló] *II*. București, Humanitas.

Eminescu (1982)

EMINESCU, MIHAI: Császár és proletár. In Köpeczi Béla (vál., szerk.): *Román költők antológiája*. [Budapest], Kozmosz Könyvek. /A világirodalom gyöngyszemei./

Eminescu (1994)

EMINESCU, MIHAI: *Opere politice* [Politikai írások] *II*. Iași, Timpul.

Harea (1988)

HAREA, VASILE: Orosz messianizmus a XV–XVI. században. In *Korszellem és önismeret. Válogatás a két világháború közötti román esszéirodalomból*. Ford. Horváth Andor. Bukarest, Kriterion, 124–144.

Hillgruber (1994)

HILLGRUBER, ANDREAS: *Hitler, Regele Carol și mareșalul Antonescu. Relațiile germano-române 1938–1944*. [Hitler, II. Károly és Antonescu marsall. A német–román viszony 1938–1944]. București, Humanitas.

Horváth (2007)

HORVÁTH SZ. FERENC: Elutasítás és alkalmazkodás között. A romániai magyar kisebbségi elit politikai stratégiái (1931–1940). Csíkszereda, Pro-Print. /Magyar kisebbség könyvtára./

Ionescu, E. (1992)

IONESCU, EUGEN [IONESCO, EUGÈNE]: *Război cu toată lumea. Publicistică românească II*. [Háború az egész világ ellen. Román nyelvű publicisztika]. Ediție îngrijită și bibliografie de Mariana Vartic și Aurel Sasu. București, Humanitas.

Ionescu, N. (1995)

IONESCU, NAE: *Curs de Metafizică* [Metafizika. Egyetemi előadás]. [București], Humanitas.

Iorga, N. (1987)

IORGA, NICOLAE: *Conferințe* [Előadások]. București, Minerva.

Iorga (1988)

IORGA, NICOLAE: A țara szó jelentése. In *Korszellem és önismeret. Válogatás a két világháború közötti román esszéirodalomból*. Ford. Horváth Andor. Bukarest, Kriterion, 303–308.

Iorga (1992)

IORGA, NICOLAE: *A nemzetek közötti gyűlölködés ellen. Contra dușmăniei dintre nații*. Budapest, Román Filológiai Tanszék.

Karnoouh (1994)

KARNOUOH, CLAUDE: *Români. Tipologie și mentalități* [A románok. Tipológia és mentalitások]. [București], Humanitas.

Kerchmar (1983)

KERCHMAR, LUCIEN: Communism in Romania 1918–1921. In Banac, Ivo (ed.): *The Effects of World War I*. Boulder, Colo. /East European monographs. 137./

Laignel-Lavastine (2004)

LAIGNEL-LAVASTINE, ALEXANDRA: *Cioran, Eliade, Ionesco: Uitarea fascismului. Trei intelectuali români în vârtoarea secolului* [Cioran, Eliade, Ionesco: A fasizmus elfeledése. Három román értelmiségi a század sodrában]. [h. n.], EST-Samuel Tăster Éditeur.

Livezeanu (1998)

LIVEZEANU, IRINA: *Cultură și naționalism în România Mare 1918–1930* [Kultúra és nacionalizmus Nagy-Romániában 1918–1930]. București, Humanitas.

Lovinescu (1998)

LOVINESCU, EUGEN: *Memorii. Aqua forte* [Emlékiratok. Aquaforte]. București, Minerva.

Maiorescu (1985)

MAIORESCU, TITU: *Bírálatok, vitacikkek, tanulmányok*. Vál., ford., bev. és jegyz. Dávid Gyula. Bukarest, Kriterion.

Maiorescu (1994)

MAIORESCU, TITU: *Istoria politică a României sub domnia lui Carol I* [Románia politikai története I. Károly uralkodása alatt]. [București], Humanitas.

Mamina–Scurtu (1996)

MAMINA, ION–SCURTU, ION: *Guverne și guvernanți 1916–1938*. București, SILEX.

Mikó (1988)

MIKÓ IMRE: *Huszonkét év. Az erdélyi magyarság politikai története 1918 dec. 1-től 1940 aug. 30-ig*. Budapest, Optimum. [Reprint: Budapest, 1941, Studium.]

Mitu (2003)

MITU, SORIN: *Transilvania mea. Istorii, mentalități, identități* [Az én Erdélyem. Történetek, mentalítások, identítások]. [Iași], Polirom.

Nemoianu (2000)

NEMOIANU, VIRGIL: *România și liberalismele ei* [Románia és a román liberalizmusok]. București, Editura Fundației Culturale Române.

Nemoianu–Antohei (2009)

NEMOIANU, VIRGIL–ANTOHEI, SORIN: *România noastră. Conversații berlineze* [A mi Romániánk. Berlieni beszélgetések]. [Iași], Institutul European.

Oișteanu (2005)

OIȘTEANU, ANDREI: *A képzeletbeli zsidó a román (és a kelet-közép-európai) kultúrában. Imagológiai tanulmány*. Ford. Hadházy Zsuzsa. Kolozsvár, Kriterion.

Ornea (1970)

ORNEA, Z[IGU]: *Sămănătorismul*. București, Minerva.

Ornea (1987)

ORNEA, Z[IGU]: *Viața lui Titu Maiorescu* [Titu Maiorescu élete] II. [București], Editura Cartea Românească.

Ornea (1995)

ORNEA Z[IGU]: *Anii treizeci. Extrema dreaptă românească* [A harmincas évek. A román szélsőjobb]. București, Editura Fundației Culturale Române.

Petreu (2002)

PETREU, MARTA: *Ionescu în țara tatălui* [Ionescu az apa földjén]. Cluj-Napoca, Biblioteca Apostrof.

Petreu (2004)

PETREU, MARTA: *Un trecut deocheat sau „Schimbarea la față a României”* [Rossz hírű múlt, avagy Románia színeváltozása]. București, Editura Institutului Cultural Român.

Pippidi (1994)

PIPPIDI, ANDREI: *România regilor* [A királyok Romániája]. București, Litera.

Prodan (1992)

PRODAN, DAVID: *Transilvania și iar Transilvania. Considerații istorice* [Erdély, újra Erdély. Történelmi észrevételek]. București, Enciclopedică.

Rădulescu-Motru (1998a)

RĂDULESCU-MOTRU, CONSTANTIN: *Scrieri politice* [Politikai írások]. [Iași], Nemira

Rădulescu-Motru (1988b)

RĂDULESCU-MOTRU, CONSTANTIN: *Válogatott írások*. Vál., bev. Gáll Ernő. Ford. és jegyz. Balázs Sándor. Bukarest, Kriterion.

Schnapper (1994)

SCHNAPPER, DOMINIQUE: *La communauté des citoyens. Sur l'idée moderne de nation* [A polgárok közössége. A nemzet modern eszméjéről]. [Paris], Gallimard.

Sebastian (1996)

SEBASTIAN, MIHAIL: *Jurnal 1935–1944* [Napló 1935–1944]. București, Humanitas.

Tanúskodni jöttem (2003)

Tanúskodni jöttem. Válogatás a két világháború közötti román emlékirat- és naplóirodalomból. Ford., előszó és jegyz. Horváth Andor. Kolozsvár, Kriterion.

Vaida-Voevod (1995)

VAIDA-VOEVOD ALEXANDRU: *Memorii* [Emlékiratok] II. Cluj-Napoca, Dacia.

Volovici (1995)

VOLOVICI, LEON: *Ideologia naționalistă și „problema evreiască” în România anilor '30* [A nacionalista ideológia és a „zsidókérdés” a 30-as évek Romániájában]. [București], Humanitas.

Vulcănescu (1992)

VULCĂNESCU, MIRCEA: *Nae Ionescu. Așa cum l-am cunoscut* [Nae Ionescu. Ahogy én ismertem]. București, Humanitas.

Zeletin (1997)

ZELETIN, ȘTEFAN: *Burghezia română. Originea și rolul ei istoric. Neoliberalismul. Studii asupra istoriei și politicii burgheziei române* [A román polgárság. Eredete és történelmi szerepe. A neoliberalizmus. Tanulmányok a román polgárság történetéről és politikájáról]. [Iași], Nemira.

TURBUCZ DÁVID

ANTALL JÓZSEF MINSZTERELNÖK HORTHY-KÉPE

„És amikor a Horthy-éráról szólunk, nem vissza akarunk állítani valami elavult régit, és nem valamiféle nosztalgia fűt bennünket, csak egyszerűen helyre akarjuk állítani az igazságos megítélést.”

Antall József, 1992. április 13.

Horthy Miklós a XX. századi magyar történelem egyik ellentmondásos alakja. Személye és tevékenysége az első világháború utolsó éve óta közéleti viták tárgya. Ellentétes előjelű, egyoldalú és túlzó Horthy-képek élnek egymás mellett mind a mai napig. Az egymással szemben álló interpretációk azonban az elmúlt évtizedek során folyamatosan módosultak: minimális hangsúlyeltolódások éppúgy előfordultak bennük, mint gyökeres változások. Voltaképpen (bár nem mindig) az éppen fennálló politikai hatalom határozta meg – ideológiai és politikai, elsősorban legitimációs szempontokat követve –, hogy mit és miért kell vagy éppen illik gondolni Magyarország 1920 és 1944 között hivatalban lévő kormányzójáról.¹

Az 1919 és 1944 közötti időszakra alapvetően – de mégsem kizárólagosan – a Horthy-kultusz, tehát a pozitív imázs volt jellemző. A fővezér, majd kormányzó vezérkultusza az első világháborús összeomlásra adott reakcióként értelmezhető.² A magyar társadalom bizonyos csoportjai ugyanis racionális válaszok helyett irracionális magyarázatot adtak a történetekre, és főként arra, hogyan juthat ki a magyarság abból a helyzetből, amelybe belekerült. Emiatt Horthy Miklóst a hivatalos propaganda olyan vezérként mutatta be, aki képes az elveszített nemzeti nagyságot, a történelmi Magyarországot helyreállítani, aki képes az elszenvedett nemzeti sérelmeket orvosolni. Ráadásul, olvasható az akkori kultikus szövegekben, kizárólag ő képes erre. A propaganda – a nemzet vezérének alkalmasságát bizonyítandó – alaposan eltúlozta képességeit és tetteit, s mindezzel egy szelektíven konstruált, végletesen leegyszerű-

1 Horthy Miklós megítélésének változásairól lásd bővebben Romsics (2007); Turbucz (2012b).

2 A kultuszt, a túlzó, egyoldalú és kritikátlan tisztelet mellett a „szokásrend”, tehát a ritualizált cselekvések is jellemzik. Dávidházi (1979) 5.

sített Horthy-képet teremtett.³ Bár kultusza 1919 és 1944 között nem volt kizárólagos – személyének méltatásában nem kellett mindenkinek kötelezően részt vennie –, a hivatalos Horthy-kép ellensúlyozására még így is csak erősen korlátozott lehetőségei voltak a baloldali emigrációnak, a hazai baloldali ellenzéknek és a legitimistáknak, illetőleg – a második világháború időszakában – a szélsőjobboldalnak.

Horthy Miklós kormányzóságának árnyoldalairól – akárcsak az 1919–44 közötti időszakéről – a propaganda természetesen tapintatosan hallgatott. 1944–45 után azonban, a radikális politikai és társadalmi változásokból, illetőleg a berendezkedő hatalom legitimációs igényeiből következően gyökeres változás történt ezen a téren: az egyoldalú Horthy-kultuszt egy azzal ellentétes, ám ugyanolyan egyoldalú narratíva váltotta fel, amely 1948–49 után hivatalossá, az ötvenes évekre pedig megkérdőjelezhetetlenné, kizárólagossá vált. Ez volt Horthy Miklós megítélésének leghomogénebb időszaka. Az 1919 és 1944 közötti kultuszhoz hasonlóan ezt is szelektivitás és végletekig leegyszerűsített történelemszemlélet jellemezte: a berendezkedő kommunista hatalom propagandája a lehető legnegatívabban igyekezett ábrázolni a Horthy-korszakot és magát a kormányzót is, így tüntethette fel saját szerepét jóval pozitívabb színben. Az 1919 és 1944 közötti időszakot teljes egészében homogén korszaknak mutatták be, és a magyar történelem mélypontjának tekintették. Horthy Miklós érdemeit elvitták, történelmi szerepét és felelősségét mindenfajta tárgyilagosság és empátia nélkül ítélték meg. Személyéhez – a korábbi dicshimnuszokkal ellentétben („nemzetmentő”, „országgyarapító”, „a nemzet atyja” stb.) – a „nemzetrontó”, „fasiszta”, „országvesztő” és „hazaáruló” jelzőket társították. Horthy bűnbakká, az addigi magyar történelem egyik „legsötétebb” alakjává vált. Az 1956 előtt kanonizált értékelés a propaganda szintjén a Kádár-korszakban is tovább élt, bár a forradalom és szabadságharc hatására jelentős változás történt: enyhült a társadalomra nehezedő nyomás, ráadásul a Rákosi Mátyás nevével fémjelzett terrorrendszer is ellenkorszakká vált, így az 1919 és 1944 közötti időszak értékelése egyre kevésbé töltött be legitimációs szerepet. A konszolidált Kádár-korszakban így már árnyaltabb, kiegyensúlyozottabb munkák is megszülethettek a Horthy-korszakról, a történelmi szakirodalomból fokozatosan visszaszorultak a propagandisztikus szempontok. Szakszerűbbé vált tehát a szó-

3 Az 1919 és 1944 közötti Horthy-kultuszhoz lásd például Turbucz (2010); Turbucz (2012a).

használat, megváltoztak a hangsúlyok, összetettebbé váltak a magyarázatok is. Nem minden szerzőre igaz ugyan ez a megállapítás, de ez a tendencia figyel-

hető meg. Például a „tízkötetes” Magyarország története 8. kötetében L. Nagy Zsuzsa – számos ponton szakítva a korábban kanonizált értékeléssel – röviden, tényszerűen mutatja be Horthy Miklós 1918 előtti pályafutását, és kormányzóvá választásának addigi legpontosabb összefoglalását adja. A féherterror jelentőségét ugyan még túlértékelté, de a fővezért már nem annak központi alakjaként mutatta be. A kormányzó politikai törekvéseinek rövid áttekintésekor már nem szerepel a „fasiszta” minősítés.⁴ Emellett új kutatási eredmények is differenciálták a Kádár-korszakban a Horthy Miklósról kialakított képet.

A rendszerváltozást követően azonban újjáéledtek az egymással szemben álló leegyszerűsítő-mitizáló Horthy-képek.⁵ Mindez az elmúlt század örökségének tekinthető, miután az egyének műltről alkotott képét alapvetően az átélte – és általában abszolutizált – élmények határozzák meg. A politika világában ráadásul ezt a politikai célok, a politikai érdekek is befolyásolják. A pártpolitikai (identitáspolitikai) küzdelmek így meglehetősen könnyen nyernek történetpolitikai tartalmat.⁶ Ez történt az 1990-es országgyűlési választásokat megelőző kampányban is.⁷ Tamás Gáspár Miklósnak például március 24-én *Új reformkor vagy új Horthy-korszak* címmel arról jelent meg cikke a *Beszélő* hasábjain, hogy amíg a Szabad Demokraták Szövetsége (SZDSZ) a reformkor örökösének tekinti magát, „amely pokoli harcok árán megteremtette a magyar szabadelvű alkotmányos demokráciát [sic!]”, addig politikai ellenfeleik közül többen mintha „a gyászos emlékezetű Horthy-korszak tekintélyelvű, ellenőrzött parlamentarizmusára kacsingatnának”. Emiatt, ha nem az SZDSZ győz a választáson, akkor „itt nem lesz jogainak birtokában lévő ellenzék, tehát nem lesz demokratikus kormány sem”.⁸ A Horthy-kori politikai kultúra és szellemiség újjáélesztésének (nem túlzottan megalapozott) vádja tehát meglehetősen hamar megfogalmazódott. Szabó Miklós szerint ezek az újjáélesztési törekvések „szimbolikus restaurációt” jelentettek.⁹ A Horthy-korszak megítélése körüli közéleti, politikai vita nem ért véget az Antall-kormány megalakulását követően.

E tanulmány célja, hogy bemutassa, milyen szerepet töltött be ebben Antall József, a harmadik Magyar Köztársaság első miniszterelnöke.

4 Ránki (1976) 415–416.

5 Romsics (2007) 26.

6 Romsics (2008) 269.

7 Romsics (2003) 240–241.

8 Tamás (1990) 4.

9 Szabó (1995) 5.

A MINISZTERELNÖK BESZÉDEI ÉS FELSZÓLALÁSAI

Antall József hivatali ideje alatt – 1990. május 23. – 1993. december 12. között – többször is megfogalmazta véleményét a Horthy-korszakkal kapcsolatban. Sort kerített erre ünnepélyes alkalmakkor, politikai viták közepette, pártrendezvényen és televíziós interjúban is.

1990. július 8-án avatták fel a magyar zsidó mártírok emlékművét. „A magyar történelem és Budapest történelmének egyik legtragikusabb időszakára emlékezünk, ami a magyar történelem évezredes útjának, évezredes hagyományainak meggyalázása volt – mondta ekkor Antall –. [...] ami a zsidósággal történt, az különleges gyalázata a történelemnek.”¹⁰ Majd hozzátette: a világháború „iszonyatában és szörnyű tragédiái közepette megaláztatásokkal, megbántásokkal, csapásokkal sújtottan, de 1944. március 19-éig mégis[csak] Európa legnagyobb zsidó közössége maradhatott a helyén. [...] Ez nem menti a bűnösöket, nem menti a tragédiát, de ez is hozzátartozik a történelmi igazsághoz.”¹¹ Nem tagadta tehát az 1944. március 19. előtt életbe lépett zsidótörvények létét, ahogyan az antiszemita közhangulatot sem. A német megszállás alatt történtekért a megszállókat és „hazai szálláscsinálóikat” tette felelőssé.¹² A zsidóság megszállás alatti sorsának alakulásában azonban már nem vizsgálta a magyar felelősséget.¹³ A német megszállásra, az ország szuverenitásának elvesztésére – hasonló összefüggésekben – 1991. március 19-én is utalt az országgyűlés ülésén.¹⁴

1990. július végén Kéri Kálmán, a Magyar Demokrata Fórum (MDF) képviselője azt mondta, hogy „a Horthy-hadsereg harca igazságos volt, ha a kommunizmus ellen harcolt”. Solt Ottilia, az SZDSZ képviselője – éles vitát generálva – felszólította a kormánypártokat, hogy határolódjanak el Kéri Kálmán véleményétől, illetőleg fejtsek ki álláspontjukat az ügyben.¹⁵ A miniszterelnök ennek a következőképpen tett eleget: az országgyűlés augusztus 3-i ülésén (többek között) leszögezte, hogy megítélése szerint Magyarország „rossz oldalon” harcolt a világháborúban: „ezt a honvédséget rossz oldalon, ha úgy tetszik, és nem jó célért vetették be, és egy olyan háborúban, amelyik Magyarország számára csak katasztró-

10 Antall (1994) 82.

11 Uo. 83–84.

12 Uo. 85.

13 Pók (2010) 305–307.

14 Antall József miniszterelnök napirend előtt felszólalása a német megszállásról 1991. március 19-én. <http://www.parlament.hu/naplo34/087/0870002.html> (letöltve: 2012-11-17).

15 (Szerző nélkül): Hosszú, heves vita a parlament plenáris ülésén. *Magyar Nemzet*, 1990. augusztus 3. 3.; MTI: Antall József nyilatkozata a Kéri-ügyről. *Magyar Nemzet*, 1990. augusztus 4. 2.

fát hozhatott”.¹⁶ Hasonló álláspontra helyezkedett 1991. január 13-án, a második magyar hadsereg hősei előtt tisztelgő megemlékezésen is. Ünnepi beszédében nem helyeselte, hogy Magyarország a második világháborúban a tengelyhatalmak szövetségese volt, de szerinte nem hagyható figyelmen kívül az ország földrajzi és politikai helyzete, mozgásterese, amikor az akkori külpolitikai döntéseket értékeljük.¹⁷

1991. november 12-én a szocialista Jánosi György interpellációjára¹⁸ adott válaszában Antall leszögezte, hogy a magyar kormány nem kívánja a kormányzót rehabilitálni, nem tekinti őt példaképnek. Horthy történelmi szerepének „objektív”, „reális” és „korrekt” értékelését elsősorban a történettudomány feladatának tartotta. „Ez természetesen nem zárja ki azt – folytatta –, hogy a korszak eredményeit, pozitív tetteit ne kívánnánk egyensúlyban bemutatni a negatív jelenségekkel, valóságos és hiteles politikai, történeti képet nyújtva e korszakról is.”¹⁹ Hasonló véleményt fejtett ki a XIX–XX. századi magyar történelemről 1992. április 13-án az Erkel Színházban, az MDF budapesti nagygyűlésén is. Beszédéből, amelyben a kormányt ért vádakra is reagált, érdemes hosszabban idézni:

„Aki azt mondja, hogy ez a kormányzat vagy ez a politikai erő konzerválni akar vagy visszaállítani valamit a múltból, az, kérem, nem a valóságot mondja. De az tény, és ezt soha nem tagadtuk, hogy igenis a kontinuitás mellett vagyunk, az értékek kontinuitása mellett, és amellet, hogy amit a nemzet fejlődésében az organikus fejlődéssel szemben erőszakkal tettek, és erőszakkal vágtak szét ebben a kontinuitásban ereket, gyökereket, azt igenis helyre kell állítani. [...] Miért baj az, hogy mi a XIX. század nagyszerű magyar politikai kultúráját, Széchenyitől Kossuthig, Deáktól Eötvösig és sorolhatnám tovább, azt tartjuk az alapnak, amire építünk, és azt folytatjuk? És magunkénak valljuk a későbbi korszak, a 67-es kiegyezés után azokat az értékeket, azokat a politikusokat, akik a diplomáciában, mint Andrássy Gyula, nemzetközi jelentőségűek voltak. Wekerle az álta-

16 Antall József napirend előtti felszólalása Magyarországnak második világháborús szerepéről 1990. augusztus 3-án.

<http://www.parlament.hu/naplo34/032/032tart.html> (letöltve: 2012-11-17).

17 Antall (1994) 95.

18 Interpelláció Antall József miniszterelnökhöz nagybányai Horthy Miklós politikai rehabilitációjának és állami újrateremtetésének kormányzati szándékáról. *Reggeli Kurír*, 1991. október 29. 5.

19 Antall József válasza Jánosi György interpellációjára.

<http://www.parlament.hu/naplo34/145/1450060.html> (letöltve: 2012-11-17).

Ehhez lásd még B. I.: A múltat be kell vallani. *Magyar Nemzet*, 1991. november 13. 4.

lános politikában, és a gazdaságpolitikában Baross Gábor. Soroljam tovább? Miért röstellnénk? És amikor a Horthy-éráról szolunk, nem vissza akarunk állítani valami elavult régit, és nem valamiféle nosztalgia fűt bennünket, csak egyszerűen helyre akarjuk állítani az igazságos megítélést.²⁰ Azt mutatjuk be, hogy mik voltak akkor az értékek, és az elmúlt másfél évszázadban külpolitikától, gazdaságpolitikától, társadalompolitikától egészségpolitikáig mit nyújtottak. Természetesen mi együtt tárgyaljuk, és együtt gondolkodunk arról, akik a kormányzásban igyekeztek megtenni azt, amit lehet, vagy íróként a szociográfiai irodalomban, vagy akár az ellenzék körében végeztek el. Ez mind közös örökségünk. És hogyha valaki ezt a nagy közös örökséget folytatja, akkor igazán nem lehet azzal vádolni, hogy restaurációs törekvései vannak, valamiféle reakcionárius eszméket vall.”²¹

A kormány, a kormánypárt a magyar történelem vállalható hagyományait kívánja folytatni – érvelt a miniszterelnök –, céljai között tehát nem szerepel egy „elavult régi” időszak és szellemiség visszaállítása. Szakítani akarnak azzal a képpel, amely 1945 után a Horthy-korszakról és Horthy Miklósról kialakult, a korszakot és a kormányzót is igazságosan, kiegyensúlyozottan, érdemeit és hibáit egyaránt figyelembe véve kívánják bemutatni és értékelni. Egy történelmi személyiség megítélése pedig – az antalli interpretáció szerint – csakis akkor lehet „igazságos”, ha tekintettel van a kérdéses korszak körülményeire, problémáira és lehetőségeire, ha az utókor mindezekről nem vonatkoztat el. Mindent az adott kor viszonyai között kell megítélni. A miniszterelnök – írja Szűcs Zoltán Gábor – „a maga logikája szerint nem a múlt helyreállítására törekedett, hiszen a múlt az múlt, a jelen az jelen, a kettő nem összekeverhető [...]”. És nem idealizálta a múltat abban az értelemben, hogy nem tartott min-

den múltbéli lépést helyesnek, csupán azt feltételezte, hogy a múltbéli hibák részben függetlenek a legjobb szándéktól is.”²²

20 Az Antall-kormánnyal szemben azért fogalmazódott meg a restauráció vádja, mert nem ítélte el egyértelműen, az ellenzék elvárásainak megfelelően a Horthy-korszakot. Szűcs (2010) 189., 203., 225.

21 Antall (1994) 244–245.

22 Szűcs (2010) 189., 202., 207., 212–214. Az idézet a 213. oldalon olvasható.

23 Az interjú szövegét lásd Antall (1994) 574–590.; (Szerző nélkül): Horthy Miklós újratemetéséről. *Heti Magyarország*,

A TELEVÍZIÓS INTERJÚ

Egyre romló egészségi állapota ellenére Antall József 1993. augusztus 22–23-án televíziós interjút adott, amelyben Feledy Péter kérdéseire válaszolva értékelte Horthy Miklós történelmi szerepét.²³ A rendszerváltozás után An-

tall volt az egyetlen miniszterelnök, aki részletesen kifejtette álláspontját Horthyról, ráadásul meglehetősen kiélezett helyzetben, nem sokkal a volt kormányzó szeptember 4-i kenderesi újratemetése előtt. A történész végzettségű miniszterelnök kutatóként nem foglalkozott Horthy Miklóssal.²⁴ Az interjú tehát, ahogyan Antall többi megszólalását is, a politikai diskurzus részeként, politikai és nem szakmai állásfoglalásként indokolt értelmezni.²⁵ Egyrészt azért, mert miniszterelnökként szólalt meg. Másrészt azért, mert a Horthy-korszak értékelése a rendszerváltozás utáni „magyar politikai diskurzus egyik fontos, identitásképző eleme” volt.²⁶

A miniszterelnök, ahogy említettem, Horthy Miklós „igazságos megítéléséhez” kívánt hozzájárulni. Ezzel az interjúval is. Kiegyensúlyozottabb, tárgyilagosabb értékelésre törekedve igyekezett az 1945 és 1989 közötti múltszemlélet propagandisztikus, egyoldalú és túlzó kijelentéseit ellensúlyozni.²⁷ Erre – Feledy Péter kérdéseire válaszol-

va – kétszer is utalt. Először, amikor – lényegében 1992. április 13-i beszédének üzenetét felidézve – a következőket mondta: „Amikor mi történetileg, politikailag igazságot szolgáltatunk Horthy Miklós működésének és helyére tesszük, akkor mi nem valamiféle »horthysta programot« kívánunk végrehajtani.”²⁸ Az interjú végén pedig megemlítette: az újratemetéstől részben azt várja, hogy „Horthy Miklósról tisztességes képet alkossunk. Már ami eddig történt, amit eddig elmondtak az emberek, az több, mint az a sok hazugság, amit Horthy személyére és az egész korszakra korábban rávetítettek. [...] Abban mindenkinek egyet kell értenie, hogy el kell helyezni Horthy Miklóst tisztességgel és megfelelően nemcsak a családi kriptában, hanem a magyar történelemben is.”²⁹ Méltányolható szándéka ellenére azonban jól látható, hogy értékelése – a történettudomány addigi kutatási eredményeinek tükrében is³⁰ – számos pon-

1993. szeptember 3. 4–8. A miniszterelnök egészségi állapotához lásd Debreczeni (2003) 364–365.

24 Debreczeni (2003) 36.; Erdődy (2011) 82–83.

25 Révész Sándor szerint az interjú „csak egy hivatalos Horthy-kép megjelenítéseként” értelmezhető. Révész (1995) 108.; Pók Attila Antall József-re „történész-kormányfőként” hivatkozott. Pók (2010) 306.

26 Szűcs (2010) 178. Antall József történeti tárgyú megnyilatkozásainak részletesebb elemzéséhez lásd a 183–240. oldalakat; Erdődy (2011) 82., 86.

27 Antall (1994) 574., 577.; Erdődy (2011) 82–84.

28 Antall (1994) 577.

29 Uo. 590.; Vö. Révész (1995) 208.

30 Antall cáfolható, vitatható és árnyalható kijelentéseit az 1993 előtt megjelent történeti szakmunkák alapján értékelem. Nem azért teszem ezt, mert bizonyítani tudom, hogy Antall olvasta, ismerte ezeket a munkákat, csak jelezni kívánom, hogy milyen kutatási eredményekre tá-

maszkodhatott volna, vagy milyen ismeretekre nem volt tekintettel. Tanulmányomnak nem célja Horthy Miklós fővezéri és kormányzói tevékenységének értékelése – erről lásd Turbucz (2011). Antall József Horthy-képének bemutatása során csak a legfontosabb problémákra, kérdésekre térek ki, röviden.

31 Erdődy Gábor önálló könyvet szentelt Antall József politikai filozófiája és múltképe bemutatására. Munkáját haszonnal forgathattam az elmúlt hónapokban. Értékelése szerint a miniszterelnök a Horthy-korszakot „alaposan ismerte, és annak jellegéről kiegyensúlyozott tudásra támaszkodó markáns véleménnyel rendelkezett. A 20. századi magyar történelemmel kapcsolatos értékítéletei megalapozottak és jól érvelhetők voltak. Néhány helyen pontatlanul és némileg leegyszerűsítve fogalmazott ugyan, s nem lévén a korszak kutatója, 20 évvel korábban egyszerűen nem tudhatott olyan dolgokról, amit a történettudomány azóta feltárt.” Erdődy (2011) 82. Ezek az ismeretek nem kérhetők rajta számon, állításai azonban szembeszithetők – és szembesítendők – a történeti kutatások akkori eredményeivel. Még akkor is, ha nem tekintem Antallt kutató-történésznek.

32 Antall (1994) 574.; Erdődy (2011) 83–84., 86.

33 „Én – írja Erdődy Gábor könyvéről szóló recenziójában Pritz Pál a 31. jegyzetben olvasható idézettel kapcsolatban – még élesebben fogalmaznék: több ponton (és messze nem egyedül, ugyanakkor a rászórt valótlanágoktól elhatárolódva)

ton egyoldalú és vitatható.³¹ Ezt talán maga is érzékelte, amikor kijelentette: „Ahol egyszer hazudnak, ott a hazugság kiegyenlítése mindig emocionális és gyakran téves következtetéseket eredményez.”³² A kérdés mindezek fényében már csak az, hogy milyen képet is rajzolt fel a volt kormányzóról.³³ Antall József, mint látható lesz, pozitív történelmi személyiségnek tartotta Horthy Miklóst, ám ez korántsem jelenti azt, hogy nem fogalmazott meg kritikát vele szemben. Nem tekintette tökéletes vezetőnek, elismerte, hogy voltak hibái, ahogyan a róla elnevezett korszaknak is jócskán voltak árnyoldalai.³⁴ Annak ellenére, hogy bizonyos megállapításai joggal kifogásolhatók, nem állítható róla – mint politikai ellenfelei számtalanszor állították –, hogy a Horthy-korszak restaurációjára törekedett volna.³⁵ Ugyanis „Antall szövegeinek figyelmes olvasása alapján egészen más képet kapunk gondolkodásáról, mint amire politikai ellenfelei szavaiból következtetni lehetne” – írja Szűcs Zoltán Gábor. Ez „az eltérés nem egy sikeres nyelvi innovációról tanúskodik, hanem egy olyan kísérlet kudarcáról, amelyben a nyelvi normák (a többi nyelv é az általa preferáltéval

nem tartom kellőképpen történetinek, megalapozottnak Antall Józsefnek a Horthy-korszakra vonatkozó értékelését.” Pritz (2011) 193.

34 Erdődy (2011) 86.

35 Szűcs (2010) 243.

szemben, avagy a nemzeti történelem mások által érvényesnek tekintett normái az ő koncepcióival szemben) erősebbnek bizonyultak annál a retorikánál, amely Antall politikáról való gondolkodását jellemzi”.³⁶

A Horthy-korszak kezdeteivel kapcsolatban Antall József egyértelműen leszögezte, hogy „a különítményesek kilengéseivel, az atrocitásokkal” nem lehet, „egyetlen atrocitással sem lehet egyetérteni”. A fehérterrort reakcióként értékelte: „A kommunisták vezették be ’19-ben a gyilkosságokat, ami sajnos – mint lenni szokott – reakciót is kiváltott.”³⁷ Az árnyalt megítélés hiányát jelzi azonban, hogy Horthy felelősségét nem mérlegelte, sőt túlzott akkor is, amikor azt mondta, hogy nélküle „nem tudták volna a kilengéseket megfékezni”.³⁸ Antall túlzásai elsősorban onnan erednek, hogy értékelésében a hangsúlyt jól láthatóan a konszolidációra, a stabilizációra és a kormányzó abban játszott szerepére helyezte.³⁹ Nem is beszélve arról, hogy Horthy az emlékirataiban maga is elismerte: tudta, mi folyt 1919–20-ban az országban („Semmi okom sincs rá, hogy szépítgessem azokat az igazságtalanságokat és kegyetlenkedéseket, amelyek valóban megtörténtek”), de az adott viszonyok között szükségesnek és elkerülhetetlennek tartotta a történeteket, ugyanis – mint írta – akkor „csak acélseprű tisztíthatta meg az országot”. Horthy arra is utalt, hogy egy ideig nem lépett fel a „rendteremtésért” beállított kegyetlenkedések ellen, de leszögezte: „Egyetlen törvénytelen tett elkövetésére sem adott parancsot a fővezérség.”⁴⁰ Jelenlegi ismereteink szerint ez az állítás minden kétséget kizáróan nem cáfolható.⁴¹

Vitatható, hogy a háborút követő válságos körülmények között, „1920–21-ben nem volt alternatívája Horthy Miklós kormányzóságának”.⁴² Az azon-

36 Uo. 185.

37 Antall (1994) 575.

38 Uo. 576.

39 Erdődy (2011) 80. A kormányfő álláspontja alapvetően Gosztonyi Péter értékelésével rokonítható, aki szintén reakcióként értékelte a történeteket, azonban hozzátette, hogy „ez felmentést nem ad neki”. Horthy szerepét ő is elsősorban a terror felszámolása vonatkozásában értékelte. Gosztonyi (1990) 30–31. Gosztonyi azonban még azt is megjegyezte, hogy a fővezér „tetemes teendői” miatt „hosszú ideig ügyet sem vetett a kilengésekre – ami súlyos hiba volt”. Vö. Domborádó (1990) 21., 23–24., 30–31., 40.

40 Horthy (1992) 131–132. Az idézetek a 131. oldalon olvashatók.

41 Romsics (2007) 7., 30.

42 Erdődy (2011) 81.; Antall (1994) 577. Az alternatívát jelzi, hogy 1919 őszén felmerült a Nemzeti Hadsereg lefegyverzésének és az antantcsapatok Magyarországra vezénylésének elképzelése, amit főként a franciák támogattak, és ami végül nem valósult meg. Romsics (1982) 72.; Ormos (1984) 360.

ban kétségtelen, hogy 1919–20 fordulóján az Osztrák–Magyar Monarchia Haditengerészetének utolsó parancsnoka volt az egyetlen lehetséges államfőjelölt. Horthy katonaként, a Nemzeti Hadsereg fővezéréként került az ország élére, „igen kevés politikai tapasztalata volt” – hangsúlyozta Antall, joggal.⁴³ Válságos időszakokban, mint köztudott, a hadseregek szerepe könnyen megnőhet. A miniszterelnök tehát azt igyekezett érzékeltetni, hogy Horthy mint fővezér elsősorban még katonaként jellemezhető, majd mint kormányzó egy speciális politikai szerepet betöltő, pártok felett álló, az alkotmányt védő személyiségként értékelhető.⁴⁴ E megállapításához hozzátette: „Azon lehet vitatkozni, hogy mit lehetett volna szebben, jobban csinálni, de Horthy Miklós kormányzósága volt az egyetlen lehetőség, ami az országot stabilizálhatta kül- és belpolitikai szempontból.”⁴⁵ Antall József tehát jól láthatóan nem kívánta véleményét kizárólagossá tenni, a kormányzóhoz való viszonyulása nem tekinthető kultikusnak, a Horthy Miklós személyéről és a róla elnevezett korszakról folytatott vitát fontosnak és legitimnek tartotta. Idézett kijelentése annyiban árnyalható, hogy 1920 elején valóban Horthy Miklós volt az egyetlen reális jelölt a kormányzói székbe, ami hozzá is járult a magyar állam helyzetének stabilizálásához, a konszolidációs politika azonban nem az ő, hanem

Teleki Pál és főként Bethlen István jövőképét tükrözte.⁴⁶ Az már egy másik, alapvetően történelmietlen kérdés, hogy másképpen is megvalósulhatott volna-e a stabilizáció. Antall mindenestre fel sem vetette az alternatíva lehetőségét, határozott álláspontjával megemelte a kormányzó tényleges szerepét, jelentőségét. Majd további túlzó állításokat fogalmazott meg. Úgy vélte, hogy „Horthy Miklós soha nem vétett az alkotmányos jogfejlődés és az alkotmányos monarchia ellen. [...] Soha kísérletet sem tett arra, hogy katonai diktatorként [...] a kormányzatra kényszerítse politikáját.”⁴⁷ Ez az antalli állítás – például Horthy Miklós fővezéri tevékenysége, a fővezérség dunántúli hatalomgyakorlása kapcsán – igencsak pontosításra szorul.⁴⁸ Azon túl, hogy a kor-

43 Antall (1994) 576.

44 Uo. 577., 579–580.

45 Uo. 577.

46 Ehhez lásd Romsics (1982) 101–247.

Részletesebben és jegyzetekkel ellátva: Romsics (1991) 120–236.

47 Antall (1994) 578.; Hasonló álláspontra helyezkedett Gosztonyi (1990) 34.

48 Lásd ehhez Romsics (1982) 59–60.; uő: (1990) 15. Romsics Ignác megítélése szerint Bethlen István és Horthy Miklós együttműködése konzervatív, antibolsevista és antidemokrata nézeteik hasonlóságán, azonosságán alapult. „Horthy esetében ez határozott militarizmussal és a diktatórikusabb kormányzati megoldások iránti vonzódással egészült ki. Az erőszakos, katonai megoldásokért Bethlen nem rajongott különösebben.”

szak politikai rendszerét alkotmányos monarchiaként jellemezte, Antall elfeledkezett arról, hogy a kormányzó szerepe túlterjedt a törvényekben szabályozott jogkörén, beleegyezése nélkül – szimbolikus tekintélyéből is következően – az akkori Magyarországon nem születhettek érdemi kormányzati döntések.⁴⁹ A televíziós interjúban – annak érdekében, hogy a kormányzót így is elhatárolja a korszak diktátoraitól – kicsivel később ki is jelentette: nem beszélhetünk arról, hogy 1920 és 1944 között „minden csak a kormányzó hozzájárulásával sikerülhetett”.⁵⁰ Természetesen nem állítható, hogy mindig Horthy döntött, mindig aktívan részt vett a napi politika alakításában, mindig mindenről tudott, és mindennel kapcsolatban részletesen kifejtette álláspontját, különösen nem a húszas évek második felében. Ennyiben igaz Antall fenti állítása, megítélésem szerint azonban a miniszterelnök ezen a ponton alulértékelt a kormányzónak a döntéshozatalban betöltött tényleges szerepét. Az viszont kétségtelen, hogy Horthy nem volt diktátor. A korszak oktatáspolitikai, szociálpolitikai, gazdaságpolitikai stb. eredményei kapcsán Antall leszögezte, hogy a megörökölt problémákat igyekeztek kezelni: „Horthy mindezt konzervatív magyar politikusként, politikusokra támaszkodva igyekezett javítani és előrevinni.”⁵¹ Antall joggal hivatkozott a korszak eredményeire,⁵² ám amikor azokat a sikeres szakpolitikai intézkedéseket említette, amelyek a kormányzó támogatását élvezve ugyan, de inkább az egyes szakminiszterekhez kötődtek – megemelte Horthy szerepét. Ezek az állítások együtt koherenciázavart okoztak a miniszterelnök értékelésében. A leírtak így összegezhetőek: Antall szerint csak Horthy kormányzósága adott lehetőséget az ország helyzetének konszolidálására (a kormányzó személyét összekötötte a korszak kétségtelen eredményeivel), másutt viszont – Horthy diktátori szerepét cáfolandó – amellet érvelt, hogy a kormányzó nem töltött be központi szerepet az akkori Magyarországon. Az interjúban, mindezek mellett, Antall utalt a korszak negatív jelenségeire is.⁵³

Antall József – érthető okokból – fontosnak tartotta a revíziós külpolitika értékelését is. Szerinte a kor vezető politikusai tudták, hogy „nem éppen jó kezek segítségével kaptuk vissza ezeket a területeket”, de az adott „helyzetben egyszerűen elképzelhetetlen olyan magyar embert találni, aki visszautasította volna, hogy magyarul területeket kapjon vissza az ország”.⁵⁴ Jogosan hivatkozott a külpolitikai mozgástér szűkülésére, bár a helyzet részletesebb elemzésétől – az interjú (nem tudomá-

49 Sipos (1990) 4–5.

50 Antall (1994) 580.

51 Uo.

52 Erről bővebben Erdődy (2011) 86–90.

53 Antall (1994) 580–581.

54 Uo. 583.

nyos) jellegéből is következően – eltekintett.⁵⁵ Ám a külpolitika vonatkozásában – ellentétben Horthynak a belpolitikai döntésekben játszott szerepével (már ahogyan ő látta azt) – megemelte a kormányzó tevékenységének súlyát: „Horthy Miklósnak ilyen körülmények között [utalás a magyar állam nemzetközi helyzetében bekövetkezett kedvezőtlen változásokra] arra kellett törekednie, hogy távol tartsa a legnagyobb veszélyeket, és a legkisebb gazdasági, emberi, politikai, erkölcsi veszteséggel próbálja ez a nemzet, ez az ország túlélni a II. világháború poklát.”⁵⁶ Horthy nem volt ugyan a külpolitika első számú alakítója, Antall mégis valami ilyesmit sugallt. Amíg a belpolitikáról szólva az interjú egy korábbi pontján említést tett például arról, hogy kik voltak azok a miniszterelnökök és miniszterek, akik a kormányzót segítették, itt ezt már nem tartotta szükségesnek. Úgy állította be Horthy szerepét, mintha mindig a kormányzó állt volna az események középpontjában.⁵⁷ Az addigi kutatások alapján nemcsak az jelenthető ki, hogy a kormányzó nem volt a magyar diplomácia irányítója, hanem az is, hogy nem mindig hozott átgondolt döntéseket, például 1941. június 26-án, Kassa bombázásakor sem. A hadba lépés kapcsán Antall ugyanis megalapozatlanul szögezte le, hogy „azt [...] Horthy ellenezte”.⁵⁸ Ebben nem adhatunk igazat neki, abban azonban igen, hogy „nem kellett volna abban a pillanatban hadba lépni”. Lehetett volna még várni: az ország „még időt nyerhetett volna”. Ezzel kapcsolatban azonban Antall csak a kormány felelősségét vetette fel: „ez felelőssége az akkori kormánynak” – mondta.⁵⁹ A kormányzó felelőssége azonban kétségtelen, ugyanis június 26-án „a bolsevistákkal szemben ellenséges, róluk minden rosszat feltételező Horthy nem kért bizonyítékokat” a Honvéd Vezérkar főnökétől, Werth Henrikől arra vonatkozóan, hogy Kassát valóban szovjet gépek bombázták-e. (Werth tájékoztatta az államfőt a légitámadásról.)⁶⁰ Azt viszont helytállóan állapította meg a miniszterelnök, hogy „aligha képzelhető el, hogy itt, a szovjet–német front legfőbb konfrontációs területén Magyarország teljesen kimaradhatott volna a háborúból”. A feltételezést, miszerint a magyar állam ki tudott volna maradni a háborúból, teljes joggal nevezte „naivitásnak”.⁶¹ A kormányzó június 26-i döntése így első sorban nem azért kritizálható, mert a magyar állam belépett a háborúba, hanem az időzítés miatt.

Az interjú utolsó előtti kérdése Horthy nyugat-európai megítélésére

55 Antall (1994) 578–579.

56 Uo. 579.; Lásd még Gosztonyi (1990) 163.

57 Antall (1994) 576., 580–581.

58 Uo. 582.

59 Uo.

60 Dombrády (1990) 171.; Lásd még Balogh (1985) 209.

61 Antall (1994) 582., 589.

vonatkozott. Antall erre (többek között) úgy válaszolt, hogy Horthy „egy olyan országnak volt az államfője, amelyik a tengelyhatalmak oldalán vett részt a háborúban. Ez tény.” Emiatt nem lehet csodálkozni rajta, hogy a volt kormányzó megítélése nem pozitív.⁶²

Teljesen megalapozatlanul állította Antall, hogy a korszakban „nem lehet Horthy antiszemitizmusáról beszélni”.⁶³ Ezzel az értékeléssel ugyanis a kormányzó, a korabeli dokumentumok szerint, nem értett volna egyet.⁶⁴ 1940. október 14-én például azt írta Teleki Pál miniszterelnöknek: „én egész életemben antiszemita voltam, zsidókkal nem érintkeztem”.⁶⁵ A zsidótörvényeket Antall József elítélte: „Ez nem magyarázható és nem fogadható el. Jogi, emberi szempontból soha nem akceptálható, történelmileg viszont sokféle-képpen indokolható.”⁶⁶ A kijelentés második fele az adott korszak kihívásaira, körülményeire és lehetőségeire utal.⁶⁷ Azaz – mondja ezzel Antall – „jogi, emberi szempontból” a zsidótörvények elfogadhatatlanok, egy konkrét helyzetben, a németek és a hazai szélsőjobboldal elvárásai (nyomása) miatt azonban mégis megmagyarázhatók.⁶⁸ Az 1993. augusztus végi interjújában utalt rá, de a Teleki Pálról szóló, 1991. április 3-i beszédében is elmondta, hogy „a két világháború között Teleki Pál nevéhez fűződnek olyan törvények, jogszabályok, amelyek kétségeket támasztottak és egyoldalú megítélésre adtak alkalmat. Mondjuk ki, a numerus claususról vagy az 1939-iki negyedik törvénycikkéről van szó.” Teleki, folytatta Antall, „a kor által meghatározott nagy politikai kihívásokra az ország geopolitikai helyzetének ismeretében kompromisszumokat keresett és a kompromisszumok keresése néha megalkuvásokkal, átmeneti kudarcokkal jár együtt.”⁶⁹ Horthy felelősségét – jelentette ki az 1993-as interjújában – „lehet elemezni”, majd hozzátette: „ebben biztos, hogy soha nem fog mindenki pontosan egyforma megállapításra jutni”.⁷⁰ (Ezen a ponton sem kívánta tehát a saját véleményét abszolútizálni.) Az antiszemitizmus kérdését tárgyalva fontosnak tartotta leszögezni, hogy Horthyból nem lett háborús bűnös.⁷¹ Az 1944-es deportálásokért a megszállókat tekintette felelősnek, mivel azokra „a német megszállás után került sor”. Horthy – tette hozzá – „amint

62 Uo. 589.

63 Uo. 584. Erdődy szerint „emócióktól sem mentes határozottsággal, kategorikusan utasította vissza azonban az antiszemitizmus Horthy személyét érintő vádját”. Erdődy (2011) 89.

64 Révész (1995) 191., 195.

65 Horthy Miklós titkos iratai (a továbbiakban: HMTI) 260.

66 Antall (1994) 582.

67 Révész (1995) 191–192.

68 Szűcs (2010) 213.

69 Antall (1994) 109.

70 Uo. 584–585.

71 Uo. 585.

a legkisebb önálló cselekvési lehetőséghez jutott [...], megmentette a budapesti zsidóságot a deportálástól”.⁷² A kormányzó német megszállás alatti szerepét azonban nem kis mértékben „árnyalja” a „tízkötetes” *Magyarország története* 1976-ban megjelent 8. kötetének egyik – Ránki György által írt – fejezetében a következő megállapítás: 1944. március végén „Horthy szabad kezét adott a kormánynak a zsidóellenes rendeletekre”.⁷³ A kormányzó személye tehát nem választható el a diszkriminatív intézkedésektől és a deportálásokról úgy, ahogyan ezt Antall József megtette.⁷⁴ Június elején ráadásul Sztójay Döme miniszterelnökhöz intézett leiratában a kormányzó szavá tette, hogy „ezen a vonalon számos vonatkozásban több történet nálunk, mint maguknál a németeknél”.⁷⁵ Ennek azonban nem volt eredménye: „a deportálás tovább folytatódott”.⁷⁶ Az 1962-ben megjelent *Horthy Miklós titkos iratai* című kötetben – ahonnan a leirat szövege is származik – további iratok is a kormányzó tényleges, alapvetően passzív szerepére mutatnak rá. Pontos tudott róla, mi zajlik az országban, de egy ideig mégsem tett semmit.⁷⁷ Ránki György leírásából megtudható, hogy végül – július elején – a romló hadi helyzet és a nemzetközi tiltakozás hatására állította le a deportálásokat – 437 402 zsidó deportálása után.⁷⁸ A német megszállók felelőssége ugyan teljes joggal vethető fel, ez azonban nem menti fel Horthy Miklóst. Az 1976-ban megjelent kötet és rendelkezésre álló – már kiadott – iratok bőven elegendő segítséget nyújtottak volna hozzá, hogy a magyar kormányfő árnyaltabban, a realitásoknak job-

ban megfelelően ítélje meg a kormányzó szerepét.⁷⁹

1944 őszét, az átállási („kiugrási”) kísérletet értékelve Antall leszögezte, hogy meglehetősen rossz volt az előkészítés („a legrosszabbul tudunk összeesküdni”), a honvédség pedig nem felelt meg a kormányzó elvárásainak, a hadsereg cserbenhagyta őt.⁸⁰ A „legrosszabbul tudunk összeesküdni” megfogalmazás is jelzi, hogy Antall nem tudott a történelmi szerepnek megfelelni, mert a történelmi szakirodalomból, ideális esetben, hiányoznak a többes szám első személyben tett kijelentések, a távolságtartás érdekében.

72 Antall (1994) 584.; Erdődy (2011) 102–103.

73 Ránki (1976) 1160.

74 Joggal utalt erre Szabó (1993), Szabó (1995) 172–173.

75 Ránki (1976) 1162.

76 Uo.

77 HMTI (1962) 444–449., 450–454., 460.

78 Ránki (1976) 1161–1162.

79 A kormányzó passzív magatartására hívta fel a figyelmet Pritz Pál is: „A deportálások leállításával Horthy kilépett az előző hónapok politikai passzivitásából.” Pritz (2011).; Lásd még Balogh (1985) 243.

80 Antall (1994) 588.

A TÖRTÉNETPOLITIKAI VITA

1989 és 1993 között a történetpolitikai viták középpontjába egyre inkább a Horthy-korszak került.⁸¹

1990 augusztusában a már említett Kéri-ügy kapcsán kényszerült megszólalásra a miniszterelnök. Solt Otilia ugyanis kijelentette: elfogadhatatlan, hogy „a hitleri Németországgal való szövetségbe torkolló Horthy-féle politikának bármiféle értéket” tulajdonít valaki.⁸² Solt nemigen foglalkozott a magyar állam külpolitikai mozgásterével, a Harmadik Birodalom hegemon helyzetével, tehát a realitásokkal, és azzal sem, hogy nem a kormányzó volt a magyar külpolitika első számú alakítója. Solt értékelése – amely a nemzetközi erőviszonyokról tudomást sem vesz – szintén alaposan leegyszerűsítő.

A sajtóban 1991-ben, az újratemetéssel kapcsolatos előkészületek bejelentésekor került újra előtérbe Horthy megítélésének kérdése. A volt kormányzót pozitív, illetve negatív színben feltüntető cikkekre egyaránt akadt példa.⁸³ A *Beszélő* hasábjain 1991 nyarán és őszén lefolytatott – a kormányzat törekvéseit is érintő – ún. Vitányi-vita azonban még nem vezetett az ellenzéki pártok kormányellenes összefogásához.⁸⁴ Annak ellenére sem, hogy a cikkekben egyértelműen és többször is megfogalmazódott a restauráció – meglehetősen eltúlzott – vádja, az akkori kormánypártok és a Horthy-korszak kormányzópártjai közötti eszmei kapcsolat. Bauer Tamás például azt írta, hogy „a kormánykoalíció pártjai egy tekintélyelvű, keresztény-nemzeti orientációjú Magyarországot, a két világháború közötti Magyarország második kiadását kívánják felépíteni, az ellenzéki pártok viszont szemben állnak ezzel”.⁸⁵ Bauer november 16-án, néhány nappal a miniszterelnök említett parlamenti felszólalása után, Antall Jánosi Györgynek adott válaszáról tudomást sem véve arról írt, hogy az MDF-en belül uralkodóvá vált az a nézet, amely „a harmincas évek Európájába vezetné Magyarországot”.⁸⁶

A közös ellenzéki fellépés felé Csurka István *Néhány gondolat a rendszerváltozás két esztendeje és az MDF új programja kapcsán* című írásának megjelenése (1992. augusztus 20.), tehát az ún. Csurka-ügy jelentette a fordulópontot. A közbeszédet – értelemszerűen az em-

81 Szűcs (2010) 163–164., 178–179.

82 (Szerző nélkül): Hosszú, heves vita a parlament plenáris ülésén. *Magyar Nemzet*, 1990. augusztus 3. 3.

83 Szóts (2011).

84 Szűcs (2010) 164–171. Vitányi Iván arra tett javaslatot, hogy fogjon össze a liberális és szocialista ellenzék. A vitacikkek-ből részletek olvashatók az interneten: <http://beszelo.c3.hu/cikkek/valogat-as-beszelo-1991-es-efolyamabol> (letöltve: 2012-01-03).

85 Szűcs (2010) 167.

86 Bauer (1991).

lített előzményekre támaszkodva – eluralták a Horthy-korra vonatkozó utalások.⁸⁷ A Magyar Demokrata Fórumot, különösen addig, amíg a párton belüli erőviszonyok nem dőltek el, a radikális jobboldallal együttműködő szervezetként írta le az ellenzék, amelyben – a Horthy-kori kormánypártokhoz hasonlóan – egyre inkább a radikális irányvonal válik meghatározóvá.⁸⁸

87 Szűcs (2010) 174.

88 Uo. 163., 175–176.

89 Szóts (2011) 213.

90 Lásd például (Szerző nélkül): Antall József Horthyról. *Magyar Nemzet*, 1993. augusztus 23. 5.; (Szerző nélkül): Horthynak nem volt '20-21-ben alternatívája. *Magyar Nemzet*, augusztus 24. 1. és 4.; L. K. I.: Antall Horthyt nagy hazafinak tartja. *Magyar Hírlap*, 1993. augusztus 24. 5.; (Szerző nélkül): Antall József és a „Horthy téma”. *Népszabadság*, 1993. augusztus 28. 1.; Hajdú Endre: Miért nem lett háborús bűnös? *Népszabadság*, szeptember 1. 9.

91 *Magyar Hírlap*, 1993. augusztus 10. 3. E cikk címe, amely a Jánosi György interpellációjára adott miniszterelnöki választ idézte fel, a következő volt: „Antall szerint szükséges a kormányzó szerepének átértékelése.”

92 Erről bővebben Szóts (2011) 213–229.

93 (sümegei): A kormányzó megítélésében megosztott a társadalom. *Magyar Nemzet*, 1993. augusztus 12. 5. Szent-Iványi augusztus 8-án azt nyilatkozta, hogy „a hivatalos Magyarországnak jeleznie kell, hogy nem kívánja folytatni a két világháború közötti rendszer tradícióját”. (Szerző nélkül): Horthy Miklós nem volt a demokrácia bajnoka. *Magyar Hírlap*, 1993. augusztus 9. 1.

A történetpolitikai viták csúcspontja egyértelműen Horthy Miklós újratemetéséhez köthető. 1993 augusztusában és szeptemberében ugyanis több cikk jelent meg e tárgyban, mint korábban összesen,⁸⁹ közöttük természetesen az újratemetés előkészületeiről és magáról a temetésről szóló tudósítások is. A lapok foglalkoztak a miniszterelnökkel készített interjúval is, összefoglalták főbb állításainak lényegét.⁹⁰ Antall korábbi megszólalásainak felidézésére is akadt példa.⁹¹ A külföldi sajtószemle is színesítette a megjelent cikkek tartalmát. A sorból a volt kormányzó történelmi szerepét értékelő írások sem hiányoztak. A miniszterelnökön kívül közéleti személyiségek, politikusok, újságírók és történészek fogalmazták meg véleményüket Horthy Miklósról, az újratemetéséről és értelemszerűen a kormányzat magatartásáról is.⁹² A teljesség igénye nélkül álljon itt néhány példa. Szent-Iványi István SZDSZ-es képviselő nem tartotta szerencsésnek, ha politikusok foglalkoznak Horthy Miklós értékelésével. „Nem vitatom – mondta el újságírói kérdésre –, hogy sematikus kép alakult ki róla, de nem a politikusoknak kell mindezt helyre tenni.”⁹³ Balogh Sándor történész szerint „a miniszterelnöknek ebbe nem volna kívánatos beleszólnia”.⁹⁴ Augusztus 25-én a

Népszabadság is hasonló véleményt jelentetett meg. A szerző, Miklós Gábor szerint a miniszterelnöknek nem kellett volna a televízióban Horthy Miklós szerepét értékelnie.⁹⁵

„Ha Antall József – írja – történészek szimpóziúmán fejti ki véleményét, fenntartás nélkül örülni kell: pezsgőbb lesz a vita. Ha miniszterelnökként, fő műsoridőben, akkor már más a szituáció. Ez már nem történészi munkássága része és nem magánvélemény. Ez már erősíti a gyanút: előre megmagyarázzák, miért lesz ott – még ha magánemberként is – a fél kormány a temetésen, amely az egykori kormányzó fia özvegyének kívánsága szerint családi esemény lenne. [...] Ám erre talán kevesebb energiát kellene fordítani, ha mindenki azzal foglalkozna, ami a dolga, a praktizáló történészek a múlt feltárásával, az államférfiak azzal, hogy a ma válságából keresik a kiutat.”⁹⁶

Bauer Tamás szerint Antall József „mentegette” a kormányzót a televíziós interjúban, míg Károlyi Mihályról „csak rosszat tudott mondani”. Bauer utóbbi állítása azonban jelentősen torzít.⁹⁷ A Magyar Szocialista Párt (MSZP) és az SZDSZ együttműködését is szimbolizáló Demokratikus Charta az újratemetés napján, szeptember 3-án, a Vérmezőn szimbolikusan eltemette a Horthy-korszakot, ami ugyan „meghalt, de temetetlen maradt” – ez volt olvasható a rendezvényre készített meghívón. Konrád György az augusztus 31-i sajtótájékoztaton elmondta,

94 (Szerző nélkül): A kormányzó felelőssége nem hallgatható el. *Magyar Hírlap*, 1993. augusztus 24. 5.

95 Juhász Judit kormányzóvivő a *Népszabadság* kérdésére elmondta, hogy a televíziós interjúra azért került sor, mert a miniszterelnök úgy érezte, hogy meg kell szólalnia. Az interjút megelőzően ugyanis 198 cikk jelent meg a témában a fővárosi lapokban. „A rádió politikai műsoraiiban – folytatta – egy szűk négyhetes időszakban 36, a tv-ben 17 alkalommal került szóba az újratemetés ügye. Ez olyan készlet volt, amelynek – úgy érezte – a miniszterelnöknek eleget kellett tennie.” (Szerző nélkül): Antall József és a „Horthy téma”. *Népszabadság*, 1993. augusztus 28. 1.

96 Miklós Gábor: Magánértékelés Horthyról? *Népszabadság*, 1993. augusztus 25. 3. Miklós helytállóan jegyezte meg, hogy az interjú „nem járult hozzá a tárgyilagos Horthy-kép kialakításához”.

97 Bauer Tamás: Horthy és örökösei. *Magyar Hírlap*, 1993. augusztus 25. 7. Antall József ugyanis a következőket mondta Károlyi Mihályról: „S mondjuk ki, ez a köztársaság, amit derék, tisztességes októbris-ta politikusok próbáltak az ellenzék-ből megteremteni, kudarcot vallott. Az 1918-as forradalom, az úgynevezett Károlyi-forradalom egy defetista, kül- és belpolitikai szempontból sikertelen kormányzati időszakot jelentett. Nem tudtak megbirkózni a különleges történelmi helyzettel, amelyet a hadsereg állapota, az összeomlás jelentett. Ennek következtében nem beszélhetünk arról, hogy a Károlyi-kor-

- szak vagy ez a bizonyos Magyar Köztársaság képes lett volna gyökeret verni, és megvédeni az országot külső támadásokkal szemben.” Antall (1994) 575.
- 98 (fazekas): Chartás búcsú Horthytól. *Magyar Nemzet*, 1993. szeptember 1. 4.; Végző búcsú a Horthy-rendszertről. *Népszabadság*, 1993. szeptember 1. 9. (A Charta rendezvényének hirdetése)
- 99 (Szerző nélkül): Horthy Miklós újratemetéséről. *Heti Magyarország*, 1993. szeptember 3. 4.
- 100 (Szerző nélkül): Antall családtagjaival képviselteti magát. *Magyar Nemzet*, 1993. augusztus 31. 1.
- 101 V. Zs.: Pénteken a Charta a Horthy-rendszertről búcsúzik. *Magyar Hírlap*, 1993. szeptember 2. 3.; Szále László: Mindenki Antigoné. *Magyar Hírlap*, 1993. szeptember 3. 7.; Szerető Szabolcs–Szűcs László: A kormányzó unokája megbékélésre hívtat fel. *Magyar Hírlap*, 1993. szeptember 6. 4.; Révész (2011) 20–21.
- ka ügyeiben való állásfoglalásait tartják indokoltnak.”⁹⁹
- A pártok között csak abban alakult ki egyetértés, hogy Horthy Miklósnak joga van hazai földben nyugodni. Az MDF, a Kereszténydemokrata Néppárt (KDNP) és a Független Kisgazdapárt (FKgP) hivatalosan nem képviseltette magát, az MSZP, a Fidesz és az SZDSZ semmilyen formában nem vett részt a temetésen. A Munkáspárt tiltakozott az állami közreműködés ellen. A miniszterelnök nem vett részt az újratemetésen, őt a családtagjai képviselték.¹⁰⁰ A kormánypártoktól eltérően, amelyek – Fejtő Ferenc szóhasználatával élve – „bizonyos kétértelműséggel” támogatták az újratemetést (hangsúlyozva, hogy magánemberként és nem hivatalos formában vesznek részt rajta), a Csurka István vezette, 1993. július 15-én megalakult Magyar Igazság és Élet Pártja (MIÉP) „a nemzeti folyamatosság nagy ünnepévé” kívánta avatni a szeptember 3-i eseményt.¹⁰¹ A radikális jobboldali párt magatartása, álláspontja, lapjában, a *Magyar Fórum*ban megjelent cikkek hangvétele és tartalma – azaz Hor-

ogy megítélésük szerint a miniszterelnök „nem válthatja fel politikai funkcióját történelmi szerepre”.⁹⁸ A kormányhoz közel álló *Pesti Hírlap* értelemszerűen nem fűzött az interjúhoz a miniszterelnököt elítélő kommentárokat. Ahogyan az interjú szövegét közlő *Heti Magyarország* sem. A hetilap a következőképpen minősítette a kritizálókat és a kritikákat:

„Többek között magukat »szaktörténészek« minősítő egykori párttörténészek vélekedtek [úgy, hogy a miniszterelnöknek nem kellett volna nyilatkoznia], akiknek évtizedeken keresztül módjuk lett volna korrektebb Horthy-képet rajzolni, ha a körülményekkel dacolva erre vállalkoztak volna. Most odáig mennek el a politikai pornográfia művelésében, hogy ha a történész miniszterelnök nekik nem tetsző vélelmenyt mond történelmi kérdésekről: kétségbe vonják ez irányú megnyilatkozási jogát, és kizárólag a napi politika

thy Miklós kritikátlan dicsőítése – kultikus interpretációnak tekinthető. Az 1944 előtti Horthy-kép több eleme is megtalálható volt szövegeikben, például az „otrantói hős”, a „felszabadító”, az „országgyarapító” jelzők. A nemzetet megtestesítő Horthy Miklóst, a XIX. század „utolsó lovagját” „reménységnek” is nevezték, korabeli beszédek felhasználásával és fényképek közlésével méltatták.¹⁰² Az egyik cikk szerzője szerint a kormányt minősíti, ha „hivatalosan” nem vállalja a kormányzó örökségét.¹⁰³ Horthyval szembeni kritikát csak olvasói levelekben fogalmaztak meg. A kormánypárti politikusok (például az újrateremtésen részt vevő Für Lajos, Kónya Imre és Horváth Balázs) ezzel szemben a miniszterelnökhöz hasonlóan elismerték, hogy a volt kormányzó követett el hibákat. Leszögezték, hogy nem törekszenek restaurációra, egyszerűen csak véget kívánnak vetni a „történelemhamisításnak”.¹⁰⁴ Für – utalva a deportálásokra is – egy interjúban elmondta, hogy ő a volt kormányzót elsősorban 1944-es magatartása miatt bírálja.

„[...] 1944. március 19-én nem volt eléggé határozott és kemény. Nem mondta azt Hitlernek, hogy nem járul hozzá az ország megszállásához, nem mondta azt, hogy tartóztassanak le, tegyenek velem, ami akarnak. Ha ezt tette volna, Horthy ma az egész világ szemében németellenes hősként élne, aki szembeszállt a fasiszta Németországgal. Ő azonban, bár rácsapta az ajtót Hitlerre, mégis beadta a derekát.”¹⁰⁵

Nahimi Péter, az MDF ügyvezető igazgatója még augusztus első felében azt nyilatkozta, hogy a Horthy-korszak is „a magyar történelem része. [...] Tudom, hogy Horthy Miklósnak voltak hibái, de voltak történelmi érdemei is. A hibáiról – túlzottan és ferdítve – sok szó esett már, míg érdemeit elhallgatták.”¹⁰⁶

Az újrateremtést követően Horthy megítélésének kérdése fokozatosan lekerült a napirendről.¹⁰⁷

102 Lásd például (Szerző nélkül): A kormányzó hazatér. *Magyar Fórum*, 1993. augusztus 19. 4.; Bognár József: Az otrantói hős. *Magyar Fórum*, 1993. szeptember 2. 13.; Szöcs Zoltán: Közülünk való volt. *Magyar Fórum*, 1993. szeptember 2. 15.; Varga László: Emlékezés Horthy Miklóstra. *Magyar Fórum*, 1993. szeptember 2. 19.; Györi Béla: A 19. század utolsó lovagja a 20. században. *Magyar Fórum*, 1993. szeptember 9. 18.

103 Stoffán György: Horthy és az ellenzék. *Magyar Fórum*, 1993. augusztus 19. 4.

104 Fekete Zoltán: Magyarország messzire van. *Pesti Hírlap* melléklet, 1993. szeptember 4. 2.; (Szerző nélkül): A nemzet elbúcsúzott a kormányzótól. *Pesti Hírlap*, 1993. szeptember 6. 1. és 5.

105 Fekete Zoltán: Magyarország messzire van. *Pesti Hírlap* melléklet, 1993. szeptember 4. 2.

106 (Szerző nélkül): A Horthy-korszak a magyar történelem része. *Magyar Nemzet*, 1993. augusztus 12. 5.

107 Szöcs (2011) 229.

ÖSSZEGZÉS

A kritikátlan (kultikus) dicsőítések és a kritikát is tartalmazó, mérsékelt méltatások között lehet és szükséges is különbséget tenni, ezek ugyanis szövegszerűen igazolhatók. Azt azonban kijelenthetjük, hogy a mérsékeltnek tekinthető megszólalások is hozzájárultak (járulnak) a Horthy Miklós személye köré felépített kultikus interpretáció megerősödéséhez (akkor is, ha eredetileg nem ez a céljuk). Antall József Horthy-képe a mérsékelt méltatások közé sorolható. A miniszterelnök „igazságos” megítélésre törekedett, amire természetesen szükség is van, ám ennek – legalábbis a történelmi mércével nézve – nem tudott megfelelni.¹⁰⁸ Megszólalása inkább az 1945 utáni Horthy-kép, illetve az ellenzék véleményének túlkompenzálása volt.¹⁰⁹

Horthy Miklóssal kapcsolatban tehát olyan pozitív tartalmú diskurzus alakult ki a rendszerváltozás után, amelyben – a megfogalmazott kritika mértéke szerint – különféle (mérsékelt és kultikus jellegű) mentegető álláspontok különíthetők el. A Horthy-kori sajtóban is kimutathatók ugyan a kormányzó méltatásával kapcsolatos eltérések, kritikát azonban egyáltalán nem tartalmaztak. Az 1944 előtti és a mai diskurzus között lényeges különbség az is, hogy a rendszerváltozás utáni Horthy-képek támaszkodnak ugyan az 1944 előtt alkalmazott szimbólumokra, hasonlatokra, érvekre stb., de használatuk mértéke korántsem azonos, ráadásul ezeket a legtöbb esetben aktualizálják és modernizálják. Különbség az is, hogy a demokratikus politikai rendszerekben a politikai kultuszok nem válhatnak kizárólagossá, hivatalossá, miután mindig lesznek, akik vitatják azokat, a média pluralizmusa, a szólásszabadság erre lehetővé teszi.

108 Némi módosítással egyetértek azokkal, akik szerint nem kérhető számon egy politikuson, hogy alkalmazza-e a történettudomány módszertanát, törekszik-e a minél objektívabb értékelésre, a forrásokkal alátámasztható kijelentések megfogalmazására stb. Azonban, ha a hivatalban lévő miniszterelnök szükségesnek tartja, hogy állást foglaljon történelmi kérdésekben, akkor az állításai joggal szembesíthetők a történelmi kutatások addigi eredményeivel.

109 Antall (1994) 590.

110 Ennek pontosabb jellemzése további kutatásokat igényel.

„hívóinek” így rendszeresen szembe kell nézniük a világgépükkel ellentétes nézettel, például az ellennarratíva jelenségével. Antall miniszterelnöksége idején a szintén egyoldalú, és alaposan leegyszerűsített állításokat felvonultató ellendiskurzussal leginkább az SZDSZ tevékenysége jellemezhető.¹¹⁰

Mindezek eredményeként a rendszerváltozás óta Magyarországon pozitív és negatív tartalmú Horthy-képek léteznek egymás mellett, ezeken belül további alcsoportok mutathatók ki. E képek között mind a mai napig identitáspolitikai küzdelem zajlik.

HIVATKOZÁSOK

Antall (1994)

ANTALL JÓZSEF: *Modell és valóság*. II. köt. Budapest, Athenaeum Nyomda Rt.

Balogh (1985)

BALOGH SÁNDOR et al.: *Magyarország a XX. században*. Budapest, Kossuth.

Bauer (1991)

BAUER TAMÁS: *Hogyan tovább?* <http://beszelo.c3.hu/cikkek/valogatasa-beszelo-1991-es-efolyamabol> (letöltve: 2012-01-03).

Dávidházi (1979)

DÁVIDHÁZI PÉTER: „*Isten másodszülette*”. *A magyar Shakespeare-kultusz természetrajza*. Budapest, Gondolat.

Debreczeni (2003)

DEBRECZENI JÓZSEF: *A miniszterelnök. Antall József és a rendszerváltás*. Budapest, Osiris.

Dombrády (1990)

DOMBRÁDY LÓRÁND: *A legfelsőbb hadúr és hadserege*. Budapest, Zrínyi.

Erdődy (2011)

ERDŐDY GÁBOR: *Tradicionális történelmi identitás – modern politikai eszmerendszer. Antall József kereszténydemokrata politikai filozófiája és annak nemzeti történelmi beágyazottsága*. Budapest, ELTE Eötvös.

Gosztonyi (1990)

GOSZTONYI PÉTER: *A kormányzó, Horthy Miklós*. [Budapest], Téka.

HMTI (1962)

Horthy Miklós titkos iratai. Sajtó alá rend., magy. szöveg és jegyz.: Szinai Miklós–Szűcs László. Budapest, Kossuth.

Horthy (1992)

HORTHY MIKLÓS: *Emlékirataim*. Jegyz.: Sipos Péter. Budapest, Európa-História. /Extra Hungariam./

Ormos (1984)

ORMOS MÁRIA: *Padovától Trianonig 1918–1920*. Budapest, Kossuth.

Pók (2010)

PÓK ATTILA: *Miért nem volt történészvita a rendszerváltás utáni Magyarországon?* In uő: *A haladás hitele. Progresszió, bűnbakok, összeesküvők a huszadik századi Magyarországon*. Budapest, Akadémiai, 294–311.

Pritz (2011)

PRITZ PÁL: *Erdődy Gábor: Tradicionális történelmi identitás – modern politikai eszmerendszer. Antall József kereszténydemokrata politikai filo-*

- zófiája és annak nemzeti történelmi beágyazottsága. *Külügyi Szemle*, 4. 191–196.
- Ránki (1976)
RÁNKI GYÖRGY (főszerk.): *Magyarország története 1918–1919, 1919–1945*. 8. köt. Budapest, Akadémiai.
- Révész (1995)
RÉVÉSZ SÁNDOR: *Antall József távolról 1932–1993*. Budapest, Sík.
- Révész (2011)
RÉVÉSZ SÁNDOR: Horthy Miklós botja. *Mozgó Világ*, 5. 19–26.
- Romsics (1982)
ROMSICS IGNÁC: *Ellenforradalom és konszolidáció. A Horthy-rendszer első tíz éve*. Budapest, Gondolat. /Magyar História./
- Romsics (1990)
ROMSICS IGNÁC: A kormányzó és a „gazda”. *História*, 1990. 5–6. 15–18.
- Romsics (1991)
ROMSICS IGNÁC: *Bethlen István. Politika életrajz*. Budapest, Magyarságkutató Intézet.
- Romsics (2003)
ROMSICS IGNÁC: *Volt egyszer egy rendszerváltás*. [Budapest], Rubicon-könyvek.
- Romsics (2007)
ROMSICS IGNÁC: Horthy-képeink. *Mozgó Világ*, 10. 3–32.
- Romsics (2008)
ROMSICS IGNÁC: Identitáspolitikai és történelem. In uő: *Történelem, történetírás, hagyomány. Tanulmányok és cikkek, 2002–2008*. Budapest, Osiris.
- Sipos (1990)
SIPOS PÉTER: A kormányzó. *História*, 5–6. 3–10.
- Szabó (1993)
SZABÓ MIKLÓS: A neobarokk altengernagy és a kenderesi nagygyűlés. *Kritika*, 10. 16–18.
- Szabó (1995)
SZABÓ MIKLÓS: *Múmiák öröksége. Politikai és történelmi esszék*. Budapest, Új Mandátum.
- Szóts (2011)
SZÓTS ZOLTÁN OSZKÁR: A rendszerváltás nyomtatott sajtója és Horthy Miklós újrateremtése. *Múltunk*, 2. 206–238.
- Szűcs (2010)
SZŰCS ZOLTÁN GÁBOR: *Az antalli pillanat. A nemzeti történelem szerepe a magyar politikai diskurzusban 1989–1993*. Budapest, L'Harmattan.

Tamás (1990)

TAMÁS GÁSPÁR MIKLÓS: Új reformkor vagy új Horthy-korszak. *Beszélő*, 11. 4.

Turbucz (2010)

TURBUCZ DÁVID: Vezérkultusz és nyilvánosság. Horthy Miklós „országglásának” húszéves jubileuma (1939–1940). *Médiakutató*, 2. 101–122.

Turbucz (2011)

TURBUCZ DÁVID: *Horthy Miklós*. Budapest, Napvilág.

Turbucz (2012a)

TURBUCZ DÁVID: Horthy Miklós, az „országgyarapító”. *Kommentár*, 4. 71–80.

Turbucz (2012b)

TURBUCZ DÁVID: Kultusz és ellenkultusz. Legendák és tévhittek Horthy Miklósról. *Mozgó Világ*, 8–9. 19–26.

EÖRSI LÁSZLÓ

1956 KÉPE AZ 1990 UTÁNI JOBBDALI-KONZERVATÍV NARRATÍVÁKBAN

AZ ÖTVENHATOS HAGYOMÁNYOK

Az 1956-os magyar forradalmat és szabadságharcot ellenforradalomná bélyegző Kádár-rendszer több mint három évtizedes torzítása után az 1989–90-es demokratikus átalakulás egyik legfontosabb eleme 1956 újraértékelése és rehabilitálása, majd a forradalom mártírjainak 1989. június 16-i újratemetése volt. Ekkoriban országszerte az érdeklődés homlokterébe került 1956: a tömegmédiákban egymást követték a visszaemlékezések, nagy példányszámokban keltek el a forradalomról szóló frissen megjelent kötetek, az ötvenhatos filmek vetítésekor megteltek a mozik.

„A forradalom azt jelentette, ami volt: a szabadság szeretetét, lázadást az elnyomással, az embertelen diktatúrával szemben – írta az időszakról Litván György. – A rendszerváltás eufóriáját [...] éppen ez a szabadság, a felszabadulás soha nem tapasztalt élménye adta. Mindenki úgy érezte, hogy soha vissza nem térő lehetőség előtt áll az ország. Az átalakulás előzményét 1956-ban találta meg a nemzet. Ezért a rendszerváltás egyik meghatározása is ez lett: 1989 nem más, mint 1956 folytatása (illetve befejezése).”¹

Hasonló szellemben nyilatkozott Hegedűs B. András is: „Akkor történelmileg nagyon ritka, kegyelmi állapotban volt az ország.” A temetésen elhangzott beszédek is a nemzeti konszenzust tükrözték.²

A temetés megrendezése idején még valóban jól együttműködtek a különböző ellenzéki pártok és társadalmi szervezetek. Úgy tűnt, 1956 „diffúz, széttartó emlékezete örökre a múlté [...] a társadalom egynemű kollektív emlékezetévé válik”.³

1 Litván (2002b) 258.

2 Pogonyi Lajos: 1989. június 16-a volt a „leg”-nap. Interjú Hegedűs B. Andrással. *Népszabadság*, 2000. október 4.

3 Rainer M. János: 1956 változó emlékezete. *Magyar Hírlap*, 2000. október 21.

Lassacskán azonban megkezdődött a széthúzás az ellenzéki pártok, a társadalmi szervezetek, sőt a „Nagy Temetést” rendező Történelmi Igazságtétel Bizottság (TIB) berkein belül is.⁴

Az 1988 tavaszán alakult TIB alapítói a forradalom minden áramlatát reprezentálták. Fónay Jenő,⁵ Obersovszky Gyula,⁶ Hegedűs László,⁷ Mécs Imre,⁸ Erdélyi Tibor⁹ személyében ott voltak a fegyveres és a november 4. utáni politikai ellenállás résztvevői; Dénes János,¹⁰ Rácz Sándor,¹¹ Nagy Elek¹² a munkástanácsokat, a munkásságot képviselte. A kivégzett „nagyimrísták” özvegyei és Szilágyi József lánya is a TIB tagja lett, miként Fekete Gyula,¹³ Darvas Iván¹⁴

4 Csurka István már június 16-a előtt is azt terjesztette, hogy csak a kommunistákat akarják újratemetni. Buják (1998).

5 Fónay Jenő (1926) technikus. A Széna téri csoport tagjaként vett részt a forradalomban. 1958-ban mindkét perében halálra ítélték, de végül kegyelmet kapott. 1963-ban szabadult.

6 Obersovszky Gyula (1927–2001) újságíró. 1956. október 24-én megalapította az *Igazság*, majd november 4-e után az *Élünk* című illegális lapot, és tüntetéseket szervezett (november 23., december 4.). 1957-ben jogerősen halálra ítélték, életét a francia baloldal tiltakozása mentette meg. 1963-ban szabadult.

7 Hegedűs László (1936–2007) író. 1956-ban a Honvédkórház önkéntes mentőse volt, majd részt vett a politikai ellenállásban. 1958-ban életfogytig tartó börtönbüntetésre ítélték. 1963-ban szabadult.

8 Mécs Imre (1933) villamosmérnök, politikus. Részt vett a forradalomban, majd a politikai ellenállásban. 1958-ban halálra, majd életfogytig tartó börtönbüntetésre ítélték. 1963-ban szabadult.

9 Erdélyi Tibor (1932–2002) építészmérnök. Egyetemi hallgatóként már október

23-tól részt vett a forradalomban, majd a politikai ellenállásban. 1958-ban 18 év börtönre ítélték. 1963-ban szabadult.

10 Dénes János (1930) vegyésztechnikus, politikus. 1956-ban Kőbányai Gyógyszeráru Gyár munkástanácsának elnökevé választották. 1958-ban 15 évre ítélték. 1963-ban szabadult.

11 Rácz Sándor (1933–2013) szerszámkészítő, politikus. 1956-ban a Nagy-budapesti Központi Munkástanács elnökévé választották. 1958-ban életfogytig tartó börtönbüntetésre ítélték. 1963-ban szabadult.

12 Nagy Elek (1926–94) esztergályos, katonatiszt. 1956-ban a Csepeli Központi Munkástanács elnökévé választották. 1958-ban 12 évre ítélték. 1963-ban szabadult.

13 Fekete Gyula (1922–2010) író. Az Írószövetség titkárságának tagjaként támogatta a forradalmat, ezért 1957-ben a „kis íróperben” egy évre ítélték, de az ítéletet három évre felfüggesztették.

14 Darvas Iván (1925–2007) színművész. 1956-ban egy forradalmi szervezet tagja volt, bátyját kiszabadította a börtönből. Ezért 1957-ben 22 hónapra ítélték. 1959-ben szabadult.

és Mensáros László,¹⁵ valamint Göncz Árpád¹⁶ és Regéczy-Nagy László,¹⁷ a Bibó-per két életben lévő tagja. A Recsket megjártak közül Pártay Tivadar¹⁸ és Zimányi Tibor,¹⁹ a legfiatalabb ötvenhatos generációt Szabó Miklós²⁰ és Ungváry Rudolf²¹ képviselte.²²

A konfliktusokat részben a pozíciók, a hatalom megszerzése motiválta – erre a tanulmány keretében csak érintőlegesen térek ki. A TIB-en belül főleg Dénes János, Fónay Jenő és Zimányi Tibor került szembe mindinkább a „revizionista” vezetéssel. Az egyre erősödő ellentétek azonban csak az 1990-es parlamenti választást követően váltak nyilvánossá, amikor 1956 öröksége még mindig fontos legitimációs tényező volt.

Elsősorban két hagyomány, a „nagyimrés” revizionista és a konzervatív, jobboldali került szembe egymással.²³ A két „irány” ugyan már a forradalom idején is jelen volt, ám az 1956-ban jellemző nemzeti egység – akkor – alig-

15 Mensáros László (1926–1993) színművész. Debrecenben részt vett a forradalmi eseményekben, ezért 1957-ben letartóztatták, de bíróság elé nem állították.

16 Göncz Árpád (1922) író, politikus. A forradalom bukása után részt vett Nagy Imre feljegyzéseinek Nyugatra juttatásában, 1958-ban életfogytig tartó börtönbüntetésre ítélték. 1963-ban szabadult.

17 Regéczy-Nagy László (1925) katonatiszt. A forradalom bukása után részt vett Nagy Imre feljegyzéseinek Nyugatra juttatásában, 1958-ban 15 évre ítélték. 1963-ban szabadult.

18 Pártay Tivadar (1908–99) újságíró, politikus. 1956-ban részt vett az FKgP újra-szervezésében, ezért 1957–58-ban 14 hónapot fogságban töltött, de bíróság elé nem állították.

19 Zimányi Tibor (1922–2007) közigazdász, politikus. 1956-ban a Magyar Értelmiség Forradalmi Bizottságának tagja volt, ezért 1958-ban öt évre ítélték. 1960-ban szabadult.

20 Szabó Miklós (1935–2000) történész, politikus. Részt vett a Petőfi Kör vitáiban, majd a forradalom bukása után az ELTE BTK MEFESZ szervezetének alapításában. Nem került perbe.

21 Ungváry Rudolf (1936) gépészmérnök, író. 1956-ban a miskolci egyetemi Diákparlament hírszolgálatának egyik vezetője. 1957-ben internálták, és kizárták az egyetemről.

22 Kozák (1999) 89. A TIB elindításában és a szervezőmunkában elsősorban Kozák Gyula, Hegedűs B. András és Vásárhelyi Miklós vett részt.

23 Más összefüggésben Litván György és Ripp Zoltán négy-négy ötvenhatos hagyományt különböztetett meg: a reformszocialista, a nemzeti-demokratikus, a konzervatív és a szélsőjobboldali: Litván (1996) 352–356.; illetve az önkormányzati-önigazgató baloldali, a szocialista és a nemzeti demokratikus célok összhangján alapuló, a demokratikus köztársasági és a nemzeti szabadságharc hagyománya: Ripp (2003).

alig differenciálódhatott: az intervenció csapatok a felkelést nagyon hamar leverték. Valószínű azonban, hogy ezek az erők (irányok) később szükségszerűen konfrontálódtak volna.

Szabó Miklós és őt idézve Litván György²⁴ arra a következtetésre jutott, hogy e két ötvenhatos hagyomány „a rendszerváltás kezdetétől fogva különböző politikai csoportosulások politikai hagyománya lett”.²⁵ Több egykori résztvevő hangsúlyozza is, hogy a bajtársiasság még a fogságban (sőt olykor utána) is megmaradt közöttük, konfliktusok csak ekkor, a szovjet megszállás megszűntével, a parlamenti demokrácia létrejöttével – a forradalom két legfontosabb követelésének teljesülésével – kezdődtek meg.²⁶ Ám egyes börtönügynöki jelentések és visszaemlékezések szerint az ellenségeskedés, a szembenállás már a börtönökben megkezdődött, legalábbis az egykori fegyveresek részéről, például amiatt, hogy ők többnyire súlyosabb ítéleteket kaptak, kedvezőtlenebb bánásmódban részesültek, és sokkal kevesebben kaptak közülük amnesztiát.²⁷

24 Litván György (1929–2006) tanár, történész. 1956 tavaszán elsőként követelte nyilvánosan Rákosi Mátyás eltávolítását a hatalomból. Részt vett a forradalomban, majd a szellemi ellenállásban. 1959-ben hatévi börtönbüntetésre ítélték. 1962-ben szabadult.

25 Szabó M. (1995a) 124.; Litván (2002b) 259. „A különböző ’56-osokat a börtönben és azon kívül is összekovácsolta a forradalom emléke.” Pogonyi Lajos: 1989. június 16-a volt a „leg”-nap – Interjú Hegedűs B. Andrással. *Népszabadság*, 2000. október 4.

26 „Ahogy a börtönben megismertük a revisionistákat, nagyszerű rabtársak voltak, egyiküket sem tartottuk besúgónak. Utána a kapcsolat hosszú időre megszakadt, Donáth Feri lakásán találkoztunk olykor egymással. [...] Tulajdonképpen átvert bennünket a börtönbeli magatartásuk, mert a múltjukról semmit sem tudtunk,

és nem árultak el semmit. [...] Nem szeretem a vadmagyarkodást, de azt sem szeretem, ha el akarják hitetni, hogy a kommunisták csinálták 1956-ot” – nyilatkozta Hegedűs László, a TIB egyik vezetője. Stefka (2003) 65. „Én több revissel együtt ültem – emlékszik vissza Vanek Béla, a Pofosz egyik alapítója –, jóban voltunk, de már nincs egymáshoz mondandónk. Mi el akartuk törölni a bolsevizmust, ők pedig meg akarták reformálni.” Uo. 33. Czajlik Péter szerint – akit elsősorban hűtlenség vádjával ítélték el, és 1957-től 1963-ig raboskodott – az ellentéteket az 1956 előtti jobboldali elítéltek szították. (Szóbeli közlés, 2013.)

27 „Laczkovics” jelentése, 1961. IX. 23. TL M 38433.; „Éhségstájkoltam, mert a reviseket kiengedték, minket, melósokat pedig csak hitegettek” – mondta Dénes János. Stefka (2003) 132.; Kozák–Molnár (1993) 114.; Fónay (1992).

Valószínűleg a rendszerváltás utáni feszültségek is hasonló okokból eredtethetők: elsősorban abból, hogy a forradalom kevésbé ismert szereplői már szabadlábban, a Kádár-rendszerben is jóval többet szenvedtek és nehezebben boldogultak, mint az értelmiségiek, mi több, még az elvesztett évtizedek után, a demokrácia keretei között sem kaptak esélyt életminőségük gyökeres javítására. Azt azonban fontos hangsúlyozni, hogy a konfliktusok kiélezésében mindvégig az „álötvenhatosok” jártak élen, akiknek forradalmi részvételéről nincsenek bizonyítékok, vagy bizonyíthatóan nem játszottak benne szerepet.

1956 ábrázolásában addig főleg a „nagyimrés” értelmiségiek jeleskedtek,²⁸ 1990-től a konzervatív oldal képviselői is jelentkeztek: erőteljesen hangsúlyozták, hogy nem az egykori pártellenzék, hanem elsősorban ők 1956 letéteményesei, mivel sikeres szabadságharcukkal visszaverték a szovjet hadsereget, ezzel megdöntötték a kommunista rendszert. Mindmáig tagadják, hogy a sztálinista zsarnoksággal szembeni küzdelemben széles körű nemzeti egység valósult volna meg, és hogy az átmeneti sikert a különböző társadalmi csoportok közösen vívták ki.

Megkezdődött tehát a forradalom kisajátítása, s ebben az újonnan alakult politikai pártoknak is komoly szerepük volt. Az 1990-es választáson győztes és a többi jobboldali párt – az MDF-hez közel álló Független Kisgazdapárt (FKgP) és a Kereszténydemokrata Néppárt (KDNP) – bevonásával kormányzó Magyar Demokrata Fórum (MDF) az 1956-os forradalomból csak a kommunistaellenesség hagyományát vállalta. A koalíciós pártok erre (és csakis erre) építették fel politikai és jogi legitimitációjukat. Ehhez járult az előző negyven év differenciálatlan elítélése: a kettő együtt logikusan vezetett a Horthy-kultusz újjáéledéséhez.²⁹

„Mivel a közelmúltban megbukott rendszer baloldalinak nyilvánította magát, ma minden politikai tényező, amely az előzőtől el akar határolódni, jobb-

oldalnak próbál látszani – írta Szabó Miklós 1991-ben. – Az ’56-os forradalom pedig baloldali arculatot mutat, már azzal is, hogy forradalomnak deklarálta magát, holott ez kompromittált, baloldali kifejezés, és kompromittált a politikai harcnak ez a módszere is. Baloldali, mert nem 1945-höz nyúlt vissza, hanem 1848-hoz. A Horthy-rendszertől ugyanúgy elhatárolódott, mint a Rákosi-rendszertől.”³⁰ Ezeket a meg-

28 Többek között ezt bizonyítják a brüsszeli Nagy Imre Intézet kiadványai vagy a párizsi *Magyar Füzetek* sorozat.

29 Ezt nem csak a „revisek” rótták fel a kormányzó hatalomnak, hanem például Benkő Zoltán egykori recski fogoly is. Benkő Zoltán: *Vissza 1956-hoz!* *Magyar Hírlap*, 1994. szeptember 30.

30 Szabó M. (1991) 131. Másutt így fejezte ki magát: „Ha valami, akkor az 1945

állapításokat az 1956-os felkelők túlnyomó többsége is vallotta, legalábbis azok, akik politikai kérdésekben megnyilvánultak. (Legegyértelműbben Kapitány Sándor, a Práter utcai felkelő fejtette ki még 1957-ben, egy vita hevében, amiért feljelentették, majd bebörtönözték: „Horthy is egy csibész volt, és nem is akart az embereknek segíteni, de a Rákosi-rendszer sem volt külön, mert az is [ártatlanul] elítélt rabokkal építette fel Kazincbarcikát, a Diósgyőri Vaskohót, Inotát és Sztálinvárost [...]. A munkások nem akarták Mindszentyt miniszterelnöknek, legalábbis én nem akartam, de kérdezzük meg bármelyik munkást, hogy akarta-e...”³¹)

A jobboldal az 1956-os eseményeket szabadságharcnak, nemzeti szabadságharcnak nevezi. 1920-ban „Horthyék, Héjjasék, Prónayék öntudatosan vallották magukat ellenforradalmárnak.

Nem volt szitokszó – a forradalmár volt az” – nyilatkozta Litván György 1998-ban.³² Egy ultrakonzervatív, legitimista blog szerint: „[az 56-os] események nem forradalmiak. [...] A forradalom mindig a törvényes rend elleni erőszakos harc, melyet a Katolikus Egyház is elítél katekizmusában és tanításában egyaránt. [...] ’56-ot ellenforradalomnak titulálták, ami szintén helytelen kifejezés, hiszen az ellenforradalom a »forradalom ellentéte«, azaz a rend helyreállítása (restauráció). Sajnos 1956-ban – noha voltak legitimista kezdeményezések – nem volt idő az ellenforradalom kibontakozására. Mi tehát ’56? Népfelkelés, népharag, melyben nekünk a példaértékű a nemzet egyszerű emberének alapvető szabadságvágya, amelyért fegyverrel is harcolt. Az 1956. október 23-i események Magyarország népének a sztálinista diktatúra elleni népfelkelése és a szovjet megszállás ellen folytatott szabadságharca, amely a 20. századi magyar történelem egyik legmeghatározóbb eseménye volt.”³³ Katona Tamás MDF-képviselő, történész is került a forradalom kifejezését. „Szerinte a forradalom az ezeréves Magyarország szabadságharca volt. Azokban a

előtti Magyarország visszaállítása nem volt a forradalom célja.” Szabó M. (1995b) 136.

31 Kapitány Sándor kihallgatási jegyzőkönyve, 1957. XI. 27. Budapest Főváros Levéltára (BFL) 302/58.

32 Buják (1998). Lásd még Szabó M. (1995b) 136.; Kende (2006) 229.

33 der schwarze Ritter: 1956. október 23. ötvenhatodik évfordulójára szentmagyarorszagert.blogspot.hu/2012/03/miert-nem-hordok-kokardat-marcius-15-en.html Letöltés: 2012. november 18. Zimányi Tibor, MDF-képviselő, a TIB és Recski Szövetség egyik vezetője, 1956-os elítélt ezt mondta: „1956-ban kizárólag nemzeti szabadságharc volt, nem forradalom. Forradalomnak az akkori reformkommunisták minősítették, az ő baloldaliságuk kívánta meg, hogy a nemzeti ügy az legyen.” Idézi Szabó M. (1995b) 136.

napokban nem volt szó ezer évről. [...] A történelmi utalás a Horthy-rendszerre vonatkozik, amelyben a politikai mitológiának fontos része volt az ezer év legenda.”³⁴ Zimányi Tibor pedig úgy vélte, hogy „akik forradalmat említenek, elhalványítják a szabadságküzdelem jelentőségét”.³⁵ E hagyomány forrása Mindszenty József bíboros nevezetes 1956. november 3-i beszéde („ne tévesszük szem elől, hogy az országban lefolyt harc nem forradalom volt, hanem szabadságharc”), s e kifejezéssel az egész 1945 után kiépült rendszert megtagadta, beleértve a koalíciós időszakot is.³⁶ A bíboros „nem új kezdetet vagy új társadalmi minőséget kívánt elérni, hanem visszakanyarodást az 1944. márciusi német bevonulás előtti, vagy a még korábbi, Habsburg-időkbeli kontinuitáshoz”.³⁷ Az 1945-től kezdődő időszakot árnyalás nélkül elutasítják más jobboldali irányzatok, így a szélsőjobboldal is.

A jobboldali irányzatok konzervatív és radikális része, amely egyszer s mindenkorra szakítani akart az előző rendszerrel, antikommunizmusával voltaképpen a Horthy-Magyarországot rehabilitálta, mivel a Kádár-rezsim – legalábbis verbálisan – legfőképpen ettől határolta el magát. Aligha lehet kétséges, hogy az „ötvenhatosok” eszményképe 1848 volt, a sok bizonyíték egyike a republikánus szimbólumot hordozó Kossuth-címer.

Bármennyire is ódzkodik a *forradalom* kifejezéstől a jobboldali hagyomány, 1956-ban a felkelők zöme is forradalmárnak nevezte magát. De egyébként is hamis a felkelőkre, a szabadságharcosokra, a „pesti srácokra” történő jobboldali hivatkozás: eddigi kutatásaim során egyikükről sem derült ki, hogy 1956-ban akár konzervatív, akár tudatosan fasiszta nézeteket vallott volna (még azok is tartózkodtak a szélsőjobboldali megnyilvánulásoktól, akik a Horthy-rendszerben valamelyik radikális párt tagjai voltak), noha a perekben a hatóságok gyakorta vádolták őket ilyesmivel. Radikális antikommunizmusuk csak a sztálini diktatúra iránti – nem megalapozatlan – gyűlöletüket bizonyítja.³⁸

34 Szabó M. (1995b) 136.

35 Kurcz Béla: Zimányi Tibor a TIB új céljairól. *Magyar Nemzet*, 1993. január 20.

36 Ripp (2003) 24.; Litván (1996) 355.; Litván (1992) 10.

37 Litván (1996) 355.

38 „Amikor 1956-ban kitört a forradalom, minden magyar demokrata aggódva figyelte, hogy felüti-e a fejét-e az a szélsőjobboldaliság, amely tizenegy évvel korábban

szinte uralta az országot. Kitör-e pogrom, alakul-e neofasiszta tendenciájú párt, felvetődik-e a trianoni békeszerződés által elcsatolt magyar területek visszaszerzésének gondolata? Minden demokrata mély megnyugvással láthatta, hogy a forradalom indulatai és hullámerése közepette semmi hasonló nem merül fel. Azt remélhettük, hogy a magyar szélsőjobboldaliság halott, már történelem.” Szabó M. (1995c) 147.

„Mindazok, akik három évtizeden át őrizték magukban ötvenhat emlékét – írta Szabó Miklós 1999-ben –, a »forradalomra« emlékeztek. Tették ezt azért, mert a felkelés napjaiban maguk a felkelők forradalmároknak nevezték magukat, s még inkább azért, mert a felkelést leverő hatalom három évtizeden át »ellenforradalomnak« minősítette a »sajnálatos eseményt«, s a legfontosabb elvi kérdésnek tekintette, hogy az nem forradalom volt.”³⁹

Mindazonáltal a rendszerváltás után bizonyos mértékű konszenzus alakult ki a „forradalom és szabadságharc” elnevezés használatában, amely a diktatúrát megdönteni akaró forradalom és a nemzeti függetlenség kivívásáért folyó szabadságharc együttesét fejezi ki.

A továbbiakban 1956 jobboldali narratíváit a politika, az emlékezet és a publicisztika terepében vizsgálom.

1956 A KÖZÉLETBEN – JOBBOLDALRÓL

Az 1990-es választásokon a két legerősebb rendszerváltó párt színeiben több egykori, ekkora már országszerte ismertté vált forradalmár is bejutott a parlamentbe: a Magyar Demokrata Fórumból Antall József,⁴⁰ Csurka István,⁴¹ Dénes János, Für Lajos,⁴² Szabó Iván,⁴³ a Szabad Demokraták Szövetségéből (SZDSZ) Darvas Iván, Dornbach Alajos,⁴⁴ Göncz Árpád, Mécs Imre, Vásárhelyi Miklós,⁴⁵ majd Király Béla⁴⁶ is. Mivel a választást az MDF nyerte, a ke-

39 Szabó M. (1999).

40 Antall József (1932–93) tanár, politikus. 1956-ban részt vett a kisgazdapárt újjászervezésében, emiatt 1957-ben néhány-szor őrizetbe vették, de pert nem indítottak ellene.

41 Csurka István (1934–2012) író, politikus. 1956-ban a Színház és Filmművészeti Főiskola nemzetőrségébe tartozott, emiatt 1957-ben fél évre internálták.

42 Für Lajos (1930) történész, politikus. 1956-ban, Debrecenben részt vett forradalmárok petíciójának elkészítésében, amelyet ő nyújtott át a kormánynak. Emiatt a szovjetek rövid időre internálták.

43 Szabó Iván (1934–2005) mérnök-közgaz-

dász, politikus. 1956-ban a BME Forradalmi Diákbizottsága és a MEFESZ vezetőségi tagja volt. 1957-ben két hónapig vizsgálati fogságban tartották, pert nem indítottak ellene.

44 Dornbach Alajos (1936) ügyvéd, politikus. 1956-ban a jogi kar nemzetőrségébe tartozott, emiatt 1959-ben két hónapig fogságban tartották.

45 Vásárhelyi Miklós (1917–2001) újságíró, politikus. 1956-ban a második Nagy Imre-kormány sajtófőnöke volt. 1958-ban öt évre ítélték.

46 Király Béla (1912–2009) katonatiszt, politikus. 1956-ban a Nemzetőrség főparancsnoka és a Magyar Honvédelmi Bi-

zotmány elnöke lett, emigrált. Távollétében eljárást elindítottak ellene, majd leállították.

resztény-nemzeti koalíció élén 1956 szellemi örökségét is „uralta”, de szándéka szerint teljes egészében ki akarta sajátítani.

Az ekkortájt létrejött számos ötvenhatos szervezet közül (amelyek jószerevével permanens harcot folytattak egymással, s amelyek tagságának jelentős része nem vett részt az 1956-os eseményekben) csak a Politikai Foglyok Országos Szövetsége (Pofosz) indult pártként a választáson – Fónay Jenő, egykori Széna téri felkelő elnökletével –, de jelöltjeik csúfosan megbuktak. E szervezetek túlnyomó része azonban már az élesedő, sőt eldurvuló választási kampány idején feladta semlegességét, mivel tagjaik úgy látták, hogy a konzervatív, jobboldali pártok jobban szolgálják majd az érdekeiket. (1991-ben az '56-os Szövetség Torgyán Józsefre, az FKgP elnökére bízta parlamenti képviselőtét.) Valóban: úgy tűnt, a jóvátételi és az igazságtételi kérdésekben az MDF és koalíciós partnerei számukra kedvező döntéseket hoznak, az ellenzék viszont nem támogatja törekvéseiket. E problémák már a választást megelőzően is felvetődtek, később pedig hosszú, éles vitákat generáltak.

1989-ben még nyilvánvaló volt, hogy a magyar társadalom többsége nem forradalomra, hanem békés átmenetre vágyik, és a kerekasztal-tárgyalásokon a rendszerváltó konzervatív és liberális pártok konszenzusos alapon ezt képviselték. Az országgyűlési választások után viszont egyre inkább felerősödtek a múlt rendszer bűnöseinek felelősségre vonását sürgető hangok. A jobboldali politikusok ekkor már támogatták az igazságtételnek ezt a visszamenőleges törvénykezéssel járó formáját, mint ahogy az ún. Zétényi–Takács-féle törvényt is, amely az 1944. december 21. és 1990. május 2. között politikai okokból elkövetett bűncselekmények megtorlására irányult, mivel ezeket „jogon kívüli politikai megfontolások” miatt addig nem büntették.

Az 1991 novemberében elfogadott törvényt az Alkotmánybíróság fél év múlva – arra hivatkozva, hogy a törvényszöveg sérti a jogbiztonság követelményét, mivel már elévült bűncselekményeket kíván büntethetővé tenni – elutasította. Hasonlóképpen hajótörést szenvedett újabb fél év múlva Zétényi és a korábbi ötvenhatos MDF-es képviselők, Csurka és Zimányi hasonló elveken alapuló törvénytervezete: 1993-ban februárjában a parlament megszavazta ugyan, de Göncz Árpád köztársasági elnök az Alkotmánybírósághoz utalta, amely jogállami rendszerben ismét csak elfogadhatatlannak ítélte a visszamenőleges törvénykezést. Ez volt „az igazságtétel morális deficitje, illetve az, hogy a magyar demokrácia ebben a kérdésben nemigen volt képes összeegyeztetni a természetes igazságérzet és a jog követelményeit”.⁴⁷ Az elmúlt

rendszer politikai üldözöttei kárpótlásának ügye is igen lassan haladt, szintén súlyos nézeteltérésekkel. (Az amerikai emigrációjából hazatért Pongrátz Gergely, a Corvin köziek egyik volt parancsnoka ebben az időben azt hangoztatta, hogy az egykori szabadságharcosok egyenlőséget akarnak, a volt kommunista vezetők – így Grósz Károly és Biszku Béla – ne éljenek jobban, mint az átlag.)

A főleg az igazságtételi kérdésekben kiélesedő parlamenti és parlamenten kívüli nézeteltérések (legemlékezetesebb az 1991. őszi, a televízióban is látható Kónya–Pető-vita volt) mindinkább megosztották az ötvenhatos táborn. Miután az egykori pártellenzék és a polgári demokraták forradalom alatti tevékenységét a másik oldalról megkérdőjelezték, az ötvenhatos szervezetek vezetését egyre inkább a jobboldal radikalizálódó szárnyával szimpatizálók vették át, és a tagság többségét is ők adták. A TIB 1991 novemberében leváltotta a korábbi, pártellenzékiekből álló vezetést, akik el is hagyták a szervezetet. Az MDF és szövetségei ugyancsak mindinkább jobbra tolódtak, miközben azt igyekeztek bizonygatni, hogy csakis ők képviselik 1956 szellemét. (Ekkor már fél éve kiderült, hogy a Nemzetbiztonsági Hivatal csaknem húsz Pofosz-tagot foglalkoztatott.) Noha a jobboldali pártok tagjai jóval erősebben „kötődtek” a pártállamhoz – számos képviselőjük korábban a Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) tagja, esetleg képviselő is volt, frakciójukban aránylag sok egykori ügynök húzódott meg –, és lényegesen konciliánsabb partnernek bizonyultak a kerekasztal-tárgyalásokon, mint a liberálisok (az MDF emblematis figurái távolról sem konfrontálódtak olyan élesen a kádárista hatalommal, mint az SZDSZ „kemény magja” vagy a Fidesz), lassacskán mégis sikerült elhíttetniük a társadalommal, hogy csakis ők a hiteles antikommunisták. Annak ellenére is, hogy csupán a jogi igazságtételhez ragaszkodtak, a történeti igazságtételt viszont minden úton-módon akadályozták.

Az SZDSZ „elődje”, a demokratikus ellenzék 1981 óta szamizdat kiadványa minden számában foglalkozott 1956-tal, és minden évben megünnepelte október 23-át, a rendszerváltás után viszont „finnyásan átengedték a teret a mind penetránsabb kormánypárti ünneplőknek”.⁴⁸ (A párton belül létrehoz-

47 Rainer (2002) 257.

48 Zádori (1993). Ripp Zoltán: „Ha a történelem a politikai harcok terepévé válik, akkor az ettől egyébként okkal berzenkedő politikusok sem tehetnek úgy, mintha a probléma elől való kitéréssel az idő megoldást hozhatna.” Ripp (2003) 17. A demokratikus ellenzék prominensei közül Szabó Miklós szállt időnként harcba 1956 örökségéért. Egy ízben azonban túllőtt a célon, amikor azzal provokálta a jobboldalt, hogy „a forradalom panteonja központi figurájává a Névtelen Lincselőt tennék”. Az 1956-os forradalom két

arca. *Magyar Nemzet*, 1992. január 9. E cikkkel ketten is vitába szálltak: Fónay (1992); Zimányi (1992).

49 Például Bük János egykori Széna téri felkelő, aki később az '56-os Magyarok Világszövetsége etikai bizottságának volt tagja. (Kresalek Gábor szóbeli közlése, 2004.)

50 Ezt az akkori tapasztalataim és Pongrátz Gergely kötete alapján állítom. Pongrátz (1992) 263.

51 Csurka (1992). Szőnyi Gyula 1956-os elítélt (aki kivételesen már a forradalom idején is erősen jobboldali nézeteket vallott), a Magyar Függetlenségi Párt elnöke: „[...] ha nem állunk Csurka barátunk nemzeti programja mellé, rövidesen az ÁVH-s csizmák taposnak rajtunk, a börtönök ismét zsúfolásig megtelnek, fiatalokú gyermekeket, öregeket fognak gyilkolni...” (F. A.: Az előzményekre csak a bizottság nem kíváncsi. *Magyar Hírlap*, 1992. október 29.) Fónay pedig ilyen kijelentésre ragadtatta magát: „1992-ben, aki a fasizmust próbálja elítélni, az egy gyalázatos bolsevista bérenc.” (Elhangzott az MDF kaszásdűlői fórumán.)

52 Szokolay Zoltán 1992. január 18-i békéscsabai előadásából idézi Bartus (2001) 73–74. Csurkát és Szokolayt, valamint a már említett Zimányi Tibort a Kádárrendszerben ügynökként beszervezték.

ták ugyan az ötvenhatos tagozatot, ám az politikai értelemben – de egyébként is – súlytalan maradt.)

Antal József kormányfő a konzervatív hagyományt erősítette, és – 1956 sokszínűségét nem tagadva – a tolerancia fontosságát hangsúlyozta a nemzeti egység és a demokrácia érdekében. A gyűlöletbeszédekkel tarkított utcai zavargások megfékezésére viszont nemigen tett kísérletet, talán az ellenzékől elszenvedett sérelmek miatt.

Így egyes ötvenhatos veteránok a jobboldali politikusokkal együtt követelték már 1990-ben és 1991-ben, a forradalom évfordulóján a Magyar Rádió épülete előtt a „keresztény, nemzeti médiát”. Mások a szobordöntögetésben követték az ötvenhatos tradíciókat.⁴⁹ A veteránok többsége – és persze az álveteránok – ekkor már mindenkit reformkommunistának bélyegzett, akinek a véleménye eltért az ő ötvenhatos interpretációjuktól. Az 1956-os Intézet által akkoriban kiadott 1956-os olvasókönyvet kórusban pocskondiázták – anélkül, hogy elolvasták volna.⁵⁰

1992 augusztusában jelent meg Csurka István *Néhány gondolat a rendszerváltozás két esztendeje és az MDF új programja kapcsán* című tanulmánya, amely mérföldkő a magyarországi idegengyűlölet és antiszemitizmus törté-

netében.⁵¹ De más MDF-es országgyűlési képviselő is élt hasonló eszközökkel. Szokolay Zoltán ezt írta: „[...] a liberalista veteránok [...] azt sulykolják a fejünkbe, hogy a Szovjetunió ellen lázadtunk, és elhazudják az igazságot. Az igazság ugyanis az, hogy Róth Manó és a kozmopolitizmus ellen harcoltunk.”⁵²

Szeptemberben Csurka és Szilasy György MDF-es képviselők, valamint az ötvenhatos veteránok három vezetője, Dénes János, Fónay Jenő és Pongrátz Gergely a csalódottakkal és frusztráltakkal megerősítve a Parlamenthez, a Rádió elé és a TV székházához vonult, Gombár Csaba és Hankiss Elemér lemondását követelve. Hogy tüntetésük és 1956. október 23. hogyan függ össze, azt a helyszínen a Corvin köz egykori parancsnoka tette egyértelművé: „Honfitársaim! 1992-ben nagyobb eredményt értünk el a seprűkkel, mint 1956-ban gépfegyverekkel!”⁵³

Az 1992. október 23-án, Göncz Árpád ellen – több forrás szerint a Belügyminisztérium közreműködésével, de legalábbis tudtával – szervezett Kossuth téri szélsőjobboldali demonstráció (bőrfejúek, náci jelvényes sapkások, csuklyások) végképp elmélyítette a konfliktust 1956 megítélésében is, bár az '56-os Szövetség – Roik János⁵⁴ elnökletével – elhatárolódott a szkinhedektől.⁵⁵ A Kossuth téri botrány után Roik azt hangoztatta, hogy „egy pártsemleges fegyveres testület létrehozására van szükség, amely belső és külső veszély esetén bármikor mozgósítható lenne, [mivel] sem a rendőrségben, sem a honvédségben nem történt meg a rendszerváltás”.⁵⁶ Fónay a Pofosz képviselőtében szintén rendfenntartó erőket akart szervezni. A veteránok – „1956 védelmére” – hamarosan már országos nemzetőrszervezetet alakítottak, és szeret-

53 Helyszíni tudósítás. *Magyar Fórum*, 1992. szeptember 3. „Ülök az írógépnél, hivatásos túlélő, és arra gondolok, hogy új másnap fordulója fenyeget. Jön néhány öreg csataló, trombitaszóra sóvárog mindenáron. Azt se bánja, ha más a dallam, mint harminchat évvel ezelőtt. Néhány kudarcos, keserű Rocinante úgy keres magának késői szerepet és kielégülést, elégtételt a szörnyű sérelmekért, hogy utólag igazolja a rágalmat. Egyikük még azt is elfelejti, amit a halálos zárkában tanult, a másik patájával mártírsirokat tapos össze. A jutalom nem marad el: magyarból világmagyarrá léptetik elő őket, nyakukat költőtenyeré paskolja biztaton. Mit várhatunk ettől a másnapotól, amely Kádárt, ha

élne, újból megtanítaná a diadalmas mosolyra?” – írta Eörsi István. Eörsi I. (1992).

54 Roik János (1935–91) műszerész. Újpesti forradalmár, akit 1958-ban halálra, másodfokon, 1959-ben életfogytig tartó börtönbüntetésre ítélték.

55 B. L.: Nemzetőrséget szervezne az '56-os Szövetség. *Magyar Hírlap*, 1992. október 30. Egyébként az '56-os Szövetség még ez év elején fellépett a kirekesztés ellen: „az '56-os Szövetség fennállása óta sosem tett különbséget a magyar állampolgárok között faji, vallási vagy etnikai alapon”. Itt az '56-osok beszélnek. *Új Magyarország*, 1992. február 26.

56 Idézi Bartus (2001) 85.

tek volna fegyverekhez jutni.⁵⁷ A „nemzetőrségek” belpolitikai aktivizálására nem került sor, ezt Boross Péter belügyminiszter – aki mindig is kézben tartotta a veteránokat – nyilván elhibázottnak vélte volna.⁵⁸ Pongrátz Gergely – aki az ekkoriban megalakult '56-os Magyarok Világszövetségének elnöke lett – a Szabadság téri szovjet emlékmű felrobbantásával fenyegetőzött.

Az MDF népnemzeti szárnya – az ötvenhatos veteránok radikálisaival karöltve – legfőbb célként immár a legnagyobb veszélyforrásnak vélt „liberál-bolszevikok” kiiktatását tűzte ki, megalkottak egy Antiliberalis Paktumot is. Ennek antiszemita jellege alighanem mindenki számára nyilvánvaló volt. (A paktum így fejeződik be: „Magyar kormánynak magyar ellenzékét!”⁵⁹) Az ötvenhatos szervezetek Kolumbusz utcai székházának faliújságján ekkoriban már rendszeresen jelentek meg szélsőjobboldali, antiszemita írások.⁶⁰

A békétlenség kialakulásához hozzájárult az is, hogy az Antall által vezetett MDF – miután a Bíró Zoltán–Csoóri Sándor fémjelezte népnemzeti platform fölé kerekedett – a polgári magántulajdon rendszerét teremtette meg,⁶¹ míg az ötvenhatos veteránszervezetek többnyire a munkástanácsos, kollektivista, harmadikutas hagyományt folytatták volna.⁶² Harmadikutas rendszerváltásra gondolt Pongrátz is, aki több évtizedes amerikai emigrációja alatt sem tudott megbarátkozni a kapitalizmussal: „A tankok helyett jöttek a bankok. Most onnan [Nyugatról] jönnek a tanácsadók, akik mondják nekünk, hogy mit és hogyan csináljunk. Mi nem ezt akartuk...”⁶³ Ő (is) valamiféle „igazi szocialista” társa-

57 Nemzetőrséget szervezne az '56-os Szövetség. *Magyar Hírlap*, 1992. október 27. A Magyar Nemzetőrszövetség, a Magyar Nemzeti Szabadságharcos Szövetség és a Budai Nemzetőrszövetség a kilencvenes évek elején mintegy ezer főt számlált. További három-négyezer nemzetőr más ötvenhatos érdekképviselői szövetségek tagja volt. A Pofosz, a TIB és a Honvéd Hagyományőrző Egyesület rehabilitált katonatisztjeinek vezetésével létrehozták a Tartalékos Katonák Országos Egyesületét (TKOE).

58 A BM és az '56-os szervezetek szoros kapcsolatát bizonyítja a Szabadságharcosért Alapítvány, amelyet '56-os szervezetek al-

kotnak, kuratóriumának elnöke Boross belügyminiszter. A Pofosz 1989–93 között mintegy 35 millió, a TIB 8–10 millió forinthez jutott a költségvetésből. Az ORFK-ban tartott rendezvényeik teremhasználatra ingyenes. Seres László: Államtitok. *Magyar Narancs*, 1994. január 20.

59 E paktumból idéz Bartus (2001) 83–84.

60 Uo.; Szigetvári István szóbeli közlése, 1993; személyes tapasztalat.

61 A politikai mezőnyben Antall volt az egyedüli, aki ezt ki merte mondani – írta Litván György. Litván (1992) 10.

62 Vö. Salamon (2000) 99–100.; Pomogáts Béla: Ötvenhat és a „harmadik út”. *Magyar Nemzet*, 1999. november 23.

dalmat eszményített: „A világ urainak teljesen mindegy, kinek a tulajdonában vannak a termelőeszközök. Nekik csak az a fontos, hogy köztulajdonban ne legyenek sehol. 1956-ban Magyarországon a kommunista társadalmi rendszerből akartunk egy igazi szocialista társadalmi rendszert létrehozni.”⁶⁴

A következő évben, 1993-ban – amikor a vezető kormánypárt szélsőjobboldali népnemzeti szárnya külön pártot alakított – a jelentősebb veteránszervezetek tovább radikalizálódtak. Roikot Rác Sándor váltotta az ’56-os Szövetség élén, aki ekképp támadta a kormánykoalíciót: „A mai hatalom a háború előtti múltba nyúlik [sic!] vissza, mert fél az újtól. Pedig az ’56-osok számára a kapitalizmus és a kommunizmus is elfogadhatatlan.”⁶⁵

Rác – akárcsak elődje – Torgyánnal kötött szövetséget, ezúttal a választási siker érdekében, sőt hamarosan még a pártjába is belépett.⁶⁶ Porubszky István („Potyka bácsi”)⁶⁷ és Dénes János pedig – immár a Magyar Igazság és Élet Pártja (MIÉP) képviselőjeként – a „konzervatív fiatalok” élén tiltakozott a magyar–ukrán államközi szerződés ellen.⁶⁸

A korábban legtekintélyesebbnek számító egykori „pesti srác”, Pongrátz Gergely viszont – önkényeskedései és kétes pénzügyi tevékenysége miatt – szembekerült a szervezetek vezetőivel: Hornyák Tiborral,⁶⁹ Dénes Jánossal, Kajtár Imrével,⁷⁰ Roik Jánossal és Garamszegi Miklóssal⁷¹.

63 Mátyás István és Szuhay Balázs beszélgetése Pongrátz Gergellyel. *Ludas Matyi*, 1993. október 23.

64 Pongrátz (1992) 25–26.

65 *Magyar Nemzet*, 1993. május 17. Fél évvel később: „[...] nagyobb veszély leselkedik ránk, mint ’56-ban [...] a hiénák és a sakálók tank helyett luxusautókon jönnek, hogy tönkretegyék az országot...” Krómer István: Csalódott hőseink. *Magyar Nemzet*, 1993. október 5.

66 „Miközben Rác Sándor a »miénk a gyár« [...] jelszavával különbségtétel nélkül ócsárolja a kialakuló vállalkozó réteget, naiv szocialisztikus eszméket kérve számon az információs forradalom hajnalán, maga sem veszi észre, hogy az őt reflektorfénybe állító s ravaszul ölelgető Tor-

gyán maga sem bicikliről szokott hordóra szállni. [...] Ha továbbra sem törődünk veteránjainkkal, addig még sok galibát okozhatnak a becsapott idős forradalmárokat manipuláló dörzsölt politikai kalandorok.” Krómer István: Csalódott hőseink. *Magyar Nemzet*, 1993. október 5.

67 Porubszky István (1931) egykori kispesti felkelő, emigrált. Tevékenységét kevésbé ismerjük, levéltári forrás alig maradt fenn róla.

68 f. r. l.: Trianonra emlékeztek a „konzervatív” fiatalok. *Magyar Nemzet*, 1993. június 5.

69 Hornyák Tibor (1926–2006) kiskereskedő, újpesti forradalmár, akit jogerősen 12 évre ítélték.

70 Kajtár Imre (1931) építésvezető. 1957-

- ben fegyverrejtegetésért másfél évre ítélték.
- 71 Garamszegi Miklós (1931) katonatiszt. A hódmezővásárhelyi honvéd hadnagyot 1957-ben másfél évre ítélték.
- 72 Szabó Albert (1955) kereskedő, politikus. Az ausztráliai hungarista emigráció küldte Magyarországra, a mozgalom újjáépítésére.
- 73 Ekrem Kemál György (1946–2009) az 1957-ben kivégzett Széna téri alparancsnok, Ekrem Kemál fia.
- 74 Zádori (1993) 13.
- 75 Kahler Frigyes (szerk.): *Sortűzek – 1956*. Lakitelek, 1993, Antológia Kiadó; úő (szerk.): *Sortűzek – 1956. II. jelentés*. Lakitelek, 1994, Antológia Kiadó. E kiadványok szerény színvonaluk miatt igen támadhatókká váltak, akárcsak Berki Mihály tábornok hasonló témájú írásai. Kahler Frigyes későbbi 1956-os tanulmányai viszont már egészen más kategóriába tartoznak.

Alkotmánybíróság pedig október 13-án határozatban fektette le a háborús és emberiség elleni bűntettek elévülésével és büntethetőségével kapcsolatos alkotmányos követelményeket. Ez már az újabb választás előtt időszakban történt, nem véletlenül nevezték *pufajkás-törvénynek*, hiszen a győzelemre a kommunista utódpárt, a Magyar Szocialista Párt (MSZP), illetve annak valószínűsíthető kormányfőjelöltje, Horn Gyula volt esélyes, aki be is vallotta, hogy a forradalom fegyveres leverése után karhatalmistaként támogatta a kialakuló Kádár-rendszert.

Ekkoriban jelent meg az Igazságügyi Minisztérium Kahler Frigyes vezetete tényfeltáró bizottságának első jelentése *Sortűzek – 1956* címmel (amelyet két további kötet követett), azzal a céllal, hogy bűnvádi eljárást lehessen indítani a felelősök ellen.⁷⁵

Így került sor 1994 februárjától az ún. sortűzperekre, és kiderült, hogy a bizonyítás csaknem teljesen reménytelen. Végül mindössze két elmarasztaló

Az 1993-as október 23-i évfordulón – amikor az ellenzéki pártok már külön emlékeztek – megjelent Szabó Albert⁷² és Ekrem Kemál György,⁷³ akik ún. Néppuralmista Pártjuk élén már nyíltan képviselték a nyilas és a náci eszméket. „A jelenlegi helyzet paradoxona, hogy a mai október 23-i pesti utcához természetesebben hozzátartozik a bakancsos, tar tarkójú, zászlólengető suhanc, mint a demokratikus ellenzékiből lett liberális. [A kormány] nemtelenül a saját csapatává manipulálta az ’56-os szervezeteket, és elnézően pátyolgatja az ultrajobbos, paramilitáris csoportokat.”⁷⁴

Eközben újabb fordulathoz érkezett a jogi igazságtétel. Az országgyűlés 1993. február 16-án olyan törvényt fogadott el, amely a háborús és az emberiségellenes bűntettek kizárásáról szóló 1968-as egyezmény alapján mentesítette az elévülés alól az 1956-ban elkövetett cselekmények egy részét, az Al-

jogerős ítélet született. A tatai vérengzés gyanúsítottja, Korbély János ügyében a strasbourgi Emberi Jogok Európai Bírósága szerint hiányoztak a megfelelő bizonyítékok, amelyek alapján Korbélyt elítélhették volna. A Legfelsőbb Bíróság 1995-ben újabb eljárást rendelt el. Az újabb „Justitia-hullám” sem hozott tehát elégtételt mindazok számára, akik a kommunizmus idején elkövetett bűnök megtorlását követelték.

Az 1994-es kampányban a jobboldal minduntalan kommunista visszarendeződéssel, diktatúrával riogatott,⁷⁶ de ez akkoriban még teljes mértékben kontraproduktívnak bizonyult.⁷⁷ A társadalom zöme akkortájt még nem volt erre vevő, így a gyűlöletkeltők inkább az MSZP bázisát növelték, amely a választáson abszolút többséget szerzett.

Az MSZP – voltaképpen teljes kormányzása idején – igyekezett a múltat békésen lezárni, ahelyett hogy akár a legcsekélyebb mértékben is szembenézett volna vele. A gesztusaik is mind erre utaltak. Horn Gyula az évfordulós ünnepek idején Nagy Imre sírjánál együtt koszorúzott a mártír miniszterelnök lányával, Nagy Erzsébettel.

A jobboldal vezető szerepét hamarosan az időközben antiliberális fordulatot végrehajtó Fidesz vette át. Pártelnökük, Orbán Viktor – hogy a megbékélésnek elejét vegye – már az 1994-es évfordulón a megtorlást idézte fel aktuálpolitikai megemlékezésében. Beszédében 1956 két, ellentétes előjelű örökségét hangsúlyozta: a szabadság, a polgári demokrácia, a nemzeti függetlenség – illetve a hazaárulás, a terror és a diktatúra örökségét. „Hamis próféták hamis nemzeti megbékélést hirdető szavai nem vehetik rá a polgári Magyarország híveit, hogy koalíciót kössenek október 23-a büszkén vállalt, s november 4-e ma már szégyenletesen mentegetett öröksége között. [...] Mi, akik 1956. október 23-nak hagyomá-

76 Így tett például Bánkuty Géza amerikai üzletember is, az egyik álötvenhatos: „Sorsunk a '94-es választásokon dől el. Most teszünk hitet, hogy az 1000 éves Szent István-i eszmék új életre kelnek-e, vagy elsüllyedünk a kozmopolitizmus mocsarába. A kommunista visszarendeződés veszélye nagy. [...] Felhívok minden magyart, hogy csak a nemzeti pártokra szavazzon, ezzel téve hitet a magyar értéken nyugvó erkölcsi tartásról!” Bánkuty Géza: Felhívás a választókhoz. *Pest Megyei Hírlap*, 1994. május 5.

77 Ezt tette Dézsy Zoltán *Pincebörtön I–II.* című dokumentumfilmje is, amellyel kapcsolatban a Panoráma felkereste svédországi emigrációjában Kandikó Imrét, aki azt állította, hogy a pufajkás Horn volt az, aki kirúgta az összes fogát. „Mily méltó és ünnepi újságírói feladat volt kideríteni, hogy Kandikó felesége nem tapasztalta, hogy férjének műfogosra lett volna.” Nagy N. Péter: Lyukas emlékezet. *Népszabadság*, 1999. október 22.

nyait őrizzük szívünkben, azt kell, hogy üzenjük 1956. november 4. örökseinek, hogy ériék be hamis megbékélés helyett a békés egymás mellett élés józan gyakorlatával.”⁷⁸

Ekkor kezdődött a *polgár* kifejezés eltorzítása is, hogy aztán egészen a „polgári körökig” jusson el, amelyek egy része a szintén 1956 örökségét magáénak valló Jobbikhoz csatlakozott, mint a pártelnök, Vona Gábor is. E párt érte el a rendszerváltás óta messze a legnagyobb sikereket a szélsőjobboldali politikai erők közül.⁷⁹ Témánk szempontjából ez a tény azért fontos, mert a megváltoztatott jelentéstartalmú *polgár* lett az, akinek a forradalom és szabadságharc összes vívmánya köszönhető – ehhez a „jó börtönöröknek”,⁸⁰ azaz Nagy Imrének és az egykori pártellenzéknek szinte semmi közük nem volt. Október 23-i beszédében Orbán azt is hangsúlyozta, hogy a koalíciós pártokat, az MSZP-t és az SZDSZ-t az 1956 utáni megtorlások kötik össze. Közölte, hogy nem hajlandó együtt ünnepelni velük.

Mindezzel nemcsak végletesen meghamisította 1956 történetét és örökségét, de megindult azon az úton, amivel aztán beteljesítette saját jóslatát: „El tudjátok képzelni, mi lenne itt, ha szociálliberális koalíció kerülne kormányra, a másik oldalon meg egy táborba sodródna a konzervativizmus és a radikális jobboldal? A két lövészárk között megint egy nemzedéknyi időre nem nőne fű.”⁸¹

Közben a szélsőjobboldali szervezetek tagsága az emigráció főleg tege-rentúli ötvenhatosaival és álötvenhatosaival bővült. A jövevényeknek „félíg vagy sehogy sem sikerült a beilleszkedés. A harmincévi frusztráció levében főve, a valódi cselekvés hiányában egyre táguló énjük hazatérésük után oda sodorja őket, ahol vezetői elhivatottságukra még találnak helyet: a politika szélsőjobbára.”⁸² Csatlakozásuk a veteránok között is súlyos konfliktusokat gene-

rálta. „Az volt az igazi összeomlás ('56-osoké), amikor hazajöttek a »nyugatiak« nagy mellénnyel, fogukat villogtatva, egészségesen, harsányan – mondta később Fónay Jenő. – Lekezelően megveregették a vállunkat: »Azért jöttem, öcsi, hogy befejezzem a forradalmat.« Ez volt az igazi csapás. [...] A sorsközösség [...] a rendszerváltás eljöttével bomlott fel. Azóta élünk így, megosztva, kiszolgáltatva a politika szeszélyének.”⁸³

78 Orbán Viktor: Ne akarjuk egybeforrasztani azt, ami nem tartozik össze. *Magyar Nemzet*, 1994. október 29.

79 Lásd még a 227. oldalt.

80 Ez a kifejezés egy Fidesz-vitairatban látott napvilágot 1996-ban (*A polgári Magyarorszáért*, programfüzet).

81 Eörsi-Köszeg (1994).

82 Márton László: A forradalmat felfalják unokái. *Magyar Hírlap*, 1999. október 22.

83 Buják (2002).

Az MSZP–SZDSZ-koalíció idején a megemlékezések főszereplője a MIÉP, a Magyar Érdék Pártja⁸⁴ és a Szálasi Ferenc hagyatékát nyíltan vállaló Szabó Albert Magyar Népijóléti Szövetsége volt. Szabót 1997-ben nyílt antiszemita uszításért, Ekrem Kemál Györgyöt, a Magyar Hungarista Mozgalom társelnökét – aki radikális nacionalistának nevezte magát és mozgalmának résztvevőit, akiknek „nemzetszolgálat, fajszolgálat, hagyományszolgálat” a kötelességük – alkotmányos rend elleni szervezkedésért, valamint lőfegyverrel való visszaélésért el is ítélték.⁸⁵

A veteránszervezetek súlyos vitában álltak egymással. Az MSZP nemzeti megbékélési szándékát több volt ötvenhatos, ekkor még Wittner Mária⁸⁶ ('56-os Szövetség) is üdvözölte,⁸⁷ és ötvenhatról szólva Zimányi, a Pofosz akkori elnöke is higgadtabb hangot ütött meg: „[...] lényeg, hogy külön kell választani a múltat a jelentől. A múlt egyszer megtörtént, és ugyanakkor *lezárt történelem*. Mindenesetre azzal, hogy a nemzeti függetlenség megszületett, egyúttal le is került a napirendről. Az ennek eléréséért hozott áldozatokra ma már nem lehet hivatkozni. Legalábbis ezt mutatták a '94-es választások.”⁸⁸ Sokan voltak azonban olyanok, akik nem sokkal később árulásnak minősítették, hogy Fónay Jenő, a Pofosz alapító elnöke a 40. évforduló ünnepségére meghívta Horn Gyulát és Gál Zoltán házelnököt.

1994 szeptemberében a szétagolt szabadságharcos szövetségek létrehozták az Összefogás Ötvenhatért szerveződést. Pongrátz Gergely azonban inkább az ellentéteket szította: „[...] olyan vezetői vannak az '56-os szervezeteknek, mint Váradi Gyula, aki október 28-án támadást vezetett a Corvin köz ellen, mint Zimányi, aki rendőrtiszt volt, az internálási osztály főnöke...”⁸⁹ A győztes balol-

84 A pártot az MDF-ből szintén 1993-ban kizárt Király B. Izabella vezette.

85 „Ekrem a magyarság európaiságát, a kontinens első kultúrnemzetté válását hangsúlyozta.” – timár – Át kell adni '56 szellemiségét, a magyarság álmát... *Népszabadság*, 1997. május 17.

86 Wittner Mária (1937) varró, politikus. Egykori Vajdahunyad utcai felkelő, akit 1958-ban halálra ítélték, az ítéletet 1959-ben életfogytig tartó börtönbüntetésre mérsékeltek. 1970-ben szabadult.

87 Sz. P.: MSZP: ötvenhatot ne lehessen ki-

használni. *Magyar Hírlap*, 1994. június 18.; Kéri J. Tibor: Nemzeti megbékélésre van szükség. *Népszabadság*, 1994. június 18.

88 Zimányi Tibor: Mi lesz veled, '56? *Magyar Nemzet*. 1994. augusztus 25.

89 Pongrátz Gergely beszéde. *Pest Megyei Hírlap*, 1994. augusztus 30. Nincs olyan adatunk, hogy Váradi vezérőrnagy harcban keveredett volna a felkelőkkel. Zimányi 1946–48 között (letartóztatásáig) valóban rendőrtiszt volt, de a Pongrátz által említett beosztást nem töltötte be.

dallal Pongrátz semmiképpen sem akart szóba állni. De a Központi Munkástanács egykori legendás vezetője, Rácz Sándor is elutasító volt Horn Gyulával szemben. Ám a veteránok többsége megelégette az állandó viszálykodást, és 1994 novemberében Fónayt elsőpró többséggel választották meg ismét a Pofosz elnökévé.

Major Tibor, a Clevelandban (Ohio) megjelenő *Szittyakürt* főszerkesztője viszont élesen kikelt Fónay ellen: „Aki ma a Szittyakürtöt támadja, az nem csak 56-osnak nem mondhatja magát, de a posztkommunistáknak, a liberális reformkommunistáknak, de főleg az egész világot uralmuk alá kényszeríteni szándékozó internacionalista kozmopolitáknak a székértelője.”⁹⁰

1998-tól, az újabb jobboldali koalíció kormányra kerülésétől – főleg a kormányfőt adó Fidesz kezdeményezésére – folytatódott 1956 kisajátítása.⁹¹ A hosszú éveken keresztül sulykolt torzítás megtette a hatását, annál inkább, mert nemcsak a szocialisták, hanem velük együtt az egykori demokratikus ellenzék túlnyomó részét adó liberálisok is hallgattak.⁹² „Ekkorra már sikeresen

90 Nyílt levél Fónay Jenőnek. *Szittyakürt*, 1997. 7–8.

91 „Számomra nagy meglepetést okozott – fogalmazott Rainer M. János –, hogy kormányra kerülve milyen simán vette át a Fidesz azt az erősen nemzeti irányultságú, konzervatív történelemképet, amelyet jól ismertünk az MDF-kormány idejéből. Ha valami idegen volt tőlük, akkor ez. A Fidesz üdítően gyakorlatias párt volt ahhoz képest, hogy a magyar politikai gondolkodásban hosszú hagyományai vannak a historizálásnak. A historizálás másnak szól, és a beszélő saját legitimitációérzetének gyengeségéből fakad.” Seres (2000).

92 „Azon nincs mit csodálkozni, hogy a jobboldali politikusok meg a talpnyalóik a történelemhamisítástól sem riadnak vissza, ha '56 ügye szóba kerül, hisz egyéb ügyeikben sem túl gátlásosak. Nemcsak a reformkommunisták forrada-

lomban játszott szerepét igyekeznek negligálni, de mindent elkövetnek azért is, hogy a demokratikus ellenzék sohasem voltanak, visszamenőleg is nemlétezőnek nyilvánítsák. Ki temette el Nagy Imrét? Ki más, mint Orbán Viktor, egy szál magában? És persze a nép, aki már akkor tudta, ki az ő igaz vezére. Azon sincs mit csodálkozni, hogy az MSZP politikusainak száját mind mostanáig még egy hal kan elrebegett »bocs, srácol!« sem hagyta el sem a forradalom megtorlásáért, sem az ellenzék gumibotozásáért, sem a többiért. Azon talán már volna mit csodálkozni, hogy mi, az egykori demokratikus ellenzék tagjai miért nem tudtuk megőrizni a forradalom igaz emlékét az enyészetből, s miért engedték át ezt a témát (is) a jobboldalnak. Egyszer talán majd eljön az ideje, hogy megvonjuk ennek a mérlegét is – ki-ki a magáét” – írta Szilágyi Sándor. Szilágyi (2001) 61.

átalakították a közvélemény forradalomképét. Ebben már elhomályosul vagy el is tűnik Nagy Imre és Bibó István, a munkástanácsok és a diákszervezetek szerepe, kiemelkedik viszont Mindszenty József bíborosé, az egyházé s a november első napjaiban felbukkant keresztény-konzervatív pártoké.”⁹³

A Fidesz 56-mitológiáját – ahogy erre Litván György és Szabó Miklós is rámutat – Tellér Gyula kormány-főtanácsadó teremtette meg azzal a teljesen hamis állításával, hogy a 1956-ot a Horthy-éra polgári rétegei, a Rákosi idején munkássorba deklasszáltak vívták meg,⁹⁴ ahogy ezt egyébként a kádárista ideológusok is hirdették.⁹⁵ A másik miniszterelnöki tanácsadó, Tőkéczi László is elsősorban a „polgárosodással”, a polgári átalakulásra irányuló akarattal, a szocializmus minden formájának radikális elutasításával indokolja a forradalom kirobbanását.⁹⁶ Ha lehet, még inkább felerősödött az a törekvés, hogy a pártellenzék, a baloldalt teljesen kiiktassák 1956 történetéből, amelynek kezdetét ez a kurzus is 1944-től eredeztette.

A jobboldali kormánykoalíció pártjainak állásfoglalása a központosítás jegyeit tükrözte, amelyet – a pártállami gyakorlathoz hasonlóan – kötelező ideológiává akartak fejleszteni. Ennek érdekében az Orbán-kormány durván beleavatkozott a tudományos életbe, a számára nem rokonszenves, károsnak ítélt kutatóhelyektől (Politikatörténeti Intézet, 1956-os Intézet) minden támogatást megvont, hogy működésüket lehetetlenné tegye. Ugyanakkor a kormányfő főtanácsadói – Schmidt Mária és Tellér Gyula – kezdeményezésével felállították és finanszírozták az új „keresztény-nemzeti” kurzusnak megfelelő kutatóintézeteket (XX. Század Intézet, XXI. Század Intézet) és múzeumot (Terror Háza Múzeum), amelyeknek egyaránt Schmidt Mária lett az igazgatója.⁹⁷

93 Litván (2002b) 263.

94 Osztoivits Ágnes: Egy polgár az ezredvégen. Interjú Tellér Gyulával. *Magyar Nemzet*, 1999. október 16. Ebben az interjúban fejtette ki Tellér, hogy nem a Nagy Imre-kör volt a forradalom lényege, hanem „az egzisztenciájuktól megfosztott, munkássorba kényszerített, nemzeti érületében megalázott polgárság”.

95 Litván (2000) 209.; Szabó M. (1999). Polgári forradalom? A felkelők csaknem valamennyien „proletárok” voltak, a kádáristák bárhogy szerették volna, nem tudták ennek ellenkezőjét bizonyítani.

96 Litván (1992) 10. Litván Tőkéczi egy *Magyar Naplóban* megjelent (1992. február 7.) írására hivatkozik. Tőkéczi egyébként a rendszerváltás előtt még marxista ideológus volt. Sándor (2006).

97 „A cél [...] egy olyan kutatóműhely létrehozása volt – írja Barotányi Zoltán a XX. Század Intézet alapítása kapcsán –, ahol helyrehozhatók az átkos und megtagadott múlthoz ezer szállal kötődő, az ántivilágba beágyazódott történészek torzításai. Az úgynevezett polgári oldal

számos befolyásos véleményalkotója szerint a közelmúlt történelmének feltárása még meg sem kezdődött, s ami folyik, az maga is történelemhamisítás. Ennek kapcsán felmerült, hogy meg kell törni »amazok« (Schmidt Mária egyik kedvenc kifejezése, vö. »balliberális történészek« és »véleményalkotó értelmiségiek«) narratív monopóliumát, s végre teret és lehetőségeket kell adni a »nemzeti« és/vagy »polgári« oldal történészeinek is.” Barotányi (1999).

- 98 A gyűlölködés legemlékezetesebb momentuma 2001. november 4-én a Nemzeti Sírkertben történt, amikor Mécs együtt koszorúzott Demszky Gáborral, s az összegyűltek kifütyülték őket. Orbán miniszterelnök „egy szempillantással sem mutatta ki, hogy ellenére lenne ez a skandalum!” Mécs Imre: Hát eddig juttunk. *Népszava*, 2001. november 6. Orbán ekkor a Nap-keltében azt nyilatkozta, hogy tiszteli ugyan Mécsset, de a temetőben „nem történt olyasmi, amit szóvá kellene tenni”. Litván György: „Göncz Árpáddal, Mécs Imrével, Mérei Ferencsel, Rácz Sándorral és más barátokkal együtt igyekeztünk ébren tartani 1956 elfojtott szellemét, amíg az 1980-as években el nem érkezett újra a cselekvés ideje. A mai nagyhangúak és fütyügetők akkoriban nem állták utunkat a 301-es parcella bozótrengetegében és sírgödrei között. Ki tudja, hol lapultak? Az illegális Beszélő, Hírmondó és más szamizdat kiadványok szerkesztői viszont, csakúgy, mint a Bibó-kollégisták, megértették 56 jelentőségét a demokratikus jövő szem-

A kormányajtóban felerősödtek a korábbi pártellenzékhez tartozó politikusok, közéleti személyiségek, egykori ötvenhatosok, jelesen Vásárhelyi Miklós és Mécs Imre elleni támadások.⁹⁸ „A szélsőségesek indítékai természetesen nem azok, amelyeket megjelöltek – írta Márton László. – Korántsem valamiféle reformkommunista–liberális értelmiségi összeesküvéstől féltik a magyar forradalom múltját. Sokkal inkább félthetik a történészek tárgyilagos kutatásától saját múltjukat, melyről ne adj, isten, kiderülhet, hogy kevésbé volt dicső, mint amilyenre négy évtizedig sminkelték.”⁹⁹ Az ellenzéket útonútfélen kommunisztázták, jóllehet a jobboldali koalíció vezető politikusai jelentős részének pártállami múltja bizonyított volt.

pontjából. Érdekes fejlemény, hogy az egykori kollégisták nagyra nőtt és átlényegült pártja most már nem csupán politikai, hanem útszéli módszerekkel gátolja a méltóságteljes októberi megemlékezést.” Litván (2002a).

Hamarosan Bencsik András, az egykori kádárista újságíró az általa szerkesztett kormánypárti és egyszersmind szélső-jobboldali *Magyar Demokratá*ban rágalomhadjáratot indított Mécs ellen. Azzal próbálta denunciózni, hogy a börtönvallozásai alapján ítelték el az 56-os pertársait. Bencsik az emiatt indított pert elvesztette.

- 99 Márton László: A forradalmat felfalják unokái. *Magyar Hírlap*, 1999. október 22.

Lezsák Sándor, az MDF elnöke 1998-as emlékbeszédében voltaképpen Pongrátz Gergely öt évvel korábbi aggodalmát melegítette fel: „[...] ma nem a tankok fenyegetnek, de Budapest ugyanúgy körbe van zárva, mint 1956-ban. Multinacionális cégek készülnek a megszállásra.”¹⁰⁰

De előkerültek nyilvánvaló abszurdítások is. A 2000-es ünnepség egyik színhelyén Pongrátz Gergely egy állítólagos 1989-es paktum szövegét olvasta fel, amelyet egy szovjet tábornok, az amerikai, az izraeli és a szovjet titkoszolgálat képviselője, valamint öt olyan politikai vezető írt alá, akik közül „négy ma is vezető tisztségben” van Magyarországon. A felolvasásról a *Magyar Nemzet* adott hírt: eszerint a résztvevők olyan egyességet kötöttek, amely a pártállami vezetők számára nemcsak az állami vagyon átmentését, hanem az igazságszolgáltatás feletti monopóliumát is biztosítja. Cserébe a Szovjetunió megtarthatja politikai befolyását Magyarországon, és az 1956-os eseményeket a kommunizmus javítását szolgáló mozgalomként fogják beállítani.¹⁰¹

Csurka ugyanekkor főleg az „egyedül vagyunk” drámai életérzését próbálta a hallgatóságba sulykolni, mondván: a forradalmat a Szovjetunió a „Nyugat hozzájárulásával” verte le, de a magyarság „lelkileg” így is a világ fölé emelkedett, bár „soha, sehol nem részesült ilyen megtorlásban egyik nép sem”. És „ezt az idegen, magyarelleses kultúrát most is nyögjük”.¹⁰²

A következő évben is a gyűlölködés hangja volt a legerősebb. Csurka azt hangsúlyozta, hogy 1956 megünneplésének a küzdelem folytatására kell ösztönözni – a szabadságharc győzelméért, a nemzeti függetlenségért –, nem szabad csupán az emlékezésre szorítkoznia. Torgyán: „[...] az idegen csapatokat hívók beférkőztek soraink közé. [...] Az ÁVH-t is csak átszervezték, erőit átmentették, az ávósok itt vannak köztünk...” Kövér László: „Ne engedjük, hogy hol reformkommunista, hol demokratikus-szocialista, hol pedig szociáldemokrata bőrben undok kígyóként újra és újra visszakússzanak a múlt mocsarából.”¹⁰³

Az ötvenhatos szervezetek civakodásai nem szűntek meg. Pongrátz 2000-ben elhagyta az '56-os Magyarok Világtanácsa alapítványának kuratóriumát. „A többiek véleményét tolmácsolom, amikor elmondom, hogy a szervezetben, egymást feljelentve, többféle harc dül – immár évek óta” – nyilatkozta Boross Péter, a miniszterelnök főtanácsadója.¹⁰⁴ Különösen a konszenzusra képtelen Pongrátz szigetelődött el,

100 Idézi Nagy N. Péter: Lyukas emlékezet. *Népszabadság*, 1999. november 22.

101 A *Magyar Nemzet* tudósítása a 2000-es ünnepségről, 2000. október 24.

102 Uo.

103 A *Magyar Nemzet* tudósítása a 2001-es ünnepségről, 2001. október 24.

104 Stefka István: Támogatás a politikai üldözötteknek. Interjú Boross Péterrel. *Magyar Nemzet*, 2000. november 4.

aki egyébként sem számolt el a külföldi adományokkal. De a szervezetek többsége a ciklus végével a Fidesztől is eltávolodott, mert a veteránok úgy látták, hogy csak felhasználják őket.¹⁰⁵ Ellentétes utat járt be Wittner Mária, aki 1998-ban még szembeszállt a kormányzó pártokkal az 1956-os Intézet ellehetetlenítése miatt,¹⁰⁶ majd a Fidesz egyik legszélsőségebb politikusa lett. 2001-ben, a kommunizmus áldozatainak napján parlamenti szónoklatában a Rákosi- és a Kádár-rendszer összes bűnével megvádolta az akkori ellenzék minden tagját, beleértve az egykor a diktatúra ellen küzdő liberálisokat is: „[...] megállapítom az áldozatok nevében, soha nem lesznek képesek arra, hogy magyar politikusként egy nemzet felemelkedése érdekében cselekedjenek. [...] Milyen morál alapján ülnek egy magyar parlamentben még most is, és alkotnak törvényeket egy általuk tönkretett, kifosztott, megalázott nemzet számára. Ezért a Szent Korona tana és a magyar nemzet nevében erkölcsi nullává nyilvánítom őket.”¹⁰⁷

Ebben a ciklusban új erőre kapott az igazságtételi folyamat. 1998 novemberében a Deport '56 feljelentette Horn exkormányfőt a Nyugati pályaudvarnál lezajlott 1956. december 6-i sortűz miatt, amelynek halálos áldozatai is voltak. (Az ügy nem jutott bírósági szakaszba.) 2001 novemberében – többszörösen megismételt eljárás után – a tatai sortűz vádlottját, a 72 éves Korbély János nyugalmazott alezredest öt év letöltendő szabadságvesztésre ítélték.

A 2002-es parlamenti választás váratlan elvesztése után a Fidesz – hogy minél inkább „társadalmasítsa az elégedetlenséget” – ún. „polgári köröket” szervezett, és – állandó 56-os áthallással – tevékenysége súlypontját a parlamentből az utcára helyezte át. Ám a radikálisok már az első alkalommal – amikor a választási vereségbe belenyugodni képtelen párt az Erzsébet hídi tüntetést

megszervezte – konstatálták, hogy a fő szervezők nélkül kénytelenek szembenézni a rendfenntartó erővel, akik le is szorították őket a hídról (Wittner: „vérbe fojtották a szabadságot a hídon”¹⁰⁸). A fanatikus jobboldaliak számára mind nyilvánvalóbbá vált, hogy a Fidesz kizárólag aktuális célokra, csak szavazatmaximalizálásra használja radikalizmusukat, így – Pongrácz Gergely közreműködésével – 2003-ban Jobbik néven új pártot alapítottak, amely jelentékeny részben a „pesti srácoktól”, 1956-ból származtatja legitimitását.

105 Bartus László: Elegük van abból, hogy rendre politikai célokra használják fel őket. *Magyar Hírlap*, 2002. október 24.

106 Személyes tapasztalatom ez, amikor aláírásokat gyűjtöttem az Intézet védelmében az '56-os Szövetségben. Wittner ekkor – Sinkovics Gyula elnökkel szemben – arra biztatta társait, hogy 1956 érdekében írjanak alá.

107 Wittner (2002) 146.

108 Rendőrök helyett a melegek ellen készülnek a hídfoglalók. *Origo*, 2003. július 4.

A 2002-es évfordulón Kerényi Imre, Orbán Viktor és az általa életre hívott polgári körök nagy rendezvényszervezője – aki MSZMP-tagként még a nyolcvanas években is rendezett november 7-i ünnepséget Moszkvában – ezt indítványozta az egykori ötvenhatosoknak: „Mécse Imre, Göncz Árpád és Darvas Iván urak október 23-án maradjanak otthon.” Wittner Mária is hasonló értelemben nyilatkozott a koalíciós képviselőkről: ne vegyenek részt a közös parlamenti megemlékezésen, mert nincs közük 1956-hoz.¹⁰⁹

A szélsőjobboldalnak nagy lökést adott David Irving angol történész *Felkelés!* című kötetének magyar fordítása. Irving interpretációja szerint a felkelőket „Moszkva-bérenc zsidó kommunista klikk, és a [...] bosszúra éhes, az ÁVH-ban gyülekező zsidók gátástalan terrorja és hataloméhése borzolta”.¹¹⁰ Ez a megközelítés a kötetet antiszemita berkekben is nagyon népszerűvé tette.¹¹¹ „Irving könyve [...] feltűnő hasonlatosságot mutat a kádári ellenforradalmi propaganda mélyebb rétegeivel. Irving kritika nélkül elhisz és felhasznál minden rosszmájú, denunciáló pletykát, amelyeket valószínűleg konzultánsa[i]¹¹² bocsátottak rendelkezésére, és amelyek alkalmasak voltak a forradalom és főszereplői személyes és politikai hitelének aláásására. [...] Üzenetünk az, hogy az »ellenforradalom« vezetőit nem politikai eszmék vezérelték, nem erkölcsi és politikai döntéseket hoztak, hanem pusztán a hatalmi harcban maradtak alul. Tehát sok szempontból alátámasztotta Kádárék fasiszta ellenforradalom teóriáját – ideológiai azonosulás nélkül.”¹¹³

A veteránszervezetek ekkorra már jelentősen visszaszorultak a politikai életből, megosztottságukat csak növelte a megalakuló 56-os Szervezetek Konföderációja, amely együttműködési megállapodást írt alá a Miniszterelnöki Hivatallal. Több ötvenhatos szervezet tiltakozását fejezte ki, Wittner Mária árulásnak minősítette a lépést. Mindemellett a TIB '56-os tagozata közleményben szólította fel a „szociál-liberális elvtársakat”, hogy „feküdjenek árokba és húzzák magukra a földet. A tagozat ez esetben vállalja a »terep elsimítását [...] a nemzet üdvére«.”¹¹⁴

109 Göllner András: Ötvenhat közszelleme. *Magyar Hírlap*, 2002. október 24.

110 David Irving: *Felkelés! Egy nemzet küzdelme: Magyarország 1956*. Fordította Tudos-Takács János. Budapest, 2003, Gede Testvérek Bt., 76.

111 Irving a kiadó (Gede Testvérek Bt.) meghívására könyve megjelenéskor előadó- és dedikáló körutat tartott Budapesten és több más városban.

112 Irving hivatalos konzulense Hollós Ervin volt.

113 Mink (2000b) 108.

114 Cz[ene] G[ábor]: Árokba temetnék az „elvtársakat”. *Népszabadság*, 2002. április 30. A közleményt a tagozat küldte el a *Népszabadságnak* Néhány gondolat az árkok betemetéséről címmel. Egyik aláírója

Balás-Piri László volt, a Közép- és Kelet-Európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Közalapítvány kuratóriumi elnöke. Ez a közalapítvány működteti a XX. és a XXI. Század Intézetet, és ez vásárolta meg a Terror Háza Múzeumnak helyet adó épületet.

115 www.figyel.hu/hirek/terror-haza-medgyessy-peter-kiallt-az-intezmenyert-nepszava Letöltés: 2013. I. 30. Medgyessy az intézmény tízedik évfordulóján szerepelt a reklámjában, s ez a legkevésbé sem találkozott az '56-os veteránok egyetértésével.

116 Megyeri Dávid: 1956. *Magyar Nemzet*, 2006. október 21. 1990 nyarán M. Kiss még nem foglalt állást abban, hogy kié a forradalom. M. Kiss (1990).

A gyűlölködésen még az sem enyhített, hogy Medgyessy Péter miniszterelnök igen jelentős gesztusokat tett a jobboldalnak (például a parlamentben kiállt a Terror Háza Múzeumért, és saját keretéből 100 millió forinttal támogatta az intézményt¹¹⁵). Orbán Viktor 2005 júliusában, tusnádfürdői beszédében – részben 1956 leverésére utalva – azt állította, hogy „a baloldal, amikor csak teheti, ráront saját nemzetére”, vagyis a magyarságot érintő ügyekben csakis a jobboldal kompetens. A jobboldali erők azonban a 2006-os választások után is ellenzékbe kényszerültek. A június 16-i évforduló ünnepelésére a veteránok közül Wittner Mária és Balás-Piri László bojkottot hirdetett.

Döntő fordulatot Gyurcsány Ferenc miniszterelnök 2006. májusi balatonőszödi beszédének kiszivárogtatása okozott, amelyet ismeretlen személyek szeptember 17-én több médiumnak is eljuttattak. Másnap, szeptember 18-án a Fidesz és a jobboldali radikális szervezetek által felheccelt suhancok – a Hír TV nyílt támogatásával – sikeres támadást indítottak az MTV székháza ellen. Ezt a radikálisok az ötven évvel korábbi, szintén sikeres ostrommal, a Rádió épületének elfoglalásával tartották egyenértékűnek. Az árpádsávós zászlós jobboldal ekkortól állandósította az utcai politizálást.

A Terror Háza Múzeum *1956 – Európa ébredése* címmel 2006. október 18–19-én megrendezett kétnapos nemzetközi konferenciáján a *Magyar Nemzet* tudósítása szerint „M. Kiss Sándor történész nemzeti, antiszocialista forradalomként jellemezte az október 23-án kezdődött folyamatokat, és abszurdnak nevezte azt, hogy »szocialisztikus forradalomként« próbálják meg beállítani az eseményeket”.¹¹⁶

Igazi, hosszú távú sikert azonban az ötvenedik évfordulón lezajlott zavargásokkal, agresszív fellépéssel értek el a radikálisok. Ismét ötvenhatos szabadságharcosoknak érezték magukat, és a társadalom jelentékeny része sem látott lényegi különbséget a két megmozdulás között – beleértve természetesen a kommunizmus híveit is.¹¹⁷ Az ellenük jogszerűen fellépő, bár aránytalan erő-

ket bevető és sérüléseket okozó rendőrséget illetően a jobboldal és a szélsőjobb hamis vádak terjesztett és folyamatosan sulykolt a médián keresztül.¹¹⁸ Ezzel sikerült tömegbázisukat igen jelentősen megnövelniük. Állandó offenzívájukkal mindinkább óriási fölénybe kerültek.

A 2006-os évfordulón további jelentős konfliktus forrása lett a Felvonulási téren kormányzati megrendelésre elkészült emlékmű is (egy évvel korábban már a terv is felborzolta a kedélyeket), amely Wittner Mária szerint nem október 23-nak, hanem november 4-nek állít emléket.¹¹⁹

A televízió épülete és a Szabadság téri szovjet emlékmű elleni támadásról fél évvel később a világhálón a Magyar Önvédelmi Mozgalom videója volt látható. A felvételek az 1956-os forradalom jól ismert képeire igyekeztek emlékeztetni, felhasználva a *Marseillaise*-t is. A szovjet címert 2006-ban is vasru-

117 Lásd *A nagy októberi szocialista ellenforradalom*. <http://szadila.blog.hirszerzo.hu/?tudo=entry&vid=5994> d. n. Letöltés: 2011. III. 27.

118 Duray Miklós – aki ekkor a szlovákiai Magyar Koalíció Pártjának ügyvezető alelnöke volt – öt nappal később így tüzelte a hallgatóságát dunaszerdahelyi beszédében: „A huszadik század történelmét a magyar nemzet szétveretésének, szétverésének történelmeként éltük meg. A nemzetet szétverők áldozatokat szedtek, a nemzetet egyben tartók áldozatot hoztak. [...] A szakadék két oldalán képletesen ma is ugyanazok állnak, mint ötven évvel ezelőtt. Az egyik oldalon Kádár örökösei, akik részvénytársaságnak tekintik a kormányzást, a nemzetet pedig cirkuszi közönségnek. Ávósok ugyan már nincsenek, de a kormányhatalom ávóssá alázta a közrendőröket, amikor fölvonlatta őket a forradalomra emlékezőkkel szemben, és lövetett beléjük, és verette velük a védte leneket.” *Ötvenhat kettőezer-batban*. 2006. XI. 1. www.bumm.sk/4278/duray-mik

los-otvenhat-ketto ezerhatban.html Letöltés: 2013. IV. 12

Orbán Éva, az '56-os jobbszárny legkedveltebb krónikása ezt írta: „1956-ban vérbe fojtották a magyarok szabadságvágyát, levették a szabadságharcot, 2006-ban pedig az arra emlékezőket. Mintha újrajátszották volna november 4-ét, '56 leverőinek utódai”. Orbán (2009).

119 Az emlékművek kérdésében már az 1989-es konszenzus idején is súlyos nézeteltérések mutatkoztak. Jovánovics György 301-es parcellában felállított alkotása megosztotta a közvéleményt (Lehet-e közmegegyezés az '56-os emlékműről? *Magyar Nemzet*, 1989. szeptember 9.), 1991-ben ugyanez volt a helyzet, amikor a Köztársaság téren néhány szabad demokrata és szocialista politikus kezdeményezésére letették a Megbékélés emlékmű alapkövét (MTI: Élőképpel emlékezünk 1956-ra. *Népszava*, 1991. október 12.; az *Új Magyarországnak* megjelentetett olvasói levelek, 1991. október 14.)

dakkal feszítették le, csakúgy, mint 1956-ban. Csakhogy 2006-ban a szélsőjobboldaliak a címet – a *Himnusz* éneklése és ria-ria-hungáriázás közepette – behajították a Dunába. Ennek szimbolikus jelentése is egyértelmű.¹²⁰

A 2010-es választást a Fidesz–KDNP óriási fölényrel nyerte. (Győzelmüket „fülförradalomnak” nevezték – ezzel az asszociációval újabb jelentős lépést tettek 1956 meghamisítására és kisajátítására.) A szélsőjobboldali Jobbik pedig 12 százalék feletti eredménnyel a parlament harmadik legerősebb pártja lett.

Orbán Viktor 2010-es évfordulós beszédében azt hangsúlyozta, hogy 1956 „a kétharmados forradalomig” a magyarok befejezetlen története volt, ám igazi örökösei most végképp győzedelmeskedtek. „Kemény idők jártak 1956 után és az elmúlt nyolc évben is, de mi, magyarok itt vagyunk – folytatta. – Négy éve még ezen a napon az akkori hatalom rohamrendőrökkel verette, lovas rendőrök kardlapjaival ütlegelte, vízágyúval és gumilövedékkel lövette a békeesen ünneplő magyar embereket. De mi, magyarok itt vagyunk, és ők is ott lesznek hamarosan, ahol lenniük kell.”¹²¹

Többek között ez a beszéd is bizonyítja – azon túlmenően, hogy a kormányfő állításai nem feleltek meg a valóságnak –, hogy Magyarországon nincs szignifikáns különbség a jobboldal és a szélsőjobb kirekesztő felfogásában. Abban sem, hogy – szintén 1956-os utalással – a magyarság célkitűzéseit továbbra is szabadságharcos úton kívánják elérni. Ezt a felfogást Orbán Viktor és Morvai Krisztina, a Jobbik Európa-parlamenti képviselője külföldön is erőteljesen képviseli. Bécs, Moszkva és Brüsszel között párhuzamot vonva arra utaltak, hogy korábban sem, ezúttal sem tűrjük, hogy külső hatalmak diktáljanak nekünk.

Biszkú Béla „ügyének” 2010-es nyilvánosságra léptetésével a Jobbik újraélesztette a Justitia-szellemet. Hiábavalóan, mert a megtorlásban valóban dicstelen szerepet játszó politikus elleni feljelentést a Fővárosi Ügyészség elutasította.

A legutóbbi kormánypárti ünnepi beszédek szintén 1956-ból származtatják hatalmuk legitimitását. „»Ötvenhat a legigazibb élő ünnepünk, az az esemény, amelyből a mai Magyarország és

mai politikai rendszerünk gyökerezik« – mondta Kósa Lajos, a Fidesz alelnöke a forradalom évfordulója alkalmából rendezett megemlékezésen Szentesen. [...] »az nem lehet, hogy nem tudjuk kivetni a nemzet testéből azt az elitet,

120 Marsovszky (2011).

121 Dull Szabolcs: Orbán: 1956 története idén ért véget.

www.mri-kossuth.hu/hirek/itthon/unnepi-esemenyek-orszagszerte.html
2010. október 23. Letöltés: 2013. I. 15.

amelyik állandóan ellene fordul. [...] S bár 2010 óta a posztkádári korszak végleg lezárult, 1956 még mindig itt kísért, hiszen az MSZP továbbra is a magyar politikai élet szereplője. Ezt a korszakot akkor tudjuk lezárni, ha a politikai térből eltűnik a forradalmat leverő párt utóda.«¹²² Ez a gondolatsor gyakran hangzik el vezető jobboldaliaktól – súlyos torzítás, hiszen a Fidesz első kormányzása óta köztudott, hogy kormánytagjaik és más politikusaik egyre hangsúlyosabban jelenítik meg a kádárista nómenklatúrát.

Rogán Antal, a Fidesz országgyűlési frakciójának vezetője osztja azt a véleményt, hogy ma is harcolnunk kell a szabadságunkért, mert a magyar nemzet megmaradásáért ki kell állnunk az érdekeinkért. Hiszen, ahogy 56-ban sem támogattak minket a Nyugat, úgy ma sem számíthatunk erre – fejtette ki ünnepi beszédében. Ezt a gondolatot erősítette Varga Mihály tárca nélküli miniszter is: „ma ismét idegen erők szorításába kerültünk, ismét távoli érdek hozta fejünkre a bajt”. Szavai szerint, bár most „külföldi katonák csizmája nem tapos hazai földön, mégis megbéklyózták országunkat”.¹²³

A Jobbik is 1956-ból, de ennél fogva 2006-ból is származtatja legitimációját, és a rendszerváltást az összes vívmányával együtt elutasítja. Elnökük, Vona Gábor a legutóbbi évfordulón többek között ezt mondta: „Új generáció született, a 2006-osak. [...] Mit akarunk mi, 2006 generációja [...] Nem akarunk olyan aljas, áruló és hazug politikai generáció lenni, mint a '89-esek. [...] Nekünk, 2006-osoknak hozzájuk semmi közünk. [...] Mi, 2006-osok 1956 igazi örököseinek valljuk magunkat, a programunkat ez alapján írjuk. Ha kell, tollal, ha kell, vérrel. [...] Néhány hónap, és mi leszünk az új Palesztina. Lehetnének, de nem leszünk [...], mert itt vagyunk mi is, 2006-osok. És ne felejtse el senki, hogy Attila unokái nem lesznek rabszolgák saját hazájukban. [...] Ha nem lettek volna pesti srácok, akkor én sem lennék. [...] Mi, 2006-osok, tegyük már fel a kínzó kérdést: ezért a rabszolga-Magyarorszáért, ezért haltak annyian meg? [...] Ezért a nyomorgó rabszolga-Magyarorszáért lett mártír Mansfeld Péter és annyi szabadsághős? Ezért a nyomorgó rabszolga-Magyarorszáért adta át nekünk Pongráz Gergely '56 lyukas zászlaját? Ezért? Nem azért! [...] 1956-nak valódi értelmet mi tudunk adni! Ha nem csupán emlékezünk az ő céljakra, programjukra, álmaikra, hanem ha a lyukas zászlót felvesszük a sárból, kezünkben magasra tartjuk, és tűzön-vízen, minden keresztül elérjük az ő céljaikat,

122 Kósa 2012-es beszédéből idéz Csapó Endre: Ünnep és üzenet.

<http://www.polusonline.com/2012/12/csapo-endre-unnep-es-uzenet.html#sthash.Njgl4rUu.dpbs> Letöltés: 2013. I. 3. A cikk megjelent a *Magyar Élet* 2012. november 1-jei számában.

123 Uo.

és szabad, független, igaz Magyarországot teremtünk! [...] Köszönöm, Uram, hogy magyar vagyok, köszönöm, Uram, hogy 2006-os magyar vagyok...”¹²⁴

A Jobbik viszont – ellentétben a Fidesszel és a KDNP-vel – a történeti igazságtétel híve, tehát szorgalmazza például az egykori ügynökök felfedését.

Összegezve elmondható, hogy Ripp Zoltán 2003-as megállapítása mostanra talán még aktuálisabb: „A rendszerváltás kezdetén a szocialistáknak szakítaniuk kellett a kádárista 56-értelmezés örökségével, ugyanakkor megkapták a teljes körű elmarasztalást a múlt bűneiért. [...] Semmit sem fogadtak el tőlük *biteles* ítéletként. Tulajdonképpen adekvát válasz volt erre a helyzetre a kimenekülés: az értékelés feladatát a *tudomány kizárólagos fennhatósága alá* helyezték. Egyúttal azonban kivonultak a szimbolikus politizálás historikus teréről, ahol egy idő után vetélytárs nélkül maradtak azok a jobboldaliak, akik a kommunista–antikommunista és a nemzeti–hazafiatlan törésvonalakat elmélyítő politikával kívánták pozíciójukat erősíteni. Ezzel szemben csupán a probléma elől való gyáva kitérésként tűnt fel a szocialista politikusok érvelése, mely szerint ideje lezárni a múlttal való improduktív foglalkozást. Az ideológiai vitát vállaló liberálisok kezdetben megpróbálták valamit tenni a reális kép kialakításáért, de nem értek el sikert a jobboldaliak rohamaival szemben, akik a radikalizmust tették az »igazi« ötenhatosság mércéjévé, kommunistagyánússá minősítve az árnyalt értelmezés igényével fellépőket.”¹²⁵

A agresszív szélsőjobboldal pedig megvalósítja az „ellenforradalmi söpredek” kádárista vádját, és ezzel a társadalomban tovább erősödik az ötenhatos torzkép.

A KONZERVATÍV, JOBBOLDALI EMLÉKEZÉS ÉS PUBLICISZTIKA 1956-RÓL

Az „akié a múlt, azé a jövő” orwelli gondolat jegyében egyes jobboldali publicisták már a rendszerváltás idején megkezdték a harcot. Fő céljuk, hogy „a magyar nemzet felemelése érdekében” átírják a történelmünket, bármi áron. „A történelmet csak annyira kell szolgálnunk, amennyire az szolgálja az életet. [...] Nem szabad törődni olyan

124 Vona Gábor beszéde 2012. X. 23. www.youtube.com/watch?v=RER4u2cHTl0&feature=related Letöltés: 2013. I. 4.

125 Ripp (2003) 17.

126 Urechia (1990) 2.

127 Panek (1990) 3.

materiális, racionális, száraz dolgokkal, mint dokumentumokkal, forrásokkal bizonyítható tények, dátumok, adatok.”¹²⁶ Mert hiszen „a nemzet öntudatát gerincének kettétörésével intézték el”,¹²⁷ ezt bármi módon orvosolni kell.

A Habsburgok 400, a polgári radikálisok 100, a kommunisták 45 évig „gyakorolták a magyargyalázást”, van mit „helyrehozni”.¹²⁸ Szabó Dezsőt többször idézve erről írt Kunszabó Ferenc ötvenhatos elítélt is, a *Hunnia Füzetek* alapítója, majd főszerkesztője: „[...] magyarvérű, magyarszemű történetíróknak újra fel kell dolgozni történelmünket.”¹²⁹

1956 történetírásában rendszerváltás utáni első miniszterelnökünk is ezt a szemléletet erősítette, amikor az 1990. október 23-i díszünnepeken kijelentette: „minden nemzetnek szüksége van mitológiára, 1956 legyen magyar mítosz”.¹³⁰

Az alábbiakban néhány olyan témakört emelek ki, amelyben különösen markáns a konzervatív, jobboldali, szélsőjobboldali narratíva.

A forradalom és szabadságharc előzménye

Ekrem Kemál György 1992-es beszédében így fogalmazott: „Egy keresztényi alapokból kiinduló nemzeti, független Magyarország megteremtése volt a cél. [...] A magyarság részéről szó sem volt a kommunizmus megreformálásáról, szocializmus építéséről.”¹³¹

Hasonlóképpen nyilatkozott Zimányi Tibor is: „A mi felfogásunk szerint az idegen elnyomók elleni szabadságharc kezdete már 1945 után megkezdődött.”¹³² A történeti kutatás azonban nem támasztotta alá, hogy 1956 előtt jelentékenyebb antikommunista megmozdulás vagy szervezkedés lett volna, noha ezzel a gyanúval sok ezer embert tartóztattak le. (Meszerics Tamás belügyi adatokra hivatkozva írja, hogy a szervek 1951-ben 2096, 1952-ben 3228, 1953. augusztus 1-jéig 1871 főt vettek őrizetbe különböző politikai cselekmények elkövetése miatt. „Ezek a számok azonban nemcsak ellentmondóak, hanem egyben semmitmondóak is. Mivel a kommunista államvédelem és bírászkodási gyakorlat a passzív ellenállás minden esetét kriminalizálta és államellenes cselekménnyé minősítette, majd pedig saját maga kreálta a bizonyítékokat az egyes ügyekhez, nehéz megállapítani, hogy ezek a számok milyen hányadban tartalmaznak fiktív, definíciónk szerint politikai ellenállásnak nemigen minősíthető eseteket.”¹³³)

Néhány évvel később ez a kérdés jóval szélsőségesebb, nyíltan rasszista

128 Spanyol (1990) 53.; Csurka rádiójegyzete, 1990. augusztus 5.

129 Kunszabó (1990) 21.; Szabó D. (1990) 12.

130 Szalay Hanna: Ötvenhat kisajátítása. *Magyar Hírlap*, 1991. június 18.

131 Magyar Feltámadás, 1992. december 29.

132 Kurcz Béla: Zimányi Tibor a TIB új céljairól. *Magyar Nemzet*, 1993. január 20.

133 Meszerics (2000) 84. Meszerics Révész Béla tanulmányaira hivatkozik, amelyekben számos példa olvasható a justizmordra.

formában aktualizálódott.¹³⁴ Gajassy G. István – aki hamisan állítja be magát Széna téri felkelőnek – ekképpen büszkélkedett „memoárjában” 1956 előtti múltjával: „[1942–1945 között] védtem Magyarországot a bolsevista-cionista-internacionalistáktól”.¹³⁵

Jóval nagyobb ismertséget szerzett a Gajassyhoz hasonló szellemiségű Szalay Róbert, aki a Sztálin Akadémia politikai tisztje, 1956–57-es karhatalmista volt, és akit nem politikai okból ítélték el. (Viszont nem zárható ki, hogy 1956. október 23-án éjszaka az ő vezetésével foglalták el a felkelők a Kilián laktanyát.) 1999. október 23-án megjelent könyvében, amely „a forradalom igaz történetét” kívánta bemutatni (mindössze 40 oldalon), Szalay is úgy vélte – fenntartva azt az állítást, hogy a világháború után az antikommunisták szervezték az ellenállást,¹³⁶ készültek a visszavágásra, emiatt közülük sokakra a zsidó-kommunista retorzió várt –, hogy 1956 voltaképpen Szálasi Ferenc és a Hungarista Mozgalom nemzetvédő, zsidó bolsevizmus elleni küzdelmével kezdődött, vagyis az ötvenhatos forradalmárok elődei, a hős nyilasok már akkor is a szovjetek ellen harcoltak.¹³⁷ A (több kiadást megért) kötetet nemcsak a hungaristák, de egyes politikusok és az akkori kormánypárti lapok is üdvözölték.¹³⁸ Bánkuty

134 A szélsőséges csoportok nyílt antiszemita, fasiszta megnyilvánulása – ahogy korábban említettem – 1993-tól kezdődött.

135 Gajassy (1995–98) 15.

Szabó Miklós még 1992 januárjában ezt írta a *Magyar Nemzet*-ben: „Évtizedekig fel sem merülhetett gondolkodásunkban, hogy a történeknél jobb lehetett volna, ha a háborút a németek nyerik meg. Ma ez a gondolat felmerül. Tápot ad neki például a január 11-i megemlékezés a Don-kanyar esettjeiről a Hadtörténeti Múzeumban. [...] Úgy vélik, hogy Magyarország nem a rossz oldalra sodródott, nehéz geopolitikai kényszerek következtében, hanem a jó oldalon küzdött: a hitleri Németország egy jobb, szebb világért harcolt.” In Szabó M. (1995d) 147.

136 Szalay ezt már 1991-ben, Pofosz elnök-

ségi tagként is állította: „Rá kellett döbennünk: a kommunizmus elleni mozgalom egyáltalán nem 1956-ban kezdődött, hanem a szovjet megszállást követően szinte azonnal akadt bátrak, akik vállalták akár a fegyveres ellenállást is! Pedig ezek az emberek sokkalta nagyobb veszélyt vállaltak, gondoljunk csak bele: a Rákosi-korszakban fegyvert rejtgetni mit jelentett.” B. J.: Új Pofosz alakul? *Magyar Hírlap*, 1991. augusztus 12.

137 Szalay (1999) 3.

138 Így például Ugró Miklós, aki ezt írta: „Üdvös lenne, ha a kötetet a tankönyvek kiegészítéseként, mellékleteként a tanuló ifjúság is megismerhetné.” *Napi Magyarország*, 1999. november 17. Mrena Juliana is kedvező recenziót írt a kötetéről: A fele igazság: hazugság. *Magyar Nemzet*, 2003. október 10.

Géza, az 1956-os Világtanács akkori elnöke és a kötet kiadója így fejezte ki elégedettségét: „a forradalom ábrázolásában ezt a művet tartjuk hitelesnek az eddig megjelent tanulmányok között”.¹³⁹ Ő is hangsúlyozta: „Mi, ’56-os forradalmárok és a már 1944–45-ben is harcolók, akik nem a kommunizmus megreformálásáért, hanem annak megdöntéséért fogtunk fegyvert...”¹⁴⁰ Pongrátz Gergely is elismerését fejezte ki a Szalay kötetének előszavában,¹⁴¹ mi több, javasolta Szalay előléptetését alezredessé – sikerrel, sőt az iskolaigazgatóktól egy körlevélben azt kérte, hogy a művet minősítsék tankönyvvé, és a veteránok között is voltak, akik üdvözölték. Ám a Szálásira vonatkozó részt – a széles körű tiltakozás miatt – a második kiadásból már kihúzták (egyszerűen csak kifestették).

Több szerző kimutatta, hogy 1956 előzményének ilyen „rekonstrukcióját” („fehérterror; „nyilasterror”) folytatták a kádárista szerzők is (Berecz János, Berkesi András, Hollós Ervin, Kardos György), sőt – ahogy ez a 2010-es Biszku Béla-riportból¹⁴² kiderül – ez a szemlélet az pártállami oldalon is megmaradt. A szellemi összetartozást leghatásosabban Mink András bizonyította be, aki – az említett kommunista propagandisták kiadványait felhasználva – a gyanútlan kormánypárti sajtóban egy alapos tanulmánynak tűnő fércművet jelentetett meg,¹⁴³ amelyet hamarosan önmaga leplezett le a független sajtóban, és egyben megállapította: „[...] a fasizmusban és a kommunizmusban közös, hogy egységes mezőként látja a rajta kívül lévő világot. A kommunisták számára mindenki, aki nem volt kommunista, fasiszta volt, vagy objektíve a fasizmus szekértolója. Rákosi börtöneinek foglyai nem *ártatlanok*. A szélsőjobb perspektívája ugyanez, csak ellenkező irányban. [...] A kommunista történetírás hamis konstrukciója az, hogy a fasizmus ellen csak a kommunisták vették föl a harcot, hogy erre csak ők voltak képesek. A szélsőjobb oldali his-

139 Előszó a második kiadáshoz. In Szalay (1999) 2.

140 Elhangzott az ’56-os Magyarok Világszövetségének elnöki ülésén, 1999. január 16-án.

141 „Nagy öröm volt, nem csak számomra és minden 56-os forradalmár számára, de minden, az 56-os forradalmat magáénak érző magyar számára az elmúlt évben megjelent 1956. A forradalom igaz története című kiadvány – írta. – Annál nagyobb megdöbbenést váltott ki belőlem az a hihetetlen és elszánt támadás, ami az 56-os Intézetből kiindulva, mozgósított minden reformkommunista és liberális erőt, határainkon innen és határainkon túl, a kiadványtól, annak szerzőjétől és kiadójától való elhatárolódásra.” Előszó a második kiadás elé. In Szalay (1999).

142 Közbeszéd. Riporter: Apáti-Tóth Kata. Duna TV, 2010. augusztus 4.

143 Magyar ellenállás ’56 előtt. *Napi Magyarország*, 2000. február 18.

toriográfia hamis konstrukciója az, hogy ők csak a kommunizmus ellen küzdöttek, hogy csak ők küzdöttek a kommunizmus ellen. A fasizmus és a kommunizmus a másik létével akarta igazolni önmagát, még hozzá visszamenőleg is. Ezzel szemben mindkettő önmagában, a másik lététől függetlenül méltó a megvetésre. Miközben láthatóan képtelenek egymás nélkül létezni.”¹⁴⁴ Mink megállapítása rendkívül találó; eddig is említettem már olyan momentumokat, amelyekből látható, hogy mennyire „képtelenek egymás nélkül létezni”, és még találkozunk ilyen példákkal.

A „pesti srácok”

A jobboldali hagyomány jórészt szabadságharcnak jelöli 1956-ot, ami egyben azt is jelenti, hogy a legfőbb – ha nem kizárólagos jelentőségű – eseménysornak a függetlenségért folytatott harcot tartja. A szélsőjobboldali interpretációban mindez olyan értelmezést kapott, hogy a dicső múltú magyar nemzet, amely korábban is magára maradvá harcolt a „pogányok” ellen a kereszténység védelmében vagy a szabadságáért, 1956-ban is ezt tette a szovjet csapatokkal (avagy a judeobolsevistákkal) szemben.

Tekintve, hogy óriási bátorság kellett ahhoz, hogy valaki a világ legerősebb szárazföldi hadseregének egységei ellen fegyvert ragadjon, a rendszerváltás óta a szabadságharcosokat különös tekintély övezte. Nagyon sokan nem is tudtak ellenállni a kísértésnek, hogy utólag szabadságharcost faragjanak magukból. A folyamat máig tart, legutóbb Fekete György, a Magyar Művészeti Akadémia elnöke lépett elő ötvenhatos nemzetőrparancsnoki múlttal.¹⁴⁵ A kilencve-

144 Mink (2000a). Szabó M. (1995f) 132. és Meszerics (2000) is egybevetette a pártállami és a jobboldali forrásokat, amelyek valóságtartalmát egyaránt cáfolják. Szabó Miklós: „Újabb mítosz körvonalazódik: egy »időbeni híd«, amely a november 4-i harcoktól visszaível az 1945 elején országglott rezsim »kopjásaiig«. A közbeeső pillére pedig Hány Jánosok soha meg nem történt hőstettei és háborús bűnösök jelentéktelen szervezkedés-próbálkozásai.” Mindezt alátámasztják Litván, Ripp és Bartus írásai is. Litván (1992) 12.; Ripp (2003) 20.; Bartus (2001) 73–74.

145 Fekete György 2012-ben azt állította magáról, hogy az Iparművészeti Főiskola 20–25 tagú rendfenntartó nemzetőrcsoportjának volt a vezetője. Emiatt 1956. november 5-től 1957 elejéig vizsgálati fogságban tartották. Lásd Hamvay Péter: Kérdéses 1956-os szerepe. *Népszava*, 2012. december 19. Minderről annyit érdemes tudni, hogy az Iparművészeti Főiskolában nem szerveződött nemzetőrség, erről semmilyen dokumentum nincs, márpedig elképzelhetetlen, hogy valóban létező „ellenforradalmi” csoportról semmiféle hatósági adat ne kerüljön elő. De

nes években még gyakrabban vetélkedtek egy-egy ellenálló csoport vezetői tisztségéért, ami komoly feszültségeket teremtett az ötvenhatosok között. A visszaemlékezések jelentős részére nagyfokú háryjánoskodás jellemző, csak igen erős forráskritikával használhatók.

A felkelő-memoárok közül messze menően Pongrátz Gergely 1982-ben, Chicagóban megjelent műve, a *Corvin köz 1956* a legnagyobb hatású alkotás (Magyarországon először 1989-ben adták ki). Tapasztalataim szerint a könyvet az olvasóközönség is viszonylag jól ismeri, a bajtársak jelentős része pedig – és persze az álbajtársak is – olyan viszonyba került az opusszal, mint az emi-nens tanuló a kötelező olvasmánnyal.¹⁴⁶ Márpedig – miként ez a levéltári források ismeretében egyértelműen megállapítható – Pongrátz állításai közül alig akad, amely megfelelné a tényeknek.

A „Corvin köz-i mondanokör” Pongrátz Gergely szerepét erősen eltúlozza, másokét pedig bagatellizálja. Dióhéjban: az októberi függetlenségi harcokat nem ő, hanem Iván Kovács László gödi munkás irányította a Corvin közben, elsősorban ő tárgyalt a fegyverszünetről a politikai és katonai vezetőkkel. Pongrátz nem demokratikus választással, hanem ármánnyal vette át a parancsnokságot Iván Kovácstól, de nem október 30-tól, hanem csak november 1-jétől vagy 2-től lett „örökös parancsnok”. A Köztársaság téri ostromban (állításával ellentétben) nem vett részt. A Corvin köz-i ellenállás nem tartott – irányításával – november 15-ig, már a 4–5-i éjszakán kiürítették e bázist.

Az epigonok azonban nemcsak a valótlanosságokat vették át, hanem a súlyos rágalmakat és a gyűlölködést is.¹⁴⁷ (Mindez persze nemcsak a szélsőjobboldalakra jellemző, hanem a kádári propagandistákra is – hogy ismét a kettő egymásrautaltságára hívjam fel a figyelmet.)

Pongrátz a legnagyobb hatást valószínűleg Maléter Pál ezredessel szembeni karaktergyilkosságával érte el.¹⁴⁸ A Kilián laktanya egykori parancsnokát számos alkalommal hazaárulónak, gyilkosnak állította be, teljesen megalapo-

nem került elő ilyen adat Fekete Györgyről sem, ez pedig azt bizonyítja, hogy nem került a nyomozók látókörébe. Az a körülmény, hogy Fekete már 1958-ban irányító tervezői beosztásban dolgozott, majd 1961 óta „imperialista” országokban is rendszeresen kiállításokat tervezett és rendezett, további súlyos kételyeket ébreszt „ötvenhatosságát” illetően.

146 Ez az egyik oka annak, hogy a felkelők szóbeli közléseit általában másoknál nagyobb fenntartással kezelem, amiért aztán gyakran keveredem szakmai vitába.

147 Ordódy György–Horváth Tamás: *Mindent a hazáért* – Corvin köz '56. Dokumentumfilm. Hunnia Filmstúdió, 1993.; Orbán (1996–2001); Stefa (2003).

148 Szalay Róbert már említett kötetében azt állította, hogy a Maléter vezette küldöttség nem a szovjet erők kivonásáról akart tárgyalni Tökölön, hanem egyszerűen el-

- árulták a szabadságharcosokat. Szalay (1999) 20.
- 149 Pongrátz (1992) 163.
- 150 Uo. 168.
- 151 Lásd Gulyás János dokumentumfilmjeit: *Deportálások Szovjetunióba – 1956, 1996*; „*Majd a történelem bizonyít*”, 1997. február; „*Semmisnek kell tekinteni*”, 1997. október; *A világ legmocskosabb rehabilitációja*, 2001.
- 152 Murányi (2006).

kül minősít másokat „beépített ügynöknek”.¹⁵⁰ Ahogy ez a sztálinistáknak is mindig szokásuk volt.

Vetélytársát, Iván Kovácsot is rendre hamis színben tüntette fel, akárcsak Renner Péter térképészt, a Corvin köziek szakaszparancsnokát, akire nyilvánvalóan azért neheztelt, mert a forradalom leverése után, ellenállóként, vakmerőbbnek bizonyult nála. E befektetett férfiakban az a közös, hogy mindhármukkal a kádári retorzió végzett.

Pongrátz politikai szerepvállalása nem ítéltető meg egyértelműen. 1990–91-ben még szerényen nyilatkozott, azt a célt hirdette, hogy „békés úton kell győzelemre vinni az eszmét”. Ezután vált egyre szélsőségesebbé.

A számos valótlan Corvin közü visszaemlékezésből nézzünk még kettőt, két olyan személyiséget, akik a rendszerváltás után a szélsőjobb oldali mozgalmakhoz kötődtek.

Szlama Árpád – aki főleg Ekrem Kemál György megmozdulásaiban vett részt – kiváló előadóként többször megjelenítette 1956-os tevékenységét: mint az orosházi laktanya hadnagya, október 25-én önhatalmúlag felhozta embezeit és az alakulat tarackjait a fővárosba, az utóbbiakat a Corvin köziek rendelkezésére bocsátotta, ő pedig alaposan kivette részét a függetlenségi harcokból.¹⁵¹ Mindebből azonban egyetlen szó sem igaz: a levéltári források minden kétséget kizárva igazolják, hogy a forradalom napjaiban nem hagyta el az orosházi laktanyát.

Murányi Levente, a Jobbik alelnöke Corvin közü múltjával alapozta meg politikai pályáját – hamisan. Előbb nem, csak a forradalom 50. évfordulóján jelentetett meg egy kötetet,¹⁵² amelyben a legnagyobb szabadságharcos csoport tagjaként írt magáról, és úgy tűnik, sikerült félrevezetnie a közvéleményt. Tudnunk kell azonban, hogy nemcsak ő, más sem említette szabadságharcos múltját, beleértve Pongrátz Gergelyt is, aki fontos szerepet játszott a Jobbik

zatlan és hamis vádak alapján. (Természetesen amiatt is, hogy Maléter 1944 nyarától partizánként harcolt „a volt bajtársai ellen”, vagyis Pongrátz megbélyegezte szembefordulását a fasizmussal.¹⁴⁹). Maléter-ellenes kirohanásai szélsőjobb oldali körökben rendkívül népszerűvé váltak, még a Corvin köz „határain” túl is. Pongrátz felfogására jellemző az állandó gyanakvás is, a bizonyítás leghalványabb kísérlete nél-

megalakulásában. A levéltári források a legcsekélyebb mértékben sem erősítik meg állítását. Az pedig végképp teljesen valószínűtlen, hogy mint Corvin közí harcos, ne bukott volna le a börtönben 1957–59 között, amikor szervezkedésért fogva tartották. Kötetéből hiányoznak a konkrétumok és az ismert szereplők is. Néhány valótlan momentumot pedig Pongrátz Gergely említett könyvéből vett át. „Én azért választottam a Jobbikot, mert a magyar nemzeti radikalizmus céljait kizárólag ez a párt képviseli, és nem utolsósorban azért, mert 2003. október 24-én, a Jobbik alakulásakor Pongrátz Gergely a lyukas zászlót, az 1956-os szabadságharc szent jelképét a Jobbikra bízta, ami számomra egyértelmű hovatarozást jelent.”¹⁵³

A rendszerváltás óta Wittner Mária – aki a Corvin közhöz közeli Vajdahunyad utcai csoport tagja volt, első fokon halálra is ítélték – fontos ötvenhatos közszereplő. A „pesti srácok” közül politikai szereplőként a legtöbbre vitte – 2006 óta parlamenti képviselő. Ennek azonban ára lehetett, mivel a kilencvenes években még a legkevésbé sem volt jellemző rá az a kirekesztő felfogás és gyűlöletkeltés, amely a 2002-ben megjelent kötetét jellemzi.¹⁵⁴ Ezúttal csak egy 2003-as mondatát idézem: „Magyarországon törvénytelen bábkormány működik, a tavalyi választásokra charterekkel hozták haza a kettős állampolgárságú izraelieket.”¹⁵⁵ Most már csak ő képviseli az egykori forradalmárokat a parlamentben, mint „1956 élő lelkiismerete”.¹⁵⁶

A második legnagyobb felkelőcsoport egykori tagjai, a Széna tériek már 1990-ben összetartó közösséget szerveztek (Széna téri Bajtársi Közösség): a tagság mintegy felének Széna téri szerepéről nincsenek levéltári források. A legismertebb egykori Széna téri felkelő Fónay Jenő, a Pofosz 1989-es alakuló ülésén elnökké választottak. Pongrátz Gergelyhez hasonlóan már a rendszerváltás előtt megjelentette a visszaemlékezéseit, bár ő nem hagyta el az országot.¹⁵⁷ Az írás tényszerűsége igencsak támadható,¹⁵⁸ de nem gerjeszt gyűlöletet. Fónay politikai megnyilatkozásairól korábban már volt szó, mint ahogy arról is, hogy bár többször tett radikális kijelentéseket, a vehemensebb támadásokat szélsőjobboldalról kellett elviselnie, mivel beépített embernek tartották. Valószínűleg e hadakozás miatt mondott le 2002-ben a Pofosz elnökségéről.

153 Murányi Levente szabadságharcos: 1956 szellemisége vezeti a Jobbikot. 2010. április 26. barikad.hu/node/51848 Letöltés: 2012. XI. 28.

154 Wittner (2002).

155 *Népszabadság*, 2003. július 5.

156 Egyik méltatója, Drábik János nevezte így kötetében. Drábik (2005).

157 Fónay (1983).

158 Például: 1956. október 28-án felkereste Nagy Imrét, majd a tőle kapott igazolással ment a Széna térre, igazolva magát Szabó bácsi parancsnok előtt. Uo. 12–18.

Mivel Németh Bálint 1994–98 között az '56-os Szövetség elnöke volt, Bük János pedig az '56-os Magyarok Világszövetsége etikai bizottságának volt tagja, az egykori Széna tériek jelentősen reprezentáltak az ötvenhatos veterán szervezetekben.

„Szabó bácsi” és a „budai srácok” emlékét azonban már 1992-től mindinkább a legszélsőségesebb pártocskák sajátították ki. Akkoriban gyakran rendeztek összejöveteleket a Széna téri emlékművek előtt, amelyek a szovjetellenes nyilas ellenállás és az 1956-os forradalom közös céljaira helyezték a hangsúlyt. Ebben elsősorban a már említett Ekrem Kemál György játszott a főszerepet, akinek édesapját – mint az itteni felkelők parancsnokhelyettesét – 1957-ben kivégezték. Ekrem a Hungarista Mozgalom társelnöke, majd a Kommunizmus Üldözöttjei Szövetségének elnöke és a Magyar Nemzeti Szabadság Párt Széna Téri Csoportjának vezetője lett, később kapcsolatba került Bánkuty Géza amerikai üzletemberrel, az 56-os Magyarok Világtanácsának elnökével, és e szervezet alelnöki pozícióját is megszerezte.

Bánkuty jelentős szerepet játszott a forradalom (és a Széna tériek) utóéletében. Különböző hősi legendákat gyártott magáról,¹⁵⁹ ám – állításaival ellentétben – nem volt a Széna téri felkelőcsoport tagja, nem vett részt a szabadságharcban, és nem nevezték ki a budai körzet katonai parancsnokává sem.¹⁶⁰ Ellenben 1957-ben, bécsi emigrációja idején, mielőtt még az USA-ba települt, szoros munkatársi viszonyba került Szabó Miklóssal, a kádárista ügynökkel.¹⁶¹ A szélesebb közvélemény 1999-ben ismerte meg a nevét, amikor az '56-os

Magyarok Világtanácsa elnökeként kiadatta Szalay Róbert már említett botrányos kötetét (*A forradalom igaz története*). De miután 2000-ben nem őt választották a '56-os Magyarok Világszövetsége elnökének, visszavonult a magyarországi közéletből.

1998-ban egy újabb önjelölt Széna téri szabadságharcos vezető tűnt fel az ország határain kívül. Gajassy G. István soha nem látott módon kiszélesítette a gyűlölendő nemzetellenségek sorát. A szocialista párton, a szabaddemokratákon, a zsidóságon, a cigányságon kívül immár a Fideszt és az MDF-et is a „Júdea kommunisták”, az „istentelen

159 Lásd például *Bánkuty Géza életútja*. Duna TV 2002. december 12. Rendező: Galamb Margit, szerkesztő-riporter: Ordódy György; Imre Mátyás: A sportminiszter kapta az 56-os zászlót. Interjú Bánkuty Gézával. *Sport plusz*, 2002. április 17. 18–19.; Interjú Bánkuty Gézával. 168 óra, 1998. november 18. Riporter: Vámos György. Nevének írásmódja (Bánkuty/Bánkuty) is bizonytalan.

160 Eörsi L. (2004) 175–176

161 Bánkuty Géza. Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára (ÁBTTL) K-100; Varsányi Ferenc és társai. Hadtörténelmi Levéltár (HL) 0018/58.

szabadkőművesek” körébe lökte. Nemzetellenségek: Antall József, Kónya Imre, Sinkovits Imre, Tóbiás Áron, Németh László, Kéthly Anna, Bajcsy-Zsilinszky Endre, Vásárhelyi Miklós, Mécs Imre, Kopácsi Sándor, Losonczy Géza, Gimes Miklós, Haraszi Sándor és Rác Sándor. A három fő hazaáruló vitathatatlanul Nagy Imre, Király Béla és Maléter Pál. Mindez abból a szempontból is figyelemre méltó, hogy Dávid Ibolya akkori igazságügy-miniszter 2000-ben, az évfordulón tartott Széna téri ünnepi beszédében – mint e témakör egyetlen hiteles történeti alkotásából – Gajassy kötetéből¹⁶² olvasott fel szemelvényeket.¹⁶³

Lévai István, a Csongrád megyei '56-os Szövetség elnöke is megjelentetett egy „memoárt”,¹⁶⁴ amely Gajassy könyvének szintjét közelíti, hatása is könnyen kimutatható rajta. Az ötvenhatos szervezetek, a Széna téri Bajtársi Közösség is elhatárolódott, sőt tiltakozott mindkét könyv ellen, és hangsúlyozták, hogy sem Gajassy Istvánt, sem Lévai Istvánt nem látta senki 1956-ban a Széna tériek között. Hozzátehetjük, hogy a levéltári forrásokban is hiába kereshetjük őket.

A Köztársaság téri ostrom

A többi felkelőcsoportról – tudomásom szerint – nem jelentek meg a Széna tériekéhez hasonló memoárok. Az október 30-i Köztársaság téri ostromnak viszont, amelyet a felkelők vívtak meg a Budapesti Pártbizottság épületének védőivel, több jobboldali interpretációjával találkozhatunk.

Ilyen Pongrátz Gergely története az 1956-ban feltételezett pincebörtönről, ahonnan – mint írja – a társaival fél méter mélyről „10-15, kezüket hátul összekötözött, összedrótozott és tarkón lőtt szabadságharcost” ásott ki.¹⁶⁵ Ennek semmilyen valóságalapja nincs, Pongrátz leírását egyetlen forrás sem támasztja alá, s már az is régóta bebizonyosodott, hogy állításával ellentétben nem is vett részt az ostromban. Az már az 1956. október 30.–november 4. közötti terepvizsgálatok alapján kiderült, hogy nincsenek titkos kazamaták. A rendszerváltás után a kérdés többször felmerült, s – ahogy említettem – az 1994-es választási kampányban is szerepet játszott,

A sikeres ostrom utáni brutalitásról (és más atrocitásokról) Csurka Istvának az volt a véleménye, hogy „egyől egyig provokált akciók voltak”.¹⁶⁶ Egy

162 Gajassy (1995–98).

163 Perjési Tibor személyes közlése, 2003.

164 Lévai (1999).

165 Pongrátz (1992) 184–186.; *Mindent a házáért I–III*. Dokumentumfilm, rendező: Ordódy György. Hunnia Filmstúdió, 1993.

166 Czene Gábor: Már a múlt sem a régi. *Mai Nap*, 1991. június 17.

anonim szerző pedig ezt írta: „Nem kétséges, hogy a Tisza Kálmán téri párt-ház ostroma és az elfogott ávosok liquidálása brutális módon ment végbe. Minden harc elkerülhetetlenül brutális, de főként, amikor a zsidók megtanítják a népeket a brutalitásra.”¹⁶⁷

1992 tavaszán Andrásfalvy Bertalan művelődési miniszter a *Népszabadság* hasábjain bocsátkozott nyílt vitába az egykori védőkkel.¹⁶⁸

Mező Imre halálával kapcsolatosan (védők irányítóját, akit két honvédtiszt társával az épület előtt lőttek meg mint parlamentereket) is elterjedt egy jobb-oldali legenda (eszerint a párt házból, saját elvtársai lőtték le) már a forradalom leverése utáni hetekben-hónapokban – a börtönvilágban is,¹⁶⁹ s a rendszerváltás után még inkább lábra kapott. Kövér László, a Fidesz ügyvezető alelnöke a 2002-es parlamenti választás előtt egy lakossági fórumon ezt mondta: „Medgyessy Péter és Kovács László nem mert kijönni a Köztársaság téri párt-székházból, nehogy úgy járjanak, mint szegény Mező Imre, akit onnan kilépve hátba lőttek.”¹⁷⁰

Az 1956 megtestesítői

A konzervatív és radikális jobboldal képviselői – ahogy ezt Ripp Zoltán megírta – „nem a magyar október eredeti törekvéseire és eszméire, hanem a megtorlással elszenvedett *sérelmekre* vezetnek vissza mai állásfoglalásukat 1956-ról...”¹⁷¹ Így aztán nem is az akkori po-

167 1956. kitartas.mozgalom.org/orokerve-nyu/1956 Letöltés: 1956. 2012. X. 21.

168 Ackermann János, Kelemen Ágnes, Kelemen Lajos, Keleti Ernő, Kettler Pál, Prieszol Olga, Radnai György, Tóth Lajos, Várnai Ferenc: 1956, Köztársaság tér. Tanítani csak az igazságot szabad. *Népszabadság*, 1992. április 9.; Andrásfalvy Bertalan: Ki manipulálja a tényeket? Válasz a párt ház védőinek. *Népszabadság*, 1992. április 9.

169 „A Mező-legenda érzésem szerint a magyar forradalom lelkifurdalását fejezte ki az ártatlan áldozatok miatt” – írta Litván György. Litván (2000) 217.

170 *Népszabadság* 2002. február 27.

171 Ripp (2003) 21.

litikusokban találtak meg 1956 igazi megtestesítőit – Mindszenty bíborost kivéve, ő azonban csekély szerepet játszott a forradalomban.

Az FKgP a rendszerváltástól Dudás József emlékéét igyekezett felkarolni, de az ezredforduló táján a Forradalmi Nemzeti Bizottmány egykori minde-nese szinte már teljes feledésbe merült.

Valószínűleg a jobboldal szinte szüntelen megosztottságára vezethető vissza, hogy a romantikus hősiesség bajnokai, a „pesti srácok” közül sem teremődött meg az igazi idol. A két leg-tudatosabb felkelőparancsnok, Angyal István és Iván Kovács László nem lett elég népszerű, de ez nem is meglepő:

világnézetük túlságosan távoli a számukra. Pongrátz Gergely talán alkalmas figura lett volna, ám ő ezt a lehetőséget közszerepléseivel többszörösen eljátszotta. Mostanában már csak a fiatal radikálisok lelkesednek érte. Wittner Mária az ezredfordulótól növekvő népszerűségét inkább gyűlöletkeltő megnyilvánulásainak köszönheti, semmint ötvenhatos múltjának.

A differenciálatlan antikommunizmus nem a forradalom valóságos értékeit hordozó szereplőkkel, inkább a kegyetlen megtorlás áldozataival való azonosuláshoz vezetett. A 225 kivégzett közül különösen egy erényes szűz lány (a magyar Jeanne d’Arc) és a retorzió legfiatalabb áldozata (akivel a megrögzült legenda szerint különösen ármányos módon bántak el: az ítélet végrehajtásával megvárták, amíg betölti a tizennyolc évet) bizonyult legalkalmasabbnak 1956 megtestesítésére. „Kiemelésük a tragikus romantikus nemzeti történelemszemlélet továbbéltetésének szándékát példázza: a forradalomban a vereség a domináns mozzanat, hiszen erre lehet engesztelhetetlen sérelmi politikát alapozni. Nem véletlen, hogy 1956-ból a jobboldal nem pozitív energiákat származtat az új generációkra, hanem a vereség és a megtorlás keltette frusztrációt és gyűlölködést, az ádáz és kérlelhetetlen szembenállást hagyja örökül” – állapítja meg Ripp Zoltán.¹⁷²

E két mártíron és a már említett Mindszenty József bíboroson kívül Nagy Imre kormányfő jobboldali megítélése különbözik legmarkánsabban a történeti kutatások eredményeitől.

A forradalom miniszterelnökének jobboldali megítélése sokat változott a rendszerváltás óta. A konzervatív emigránsok – például Sujánszky Jenő, de még Pongrátz Gergely is – kifejezetten tisztelettel írtak, beszéltek róla. A „nagy temetés” időszakában, a választásokig még nem mutatkozott szignifikáns eltérés a vele kapcsolatos véleményekben. De 1990-ben, amikor a parlamentben 1956 emlékét törvénybe iktatták, a szavazás előtti percekben kiderült, hogy a kormánykoalíció SZDSZ-szel egyeztetett szövegéből utóbb kimaradt Nagy Imre mint a forradalmi kormány vezetője. Ezt Csurka István, az MDF népnemzeti szárnyának vezetője harcolta ki. Hogy ne legyen botrány, az SZDSZ inkább „nem vette észre”.¹⁷³ Antall József korábban össznemzeti hagyományról beszélt,¹⁷⁴ majd egyre inkább azt hangsúlyozta, hogy Nagy Imrében leginkább a mártíromságát tiszteli, kormányfői tevékenységét már kevésbé, ezért inkább a Nagy–Tildy-kormány megjelölést használta, ebben azonban senki nem követte. „Míg az MDF-nek 1956 kellett, de Nagy Imre

172 Uo. 22.

173 Nagy N. Péter: Lyukas emlékezet. *Népszabadság*, 1999. október 22.; Litván (2002b) 260.

174 Juszt (2001) 8.

nélkül, addig az MSZP-nek Nagy Imre kellett, de a forradalom nélkül” – alapította meg Litván György.¹⁷⁵ „Már az első jobboldali kormány megkezdte a rendszerváltás végrehajtásával »elhasználnak« tekintett Nagy Imre háttérbe szorítását. Nem kellett nekik a kommunista Nagy Imre közösen vállalható nemzeti politikusként” – írta Ripp Zoltán.¹⁷⁶ Összeköthető ez a mindszentysta hagyománnyal is, amely a Nagy-kormányt a bukott rendszer örökösének nevezte. A Fidesz vezette jobboldal szóhasználatában a „polgári forradalomnak” is ugyanez az üzenete – ahogy erre Ripp utalt.¹⁷⁷

A szélsőjobboldali radikálisok (például Szalay Róbert, Gajassy G. István, Lovas István¹⁷⁸) – differenciálatlan antikommunizmusukkal – éppoly fontosnak tartották Nagy Imre emlékét végletesen denunciózni (a cári család kivégzésében történő részvétel, a „Vologya”-ügy), mint ahogy tették ezt 1989-ben azok a kommunista erők, akiknek nagyon nem állt érdekükben a rendszerváltás. A súlyos vádakot azonban azóta sem sikerült igazolni.

A középosztály konzervatív része egyértelműen Mindszenty József bíborost tartotta vezéregyéniségnek, még ha a forradalom idején passzivitásra kényszerült is, és csak az utolsó estén hirdette

meg véleményét és programját. Tekintélyével természetesen ő is tisztában volt, egyébként valószínűleg nem nevezte volna a Nagy Imre-kormányt – amelyet meg sem nevezett, tehát el sem ismert – a „bukott rendszer örökösének”.¹⁷⁹ Ha többpártrendszer alakul ki, a bíboros minden bizonnyal az ország irányítására is esélyes lett volna.

A mai kormánypárti sajtó is megőrizte ezt a tiszteletet. Íme egy cikk leadje: „A hercegprímás érsek nemcsak a magyar egyháztörténet, de egyben a magyar történelem egyik legjelesebb alakja is volt. Ikon és példakép, aki 1956 emblematikus személyiségévé vált.”¹⁸⁰ Érdemes idézni egy ultrakonzervatív, legitimista blogger rajongását is: „[1956] talán a legnagyobb hőse egy szentéletű ember, akinek olyan sokat köszönhetünk. [...] Ő volt az, aki egész

175 Velancsics Béla: „Nem akarjuk idealizálni Nagy Imrét”. Interjú Litván György-gyel. *Népszava*, 1999. február 6.

176 Ripp (2003) 21.

177 Uo. 24.

178 Gajassy (1995–98); Szalay (1999); Lovas (2004) 15–16.

179 Szabó Miklós: „E sorok írója [...] Nem tud azonban máig megbékélni a »bukott rendszer örökösei«-vel. Ma nagy becsben áll a nemzeti egység. 1956 a nemzeti egység eddigi legnagyobb példája. Ezt az egységet egyedül Mindszenty bontotta meg a Nagy Imre-kormány elleni támadással.” Szabó M. (1995e) 89.

180 Sinkovics Ferenc: Mindszenty, aki nem akart enyhülni. Interjú Koltay Gáborral és Zinner Tiborral 2012. október 28. www.magyarhirflap.hu/hatter/mindszenty-aki-nem-akart-enyhulni Letöltés: 2012. XI. 25.

nemzetünk helyett, mindannyiunk nevében kiállt, és valódi, törvényes államfőként lépett fel a törvénytelenek sokaságában. Mindszenty József bíboros úrról, a Magyar Királyság eddig utolsó hercegprímásáról van szó. [...] Ő az az ember, aki a legnagyobb veszélyt jelentette a kommunisták törvénytelen diktatúrájára. Mindszenty volt az, aki ki mondta, nem a pártokkal kell foglalkozni, hanem a nemzettel. A bíboros úr '56 valódi mártírja, aki törvényes államfőhöz méltón egész népéért harcolt, majd egész népéért szenvedett. [...] Ne felejtünk el hálát adni Istennek, hogy a vészterhes XX. században is olyan szentéletű őrangyallal ajándékozta meg nemzetünket, mint Mindszenty József, Magyarország hercegprímása, és haláláig törvényes államfője.”¹⁸¹

Arról már esett szó, hogy ő november 3-i beszédében sem nevezte az eseményeket forradalomnak, csakis szabadságharcnak, követői ma is így nevezik. (Egyik híve, Pánczél Hegedűs János egy interjúban ezt ekképpen hangsúlyozta: Mindszenty „1918 őszén csatlakozott a Keresztény Szociális Néppárthoz, mely Zala vármegyében markáns *ellenforradalmi* politikai üzeneteket fogalmazott meg [...] nem kötött alkut a *forradalmi*, törvénytelen rendszerekkel.”¹⁸²)

Ebben a november 3-i nyilatkozatban Mindszenty ezt is mondta: „A régi nacionalizmusokat mindenütt át kell értékelni. A nemzeti érzés ne legyen többé harcok forrása az országok közt, hanem az igazság fundamentumán a békés együttélés záloga.”¹⁸³ Követői azonban erre már kevésbé hivatkoznak.

181 der schwarze Ritter: 1956. október 23. ötvenhatodik évfordulójára szentmagyarorszagert.blogspot.hu/2012/03/miertnem-hordok-kokardat-marcius-15-en.html Letöltés: 2012. XI. 25.

182 Ágoston (2012). (Kiemelés – E. L.) A cikkben ezt is olvashatjuk: Főcelebráns Dr. Szabó Ferenc jezsuita szerzetes, az idei Mindszenty Emlékérem egyházi kitüntetettje. Az olvasmányokat Szalay Tamás evangélikus lelkész és Pápai Szabó György református lelkész olvasták fel. A könyörgéseket: Ékes József a Fidesz – MPSZ és a Nemzeti Fórum országgyűlési képviselője, a Mindszenty Társaság tagja; Dr. Horváth Béla volt országgyűlési képviselő, a Mindszenty Társaság tagja; Juhász Pintér Pál a Nemzeti Fórum 1956-os Munkacsoportja mb. vezetője; Dr. Kelecsényi Erzsébet az '56-os Magyarok Világszövetsége általános elnöke; Kovács Gergely a Mindszenty Alapítvány kurátora és ügyvivője; Nagy Éva, Nagy Alajos özvegye – mondták. A szentmisén a veszprémi Magyar Honvédség Légierő Zenekara tett zenei szolgálatot Katona János alezredes vezényletével.

25. www.demokrata.hu/ujsgcikk/mindszenty_jozsef_a_rejtett_allamfo/ Letöltés: 2012. XI. 25.

183 Mindszenty József rádióbeszéde 1956. november 3. mek.oszk.hu/01900/01937/html/szerviz/

- dokument/mindsts.htm Letöltés: 2012. XI. 25.
- 184 Mint legutóbb 2007-ben a kaposvári Csiky Gergely Színház társulata az 56 06/őrült lélek vert hadak című produkciójával. Lásd Eörsi L. (2012) 2–12.
- 185 Természetesen nem mindenki jobboldali, aki a Kollár-ügyet koncepciósnak tartja, Gyenes Pálról tudom, hogy nem az.
- 186 Vitéz Horváth László levele a kaposvári Csiky Gergely Színháznak az 56 06/őrült

Tóth Ilona története, személye váltja ki a legszenvedélyesebb vitákat 1956 témaköréből. A történet dióhéjban: Tóth Ilona, a 24 éves kivételes tehetségű forradalmi elkötelezettségű szigorló orvosnő 1956 novemberében a Domo-kos utcai kórház megbízott vezetője volt, és bekapcsolódott a politikai ellenállásba. Részt vett röpcédulák, illetve az *Élünk* című illegális lap sokszorosításában és terjesztésében. A periratok szerint 1956. november 18-án két férfi tár-

sával likvidálta Kollár István rakodómunkást, akiről bebizonyosodva látták, hogy a szervek embere. Ezért a bíróság mindhármukat halálra ítélte.

Még azok a jobboldali történészek is, akik Mansfeld Péter esetében nem osztják a „keresztény-nemzeti” kurzus legendáit, Tóth Ilonánál ragaszkodnak hozzá, hogy pere kirakatper volt, és a medika feddhetetlen, mivel kegyetlen kínzásokkal, gyógyszerekkel, hipnózissal kényszerítették ki belőle az önterhelő vallomásokat.

Nem túlzás azt állítani, hogy hatalmas kultusz alakult ki Tóth körül: szobrárt közjogi méltóságok és pártelnökök avatták fel, személyéről, mártíromságáról dokumentum- és játékfilmek láttak napvilágot, könyvek íródtak, képzőművészeti alkotások készültek. Óriási tisztelet övezi a külföldön élő magyarok körében is. Aki megkérdőjelezi a kultuszt vagy netán szembeszáll vele, magára vonja a magyarságukban megsértettek haragját.¹⁸⁴

Már a kilencvenes évek első felében kialakult egy a jobboldalhoz erősen kötődő kör, amely Tóth Ilona ügyét a magyarság ügyével azonosította, amelyet mindenáron meg kell védeni a „nemzetietlenekkel” szemben.¹⁸⁵ Csak egy példát idézek: „Szörnyű és nem lehet jóváhagyni, hogy legyenek sarlatánok, fizetett bérencek, ripacsok, akik valami aprópénzért, megélhetési bűnözőként is nem átallják felvállalni mártírjaink bemocskolását. Kérdezem: egyáltalán tudják, hogy mit tettek? Tóth Ilonka a Magyar Nemzet, forradalom és szabadságharc hőse – akit a gyökértelen, magyar lélek híján is felnevelkedett, a mi költségünkön kiiskolázott idegenlelkű gyilkosok kéjjel, immár sokadszor igyekeznek MEGGYALÁZNI, megsemmisíteni. Magyar véreim, ne hagyjátok, óvjuk meg magunkat a gátlástalan gyilkosoktól, Magyar Hőseink meggyalázóitól! Legyen mindenki százszor, ezerszer elátkozott, aki a MAGYART bántja!!!”¹⁸⁶

Az 1956 utáni megtorlás adatai a rendszerváltás idején váltak köztudottá. A legnagyobb felháborodást a tizennyolcadik életévét betöltő Mansfeld Péter kivégzése váltotta ki. Noha ehhez az ítéseknek nem kellett két évet várniuk – ahogy ez visszavonhatatlanul elterjedt –, Kádárék elképesztő embertelensége a rendszerváltás óta a jobboldali politikusok örökké hálás aktuálpolitikai témája, amely lehetőséget ad rá, hogy – koszorúzások, emléktábla-avatások, utca-, parkelnevezések és más kultuszépítési lehetőségek alkalmával – baloldali, sőt liberális ellenfeleiket is gyilkossággal vádolják.

A hősteremtő legendákat a kormánypárti sajtó is számtalan esetben terjesztette, Bayer Zsolt például azt írta, hogy Mansfeld 1956-ban követte el „halálos bűnét”.¹⁸⁷

A forradalom 50. évfordulóján játékfilmet mutattak be Mansfeldről, amelynek forgatókönyvírója és rendezője egyaránt Szilágyi Andor volt.¹⁸⁸ Bár a valóság hű rekonstrukcióra törekvő alkotás vajmi kevésbé valósította meg a célját,¹⁸⁹ és a jobboldali történetfelfogásra oly jellemző romanticizálás, a túlzott heroizálás e műben is szembeötlő, az alkotó nem a legvégletesebb Mansfeld-mítoszokból építkezett, tehát nem állítja, hogy csakis a szabadságharcban tanúsított hősiessége miatt számoltak le a makulátlan ifjú hőssel.¹⁹⁰ És ez – úgy tűnik – némi hatást gyakorolt a kormánypárti sajtóra is.¹⁹¹

Mindazonáltal egyelőre csekély jele van annak, hogy a forradalom szélsőjobboldali narratívája eljelentéktelenedjen, vagy legalábbis számottevően viszszaszoruljon. Ugyanakkor az sem látszik, hogy 1956 konzervatív, jobboldali narratívája – tartalmi szempontokat tekintve – eltávolodna a szélsőjobboldalétól.

lélek vert hadak produkciója kapcsán. 2007. március 30.

187 Bayer Zsolt: Új moralisták, farizeusok. *Magyar Nemzet*, 2001. november 14.

188 *Magasabb szempontból*. HungariCom, 2006. A forgatókönyv nyomtatásban is megjelent. (Nemzeti Tankönyvkiadó, 2006.) Az évfordulóra egy lengyel dokumentumfilmet is bemutattak *13 év, 13 perc* címen Marek Maldis rendezésében. A film párhuzamot von a poznańi felkeléskor 13 évesen agyonlőtt Romek Strzakowski és Mansfeld között (aki 13 percig függött az akasztófán).

189 Turcsányi Sándor: „[...] egy halványka képekönyv, komoly aránytévesztésekkel. [...] valamiféle képes történelem, ami a legendában sem akar túl nagy kárt tenni.” Turcsányi (2006) 21.

190 Lásd Eörsi L. (2007). www.rev.hu/reviews/?p=101:12:4126029483343367::NO:RP:P12_RECENZIO_ID:41

191 Hanthy Kinga ezt írta: „Tény, hogy [Mansfeld] volt javítóintézetben, lopás miatt vizsgálati fogságban is...” Mansfeld Péter története. *Magyar Nemzet*, 2006. szeptember 23. Korábban ilyesmire nem volt példa.

HIVATKOZÁSOK

Ágoston (2012)

ÁGOSTON BALÁZS: Mindszenty József, a rejtett államfő. Interjú Pánczél Hegedűs Jánossal. www.demokrata.hu/ujsgaicikk/mindszenty_jozsef_a_rejtett_allamfo/ Letöltés: 2012. XI. 25.

Barotányi (1999)

[BAROTÁNYI ZOLTÁN]: Új történeti kutatóintézet. Az ő XX. századuk. *Magyar Narancs*, szeptember 16. magyarnarancs.hu/archivum/1999?order=asc

Bartus (2001)

BARTUS LÁSZLÓ: *Jobb magyarok*. Budapest, a szerző kiadása.

Buják (1998)

BUJÁK ATTILA: Kié a múlt? Interjú Litván Györggyel. *168 óra*, december 22.

Buják (2002)

BUJÁK ATTILA: Októberi zajongás. Beszélgetés Fónay Jenővel. *168 óra*, október 24.

Csurka (1992)

Néhány gondolat a rendszerváltozás két esztendeje és az MDP új programja kapcsán. *Magyar Fórum*, augusztus 20.

Drábik (2005)

DRÁBIK JÁNOS: *A magyarok harmadik útja – 1956. Kiút a kommunizmus és a pénzuralom zsákutcájából*. Debrecen, Gold Book Kft.

Eörsi I. (1992)

EÖRSI ISTVÁN: Másnap. *168 óra*, október 27.

Eörsi L. (2007)

EÖRSI LÁSZLÓ: „Halványka képekönyv”. *Élet és Irodalom*, augusztus 10. www.rev.hu/reviews/f?p=101:12:4126029483343367::NO:RP:P12_RECE NZIO_ID:41

Eörsi L. (2012)

EÖRSI LÁSZLÓ: Mementó: 56 06. *Színház*, 2012. 11. 2–12.

Eörsi L. (2004)

EÖRSI LÁSZLÓ: *Széna tériek*. Budapest, 1956-os Intézet.

Eörsi–Kőszeg (1994)

EÖRSI JÁNOS–KŐSZEG FERENC: „Adják ők alább is”. Beszélgetés Orbán Viktorral. *Beszélő*, február 17. 9–11.

Fónay (1983)

FÓNAY JENŐ: *Megtorlás. Mi történt Magyarországon 1956 után?* Zürich, Svájci Magyar Irodalmi és Képzőművészeti Kör.

Fónay (1992)

FÓNAY JENŐ: A forradalomnak csak egyetlen arca volt, s van! *Vasárnapi Újság*, február 16.

Gajassy (1995–98)

GAJASSY G. ISTVÁN: '56 – *elárult szabadságbarc. Egy Széna téri szabadságbarcos beszámolója*. Novi Sad, szerzői kiadás.

Juszt (2001)

JUSZT LÁSZLÓ: A felkelés anatómiája. Beszélgetés Litván Györggyel. *168 óra*, november 8.

Kende (2006)

KENDE PÉTER: *Eltékozolt forradalom?* Budapest, Új Mandátum.

Kozák (1999)

KOZÁK GYULA: A TIB 1988-ban. *Beszélő*, szeptember, 88–93.

Kozák–Molnár (1993)

Kozák Gyula–Molnár Adrienne (szerk.): „Szuronyok hegyén nem lehet dolgozni”. *Válogatás 1956-os munkástanács-vezetők visszaemlékezéseiből*. Budapest, Századvég.

Kunszabó (1990)

KUNSZABÓ FERENC: Magyar cselekvés. *Hunnia Füzetek*, 4.

Lévai (1999)

LÉVAI ISTVÁN: *Széna tér 1956*. Szeged, Délmagyarország.

Litván (1992)

LITVÁN GYÖRGY: *Az 1956-os magyar forradalom hagyománya és irodalma*. Budapest, MTA Történettudományi Intézet.

Litván (1996)

LITVÁN GYÖRGY: Az 1956-os magyar forradalom eszméi és irányzatai. In uő: *Októberek üzenete*. Budapest, Osiris, 352–356.

Litván (2000)

LITVÁN GYÖRGY: Mítoszok és legendák 1956-ról. In Körösi Zsuzsanna–Standeisky Éva–Rainer M. János (szerk.): *Magyarország a jelenkorban. Évkönyv VIII*. Budapest, 1956-os Intézet, 205–218.

Litván (2002a)

LITVÁN GYÖRGY: Emlékezés vagy botránykeltés. *HVG*, október 18.

Litván (2002b)

LITVÁN GYÖRGY: Politikai beszéd 1956-ról – 1989 után. In Rainer M. János–Standeisky Éva (szerk.): *Magyarország a jelenkorban. Évkönyv X*. Budapest, 1956-os Intézet, 258–263.

- Lovas (2004)
 LOVAS ISTVÁN: Vologya. *Demokrata* 2004. 4. 5–16.
- M. Kiss (1990)
 M. KISS SÁNDOR: Kinek a forradalma? *Hitel*, augusztus 8. 54–56.
- Major (1997)
 MAJOR TIBOR: Nyílt levél Fónay Jenőnek. *Szittyakiürt*, 7–8.
- Marsovszky (2011)
 MARSOVSZKY MAGDOLNA: Hol az ellenség? *Liget*, 7. 90–96.
- Meszerics (2000)
 MESZERICS TAMÁS: Politikai ellenállás '45–56. *Beszélő*, 9–10. 74–85.
- Mink (2000a)
 MINK ANDRÁS: A csíny. *Élet és Irodalom*, március 3.
- Mink (2000b)
 MINK ANDRÁS: David Irving kalandja 1956-tal. *Beszélő*, 7–8. 101–115.
- Murányi (2006)
 MURÁNYI LEVENTE: *Kamaszfejjel 56-ban*. Budapest, Hungarovox Bt.
- Orbán (1996–2001)
 ORBÁN ÉVA: *Üzenet a barikádokról*. 1–3. Budapest, Kráter. /Gloria Victis./
- Orbán (2009)
 ORBÁN ÉVA: Gondolatok október 23-a kapcsán. *Barikád*, október 23.
- Panek (1990)
 PANEK ZOLTÁN: Új magyar tévédráma. *Magyar Fórum*, szeptember 12. 3.
 Idézi Karsai László: Mítoszok, rágalmak és pártpropaganda. *Kritika*, 1990. 12. 22–23.
- Pongrátz (1992)
 PONGRÁTZ GERGELY: *Corvin köz 1956*. Budapest, szerzői kiadás.
- Rainer (2002)
 RAINER M. JÁNOS: Másnap. Az intézményesült emlék(ezés) – 1989–1992.
 In Rainer M. János–Standeisky Éva (szerk.): *Magyarország a jelenkorban. Évkönyv X*. Budapest, 1956-os Intézet, 251–257.
- Ripp (2003)
 RIPP ZOLTÁN: Az ötvenhatos hagyományok és a politika. *Mozgó Világ*, 8. 23–33.
- Salamon (2000)
 SALAMON KONRÁD: A harmadik út mint az 1956-os forradalom programja. *Valóság*, 8. 99–100.
- Sándor (2006)
 SÁNDOR TIVADAR: A jobbhátvéd – Tőkéczi László történész pályaképe.

- Magyar Narancs*, 10. magyarnarancs.hu/konyv/a_jobbhatved_-_tokeczki_laszlo_tortenesz_palyakepe-65234 Letöltés: 2013. I. 17.
- Seres (1994)
SERES LÁSZLÓ: Államtitok. *Magyar Narancs*, január 20.
- Seres (2000)
SERES LÁSZLÓ: „Az újratemetés felmutatta az ősbűnt”. Interjú Rainer M. Jánossal. *Élet és Irodalom*, október 20.
- Spanyol (1990)
Spanyol László István levele Kunszabó Ferenchez. *Hunnia Füzetek*, 7.
- Stefka (2003)
STEFKA ISTVÁN: *Ötvenhat arcai*. Budapest, Kairosz.
- Szabó D. (1990)
SZABÓ DEZSŐ: A magyar öntudat, a magyar élethit tényei (1940). *Hunnia Füzetek*, 10.
- Szabó M. (1991)
SZABÓ MIKLÓS: A kínos forradalom. *Beszélő*, október 19. 5–6.
- Szabó M. (1995a)
SZABÓ MIKLÓS: Demokratikus forradalom vagy dicsőséges antikommunista ellenforradalom? In uő: *Múmiák öröksége. Politikai és történeti esszék*. Budapest, Új Mandátum, 122–124.
- Szabó M. (1995b)
SZABÓ MIKLÓS: A forradalmi etűd. Uo. 135–137.
- Szabó M. (1995c)
SZABÓ MIKLÓS: Jobbra át? Uo. 96–103.
- Szabó M. (1995d)
SZABÓ MIKLÓS: Ki nyerte meg a második világháborút? Uo. 147–151.
- Szabó M. (1995e)
SZABÓ MIKLÓS: Mindszenty és Barankovics. Uo. 87–89.
- Szabó M. (1995f)
SZABÓ MIKLÓS: Ötvenhat „igazi” előkészítői. Uo. 132–134.
- Szabó M. (1999)
SZABÓ MIKLÓS: Újraírt történelem. *Hetek*, október 30. www.hetek.hu/hut-ter/ujrairt-tortenelem
- Szalay (1999)
SZALAY RÓBERT (összeáll.): *1956. A forradalom igaz története. Ami a történelemkönyvekből kimaradt*. 2. kiadás [Budapest], 56-os Magyarok Világtanácsa.

Szilágyi (2001)

SZILÁGYI SÁNDOR: Az '56-os hagyomány a szamizdat Beszélőben. *Beszélő*, 12. 57–61.

Turcsányi (2006)

TURCSÁNYI SÁNDOR: Arcszíne akár a falé... *Magyar Narancs*, szeptember 21.

Urechia (1990)

Gróf ALEXANDER URECHIA: Isten óvjon, magyar barátom! *Szent Korona*, január 17. 2. Idézi Karsai László: Mítoszok, rágalmak és pártpropaganda. *Kritika*, 12. 23.

Wittner (2002)

WITTNER MÁRIA: *Ellenőrizve*. Budapest, Magyar Ház.

Zádori (1993)

ZÁDORI ZSOLT: Kis októberi ünnepek. *Beszélő*, október 30. 15.

Zimányi (1992)

ZIMÁNYI TIBOR: A TIB van-e válságban? *Vasárnapi Újság*, február 16. 2.

SÁRKÖZY RÉKA

FILMEN ÁTÉLT RITUÁLÉ:

Koltay Gábor Trianonja

A KELETKEZÉSTÖRTÉNET

Koltay Gábor filmes életművében kitüntetett jelentősége van a történelmi témáknak, játékfilmekben és dokumentumfilmekben egyaránt.¹ 1956-ról két dokumentumfilmet készített: *A magyarok vére* (2006) és *Prelűd halál után* (1997) címmel; az előbbi központi szereplője Wittner Mária, az utóbbi portréfilm Obersovszky Gyuláról. Filmes életművén belül is kiemelt fontosságú Trianon, három variációt is szentelt a témának: *Velünk élő Trianon* (2004),² *Trianon* (2004),³ *Vérző Magyarország – Trianon 90. évfordulójára* (2010)⁴.

1 *István, a király* (1984), *Julianus barát* (1991), *Honfoglalás* (2001), *Horthy – a kormányzó* (2006), *Adjátok vissza a begyeimet!* (2007), *A fehérvértanú – Mindszenty József* (2010).

2 *Velünk élő Trianon*. Színes magyar dokumentumfilm-sorozat, 2004, 14×52 perc. Rendező: Koltay Gábor; zeneszerző: Koltay Gergely, Szűts István; operatőr: Franyó Attila, Halász Lajos, Karádi Bad Zoltán, Koltay Gergely, Mertz Lóránt. Megszólalók: Csurka István, Duray Miklós, Fejtő Ferenc, Glatz Ferenc, Nemeskürty István, Pozsgay Imre, Raffay Ernő, Szervátiusz Tibor, Tőkés László.

3 *Trianon*. Színes magyar dokumentumfilm, 129 perc, 2004. Rendező: Koltay

Gábor; zeneszerző: Koltay Gergely; operatőr: Franyó Attila, Halász Lajos, Karádi Bad Zoltán, Mertz Lóránd. Megszólalók: Csurka István, Duray Miklós, Fejtő Ferenc, Glatz Ferenc, Nemeskürty István, Pozsgay Imre, Raffay Ernő, Szervátiusz Tibor, Tőkés László.

4 *Vérző Magyarország – Trianon 90. évfordulójára*. Fekete-fehér, színes magyar dokumentumfilm, 106 perc, 2010. Rendező: Koltay Gábor, zeneszerző: Koltay Gergely, operatőr: Franyó Attila, Halász Lajos, Mezei Attila, Mertz Zoltán. Forgatókönyvíró: Koltay Gábor. Megszólalók: Duray Miklós, Nemeskürty István, Raffay Ernő, Tőkés László. Narrátor: Széles Imre. Gyártó, forgalmazó: Korona Film.

A 2004-es sorozat és az egész estés dokumentumfilm-változat elkészítésének és bemutatásának története viszontagságos volt, a megvalósítás és a sugárzás minden szakaszában konfliktusok követték egymást. Először a sorozat, a *Velünk élő Trianon* készült el, amelyet eredetileg – az Országos Rádió és Televízió Testülettel (ORTT) kötött támogatási szerződésnek megfelelően – a közszolgálati televíziónak kellett volna bemutatnia. Az MTV viszont nem volt hajlandó műsorra tűzni, arra hivatkozva, hogy a film egyik fontos történész szakértője, Romsics Ignác visszavonta interjút a filmből.⁵ A sorozat vetítése körüli hercehurca hatására a közbeszédben rögtön elterjedt a televízió „cenzúrájának” híre. Ez máris a politikai jobboldalon jelölte ki a film és az abban megfogalmazott történelmi narratíva helyét, még mielőtt azt az alkotókon és a televízió vezetésén kívül bárki láthatta volna. Mivel Koltay nem bízott a sorozat bemutatásában, készített egy egész estés, 128 perces moziváltozatot is a filmből (*Trianon*), és megkísérelte a forgalmazását. Az eljárás jogszerűsége a támogatási szerződés és a televíziós bemutató elmaradása miatt igencsak kérdéses volt, a kialakult botrány és a film erős politikai üzenete viszont nem tette vonzóvá a forgalmazók körében sem. Végül is az Uránia Nemzeti Filmszínház vállalkozott a bemutatására 2004. június 5-én, egy nappal a trianoni békeszerződés aláírásának 84. évfordulója után, és egy héttel az európai parlamenti választások előtt.

5 „Álláspontomat elsősorban azzal indoklom, hogy döntően szakkérdésekkel foglalkozó nyilatkozatomat a film olyan politikai kontextusba helyezem, amellyel nem értek egyet. Emellett: helytelenítem a film szakmai igénytelenségét is. És végül: Koltay Gábor nem tartotta be arra vonatkozó ígétét, hogy a filmet, illetve azokat a részeket, amelyekben én vagy én is szerepelek, a véglegesítés előtt nekem megmutatja” – fogalmazott Romsics. Koltay (2005) 375.

6 Koltay (2005).

7 Tanulmányomban azért ebből indulok ki, mert a leíratot a szerző is elfogadja a filmsorozattal azonosnak, továbbá a kiemelt idézetek is jobban visszakereshetők, mint egy videofelvételen.

A vetítés előtt Mádl Ferenc köztársasági elnök mondott beszédet, két nappal később pedig Koltay Gábor átvehette tőle a Magyar Köztársaság Elnökének Érdemérmé kitüntetését.

A tanulmányban a film 14 részes változatának szövegekönyvét veszem alapul. Ezt Koltay 2005-ben jelentette meg saját kiadásában, *Velünk élő Trianon. Egy film története* címmel.⁶ A szövegekönyvet egy vele készített hosszú interjú vezeti be, majd a film kritikai visszhangjából válogat a szerző. A könyv megjelenítése is azt jelzi, hogy a film narratíváját Koltay annyira fontosnak, az általa kavart vihart pedig tartalmában is olyan jelentősnek tartotta, hogy úgy vélte, mindez önálló szöveggént is megállja a helyét.⁷ Elemzésem tárgya a

narratíva és az általa kiváltott hatás, ehhez pedig a szöveg adja meg a kulcsot.

A film nem szokásos műtfeldolgozás. Dramaturgiája nem a racionalitás talaján működik. Az érzelmekre kíván hatni, sőt szándékosan indulatokat kelt, hogy a nézőt bevonja a film eszmerendszerébe, és megkönnyítse számára az azonosulást. A korabeli filmkritika elutasítóan és értetlenül állt a film előtt, „a filmmű látszatát kelteni igyekvő”⁸ alkotásnak nevezte, hiszen formailag és tartalmában is látványosan eltér a magyar történelmi dokumentumfilmes hagyományoktól. Már az is kérdéses volt, miért is készült a film. „Igaz, nehezen kihüvelyezhető, hogy mi is lenne a célja – írta Pápai Zsolt a *Filmvilág*ban. – Természetesen mikrotörténeti mélyfúrásokat senki nem várhat el egy népszerűsítő jellegű produkciótól, azonban a széria az ismeretterjesztés frontján is keveset nyújt. Ez abból fakad, hogy a szemléletbeliek mellett módszertani problémák is elnehezítik struktúráját. A sorozat egyfelől terjengős, másfelől rövid: mintegy tízórás játékidéjében viszonylagosan kevés információt közöl, és értékes perceket veszteget el korabeli írók, költők és politikusok gyakran kétséges értékű szövegeinek beemelésével.”⁹

A *Népszava* kritikusa egyenesen „botrányosnak” nevezte a filmet: „Még csak meg sem kísérel az objektív filmkészítő szerepében mutatkozni Koltay Gábor filmkészítő Trianonról szóló új filmjében, melyben a történelem tényeit enyhén szólva elferdítve mutatja be.”¹⁰

Koltayt valóban nem a kutatás vonzotta, nem kérdéseket tett fel, hanem azonnal kész válaszokkal szolgált. Koncepciója van a múltról, melynek segítségével a jelen problémáira kíván megoldást találni:

„Ha meg akarjuk érteni, hogy az 1990-es közép-kelet-európai rendszerváltozások után miért vagyunk még mindig rosszkedvűek, miért feszítik szét mindennapjainkat az erőszakos szenvedélyek – mondja a könyvbeli interjúban –, képletesen szólva miért követjük el nap mint nap egymás ellen a szellemi gyilkosságok sorát, miért érzi a magyar nép többsége azt, hogy a rendszerváltozás felemás módon zajlott le, ahhoz fel kell dolgoznunk a XX. század történeteit. Vissza kell nyúlnunk az *ősbűnhöz*, 1920-hoz, Trianonhoz, és be kell mutatnunk azt a 85 éves folyamatot, amely azóta is tart.”¹¹

Trianon tehát – a bibliai testvérgyilkosság metaforáját használva – *ősbűn*, következményei pedig 85 éve folyamatosan meghatározzák a mindenkori jelent. Koltay a magyarság megsemmisülésétől fél, filmjével a „megmaradás-

8 Turcsányi (2004).

9 Pápai (2005).

10 Hamvay Péter: Botrányos Trianon film. *Népszava*, 2004. június 9.

11 Koltay (2005) 17.

hoz” kíván hozzájárulni. Közös történelmi múltból szeretne közös jövőképet építeni: valójában a nemzet identitását akarja megfogalmazni. „Mindenekelőtt lelkierőt és öntudatot kell sugározni és olyan példákat felmutatni, amelyek széles körben és érthető módon azt fejezik ki, hogy a nehéz történelmi időszakokon is úrrá lehet lenni.”¹² Ezért nyúl vissza a nagy traumához, a trianoni békeszerződéshez. A közös identitás felépítésére a források teljességének felhasználásával törekszik: ezért tartalmaz a film oly sok verset és szépprózát, idéz memoárokat az interjúkban elbeszélte személyes emlékek és történelmi magyarázatok mellett. Koltay szerint a közös múlt, a nemzeti örökség feltárása megmutatja a nézőnek, hogyan építse fel saját magyarságát, ennek kiindulása pedig a feltétlen azonosulás az elhangzottakkal, a narratíva építőelemeivel. „Az emberek jelentős részének lelke mélyén komoly igény él a valóságnak megfelelő magyar történelem [sic!] folyamatainak megismerésére és átélésére.”¹³ A cél tehát a „történelmi igazság” megismertetése, amelyet aztán együtt átélve találjuk meg önmagunk. Gyáni Gábor szerint azonban a közös múlt együttes akarása – amely örökségként él az azonosulók szívében – nacionalista ethosz szerint alkotja meg a nemzet lényegét. „A nacionalizmus nem csupán [...] politikai stílus, és nem is csak pusztán doktrína – írja Gyáni –, hanem éppenséggel a kultúra adott formája, amely ideológiaként, nyelvként, mitológiaként, szimbólumok (szimbolikus jelek) együtteseként és egyúttal öntudatként (identitásként) globális érvényre tör, és ekként fejti ki a maga hatását.”¹⁴ Koltay ezt sokkal egyszerűbben látja: „magyar érdekeket felismerő, képviselő és érvényesítő magatartással kell részt venni a világfolyamatok alakításában”.¹⁵ A cél tehát nem szerény: az öntudatára ébredt magyar nemzetnek egyenest a világ folyását kell megváltoztatnia, s az ehhez szükséges történelmi ismereteket éppúgy a filmtől nyerheti a figyelmes, igazságra kiéhezett néző, mint a cselekvés ethoszát tápláló érzelmi töltést.

„A kérdés úgy is felvethető – folytatja Koltay –, hogy a XXI. században vagy vazallusi függőségbe kényszerített néppé silányodunk, vagy képesek leszünk a nemzeti felemelkedésre. Én hiszek az utóbbiban, de ehhez megkerülhetetlenül fontos, hogy feldolgozzuk a magunk mögött hagyott évszázadot, annak összes, idegrendszerünkbe sulykolt hazugságától megszabadulva rádöbbenjünk a valós, a magyarság elől elhallgatott összefüggésekre, s a kataritikus felismerések után végre valahára hozzákezdjünk egy sokoldalú nemzetépítéshez.”¹⁶

12 Koltay (2005) 15.

13 Uo. 14.

14 Gyáni (2007) 32.

15 Koltay (2005) 17.

16 Uo.

Sok minden visszacseng ezekben a kijelentésekben: a herderi nemzethalál-vízió – amely egyébként számos irodalmi idézetben bukkan fel a filmben –, a megtévesztett nemzet, a szolganép fogalma, a nemzeti feltámadás lehetősége. Sok XIX. századi toposz, amelyek közös alapja a nacionalizmus. A történelmi film sok mindenre alkalmas lehet, betöltheti „az emlékezeti hely” funkcióját egy közösség kollektív emlékezetében, vetítése felfogható emlékezeti szertartásként, hordozója lehet mindannak a jelentéstartalomnak, amely e funkcióhoz szükséges. A kérdés csupán az, hogy milyen módon próbálja választott funkcióját tartalommal megtölteni. Mit használ fel Koltay a filmben az identitásépítéshez? Milyen narratívát talál a legmegfelelőbbnek? Lehet-e filmjét a revizionizmus feltámasztására, valamiféle „rehabilitációjára” tett kísérletnek tekinteni? Mennyire tudományos Koltay „közös” (közösnek szánt) nemzeti múltképe? Tud-e, akar-e kritikus is lenni?

Zeidler Miklós szerint „minden korszaknak megvannak a maga történeti, ideológiai kulcsfogalmai. Olyan verbális és képi toposzok, közhelyek, amelyek – olykor kimondottan a politikai rezsim ösztönzésére – szerves részét képezik a közgondolkodásnak, s elvont (társadalmi, ideológiai stb.) tartalmuk ellenére jelen vannak a közbeszédben és a mindennapi kommunikációban, szerepet játszanak a közösség öndefiníciójának alakulásában.”¹⁷ Koltay a XX. századi magyar alaptoposzt emelte vissza filmjével a közbeszédbe: Trianon történetét, következményeit és kultuszát, annak teljes nyelvi, irodalmi, stilisztikai szimbólumkészletével együtt. De miért volt szükség Trianon újraforgalmazására? Ha úgy tetszik: milyen keresleti piacot célt meg a film 2004-ben Magyarországon, alig pár hónappal az európai uniós csatlakozási szerződés aláírása előtt?

„Azt gondolom, hogy sem a rendszerváltozás 15 esztendejének eseményeit, se napjaink történéseit nem tudjuk értékelni és feldolgozni, ha nem végezzük el ennek a folyamatnak a teljes körű feltárását. A magyar társadalom mai állapota, ez a szellemi szétesettség ennek a [z 1920 óta eltelt] nyolc évtizedes folyamatnak a betetőzése. Magyarország válaszút elé érkezett. Vagy felolvad ebben a globális világfolyamban, vagy pedig öntudatára ébredve, gyökereihez, történelméhez visszatalálva, országglakosokból [sic!] szilárd kohézióval rendelkező nemzetté válva, öntudatosan felemelt fejjel képes lesz szellemileg egyenrangú partnerként részt venni az európai egységesülési tendenciák alakításában.”¹⁸

Az egybeesés tehát nem véletlen az Európai Unióhoz való csatlakozás időpontjával, ez a film többek között az

17 Zeidler (2009) 192.

18 Koltay (2005) 17.

ezzel kapcsolatos félelmek és szembenállás egyik korai artikulációja. Koltaynál a csatlakozás pillanata nem „visszatérés Európához”, hanem újabb lehetőség Magyarország megaláztatására, a „vazallusi függés” kialakulására, amelyhez támogatást ad a „most is létező szellemi diktatúra”.¹⁹ Ennek mibenlétét a filmben később kifejtik interjúalanyai. Egy másik fontos esemény, amely szorosan a film vetítéséhez kapcsolódott, a 2004. decemberi népszavazás volt, amely az „országlakosok” véleményét tudakolta a szomszédos országokban élő magyarság kettős állampolgárságáról. A vidéki bemutatók betagozódtak a helyi politikai kampányesemények sorába, a film belpolitikai jelentősége gyorsan egyértelművé vált.

Mivel lehetne a film műfaját leginkább meghatározni? Történelmi film? Ebben az esetben meg kell vizsgálni a benne foglalt narratíva felépülését: mennyire tudományos, mennyire vezette az alkotókat a megismerés szándéka. Miként fogja fel a rendező a tudományos megközelítést, része-e gondolkodásának a kritikai attitűd, vagy a filmben felépített múltkép szintén a szubjektivitáson, az érzelmi hatáson alapuló eszközök számát gyarapítja?

Ha inkább a nemzetépítés a cél, és ezt az egyszerű múltfeltárásnál és a megismert eseménytörténet konstruálásánál több dramaturgiai eszközt felvolutatva szeretné elérni a rendező, mi ezeknek az „egyéb” motívumoknak az aránya a történeti narratívához képest? Lehet, hogy inkább ez a motívumrendszer, a szubjektív elemek dominálnak a filmben. Lehetséges, hogy inkább egy kultusz, Trianon emlékezetének ápolása áll a film dramaturgiájának középpontjában. Lehet-e ebben az esetben a felépített múltképet egyszerűen egy történelmi mítosz konstrukciójának tekinteni?

Tanulmányomban azt szeretném tisztázni, mennyiben értelmezhető a film egy történelmi hagyomány újrafogalmazásának, találhatók-e benne mítoszteremtő elemek? Hogyan kísérli meg mindezt átélhetővé tenni, miként válik befogadása közös rítussá? Végül: születik-e politikai mítosz, vannak-e a filmben konkrét kapcsolódási pontok a napi politikához?

TÖRTÉNETI NARRATÍVA

Az alábbiakban összefoglalom a film koncepcióját a trianoni szerződés előzményeiről, aláírásáról és következményeiről, amelyek a film szerint még ma, a kétezres években is hatnak. Feleslegesnek tartom a kronológián alapuló narratíva minden elemének részletes ismertetését. Elsősorban Koltay nézőpont-

ja és múltértelmezése érdekelt, nem volt céлом minden egyes állítás való-

¹⁹ Koltay (2005) 37.

ságtartalmának vizsgálata, sem megerősítése, sem cáfolata, annál is inkább, mivel az utóbbit már régen megtette a korabeli történelmi kritika.²⁰ Néhány kulcselemet és szereplőt szeretnék kiemelni Raffay Ernő²¹ és Nemeskürty István²² közösen felépített koncepciójából. A két történész dialógusa közé ékelődnek Glatz Ferenc²³ és Fejtő Ferenc²⁴ megszólalásai, Glatznak összesen kétszer, Fejtőnek hatszor jut szó a sorozat első hat epizódjának 6 × 52 percében. (A moziváltozatban Glatz Ferenc először a hatvanadik percben kap szót.) A sorozat első hat epizódjában történelmi szerepben lép fel Pozsgay Imre²⁵ és Szűrös Mátyás²⁶ is. Glatz Ferencnek később, a sorozat utolsó előtti részében –

20 Ungváry (2005).

21 Raffay Ernő (1948–) történész, politikus.

A rendszerváltás alatt és után országgyűlési képviselő, az Antall-kormányban a Honvédelmi Minisztérium politikai államtitkára. Jelenleg a Károli Gáspár Református Egyetem Bölcsészettudományi Karán tanít.

22 Nemeskürty István (1925–) író, irodalom- és filmtörténész, egyetemi tanár, nyugállományú dandártábornok. 1959-től 1987-es nyugdíjazásáig a Mafilm vezetője volt. 1990. január–április között a Magyar Televízió elnöke, 1994-től a Magyar Művészeti Akadémia tagja. 1996 óta a Magyar Újságírók Közösségének tiszteletbeli elnöke. 1998–2000 között kormánybiztosként a millenniumi ünnepségek szervezője és irányítója.

23 Glatz Ferenc (1941–) történész, egyetemi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja, 1996 és 2002 között elnöke. 1989–90-ben művelődési miniszter. 1990 és 1996 között, valamint 2002-től az MTA Történettudományi Intézet igazgatója.

24 Fejtő Ferenc (1909–2008) történész, kritikus. 1938-ban Párizsba emigrált, itt megismerkedett a baloldali francia szellemi

élet jeles képviselőivel, de szorosan tartotta a kapcsolatot a magyar emigrációval is. A második világháború alatt részt vett az ellenállási mozgalomban. Számos francia és külföldi újságnak és folyóiratnak dolgozott, cikkeit rendszeresen közölte az emigráns *Irodalmi Újság*. Fő műve a *Népi demokráciák története* című monográfia. Franciaországban a XX. századi baloldali értelmiség egyik nagy alakjának tartják.

25 Pozsgay Imre (1933–) politikus, egyetemi tanár. 1976–80-ban kulturális, majd 1982-ig művelődési miniszter. 1980 és 1989 között az MSZMP KB tagja, 1989 októberében az MSZP egyik alapítója. 1990 májusa és novembere között az MSZP országgyűlési frakciójának vezetője. 1996-tól 2001-ig a Magyarok Világszövetségének elnökségi tagja. 2003-ban Magyar Örökség Díjjal tüntették ki. 2005-ben az Orbán Viktor által létrehozott Nemzeti Konzultációs Testület egyik alapító tagja.

26 Szűrös Mátyás (1933–) politikus. 1965-től az MSZMP KB külügyi osztályának munkatársa. 1978-tól KB-tag, 1983–89-ben a KB titkára. 1985–2002 között par-

lamenti képviselő, 1989. március 10-től az Országgyűlés elnöke, e tisztségében 1989. október 23.–1990. május 2. között ideiglenes államfő. 1989. október 23-án az Országház erkélyén ő kiáltotta ki a Magyar Köztársaságot. 2002-ben kilépett az MSZP-ből. 2003-ban átlépett a „történelmi” SZDP-be.

27 Koltay (2005) 341.

28 Uo. 340.

hat résszel a már lezárt és megjelenített történeti narratíva után – nyílik lehetősége egy monológban kifejteni a nézeteit. A rendező még a látszatát is kerüli bármilyen tartalmi kapcsolódásnak, reflexiónak a másik gondolataihoz. Dramaturgiai céllal konstruálódnak a történeti elemek is, a lényeg a történetépítkezési mechanizmus megértése, mert ez határozza meg az elérni kívánt hatást.

Glatz narratívája a sorozat felét kitevő történelmi összefoglalásból kima-
radt, a film által közvetített múltképet nem az ő koncepciója határozza meg,
de monológjának vannak érdekes motívumai, amelyek nagyon is belevágnak a
film által konstruált történet koncepciójába. Glatz narratívájának egyik fő ele-
me a közép-európai népek Európai Uniótól független összefogásának igénye,
egyfajta Schengentől független regionális összetartozás: „Egy új szövetséget
találni társadalmilag a politikai, a gazdasági és az értelmiségi középosztályok
között, és egy új Közép-Európa-tervet alkotni, amely gazdasági, kulturális és
politikai együttműködésre is kiterjed.”²⁷ Sok minden egyébről is beszél Glatz:
az Európa térképét újjarendező és a hatalmi viszonyokat megváltoztató 1648-
as vesztfáliai békéről, majd 1814–15-ös bécsi békerendszerekről, szociális
konfliktusokról, Magyarország népi–urbánus kettéosztottságáról. Monológját
alig szakítja meg bejátszás, a figyelmes néző szinte egyetemi előadást hallgat-
hat. A békeszerződésről szólva Glatz kiemeli annak katasztrófális szociális
magyarországi következményeit, másrésről kedvező hatását a szomszéd or-
szágok kulturális életére, intézményrendszerére. Monológjának másik fontos
motívuma az elitellenesség, amely egyaránt vonatkozik a korabeli és a rend-
szerváltás utáni politikai elitre, és ez is belevág Koltay narratívájába, a 85 éve
kontinuus katasztrófa gondolatmenetébe, a rendszerváltás kritikus megköze-
lítésébe. „Az egész Trianon azt mutatja, hogy Versailles-t egy rosszul iskolá-
zott, nem elég tehetséges politikai vezető garnitúra csinálta, és attól félek,
hogy a mostani új világot is egy tulajdonképpen a világ új történéseit nem elég-
gé értő politikusi és értelmiségi garnitúra próbálja rajzolni” – mondja Glatz.²⁸

A film történeti narratívája szempontjából tulajdonképpen az sem érdekes,
hogy „mi is történt valójában”, hogyan tér el a filmben vázolt „tényektől” a
történeti szakirodalom kánonja – ha létezik ilyen egyáltalán –, az érdekes az,
hogy a film mit emel ki, mit hallgat el, mit hangsúlyoz és mit sejtet csupán az

egy-egy építőkövekből. Az igazán izgalmas probléma a múltfeltárás szándéka – e szándék mibenléte – a filmben, és ezt itt Raffay Ernő és Nemeskürty István álláspontja jeleníti meg; gondolatmenetüket csak néha szakítják meg Fejtő Ferenc és Glatz Ferenc rövid kiegészítései.

Nemeskürty és Raffay 1867-tel indítja a történetet, a kiegyezéssel, amikor Magyarország megkapta az esélyt, hogy „potenciálisan az európai nagyhatalmak közé emelkedhet”²⁹ – fogalmaz Raffay –, bár függése Bécestől fennmaradt. Robbanásszerű gazdasági fejlődés kezdődik, „ekkor indultak el azok a folyamatok, amelyeknek során a német–osztrák–magyar katonai és politikai nemzetközi blokk kialakult, az a blokk, amelyet utána az angolok, a franciák és az oroszok megpróbálnak katonai értelemben is acélgyűrűbe fogni”.³⁰

Ám a nagy fellendülés ellenére megmaradtak demokratikus deficitek, mint az általános titkos választójog bevezetésének elmaradása. Nemeskürty ez ügyben a műveltségi alapon járó cenzus bevezetésének szándékával menti fel Tisza Istvánt, nincs ellenére, hogy csak azok szavazhassanak, akik „tudják, hogy miről van szó”. A választójog megadásának elmaradását csak ürügynek tekinti, amit Károlyi – 1914-től az ellenzék vezére – kihasznált, „és rendkívül szélsőségesen izgatott a kormány ellen”.³¹ Raffay szerint: „Tisza a magyar politikai élet egyik szimbolikus személyisége, bátor, határozott és rendkívül koncepciózus ember, a nemzeti megalapozottságú liberalizmusnak az a képviselője, aki a nemzeti érdeket abszolút princípiumként, alap- és támadhatatlan tényezőként fogta föl, bizonyos aktuálpolitikai kompromisszumok megtartásával.”³² A továbbiakban egyikük sem részletezi Tisza politikai tevékenységét, ítéletüket nem indokolják, az állítás megmarad szentenciának.

Károlyival mindketten többet foglalkoznak, de a részletes elemzés helyébe itt is az ítékezés lép: az ő magatartásának tulajdonítják, hogy megszűnt a történelmi Magyarország egysége. Az ország meggyengülésének másik oka a külföldi hatalmak aknamunkája volt, ahogy „a brit és francia külpolitikát csináló emberek” elkezdtek szítani az ellentéteket a nemzetiségek és a magyarok között. Amíg ez nem következett be, addig az ország gazdasági fellendülése „a 11 nemzetet és nemzetiséget az Osztrák–Magyar Monarchián belül alapvetően egymás felé terelte”³³ – mondja

Raffay. Amikor megkezdődött a földművesek tömeges kivándorlása Amerikába, pótlásukra – Nemeskürty szerint – „benyomultak „az igénytelenebb nemzetiségek”³⁴ (szlovákok és románok), akiket a magyar földesúr kénytelen volt

29 Uo. 64.

30 Uo. 65.

31 Uo. 66.

32 Uo. 92.

33 Uo. 67.

34 Uo. 68.

felfogadni, így kerültek be olyan területekre is, ahol korábban nem éltek. Ráadásul a századforduló táján a liberalizmus kozmopolita változata terjedt el Magyarországon, ami az értelmiség bizonyos köreiből „a nemzet öntudatának elsorvadásához vezetett”.³⁵ Raffay – Károlyit nevezve meg a szellemi irányzat vezetőjeként – hozzáteszi, hogy a liberalizmus hatására lassan semmivé foszlott a magyarság nemzeti fennmaradásában kulcsszerepet játszó kollektív szellem. A kapitalizmus, az individualizmus térhódítása és a politikai körök túlzottan erős – általa a „kormányképesség elvének” nevezett – megaluvási készségének következtében meggyöngült a nemzettudat. A magyarság nemzeti tudatát pusztító erők között említi Raffay a szabadkőműves mozgalmat is, ahol a páholytagok „olyan szellemi, ideológiai, politikai erőterbe kerültek, amely nem minden esetben biztosította számukra a nemzet érdekeinek a maradéktalan felismerését”.³⁶ Így a tízes évekre a liberalizmus minden „túl-hajtottsága” jellemzővé vált Magyarországon. A magyar nemzet szétzilálásához vezető ideológiák közé sorolja a szociáldemokrata, marxista, „majd orosz mintára leninistává, bolsevistává váló” eszmerendszereket és a polgári radikalizmust is, amely elsősorban Budapesten hódított teret. Sajnálataát fejezi ki, hogy nálunk nem voltak olyan „nemzetfenntartó erők”, mint Nyugat-Európában; Magyarországon az ún. „úri középosztály” nem rendelkezett kellő anyagi háttérrel. A magyar értelmiség későn ismerte fel, hogy a parasztság lehet „a magyar jövő letéteményese”, hiába hívta fel erre a figyelmet Szabó Dezső és az általa nagyra tartott Prohászka Ottokár vagy Banga Béla jezsuita szerzetes.

Az 1918-as őszi forradalmat Raffay összemosza az 1919-es proletárdiktatúrával. Közös jellemzőjük – mondja –, hogy „választások nélkül, mai értelemben vett polgári fölfogás szerint teljesen torz módon kerültek a politikai hatalomba. Az országgyűlést fölöszlatják, arra semmi szükség nem volt, a népképviselőt 1848-as elve megszűnik, olyan erők kerülnek Magyarországon hatalomra, hogy az azt megelőző száz év magyarországi politikai eseményeire és a politikai morálra vonatkozó fejlődése porba omlik”.³⁷ Nemeskürty kategorikus: 1918 októberében Magyarországon nem volt forradalom. Károlyi illegitim módon, véletlenül került hatalomra. Következő megszólalásával Raffay is ezt erősíti: „1918 utolsó és főleg 1919 első hónapjai a magyar állam – ha

nem is végleges, de átmeneti – megszűnésének az időpontját és lehetőségét hordozták magukban.”³⁸ Károlyi és Kun Béla politikai szerepének összemosását folytatva azt sugallják, hogy

35 Koltay (2005) 68.

36 Uo. 70.

37 Uo. 80.

38 Uo. 82.

mindketten mindenáron meg akartak egyezni az ellenséggel, és ők a felelősök Magyarország feldarabolásáért, mert elfogadták ezt az antant kínálta lehetőséget, értésükre adták, hogy Magyarország nem ragaszkodik a területeihez. Itt bukkan fel szakértőként Pozsgay Imre és néhol Szűrös Mátyás is, megszólalásaikkal Raffayt és Nemeskürtyt támogatva. Pozsgay árnyalja ugyan a Károlyi Mihályt egyértelműen kárhóztató és okoló képet, ő nem bűnösnek, mindössze naivnak tartja a köztársasági elnököt. Nemeskürty később még azt is sejteti, hogy Károlyi egyenesen a francia kormánynak dolgozott.³⁹ Földalatti összeküvést sejtet a magyar hadsereg lefegyverzése mögött is. Ám egyik állítása mögé sem állít bizonyítékokat, forrásokat, nem tartja szükségesnek még csak megindokolni sem, mire alapozza őket. Nemeskürty és Raffay egyetértenek abban, hogy Magyarország feldarabolásának oka nem a két forradalom volt, ezek „csak ráerősítő tényezőként” szerepeltek, de a demokrácia hiányával hivatkozási alapot szolgáltatottak az antant számára. Egyetértenek Tisza István politikai szerepének értékelésében is. A „nemzeti megalapozottságú liberalizmus” kiváló képviselőjének tartják, az őt ért vádakat rágalomnak nevezik, és egybehangozóan felmentik minden felelősség alól. (Politikai munkájának értékelése ezúttal is elmarad.) Az ország feldarabolásának kapcsán szó esik még a nemzetközi – cseh, román és szerb – magyarelles propagandatevékenységről is, amellyel szemben a magyar politikai vezető réteg nem tett semmit. A magyarellesség okát Nemeskürty a magyarság spirituális különbözőségében, Raffay a nemzetközi szabadkőműves mozgalom aknamunkájában látja. A magyarzatok között a közös történelmi múlt terhe, a korabeli magyar politikai elit viselkedése nem szerepel.

A sorozat harmadik részében, a helyzet erős embereként bukkan fel Horthy Miklós figurája. Tőle távol állnak a szélsőségek, nem sovinszta vagy túlzottan nacionalista – mindkét történész szakértő az elismerés és a tisztelet hangján beszél karakteréről, történelmi szerepéről. Raffay: „Horthy mint egy megbélyegzett személyiség létezik a XX. század történelmében, pedig ez egyáltalán nem így van. A XX. század egyik nagy politikusa a később hatalomra kerülő Bethlen István és a még később hatalomra kerülő Teleki Pál mellett.”⁴⁰

A békeszerződésről Nemeskürty határozottan állítja, hogy nem kellett volna aláírni, pozitív példaként Törökország ellenállását hozza fel. Raffay óvatosabb: szerinte, ha nem írjuk alá, az a magyar államiság átmeneti megszűnéséhez vezetett volna, bár – mint Nemeskürty hozzáteszi – ez úgyszólván ideiglenes béke volt, hiszen tartalmát nem

fogadta el sem a Szovjetunió, sem az Egyesült Államok.

39 Uo. 85.

40 Uo. 107.

A sorozat negyedik része a két világháború közötti revíziós tevékenységet elemzi – politikai és kulturális szempontból –, de ennél többről van szó. Koltay valójában magáról a Horthy-korszakról fest nagy ívű képet, mint a tudatos nemzetépítés időszakáról. Magasztalja Teleki Pál, Bethlen István és elsősorban Klebelsberg Kuno alakját, szól a Teleki által vezetett cserkészmozgalom jellemformáló szerepéről, a pezsgő irodalmi életről, a Horthy-korszakról mint *működő rendszerről* – már itt szembeállítva a múltat a jelen oktatáspolitikai, történettudományi és egyéb hiányosságaival.

A revíziós külpolitikát, a bécsi döntéseket egyértelmű diplomáciai sikerként értékeli. Raffay szerint: „1938 és 1941 között Magyarország bebizonyította, hogy klasszikusan kicsi országgént úgy tud manőverezni a magyar diplomácia a nagyhatalmak ellentétei között, hogy ez az ország javára fordítható.”⁴¹ A visszacsatolt területekért fizetett árról sem Raffay, sem Nemeskürty nem beszél.

A második világháborús magyar részvételt, majd az 1945 után korszakot a sorozat hatodik része dolgozza fel. Szó esik itt Sztálinról, a Varsói Szerződés aláírásáról, 1956 dicsőségéről, de az elhangzottak fókuszában a trianoni szerződésről való hallgatás, a tiltás áll, mert már akkor felismerték – ahogy Szűrös most fogalmaz –, hogy „a nemzeti kérdés feszegetése a legjobb ellenszere lehet a torz internacionalizmus felszámolásának”.⁴² Raffay a kádárizmus bűnéül rója fel a magyar nemzeti tudat szétzilálását, ami szerinte a történelmi tudat tönkretételével indult, lehetetlenné téve a múltra való támaszkodást, a morális kapaszkodók megtalálását. Szűrös és Pozsgay egyaránt Illyés Gyula egyedülálló pozitív szerepét emeli ki a hetvenes évekből, aki mint független gondolkodó, mint népi, nemzeti gondolkodású értelmiségi, felhívta mások – köztük Pozsgay Imre – figyelmét a „nemzeti sorskérdésekre”. Más pozitív példát az értelmiségi magatartásra nem említenek. Ez a rész már leginkább Szűrös Máttyás és Pozsgay emlékeit idézi a Kádár-korszakról, különös tekintettel sok pozitív elemet tartalmazó személyes szerepükre – bár mindketten elismernek tévedéseket. Gondolatmenetük önmagában megérne egy elemzést, de tanulmányomnak nem tárgya a két egykori kádárista politikus öngazolási kísérlete és pszichológiai analízise. Az első hat résszel lezárul a kronológiából kiinduló történelmi narratíva, ezután a film személyes történetekkel és a jelen problémáinak felvázolásával folytatódik. A következő rész Szervátiusz Tibor „trianoni sorsát” mutatja be, majd egy Erdély jelenével foglalkozó epizód következik.

41 Koltay (2005) 90.

42 Uo. 176.

Az interjúkban a már ismert szakértőkön kívül – Raffay, Pozsgay, Szűrös – kifejti gondolatait Csurka Ist-

ván és Tőkés László is. A kilencedik rész tárgya a Felvidék, „Trianonnal összefüggő történelmi tényeket, tendenciákat” ismertet, szereplői Duray Miklós író és Popély Gyula történész. A teljes tízedik rész Csúrka István gondolatait tartalmazza a trianoni trauma rendszerváltás utáni feloldási lehetőségeiről, ezután az Országos Trianon Társaság bemutatása következik, ugyancsak önálló részben. A tizenkettedik epizód a történelemtanároké és a fiatal értelmiségé, a tizenharmadik Glatz Ferenc monológja. Az utolsó rész összefoglalja a trianoni kérdéskör rendszerváltás utáni megoldatlanságának jelenig tartó folyamatát, különös hangsúlyt adva az Európai Unióhoz való csatlakozás kapcsán az ellenséges nemzetközi környezet érzékeltetésének.

A vázolt gondolatmenet meglehetősen egyszerű képet fest a történelmi folyamatokról. A szereplők között vannak (nagyon) jók, és vannak (végtelenen) rosszak. A nemzetek és politikusaik éppúgy elhelyezhetők ebben a kétpólusú világban, mint a történelmi korszakok. A történelmi Magyarország természetesen a jók oldalához tartozik, nagyhatalmi szerep is juthatott volna neki, de ezt külső és belső ellenségei meggátolták. Áldozat, mindenfelől ellenség veszi körül, többször is elárulják, és bár megsemmisülése nemegyszer közeli veszély, mindig talpra tud állni, a rá záporozó csapások ellenére is. Enyhe kritika éri a magyar nagybirtokosokat és a politikai uralkodó osztályt (a kettő gyakorlatilag ugyanaz), amiért a nemzetiségieket magyarlakta területekre hívták be dolgozni, amiért nem ismerték fel a külföld magyarelles hangulatkeltésének jelentőségét, és mert aláírták a békeszerződést. Ám ez a már-már elnéző kritika össze sem hasonlítható azzal a végletes ítélettel, amellyel az „igénytelen” nemzetiségeket és azok nacionalizmusát – természetesen csak az övékét – teszi felelőssé a békeszerződés létrejöttéért, továbbá az antantországok „acélbilincset”, amellyel Magyarország megsemmisítésére törtek. Károlyi és Kun kárhozatos szerepet játszott mindebben, ők a divatos ideológiák által nyújtott támaszokat – a kozmopolita liberalizmust, a bolsevizmust, a szabadkőműves mozgalmat – kihasználva ugyancsak a magyarságot akarták tönkretenni. A másik oldalon a nemzet megmentésére törekvő politikusok állnak: Tisza István, Teleki Pál, Bethlen István, Klebelsberg Kuno és Horthy Miklós. Politikai tevékenységük ábrázolásából hiányzik a részletes analízis, bármiféle kortárs vagy tudományos reflexió, a kritikai elem. A nemzeti arcképcsarnok megkérdőjelezhetetlen figurái ők. Pozitív eszmerendszerként a nemzeti liberalizmust és a népi írók mozgalmát láttatja a film – Németh Lászlóra külön hivatkozva –, amely a magyarság továbbélése zálogának a parasztságot tekinti. Az 1945-től a kétezres évekig húzódó hosszú időszak egybemosódik, a rendszerváltás elmaradt, mindez a lehetséges nemzethalál vízióját vetíti elő, a megmaradás-

megsemmisülés kulcspillanata pedig, ahol sok minden eldől majd, az Európai Unióhoz való csatlakozási szerződés aláírása lesz a magyarság számára – vagyis a felépített narratíva végül megérkezik a jelenhez.

Hiányzik a filmből a soknemzetiségű Monarchia belső ellentéteinek akár csak jelzése is, mint ahogy hiányzik az antiszemitizmus jelenléte is a politikai porondon, hiányzik a magyar társadalom összetettségéről alkotott bármilyen kép, a szociális viszonyok ábrázolása (bár ezekre Glatz tesz némi utalást), és még sok minden más, ami nélkül egyetlen történelmi korszakról sem lehet reális képet alkotni. A „nemzetiszocializmus eszmerendszere” beszivárgásának a kezdetét Nemeskürty az Anschlusshoz köti, szerinte az első, 1938-as zsidótörvény megszületésének az az oka, hogy Hitler megjelent a magyar határon. Elismeri, hogy a trianoni szerződésben elvett területek egy részének visszacsatolása „a magyar társadalomban azt az érzést keltette, hogy a németek feltétlen szövetségeseink”.⁴³ A bécsi döntések, a revizionista politika egyértelmű sikerként való beállítása rehabilitálja a revizionizmus kultuszát. A film a politikusok ábrázolását, a realitás teljes világát a korszak iránti feltétlen lelkesevésnek rendeli alá. A hatást pedig az interjúk közé vágott revizionista vers, ima, politikai beszéd, himnusz, rockopera-részlet erősíti, vagy akár tankönyvszöveg 1942-ből és módszertani útmutató 1950-ből. A kész magyarázat, a leegyszerűsítő narratíva egyértelműen a néző érzelmi azonosulását szolgálja, Megkíméli a gondolkodástól, az önálló vélemény megformálásának fáradságos munkájától.

NARRATÍVAÉPÍTÉS: ÚJRAKONSTRUÁLNI EGY KULTUSZT

Dávidházi Péter a magyarországi Shakespeare-kultuszról írott monográfiájában a kultuszok jelentéstartalmainak meghatározásakor szélesan értelmezhető fogalomrendszert alakított ki. A továbbiakban én is ezt az értelmezési keretet alkalmazom a Koltay filmjében felbukkanó szereplők, irodalmi idézetek, szimbólumok, történelmi figurák és archív anyagok teremtette képi világból összeálló narratívák értelmezéséhez.⁴⁴ Dávidházi ugyan irodalmi kultuszról írt, de meghatározása kiterjeszhető a filmre is. Szerinte a kultusz szertartásokban kifejezett tiszteletet jelent, vagy valaki, valami előtti nagyfokú, gyakran túlzott tisztelgést. A kultusz lehet *beállítódás* – bizonyos szellemi vagy anyagi értékek rajongó, mértéket nem ismerő, mindenekfölötti tisztelete, kritikai attitűd nél-

43 Koltay (2005) 167.

44 Dávidházi (1989) 5.

kül –, vagy lehet *szokásrend*, amely a kultusz ápolásához kapcsolódó, többnyire szentnek tekintett helyek felkere-

séséből, bizonyos ünnepnapok megünnepléséből, különböző szertartásokon való részvételből, vagyis életmódot szabályozó előírások betartásából áll, de lehet *nyelvhasználat* is, amely olyan magasztaló kijelentésekben ölt testet, amelyeket racionális alapon sem bizonyítani, sem cáfolni nem lehet, mert részletes tapasztalati ellenőrzésükre nincs mód: Magyarország „vérzik”, mert továbbra is sújtja a „turáni átok,” és a külföldi ellenséges „körök” „aknamunkája,” amely folyamatos, és „gyarmatosításra” törekszik, s mindezt a „vazallusnak” tekintett „országlakosok” tehetetlenül szemlélik... Miért rajong a filmben Koltay? Eszmékért és emberekért. Nemeskürty Istvánhoz, aki a filmes pályán elindította, különleges kapocs fűzi. Első filmjeit az általa vezetett Budapest Stúdióban készítette. Színházigazgatóként több librettó és színpadi mű megírására kérte fel Nemeskürtyt, az általa alapított kiadó, a Szabad Tér jelenteti meg a műveit, sőt Nemeskürty írta Koltay *Honfoglalás* és *Sacra Corona* című játékfilmjei forgatókönyvét is. *Búcsúpillantás* című monográfiáját Koltay külön megemlíti filmbeli interjújában, mint olyan művet, amelyet a Horthy-korszak első tárgyilagos és hiteles elemzésének tart.⁴⁵ Igazi szellemi atyjának tekinti Nemeskürtyt, iránta érzett tisztelete magától értetődővé tette, hogy a készülő Trianon-film narratívájának felépítését elsősorban őrá bízta. Nemeskürty eszmetársa Raffay Ernő történész volt.⁴⁶

További kortárs példakép és egyben interjúalany a filmben az elszakított erdélyi magyarságot megszemélyesítő Szervátiusz Tibor és Tőkés László, továbbá Duray Miklós és Popély Gyula, akik a Felvidéket képviselik, önálló epizódban. A film szimbólumkészletének részei ők is, élettörténetükkel a rendező mindnyájunk tiszteletére érdemes magyar sorsokat mutat be. Ugyanígy önmagában áll Csurka István narratívája is Trianonról, aki Koltay szerint „az elmúlt tizenöt évben írásaiban, publicisztikáiban sokoldalúan tárta fel a trianoni folyamatot és általában a magyarság sorskérdéseivel kapcsolatos ügyeket”,⁴⁷ és aki így a filmben lehetőséget kapott összeesküvés-elméletének részletes kifejtésére. Koltay nem vesz tudomást Csurka szélsőjobbboldaliságáról, politikai szerepéről, efelett átsiklik a film kapcsán készített interjúkban is, Csurka filmbéli megállapításai mellől pedig mindig hiányzik a másik vélemény, a szembesülés, a kritikai álláspont. Csurka megszólalásai is az azonosulást szolgálják, ő is a hiteles hősokeket felvonultató arcképcsarnok része. Glatz Ferenc külön epizódjában „az 1920-tól napjainkig terjedő időszakkal kapcsolatos kérdések korszerű kezelésének lehetőségeit vizsgálja fel”. Kiemelt szereplő Szűrös Mátyás és Pozsgay Imre is, mert Koltay számára fontos, hogy

45 Koltay (2005) 20.

46 Uo.

47 Uo. 22.

„a szocializmus évtizedeinek azon kiváló politikusai is szerepeljenek gondolataikkal, akik meglehetősen nehéz körülmények között a nemzeti sorskérdések ügyét folyamatosan felvállalták”.⁴⁸ Glatz, Szűrös és Pozsgay szerepeltetése abból a szempontból is praktikus volt, hogy egykori baloldali értelmiségiként, sőt a szocialista rendszer magas rangú tisztségviselőiként nevüket adva a filmhez igazolták a rendező objektivitásának szándékát, hozzásegítették Koltayt, hogy a nacionalista vádak elháríthatóak, így legitimálva a filmet a felszínen. Az is igaz, hogy Szűrös és Pozsgay ekkor már a politikai jobboldal felé kacsingatott, Pozsgay 2005-ben egyik alapító tagja lett Orbán Viktor Nemzeti Konzultációs Testületének.

Koltay nemcsak kortárs mintaképeket emelt be a filmbe. A történeti narratíva részeként bemutatott szereplők – mint Tisza István vagy Horthy Miklós – mind ikonná válnak az elhangzottak alapján, a történelmi arcképcsarnokban helyet kap még Klebelsberg Kuno, Károlyi Gyula, Gömbös Gyula, Imrédy Béla és Kállay Miklós is,⁴⁹ továbbá más „nemzeti fölfogású, nemzeti érdekeket képviselő keresztény emberek”, mint Ravasz László, Raffay Sándor, Banga Béla és Prohászka Ottokár. Idézi Zbiegniew Brzezinski *A nagy sakktábla* című művét is, amely szintén a filmben hallható összeesküvés-elméletekhez ad új elemeket, mintegy keretbe helyezi Nemeskürty, Raffay, Csurka, Szűrös és mások megjegyzéseit: „A nyers valóság az, hogy Nyugat-Európa – mind nagyobb mértékben Közép-Európa is – amerikai védnökség alatt áll, s a szövetségesek az ókori [sic!] vazallusok és hűbéresek helyzetét idézik. [...] Aki Kelet-Európát uralja, uralja a Szívtájékot, aki a Szívtájékot uralja, uralja a Világszigetet is, aki uralja a Világ-szigetet, uralja a világot.”⁵⁰

A kultusz nem csak feltétlen tiszteletben manifesztálódik, ápolásához hozzátartozik a szükséges szokásrend is. Koltay külön epizódot szentel ennek az Országos Trianon Társaság vezetőinek megszólaltatásával, akik elmesélik, hogyan ápolják, építik újjá az egykori emlékhelyeket, melyeket a kommunizmus éveiben megsemmisítettek. További fontos küldetésük a „gondolatok ébren tartása”, összejövetelek, kirándulások szervezése. Ahogy Kiss Dénes költő, a társaság elnöke mondja, 1956 óta foglalkozik „a magyar fájdalommal”, és ez magába foglalja Trianon kérdését is.

Dávidházi Péter korszakokra osztotta fel a kultuszok – az ő esetében az irodalmi kultusz – életszakaszait, a „kultuszlélektan stádiumait”:⁵¹ beavatás-toborzás, mitizálódás, intézményesülés, bálványrombolás (racionális átvilágítás a megértés céljával, demitizálási folya-

48 Koltay (2005) 21.

49 Uo. 137.

50 Uo. 354.

51 Dávidházi (1989) 19.

mat) és szekularizáció. Azt is hangsúlyozza ugyanakkor, hogy egy kultusz bármikor újjáéledhet, akár a szekularizáció szakaszában is. A második világháború lezárását követően a revizionizmus eszméjének nem volt ideje végigélni ezeket a természetes életszakaszokat: hirtelen szakadt meg, 1945 után tilos volt bármiféle pozitív kontextusban emlegetni. A bálványrombolás szakasza tehát nem belülről következett be, hanem erőszakkal, kívülről, tartalma így nem tudott szervezen és természetesen demitizálódni. Nem történhetett meg teljes szekularizációja sem, sőt a kultusz tiltása speciális energiaforrásként szolgált továbbéléséhez – a hivatalosság elől elzárt terekben, elsősorban a családokban. „Anyám elővett a szekrény mélyéről egy korabeli összerakós játékot. A Csonka-Magyarországot és az elszakított országrészeket kellett amolyan kirakós játékhoz hasonló módon egymáshoz illeszteni a határok mentén. Amikor ez sikerült, és kialakult a Nagy-Magyarország forma, anyám részletesen elmagyarázta, hogy miről is van szó. Ezt követően sokszor elővettük ezt a játékot, s mindig hozzátett valamit a korábban elmondottakhoz. A visszacsatoláskor, tehát ’38, illetve ’40 után katolikus pap bátyjával beutazták Erdélyt és a Felvidéket, ahonnan sok emléket hoztak magukkal, fényképeket, hímezéseket, tárgyakat, könyveket. Ezeket állandóan forgattuk. Tehát mire iskolás lettem, már elég sokat tudtam Trianonról.”⁵²

A Galla János és Kiss Dénes által alapított, ma is működő Országos Trianon Társaság tevékenysége a két világháború között működő revizionista szervezetek tökéletes pandanja és továbbélése. A revizionizmus eszméje túlélte az elmúlt évtizedeket, a tiltás éveit után a családi nyilvánosságból a helyi közösségekbe került ki, és a kétezres években életképes szervezetekben támadt fel. Ezek a szervezetek nem a film hatására alakultak, a film készítésekor már országos hálózatot alkottak. Kiss és Galla idős emberek, a harmincas években születtek, személyükben a múlt él tovább, az, hogy a revizionizmus eszméjét meg tudták őrizni magukban, életkorukból adódóan nem meglepő. Sokkal izgalmasabb kérdés viszont Koltay számára, hogy mi a helyzet a fiatalokkal. Mint a film egy korábbi fázisában Raffay Ernő kifejti, a nemzetépítés fontos színtere az iskola – ahol szellemi és erkölcsi építőmunka folyik –, amely az ifjúsági mozgalmak nevelő hatásával kiegészülve biztosítja a nemzetépítést, formálja a jövő generációjának nemzettudatát.

Mi a helyzet a fiatalokkal?

Koltay történelemtanárokat és középiskolás, egyetemista fiatalokat keresett meg, hogy megtudja, hogyan él bennük tovább a trianoni gondolat, milyen

terek álltak rendelkezésre ennek ápolására, hogyan lehetett a „történelmi tudást” továbbadni a rendszerváltás előtt és után. Nem foglalkozik sokat a történelemtanítás tartalmi kérdéseivel, egybemos mindent: a Rákosi-korszakot, a kádárizmust, a rendszerváltást és az azóta eltelt 15 évet. A tanárok elmondják, hogyan próbálták megkerülni a diktatúra elvárásait, milyen nemzeti történelemtudást próbáltak közvetíteni, hogyan ápolták kirándulásokkal, térkép-rajzolással, beszélgetésekkel Trianon emlékezetét. Jelenbéli álláspontjuk fogyasztásellenes, globalizációellenes, hangsúlyozzák a család fontos szerepét, az erkölcsi és vallási nevelés fontosságát, hiányolják a hitet a hétköznapiakból. És nem választják szét a rendszerváltás előtti és utáni állapotokat, sőt a rendszerváltás elmaradását kéri számon.

Töttös Istvánné:⁵³ „Ezt az országot először területileg tették tönkre, most gazdaságilag rabolják ki, majd érzelmileg és a tudatától is kifosztják. 1945 óta tudatosan, módszeresen, nyíltan, háttérintézmények segítségével, törvényekkel, tervezetekkel és tankönyvtírásokkal végzik ezt a munkát. Tehát ez a minisztériumokban meggyökeresedett, elég nagy létszámú társaság nem enged Trianon kérdéséhez hozzányúlni.”

Nincs köztük olyan, aki ezt vitatná, a megszólalók egymást erősítik. Tabuként tüntetik fel Trianon témáját, és a film korábbi állításait ismétlik, erősítik meg, egy 85 éve megoldatlan probléma meglétét bizonygatják. Koltay kritikátlan hozzáállása védhetetlen, az interjúalanyok kiválogatása elfogult: kizárólag nacionalista, jobboldali, konzervatív nézeteknek enged teret. De milyenek a diákok? A néző nem kap információt arról, milyen szempontok alapján választotta ki őket Koltay, tagjai-e bármilyen szervezetnek, melyik egyetemre járnak, csak azt tudjuk meg róluk, hogy középiskolások, egyetemisták. Ugyanezt a narratívát erősítik ők is, új tartalmi motívumot kizárólag határozott EU-ellenes álláspontjuk hoz. Nagy Ervin: „Fontos, hogy védjük nemzeti értékeinket, ez a törekvés valószínűleg az európai uniós csatlakozás után itt is meg fog erősödni, hiszen ez olyan hatással fogja érni a magyarságot, amire talán fel sem készült, és majd hirtelen fog bizonyos védőernyők után kapkodni.”⁵⁴

53 Dr. Töttös Istvánné a budapesti Fasori Evangélikus Gimnázium történelemtanára, az Antall-kormány idején a Művelődési és Közköztudományi Minisztérium Etnikai és Nemzeti Kisebbségi Főosztályának vezetője.

54 Koltay (2005) 315.

Kik ezek a magyarság sorsáért aggódó fiatalok?

Vona Gábor, Nagy Ervin, Szávay István, Kékesi Raymund, akik a Jobboldali Ifjúsági Közösséget 1999-ben megalapították, és akik 2003. október 24-én, tehát már a film készítésének

idején átalakították szervezetüket Jobbik Magyarországért Párttá. A nemzet egészét képviselő, a közös magyar identitás igényét megfogalmazó és megszemélyesítő magyar fiatal alakját Koltay tehát a radikális jobboldal képviselőiben találta meg. Trianon kultuszának rendszerváltozás utáni továbbélését így kapcsolta össze a szélsőjobboldal politikai színre lépésével, teret adva a filmben ideológiájuk kimerítő megfogalmazására. Szót kapnak mások is a fiatalok képviseletében: Maruzsa Zoltán,⁵⁵ Koltay András,⁵⁶ Hámori Ádám,⁵⁷ és Erős Kinga.⁵⁸ Mondanivalójuk építőelemei ugyanazok, mint jobbikos társaiké: fogyasztásellenesség, a vallásos értékrend felsőbbrendűsége, egy nemzeti emléknap szükségessége, Trianon pusztító következményeinek emlegetése.

Zeidler a különböző politikai kultuszok életét különböző, egymást követő állomásokra tagolta: gondolatmenete szerint először megfogalmazódik az elv, melynek alapja értékválasztás. Utána „ez hívószóvá alakul, megjelennek a kultusz nagyszabású és ünnepélyes, majd közönséges és hétköznapi elemei. A kultusz lassan divattá válik és kommercializálódik, s áruvá válásával párhuzamosan fokozatosan ellaposodik, kiüresedik, miközben az eredeti értéktartalom feledésbe merül, bár a kultusz verbális és tárgyi elemei még tovább élnek, de később már ezek a merőben formális és külsődleges jegyek is kényelmetlenné válnak, hiszen zavarják új értékek, elvek és kultuszok érvényesülését.”⁵⁹ A film ebben az összefüggésben a kis-közösségekben konzerválódó elvet és élő kultuszt alakította ismét hívószóvá. Transzformálta tartalmát: a revizionista gondolatot az autonómiáért vívott küzdelemmé alakította át, s felvetette a határon kívül élők magyar állampolgárságának megadását. Legfrissebb kiegészítése pedig megszemélyesített antikapitalista, globalizációellenes nézetekkel modernizálta a magyarság nemzetelhálának gondolatát: a pusztulást nem a területcsökkenés hozza, hanem a függetlenség megszűnése, az Európai Unióba való belépés következményeként. Kékesi Raymund: „A nemzeti

55 Maruzsa Zoltán a Rákóczi Szövetség ifjúsági titkára, 2012-től felsőoktatási helyettes államtitkár a második Orbán-kormányban.

56 Koltay András a rendező fia, a forgatás idején a PPKE Jogi Karán dolgozott, szakterülete a médiajog, 2011-től a Médiatanács tagja, a 2010-es médiatörvény egyik megalkotója.

57 Hámori Ádám szociológus, a PPKE Jog és Államtudományi Karának oktatója.

58 Erős Kinga kritikus, szerkesztő. 2007-től 2011-ig a *Magyar Napló* Könyvszemle rovatának szerkesztője, a *Magyar Irodalom Zsebkönyvtára* című könyvsorozat sorozatszerkesztője volt. Jelenleg az *Ózon* magazin rovatvezetője, a *Kritikai Füzetek* könyvsorozat szerkesztője, az Orpheusz Kiadó vezetője, a Magyar Írószövetség titkára.

59 Zeidler (2009) 195.

sorskérdések ügyében, mint amilyen Trianon kérdése is, mindannyian felelősök vagyunk, és nem biztos, hogy mindig, minden esetben el kell fogadnunk azt, amit akár Moszkvából, akár Brüsszelből diktálnak.”⁶⁰ Kékesi álvitát is folytat a szembenállás kérdéséről a filmben Maruzsa Zoltánnal:

„– Tudod, ha a ménes egy irányba akar futni, akkor az egy irányba is fog futni.

– Ez azért nem így van, hiszen itt egy széttagolt társadalomról van szó, amelyben ezek a kérdések eleve nem kaphatnak nyilvánosságot. [...]

– Sokkal szervezettebben is lehetne dolgozni ezeken a kérdéseken.

– Szervezetten ellene is lehet dolgozni, meg mellette is, csak az a baj, hogy semmilyen formában és szinten nem vagyunk szervezettek.”⁶¹

Nos, a szerveződés ekkor már megtörtént. Koltay tudja ezt, de nem tudatja a nézővel. Az eddigi kritikátlan attitűdöt itt már más váltja fel: a tudatos elhallgatás. A film kimondott célja a közös nemzeti múlt konstrukciója, olyan múltkép létrehozása, amelyben mindenki osztozni tud. Ennek azonban ellentmond az interjúalanyok kiválasztása, a film szerkesztésmódja.

Hogyan lehetne ezt az ellentmondást feloldani, illetve Koltay logikáját megérteni? Koltayt nem a tudomány érdekli, inkább valamiféle nemzeti hagyomány, ezért is válik filmje egy kultusz megjelenítőjévé, a film megtekintése pedig rituális tette a néző számára. A saját értelmezési keretének megfelelő nemzeti múltból építi fel a nemzeti identitást. Ez viszont megköveteli az amnéziát, az oda nem illő dolgok kizárását, hiszen csak így lehet valamire azonos módon emlékezni.⁶² Ettől eltérni – Koltay koncepciója szerint – nem is akar senki. A nemzeti identitás Koltay-féle értelmezése viszont inkább politikai identitás, hiszen kirekeszti a nemzetnek azt a részét, amelynek felfogása esetleg mégis eltérne a filmben vázolt narratívától. Ezért sem tekinthető történelmi feltárásnak a film, hiszen tudatosan zár ki minden ettől eltérő, vagyis a filmben az általa konstruált „közös hagyománnyal” szembeni kritikus narratívát. A revizionizmus újrafogalmazott eszméjét nyújtja, szélsőjobboldali megközelítésben. „A Trianon pontosan e kommunikációképtelenség, az előre megfontolt bezárkózás filmje: egy zártkörű klubdelután. Előadás egy gondosan megválasztott célközönségnek: a gumicsont szakrális felmutatása, összetartási tréning.”⁶³

60 Koltay (2005) 317.

61 Uo. 316. Kékesi Raymund 2003-ban a Jobbik határon túli kabinetjének vezetője.

62 Gyáni (2010) 124.

63 Turcsányi (2004).

POLITIKAI MÍTOSZ SZÜLETIK?

A film a Trianon-kultusz korszerűsített, kiegészített reprezentációja. Történelmi hagyományt próbál megfogal-

mazni – az analízis hiánya, az amnézia viszont kizárja a kritikai, tudományos vizsgálatot, bármit állít is magáról a film. Sőt azzal, hogy koncepcióját kizárólagos történelmi „igazságként” állítja be, önkéntelenül hangsúlyozza is saját egyoldalúságát, igénytelenségét. Koltaynak politikai céljai vannak a film elkészítésével: a magyarság egységes nemzettudatának felépítése az Európai Unióval szemben, a magyar nemzeti kisebbségek autonómiaigényének kimondása, illetve a rendszerváltás elmaradásának hangsúlyozása. Lehet-e a múltról megfogalmazott, elfogult narratíváját egy közös mítosz megteremtési kísérletének tekinteni a magyarság számára? „A mítosz megszemélyesített kollektív vágy.”⁶⁴ Zentai Violetta – a mitikus gondolkodás nyomait kutatva a modern társadalmak politikai gyakorlatában – több tézist is felállított, melyek mind a mitológiai gondolkodás kortárs jelenlétére utalnak. Ilyen az *archaizmus*, amely a mai gondolkodás gyökereit az ősi tapasztalatokban keresi, vagy a *kulturális relativizmus*, amely szerint a minden társadalom eredeti tapasztalatokkal rendelkezik, és nem releváns megkülönböztetni a mitikus és a racionális múlt tapasztalatait. Ez a fajta gondolkodásmód nem áll távol a film szereplőitől. Nemeskürty István: „Magyarország egy külön világ, minket mint államot, mint országot sose szerettek. Erre én azt a választ találtam ki és most is azt mondom, mert ez lehet az egyszerű igazság: miért verik agyon a verebek a közékük tévedt kanárit, aki kirepült az ablakon? Mert más. Ez lehet a titok nyitja. Nem értik a nyelvünket. Nem is hajlandók megtanulni, amin nem kell megsértődni, de ez tény. Mások vagyunk, a gondolkodásmódunk más...”⁶⁵

Ilyen a *korlátozott racionalitás tézise* is, mely szerint a modern társadalmakban is működnek olyan narratív formájú gondolati rendszerek, amelyek nem felelnek meg a racionalitás logikájának. Csurka István: „Ha sikerül ezeket a dolgokat ötvözni, a szabadság kis köreit és a gazdaság kis köreit, és alul megépíteni a megmaradás magyar társadalmát, akkor megmaradunk, de belső metafizikai kiteljesedés kell az embernek, anélkül nem ember, ezt elvonták tőle. Ám a valóság, a realizmus nevében közlik velem, hogy nincs Isten, de ezzel el is vesztett mindent, ami emberré tette. Nem lehet az embert az eszményei nélkül tartani, nemzeti értékeink és emberi értékeink, transzcendens értékeink megőrzésével és kiterjesztésével akarjuk megváltani magunkat.”⁶⁶

Zentai példaként Ernst Cassirer álláspontját említi, aki szerint a modern társadalmak racionálisan szervezett egységekből épülnek fel ugyan, ezek viszont nem működnek tökéletesen.

Társadalmi válságok idején, amikor elfogynak a lehetőségek és az ésszerű megoldások, előtör a mitikus gondol-

64 Cassirer (1997) 39.

65 Koltay (2005) 98.

66 Uo. 270.

kodásra való hajlam, többek között azért, mert leveszi az egyén válláról a felelősségérzetet, és hagyja feloldódni és átélni a megváltoztathatatlan végzet-szerűség mítoszát. Cassirer a náci Németország intellektuális gyökereire ke-reste a magyarázatot,⁶⁷ ezért analizálta a politikai mítoszok modern megjele-nési formáit és technikáit.

A rendszerváltás után végbemenő változások tömege, a gondoskodó állam elvesztése, a létbizonytalanság újszerű tapasztalata csalódást keltett a társada-lomban. A film forgatása idején folyamatos és elmérgesedett politikai küzdelem színtere volt az ország. A 2002-es választások eredményét a Fidesz nem fogadta el, polgári ellenállásra szólított fel, polgári körök alakultak, ennek a belpolitikai küzdelemnek volt fontos eleme a népszavazás, ellenségeképek konstruálása tematizálta a közbeszédet – elmondható, hogy rossz volt az „országglakosok” közérzete.

„Megfojtanak, megfojtanak, / kígyóznak, mint a szenny-patak, / sziszegve szólnak szép szavak: / hiszen szabad vagy, ó, szabad! / Te választottál engemet, / te bamba, arctalan tömeg, / elszívom lassan életed, / nem lesz házad, se gyer-meked, / nem lesz hazád, nem lesz hited, / minden szavamát elhiszed, / min-denhol szózatom sziszeg” – idézi Szentmihályi Szabó Péter versét a film.⁶⁸

Cassirer szerint az is megfigyelhető, hogy ilyen periódusokban megválto-zik a nyelv funkciója is, ésszerű diskurzusok helyébe a mágikus szó uralma lép. Szimbólumok, képek uralják ezt a nyelvezetet, az irodalomból átkerülnek a politika porondjára.⁶⁹ Bár filozófiai művek elemzése kapcsán vonja le követ-keztetéseit, megállapításai bármilyen médiumra kiterjeszthetők. Kézenfekvő és alkalmas közeg e nyelvezet megjelenítésére, sőt vizuális ábrázolására a film. Koltay filmjében transzcendens motívumok – a nemzethalál, a magyarság ki-választottsága – térnek vissza állandóan, de nem az interjúkban, hanem a film másik rétegében, az összeválogatott irodalmi idézetekben.

„Halljátok íme s megtartsátok észbe, / Koraszült kornak sok kis csenevésze: / Korhadt fa törzse, min harkály kopácsol, / Földre zuhan már vihartámadáskor. / Csak szálás fenyes, melyben sasok hálnak, / Állhat ellene szél forogtagának, / És jöhet vihar világverő: / Mosolyogva állja szűz magyar erő!⁷⁰” (Gyóni Géza: *Levél Nyugatra*, 1914.)

67 Cassirer (1946).

68 *Térdre magyar! – 1996. március 15-re.*

Koltay (2005) 269.

69 Zentai (1997) 23.

70 Koltay (2005) 94.

„A mindenségbe annyi jaj kiáltson, / Ahány magyar rög innen elszakad; / A tíz körmömmel kelljen bár kiásnom, / Kikaparom földből a holtakat: / Me-redjen égnék körül a határon / Tiltó karjuknak végtelen sora, / S az ég bolt-

ján fönt lángbetűkkel álljon / Egy égő, elszánt, zordon szó: soha!⁷¹” (Sajó Sándor: *Magyar ének 1919-ben*)

Egy rendszerváltás utáni példa: „Sebország ez szilánkország / csügged némán moccanatlan / Vagy ha repül s folyik vére / hova vágódhatna végül / talán temetőik földjébe?! / Vágódjon hát akkor inkább / nagyhatalmak kis szívébe!”⁷² (Kiss Dénes: *Trianon nyolcvan éve*)

A szimbolikus formák nem mellékesek, sajátos eszközeikkel gyakran fejezik ki a politikai valóságot.⁷³ A szimbolikus szerkezetnek vannak expresszív elemei, amelyek nagy megjelenítő erővel, sűrítve tudják eljuttatni az üzenetet a kiválasztott politikai közösséghez, amelyet aztán fel lehet használni konkrét cselekvésekhez is, mert az üzenet egyaránt tartalmaz érzelmi és tudatos elemeket. Az expresszív formák erősen hatnak, mivel az emberek fogékonyabbak a konkrét esetek megértésére, mint az absztrakciókra, és minél inkább érintettek érzelmi szempontból, annál kevésbé igénylik a „megismerés artikulált kategóriáit”.⁷⁴ Ezek az expresszív formák létező szimbolikus reprezentációkat fűznek össze egységes szövevé, értékeket és lehetőségeket vésnek be a képzeletbe, melyeknek később mozgósító hatása lehet. „»A film vetítése után természetesen kitért a vastaps, és a »Hajrá magyarok!« kiáltás. A nézők megfejtették az aktuálpolitikai utalásokat. Mely szerint Trianon kérdését nem csak a szocializmusban, de az Antall-kormány alatt sem lehetett felvetni, erről Raffay Ernő, az Antall-kormány honvédelmi államtitkára számolt be. Nem sokkal viszont ezután megjelent a Mária Valéria híd átadásáról [2001. október 11.] készült snitt, jelezve, hogy a rendszerváltás óta egyedül Orbán Viktor tett valamit a Trianon okozta sebek begyógyításáért.«”⁷⁵

A politikai mítosz lehet *elbeszélő*, amely a múlt szépen kidolgozott emlékeit tartalmazza, *ismételhet szabályokat*, amelyek a társadalom törvényeinek rendjét és folyamatosságát sugallják, és *el is magyarázhatja* a dolgok elkerülhetetlenségét és a kivezető út bizonyosságát. Koltay filmje Trianonról mindháromból tartalmaz elemeket, mert konstrukciójához szüksége van az eseménytörténet elbeszéléséhez, de lehet találni benne leíró részeket is a Horthy-korszakról, Erdélyről, a Felvidékről, és a végére azt is megtudjuk, mi az egyetlen túlélési lehetőség a magyarság számára. Alkalmaz racionális érveket, de a transzcendens sem áll tőle távol.

Fejtő Ferenc: „A helyzet megoldása mégis Trianonnak annyiban való orvoslása, hogy megszüntessék a határon

71 Uo. 131.

72 Uo. 284.

73 Uo. 18.

74 Uo.

75 Hamvay Péter Botrányos Trianon-film című cikkének (*Népszava*, 2004. június 9.) részletét idézi Koltay (2005) 394.

kívül élő magyarok diszkriminációját, s a lehető legnagyobb autonómiát adják meg.”⁷⁶ Pozsgay Imre: „Az Európai Unió az első reális alkalom a sok kudarcba fulladt kísérlet után, hogy Európa megszabaduljon halálos bűnétől, Trianontól. Egy földel alá kerülünk azokkal, akikért fáj a szívünk, és akikkel együtt szeretünk lenni. Ez az a lehetőség, amit az Unió adhat meg.”⁷⁷ Döbrentei Kornél: „Én hiszem, hogy Mária országa vagyunk, akkor Istennek talán még terve van velünk. Ez a kicsit transzcendens hit, vagy metafizikus hit munkál bennem, nem létezik az, hogy előbb vagy utóbb ne fáradjanak ki a gonosz tendenciák. Meggyőződésem, hogy az írástudóknak most nagyobb felelőssége van, mint valaha volt.”⁷⁸

Döbrentei mondatai után a *Boldogasszony Anyánk* című vallásos népének hangzik fel. Nem hiányzik a filmből az ima sem, a műfaj több versidézetben szerepel, sőt elhangzik a *Miatyánk* és az *Üdvözlégy Mária* is.

E kettő között pedig Csurka István beszél a magyar nemzet kommunista éra alatti szenvedéseiről, valamint a magyarság újjászületésének ígéretéről, amelyhez nyilvánvalóan isteni segítségre van szükség. Csurka István: „Mi magyarok maradunk még akkor is, hogyha még mindig felróják ezt bűnünkül, mást nem tehetünk. Azért engem mindig az vezérel, hogy 56 népe is vagyunk, nemcsak Trianon népe, és minden leveretésünkből és minden megszállásunkból fel tudunk tápázkodni. Valamilyen csodára mindig képesek vagyunk.”⁷⁹

A vallásos értékrend felsőbbrendűségének hangsúlyozása a film fontos tartalmi eleme. Ebben az értékrendben látja biztosítottnak a megfelelő erkölcsiség fennmaradását, a társadalom működésének, a nemzet túlélésének zálogát. Koltay András: „A keresztény szellemiség és eszmerendszer az, amely áldozatokat is felvállal, akár az egyéni érdekeknek a feláldozása árán is. Valószínűleg innen datálódik, hogy jelenleg miért inkább csak ezek az erők feszegetik ezt a témát, a másik oldal inkább a problémák szőnyeg alá söprésében jeleskedik.”⁸⁰

A játékfilm és a dokumentumfilm ideális médiuma a történelmi és politikai mítoszok minden típusának, céljuk úgysem egy tudományos álláspont közvetlen közzététele, erre az ismeretterjesztő filmek szolgálnak. A film vizuálisan expresszív, absztrakt fogalmakat képes képsorokká egyszerűsíteni és belőlük szimbólumokat alkotni. Narratívát formál, képes bármit megmagyarázni, tud társadalmi állandóságot sugallni, de szólhat a világ felforgatásáról is, elsődleges célja mindenképpen az, hogy az emóciókon keresztül hasson.

76 Hamvay Péter Botrányos Trianon-film című cikkének (*Népszava*, 2004. június 9.) részletét idézi Koltay (2005) 359.

77 Uo. 361.

78 Uo.

79 Uo. 273.

80 Uo. 313.

Nem szükséges kifejtetni, hogy a film erejét minden tekintélyelvre berendezkedett hatalom és diktatúra a kezdetektől kihasználta, propagandafilmelek jelenítették meg a kommunizmus és a náciizmus eszméit, de kihasználta mozgósító hatását a második világháborúban részt vevő minden hatalom, gondoljunk csak a magyar filmhíradókra.

MEGEMLEKEZÉSI RÍTUSOK, TRIANON HORROR PICTURE SHOW

Ha a film dramaturgiája az érzelmekre akar hatni, akkor a filmben elbeszélte mítosz is az érzelmi azonosulást veszi célba. A történelmi film mint emlékezeti hely a kollektív emlékezet ébren tartását, a közös identitás felépítését szolgálja. Mi történik, ha a mítosz megjelenítése olyan sikeres, hogy közös és látványos érzelmkitörésekkel fogadja közönsége, és a teljes azonosulás együttesen végrehajtott cselekvésekben manifesztálódik? Van erre példa filmeknél, a legismertebb a *Rocky Horror Picture Show*, amelynek mindenkori vetítése mára népszerűvé és közös befogadási rítussá vált.⁸¹ Valami ilyesmi történt a Trianon-film vetítése során is az Uránia moziban, fogadtatása sajátos megemlékezési rítussá transzformálta az előadást. A film befogadása elemelkedett közvetlen tartalmától, a benne megjelenített történelmi és politikai mítoszoktól. A rítus is kollektív szimbolikus szöveg, de megjelenítő „médiума” – maga a befogadó. A mítosz előadásához nem feltétlenül szükséges elfogadni tartalmát. A rítus struktúrájában van egy olyan plusz elem, amely megköti az előadó és az előadás tárgyának egymáshoz való viszonyát, vagyis azonosulást és feltétlen odaadást kíván a résztvevőtől. Míg a mítosz jelentések gazdag tárháza lehet, melynek elemei változhatnak, a rítusokba már bele van építve a változtathatatlanság, formalizált és performatív, nyelvezete a szimbolikus

81 *Rocky Horror Picture Show*. Rendezte Jim Sharman, 1974. A film műfaja horror musical. A vetítésekre a közönség jelmezekben, kultikus tárgyakkal (rizs, vízipisztoly, öngyújtó, hot-dog stb.) érkezik. Az előadás alatt a közönség tagjai eljátszszak, hogy ők irányítják a film szereplőit. Kibálva buzdítják a karaktereket, hogy mondjanak ki valamit, vagy tegyenek meg valamit. Felugrálhatnak és táncolhatnak a vetítés alatt, sőt a jelmezbe öltözött nézők ki is állhatnak a vászon elé kedvenc jelenetüket eljátszani, szinkronban a film láthatókkal. A film eszköze annak, hogy a közönség a moziban egy rítuson vegyen részt, melyet RHPS-kultusznak neveznek. A közönség rituális közösséggé válik a rítus során. A rítus minden vetítésen megismétlődik az egész világon. Én is vettem részt ilyen vetítésen Budapesten, az 1990-es években.

közéleti diskurzus egyfajta színpadias változata. Újra és újra előadják, ismétlik, ez fontos a közönség emlékezetének alakításához. A megemlékezési rítusokat az különbözteti meg a többitől, hogy nyíltan utalnak mintaképnek tekintett személyekre vagy eseményekre. A már felsorolt egykori és mai példaképek a filmben e tartalmi elem hangsúlyos dramaturgiai szerepének tipikus példái.

Paul Connerton írja, hogy a rítusok úgy reprezentálják a valóságot, hogy érthetővé teszik, kognitív tartalmát pedig metaforikus és szimbolikus formákba rejtik. A politikai rítusok szimbólumai a társadalom mibenlétével és működésével kapcsolatos eszméket reprezentálják. A megemlékező rítusok ceremoniális eszközökkel idézik fel a közösség történelmének egy-egy epizódját, amelyet ezzel meg is konstruálnak. Az emlékező szertartások koreográfiája mindig történeteket jelenít meg, amelyeket az emlékezet fel tud idézni, és amelyek a múlt egyfajta értelmezését kínálják. A múlt felidézése révén pedig a rituálé résztvevői: a közösség és az irányító szerepben lévő koreográfus, a hatalom kiterjeszti hatáskörét a múltból kiindulva a jövő eseményeire is. Mindezekhez a szertartásokhoz a politikai mítoszokat használják fel, amelyek Lévi Strauss szerint elősegítik a külvilág megértését, mert annak rendezetlenségét, heterogenitását bizonyos egységekbe rendezik. Nem megjelenítik, hanem megteremtik a világot.⁸²

Annál is inkább igaz ez bármilyen filmre, mert van olyan kommunikációs modell is, mely szerint még a hír sem egyéb, mint rituálé. James W. Carey szerint még a hírműsor sem információt ad át, hanem drámát jelenít meg. Nem a leírja a világot, hanem drámai erők működését mutatja be. Nem a hír tartalma a fontos, hanem hogy a hírben felépített reprezentációnak milyen szerep jut a közösség életében, el tudja-e érni, hogy a közösség résztvevővé váljon.⁸³ A film, amely dramaturgiai szabályok szerint épül fel, expresszíven képes megjeleníteni a rituálét és szimbólumkészletét, a képi és verbális elemeket egyaránt, koreográfusa a rendező, a rituálé résztvevője pedig a néző, akinek azonosulását és teljes feloldódását a szertartásban a film által kiváltott emocionális hatás biztosítja. A dokumentumfilm erre a célra ideális médium. Nem véletlen az sem, hogy Koltay filmje eredetileg 14×52 perces sorozatként készült el, amelyet a közszolgálati vetítés elmaradása után végül is a Hír Televízió adott le 2004-ben. A mindig azonos időpontban – főműsoridőben, vasárnap este 9-kor – vetített epizódok betöltötték a rituálék ismétlési funkcióját is, hétről hétre alkalmat teremtve a nézőnek az érzelmi azonosulásra.

82 Zentai (1997) 22.

83 B. Bernát et al. (2012) 398.

A megemlékezési szertartásokon a közösség saját identitását idézi fel egy

alpnarratíva segítségével, amely nem más, mint a kollektív emlékezet megidézése, a múlt megértése kollektív önéletrajzként, amelyben mindig találhatók kézzelfogható, racionálisan is értelmezhető elemek. Narratívája ugyanakkor nem a pusztá történet, hanem több annál: kultusz, és ezt a múltképet szabályosan ismétlődő rituális előadások közvetítik. Az ismételt előadások gondoskodnak a fennmaradásáról, miközben „a résztvevőknek nem pusztán végre kell hajtaniuk az előadást, hanem bele is kell nőniük ezekbe az előadásokba”.⁸⁴

A film bemutatója a Magyar Televízióban 2004-ben – Romsics Ignác vizsgálása és a filmmel szemben emelt tartalmi kifogások miatt – elmaradt. Ez – és nehezen beinduló forgalmazása – hatalmas vihart kavart, és teljesen átpolitizálta a film percepcióját. Amikor egy mozi, történetesen az Uránia Nemzeti Filmszínház végre vállalta a bemutatását, az esemény szimbolikus jelentéstartalmat kapott, „ügygyé” vált. Ebben a közegben született meg a közönség spontán reakciója, amely a vetítést a rituális előadások tökéletes példájává tette, és ahol a rituálé koreográfiáját a mozi és közönség közösen teremtette meg. „Tudom, sokak számára szentségtörésnek tűnhet, ha ezt a filmet – filmnek tekintjük, és nem valamilyen szent, nemzeti emlékműnek, amely felé csak levett kalappal közelíthet igaz magyar hazafi – írta kritikájában Hahner Péter. – Az Uránia Filmszínház ugyanis ezt sugallja: már a vetítés megkezdése előtt régi, hazafias dalok szólnak a nézőtérre, s a film előtt sem reklámokat, sem előzetest nem mutatnak be. Minden arra utal, ez a film nem olyan »mozi«, mint a többi, ez több annál, ez »nemzeti ügy«.”⁸⁵

„A végén persze tapsoltak, amúgy jó polgári körös stílusban. Viktorozás nem volt. Amikor Antall József neve először elhangzott, a nézőtérre valaki felüvöltött: ÁRULÓ!”⁸⁶

„A 128 perces filmvetítést szisszenéstelen csend kísérte a zsúfolásig megtelt teremben. Majd a közönség végül percekgig tartó vastappsal köszöntötte Koltay Gábor Trianon c. színes dokumentumfilmjét.”⁸⁷

A közönség által kitalált performatív elemek a tetszésnyilvánításhoz és a politikai állásfoglaláshoz kapcsolódtak: a végefőcímet gyakran állva tapsolták végig, bekiabálásokkal: „Hajrá Magyarország! Hajrá magyarok!” – majd az utána következő hosszú csend, végül a *Himnusz* közös eléneklése zárta a befo-

84 Connerton (1997) 80.

85 Hahner (2004).

86 Koltay (2005) 400.

87 Uo. 411.

88 Uo. 32. 36.

mozinézó, továbbá 150 ezer iskolás látta a filmet.⁸⁹ Ez valószínűleg túlzás, de a siker elvitathatatlan. Mivel a forgalmazást egyetlen cég sem vállalta, a filmet vidéken helyi polgári körök szervezésében vetítették, telt házakkal. Részt vett a film terjesztésében ezen kívül a Magyar Polgári Szövetség, a Hatvannégy Vármegye Ifjúsági Mozgalom,⁹⁰ a Lakiteleki Népfőiskola. A dokumentumfilmen átélt rituálé ezek szerint jól működött, a szándékolt érzelmi hatás kiváltotta a teljes azonosulást.

A rítus kognitív ellenőrzést gyakorol, hogy a „nemzet” szimbolikus megjelenítésével megteremtse a politikai struktúra hivatalos verzióját. Az ilyen rítusok szimbolikus módon szerveződő kollektív szövegek. „Ma is tapasztaljuk, hogy a modern korban a nemzeti elitek olyan rítusokat találtak fel, amelyek a megfelelően megválasztott történelmi múlttal való folytonosságot hangsúlyozzák a szertartások és tömeggyűlések szervezésével, valamint új rituális terek megteremtésével.”⁹¹ Kérdés, hogy rendelkezik-e a megemlékező által bemutatott rítus a társadalmi emlékezet átadásának képességével.

SZIMBÓLUMKÉSZLET

Zeidler Miklós szerint a magyar irredentizmus szimbólumkészletén belül három típus különíthető el. Megpróbáltam ezek felbukkanását tetten érni a filmen, kizárólag a kortárs interjúkat sorra véve, nehogy korábbi asszociációkba ágyazott irodalmi idézetek, esetleg történelmi források keveredjenek a jelenben, a jelenre és a közelmúltra vonatkozó elhangzottak közé. Az első ilyen szimbólum „a krisztusi szenvedéstörténet vulgarizálása”, mely szerint „Magyarország hamis bírák és hitetlenek kezére jut, kálváriáját járja, keresztre feszítik, megalázzák, egyedül marad, de hamarosan dicsőségesen feltámad”.⁹²

Tőkés László: „Van ennek a bonyolult jelenségkörnek egy irracionális szintje, amit mi magyar fátumként és turáni átokként aposztrofálunk [...]. Az

89 Más forrás szerint összesen 160–200 ezer néző vásárolt rá jegyet.

<http://www.mtv.hu/modernkepmesek/cikk.php?id=19524>;

http://filmvilag.hu/xereses_frame.php?cikkek_id=8194

90 Koltay (2005) 438.

91 Connerton (1997) 68.

92 Zeidler (2009) 198.

első világháború után kezdődött a bünnös nemzet pszichózisa, az országcsonkítás mint büntetés sodorta eleve hátrányos és néplélektanilag megterhelt helyzetbe a magyarságot, de a két világháború között ezen az állapoton valahogy felül tudott kerekedni a magyarság. Azután végképp lesújtotta nemzetünket bünnös nemzetté nyilvánítása, a kommunizmus pedig képes volt

arra, hogy a nemzeti tudat módszeres kiirtásával végképp a padlóra küldje a magyarságot. Ez fokozott mértékben érvényesnek mondható a határon túli magyar nemzeti közösségekre és innen már nagyon nehéz visszajönni, tehát mi a halálból, azt is mondhatjuk, *hogy a nemzethalálból térünk vissza.*⁹³ Ezután Wass Albert *Miatyánk* című verse következik, majd ismét Tőkés László, aki összefoglalja „szövetkezéseit”, politikai ellenálló tevékenységét Ceaușescu Romániájában, ezután ismét Wass Albert: *Adjátok vissza a hegyeimet!* Ezek az átvezetések a rendszerváltás évéhez, az Antall-kormány tevékenységének értékeléséhez, mindezek közös motívuma a hiány, az elmulasztott lehetőségek sorolása a „trianoni kérdés megoldására”.

Az irredentizmus szimbólumkészletének második közös elemében „a szabadságharcra való mesterkéltné párhuzamok domináltak: a magyarság olyan példamutató, magasztos nemzeti függetlenségi mozgalomban egyesül, amely kiváltotta az egész világ tiszteletét, és amelyben kitűnő egyéniségek sora, nemzeti hovatartozásra való tekintet nélkül, a magyar ügy zászlaja alá áll.”⁹⁴ Ez az elem hiányzik a modernizált Trianon-kultusz szimbólumrendszeréből. A szabadságharc motívuma fennmaradt, de a nyugati világ mint lehetséges szövetséges – vagy szimpátiát nyilvánító kortárs – hiányzik. (A kétezres éveknek nincsen Lord Rothermere-figurája.) A nyugati világ egyértelműen ellenség, amely a magyarság megsemmisítésére tör, a szimbólumkészletben így a harcias elemek kerülnek előtérbe.

Nagy Ervin: „A világban lezajló folyamatok már réges-rég azokról a gazdasági és tőkeérdekekről szólnak, amelyeknek az Európai Unió úgymond kialakítja a játékerét. Ez a tőke természete, hogy szemben áll sok nemzeti érdekekkel és értékkel. [...] Azt majd a jövő fogja eldönteni, hogy ki és mi lesz az erősebb, azok a kis szigetek, ahol még próbálják védeni a nemzeti érdekeket, amelyek már csak bizonyos csoportok tudatában léteznek, vagy pedig valóban azok a tendenciák győzedelmeskednek, amelyek most egész Európát és különösképpen a nyugati társadalmak életét meghatározzák. [...] Nem kell félnünk, akik erről beszélünk és nem szabad szégyellni magunkat. Ki kell mondani, hogy bizonyos szempontból aki így gondolkodik, az gondolkozik re-vízióban is.”⁹⁵

Ez a gondolatmenet már Zeidler harmadik szimbólumtípusán alapul, amelyet a „honfoglaló-honvédő ikerszimbólum” aktualizálásának nevez: „a haza földjét meghódító hős elszántan védelmezi a hont a rá törő ellenséggel és rablókkal szemben, majd a már kereszténnyé lett országra zúduló istentelen

93 Koltay (2005) 221.

94 Zeidler (2009) 198.

95 Uo. 315.

hordáktól védi az Eszmét, nem törődve saját sorsával, s ez az önfeláldozás teszi alkalmassá az örökös újjászületésre”.⁹⁶

„És ekkor esett le a tantusz – mondja a filmben Duray Miklós –, hogy valóban egy olyan tervezésről volt szó a rendszerváltozás kapcsán, amelynek a célja az volt, hogy ugyan a kommunista rendszer megszűnjön, de azok a kapcsolati rendszerek – egy felszín alatti kapcsolatrendszer – életben maradjon, és ezt a kapcsolatrendszert éppen a titkos ügynököknek a rendszere teremtette meg. Ezek hálózák be több mint tíz évvel a rendszerváltozás után is ezt a térséget, és tulajdonképpen ezekkel kell nekünk felvenni a harcot. [...] A nem ügynökök érdekcsoportja a nemzetet képviseli, az ügynökök érdekcsoportja nem tudni, hogy kit képvisel.”⁹⁷

Szűrés Máttyás is csatlakozik a belső ellenséget vizionáló interjúalanyok csoportjához: „Mert Magyarországon a sajtó azok kezében van, akiknek az elődei már az első világháború előtt uralták ezt a terepet.”⁹⁸ Vajon kikre gondolt?

A belső és külső ellenség egyaránt a magyarság megsemmisítésére tör, ezekkel kell tehát szembeállni a magyarság pozitív erőinek, egymással szövetkezve. Ez derült ki korábban a revizionista egyetemisták megszólalásaiból is. Ez a gondolatmenet egyben az a fő történetvezetési szál Trianon és a rendszerváltás utáni Magyarország összekapcsolásához, és az ideológiai alap a rendszerváltás befejezetlenségéhez, melyet aztán többen is megfogalmaznak a film szereplői közül, például Döbrentei Kornél: „A kormányzat nem merte vállalni azt, hogy változtat azon, ami az egész Kádár-rendszerben volt, azok a figurák nőttek bele, akik akkor is már ott voltak. És nekem ne mondja senki, hogy aki egy diktatúrát szolgált ki, az most hirtelen átmegy demokratába.”⁹⁹

Új szimbólumelem 1956 forradalmisága, ez a pozitív történelmi hagyományok sorába illeszkedik bele, sok interjúalanyról hivatkozási pont. Fejtő Ferenc: „Ez a nemzet volt az, amelyik megmutatta a kommunizmus idején is, hogy – néha életével is – de mindenképpen kitart a nemzetisége mellett, és a függetlensége az óhaja. Ez Magyarországon 1956-ban nyíltan megmutatkozott a világ színe előtt.”¹⁰⁰

Csurka István: „Azért engem mindig az vezérel, hogy 56 népe is vagyunk, nemcsak Trianon népe, és minden levetetésünkből és minden megszállásünkből fel tudunk tápáskodni. Valamilyen csodára mindig képesek vagyunk.”¹⁰¹

A szimbólumkészlet különböző elemei kiegészíthetik egymást, sőt egybe

96 Zeidler (2009) 198.

97 Koltay (2005) 354.

98 Uo. 352.

99 Uo. 355.

100 Uo. 176.

101 Uo. 273.

is olvadhatnak. Alkalmasak a magyarság heroizálására, arra, hogy a nézőből erős érzelmi reakciót váltsanak ki. Motívumkészletük a történelmi hagyományból ered, de azokból csak a pozitív (1956) vagy a végzetszerűségre utaló elemeket (turáni átok) veszi figyelembe. Önkényes kiemeléssel viszont torz történelmi önképet konstruál, figyelmen kívül hagyva a valós történelmi összefüggéseket és a kortárs politikai helyzet elemzését, a realitásokat.

SZERTARTÁSSOSSÁG, PÁTOSZ

Különleges az interjúk közé illesztett nagyszámú irodalmi idézet: vers, naplórészlet, politikai írás, és sok egyéb rövid prózarészlet szerepe a filmben – ezekből már idéztem is néhányat. Dramaturgiai funkciójuk az előttük elhangzott szövegek tartalmi kiemelése, „megemelés”, a lélek megszólítása, a befogadás elősegítése, így válnak a rítus alkotóelemeivé. A rítus átélhetőségét szolgálja a drámai megjelenítés, a sűrített és többrétegű szimbólumok használata. A mindennapoktól elkülönülő, szakrális világot képekben fogalmazza meg, ezek egyben az értékek hordozói is. Koltay igyekezett minden fellelhető, Trianonhoz kapcsolódó irodalmi emléket felkutatni: Babits Mihály, József Attila, Kosztolányi Dezső, Ady Endre, Tóth Árpád, Szabó Lőrinc, Juhász Gyula, Sinka István, Nagy László, Márai Sándor, Illyés Gyula képviselik az ismert költőket. Helyet kapnak a szemelvénygyűjteményben a revizionista költők is, mint Reményik Sándor, Wass Albert, Gyóni Géza, Somogyváry Gyula, Sajó Sándor, Kiss Menyhért, valamint Papp-Váry Elemérné rettenetes hosszú versével,¹⁰² a kortársak közül Döbrentei Kornél és Szentmihályi Szabó Péter. A versek változó színvonalúak, a legtöbb vers és prózarészlet Wass Alberttől származik, összesen tizenkettő. Koltay az irodalmi kánon megkérdőjelezhetetlen alkotásait (Ady: *Krónikás ének 1918-ból* vagy a *Magyar jakobinus dala*, Vörösmarty: *Szózat*) ugyanúgy beleszította a filmbe, mint a legrémesebb irodalmi giccseket. Sajnos ezzel olyan műveket is irodalmi szintre emelt, amelyek a legelnézőbb kritikával sem tekinthetők élvezhető alkotásnak, már csak képzavarai, nyelvi, stilisztikai képtelenségeik miatt: „Fiúk, hová tűnt a virtus, hol lakik, / meddig hátrálunk még a méhfalig? / Szent Szűz Népe! – mintha a szülőcsatorna / a feltámadás dögtemetője volna, / mintha barackvirágból is gyászszag lengne, / betemet az abortuszok mocska, szennyje.”¹⁰³ Az ehhez hasonló, rendszerint hosszú (az idézett mű is nyolc versszakból áll) és kínos versek a filmet nézhetőtlenné lassúvá, vontatot-

102 A *Magyar Hiszekegy* összesen 15 versszak.

103 Döbrentei Kornél: *Hová tűnt a vitézség, fiúk?*

tá teszik azok számára, akik tartalmával, érzelmi túlfűtöttségével nem azonosulnak. A kiválogatott versek legjellemzőbb motívumai a revizionizmus már ismerttetett szimbólumkészletéből merítenek. A színészek (Csurka László, Dörner György, Jászai László, Koncz Gábor, Selmeczi Roland, Sinkovits Imre, Moór Marianna, Götz Anna, Varga Klári és mások) vagy a mély gyász hangján szólalnak meg, vagy az előadott versek dinamikájához egyetlen művészi eszközt alkalmaznak – a cresendót: mire a hosszú művek végére érnek, a csendes bánattól eljutnak a szenvedélyes dühig, a harci kiáltásig vagy az örjögő bánatig. A kritikus, józan néző pedig a mérsékelt dühtől a csendes unalomig... A versek uralkodó beszédmódja a pátosz, a túlradó érzelem. Mindez az átélt mérhetetlen a fájdalom megjelenítését szolgálja, csakúgy, mint a statikus jelenetek, a berendezés és a színészi játék. Az interjúk és a versbetétek egyaránt egy elegáns klasszicista épület társalgójában – nappalijában – készültek. A beállítás hangsúlyozottan konzervatív: a szakértők egy fotelban ülnek a kandalló előtt, mindannyian ugyanolyanban, ugyanott. Uralkodó vizuális elem a színészek mellett álló sokágú gyertyatartó, hosszú, fekete, égő gyertyákkal. A zenei motívumokat leginkább fivére, Koltay Gergely¹⁰⁴ munkásságából meríti Koltay. A filmet az erdélyi költő, Reményik Sándor: *Ha nem lesz többé iskolánk* című verse alá játszott Székely himnusszal zárja. A versek, interjúk fölé fényképeket helyez el vágóképként, nagy kár, hogy asszociációi sok esetben követhetetlenek. Csak egy példa: azt halljuk, hogy Illyés Gyula magnószalagról egy érdemtelen és tehetségtelen réteg hatalomra kerüléséről beszél. Elbeszélése alatt először Rákosi portréját látjuk, majd Kádár és Brezsnyev csókját a Ferihegyi repülőtéren, aztán visszaugrunk az időben, Nagy Imre és társainak fényképe következik: az 1958-as ítélethirdetés, éppen akkor, amikor Illyés a kommunista vezetőkkel való azonosulás lehetetlenségéről beszél. Gyakran nem tudjuk, kit ábrázolnak az egymást követő képek, milyen eseményen készültek, hogyan kapcsolhatók az elhangzottakhoz. Hasonló problémák vannak a mozgóképekkel is. Miért Horthyt és Hitlert látjuk, ha Mussoliniról van szó, és miért nem látjuk egyáltalán Mussolinit, ha már egyszer szó van róla? Milyen filmből idéz, amikor a *Boldogasszony Anyánkat* halljuk, és a képen nép-

viseletbe öltözött lányok sétálnak a szabadban? És amikor Horthyt látjuk bevonulni a Felvidékre egy korabeli archív filmfelvételen? Nem volna érdektelen feltüntetni a film rendezőjének nevét, amelyben ez snitt feltűnik, Kiss Ferenc színészt,¹⁰⁵ akinek ez az egyet-

104 A Kormorán együttes egyik alapítója, a rendező testvére.

105 Kiss Ferenc (1893–1978) színművész. Pályája elején parasztábrázolásokban, később klasszikus, különösen Shakespeare-művek szerepeiben tűnt ki. 1937-ben a

len filmje,¹⁰⁶ és ebből is csak egy 11 perces töredék maradt fenn. „Mivel a cselekmény rekonstruálhatatlan – írja az 1938-as filmről Sándor Tibor –, csak az archív anyagok dramaturgiai funkcióját ítélnék meg több-kevesebb bizonyossággal. [...] a bevonuló magyar tiszt megcsokolja a »visszatért« anyaföldet, a tömegek éljeneznek, Horthy pedig sikerrel fegyelmezi makrancos paripáját. Közben a »Horthy Miklós azt üzente, elindult a regimentje...« című dalt halljuk. Az alkotók tudatosan úgy manipulálják a nézőt, hogy felmerüljön benne a Kossuthra, a szabadságharcra és a győztes csatákra irányuló gondolattársítás. [...] Valójában imitációt, egy »operett-jelenetet« látunk.”¹⁰⁷

Az viszont végképp kinyomozhatatlan, hogy melyik rockoperában énekelhet Varga Miklós a film vége felé.

„Az egész filmre jellemző, hogy az írott dokumentumok hiányoznak: a hírhedt trianoni szerződésből is csak az aláírások láthatók – állapítja meg kritikájában Sipos Géza. – A film nemcsak szóban, feliratozásban is rendkívül szűkmarkúan bánik a nézővel. Egyetlen korabeli fényképfelvételről, filmrészletről sem derül ki, ki, hogyan és hol készítette, eredetije hol lelhető fel. Hiányoznak a szöveges idézetek, térképek, grafikonok, mutatók, pedig a néző bírná az egyidejű képi és hangos információ-adagolást. (Elég itt csak a Discovery Channel vagy a National Geographic nem is nagyigényű műsoraira gondolnunk). A tény- és adatszegénység miatt Koltay műve bármi lehet, de dokumentumfilm biztosan nem.”¹⁰⁸

A film sikere azt bizonyítja, hogy az érzelmi feloldódást ezek a zavaró elemek receptív közönség esetén egyáltalán nem akadályozták, a nézők egy csoportjánál a film erős emocionális hatást váltott ki. A befogadás egyértelmű sikerének sokféle oka lehet. Talán örömmel fogadtak a nézők egy olyan múltmagyarázatot, amely segített nekik kiiktatni a világból áradó bizonytalanságokat, kimondta mások hibáit, és teljes amnéziával jutalmazta a nézőket a sajátjaikkal szemben. A film megnézésével átélt rítus kézzelfoghatóvá és érthetővé tett számukra egy absztrakt problémát, és valóban segített identitásuk felépí-

Színművészeti Akadémia igazgatója, 1939-ben a Színművészeti Kamara elnöke lett. 1944. október 19-én átvette a Nemzeti Színház vezetését, november 2-án a színházigazgatás kormánybiztosa lett. A Népbíróság mint háborús bűnöst politikai tevékenységéért nyolcévi fegyházra ítélte. Börtönévei után először a székesfehérvári vágóhídon dolgozott. 1956-tól újra játszhatott színpadon.

106 Csepreghy Jenő-Kiss Ferenc: *Magyar Feltámadás*, 1938.

107 Sándor (2005) 33.

108 Sipos Géza: Kisszerűen halálos. Trianon film: nyálaz, semmitmond és nem gondolkodtat. <http://multikult.transindex.ro/?cikk=2941>

tésében. Csak az a riasztó, hogy milyen narratíva az, amelyben ez manifesztálódott, és milyen messzire visz ez a mű is a múlttal való bármiféle szembesülés lehetőségétől. „Mi, magyarok, elmondhatjuk, hogy az Úr választott népe vagyunk, elküldött minket ide, erre a földre, hogy nemzetünket szolgálva, nagygyá és boldoggá tegyék a jövőendő magyar nemzedéket” – halljuk Wass Albert hangját felvételtől (San Francisco, 1967).¹⁰⁹

Szimbolikus gesztusként a 2010-ben hatalomra került második Orbán-kormány első intézkedése a Nemzeti Összetartozás melletti tanúságtételről szóló

törvény¹¹⁰ megalkotása volt, mely június 4-ét hivatalos emléknapra nyilvánította. A törvény elfogadásával Trianon kultusza új fejezethez érkezett.

109 Koltay (2005) 227.

110 <http://www.complex.hu/kzldat/t1000045.htm/t1000045.htm>

HIVATKOZÁSOK

B. Bernát et al. (2012)

B. BERNÁT ISTVÁN–PAIS KÁROLYNÉ–RÉTFALVI GYÖRGYI–SZILÁGYI ERZSÉBET–TURI LÁSZLÓ: *Média, kultúra, kommunikáció*. Budapest, Libri.

Cassirer (1946)

CASSIRER, ERNST: *The Myth Of State*. New Haven, Yale University Press.

Cassirer (1997)

CASSIRER, ERNST: A modern politikai mítoszok technikája. In Zentai Violetta (szerk.): *Politikai antropológia*. Budapest, Osiris – Láthatatlan Kollégium, 37–50. /Szemeszter./

Connerton (1997)

CONNERTON, PAUL: Megemlékezési szertartások. In Zentai Violetta (szerk.): *Politikai antropológia*. Budapest, Osiris – Láthatatlan Kollégium, 64–82. /Szemeszter./

Dávidházi (1989)

DÁVIDHÁZI PÉTER: „Isten másodszülettte”. *A magyar Shakespeare-kultusz természetrajza*. Budapest, Gondolat.

Gyáni (2007)

GYÁNI GÁBOR: *Relatív történelem*, Budapest, Typotex.

Gyáni (2010)

GYÁNI GÁBOR: *Az elveszített múlt. A tapasztalat mint emlékezet és történelem*. Budapest, Nyitott Könyvműhely.

Hahner (2004)

HAHNER PÉTER: Trianon a filmvásznon. *Élet és Irodalom*, július 13.

Koltay (2005)

KOLTAY GÁBOR: *Velünk élő Trianon. Egy film története.* Budapest, Szabad Tér.

Pápai (2005)

PÁPAI ZSOLT: Nagymagyar retro. Velünk élő Trianon. *Filmvilág*, 4. 36–37.

Sándor (2005)

SÁNDOR TIBOR: A kultúrfölény fogságában. Trianon dramaturgia. *Filmvilág*, 4. 33–35.

Turcsányi (2004)

TURCSÁNYI SÁNDOR: *Paranoiaantenna. Koltay Gábor: Trianon.*

http://magyarnarancs.hu/film2/dokumentumfilm_paranoiaantenna_koltay_gabor_trianon-53209

Ungváry (2005)

UNGVÁRY KRISZTIÁN: A kisajátított Trianon. *Magyar Narancs*, január 27.

http://magyarnarancs.hu/publicisztika/ungvary_krisztian_a_kisajatitott_trianon-52442

Zeidler (2009)

ZEIDLER MIKLÓS: *A revíziós gondolat.* Budapest, Kalligram.

Zentai (1997)

ZENTAI VIOLETTA: Politikai antropológia: A politika antropológiája. In uő (szerk.): *Politikai antropológia.* Budapest, Osiris – Láthatatlan Kollégium, 9–36. /Szemeszter./